

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

# Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,  
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,  
ДЕРЖАВНІСТЬ

Випуск 37

УДК [94:8](477)(082)  
У 45

**Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність** / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. Вип. 37. 308 с.

Збірник об'єднує студії з історії й археології, мовознавства та літературознавства.

Статті історичного блоку розкривають актуальні проблеми історії та археології від найдавніших часів до сьогодення.

Дослідження з літературознавства зосереджені довкола аналізу творчості І. Франка, Є. Маланюка та Ю. Дарагана.

Мовознавчі студії репрезентують аналіз лінгвістичних явищ за матеріалами пам'яток XVI–XVII ст.

Традиційно збірник містить рубрику «Огляди та рецензії».

**Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood** / Ed. Ihor Soliar; NAS of Ukraine, I. Krypiakivych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2023. Vol. 37. 308 p.

The collection unites studies in history and archaeology, linguistics and literary studies.

Articles of the historical section reveal current issues in Ukraine's history.

Research in literary studies focuses on the analysis of works by Ivan Franko, Yevhen Malaniuk and Yuriy Darahan.

Linguistic studies represent the analysis of linguistic phenomena based on the materials of monuments of the 16<sup>th</sup>–17<sup>th</sup> centuries.

Traditionally, the collection contains a section «Reviews».

**«Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» – фахове видання категорії «Б» зі спеціальностей 032 «Історія та археологія» та 035 «Філологія» (наказ МОН України № 886 від 2.07.2020 р.)**

Рекомендувала до друку вчена рада  
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України  
(протокол № 6 від 29.06.2023 р.)

## ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Соляр Ігор Ярославович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

## ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Романюк Михайло Васильович, канд. іст. наук, ст. досл. (Україна)

## РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Акіллі Алессандро (Achilli Alessandro), д-р філос. (Австралія)

Борчук Степан Миколайович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Газдаг Вільмош (Gazdag Vilmoš), д-р філос., доц. (Україна)

Даниленко Андрій (Danylenko Andriy), д-р філос., проф. (США)

Дидик-Меуш Ганна, д-р філол. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Золтан Андраш (Zoltán András), д-р філол. наук, проф. (Угорщина)

Литвин Микола Романович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Мозер Міхаель (Moser Michael), д-р габіліт., проф. (Австрія)

Муравський Олег Іванович, канд. іст. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, канд. іст. наук, ст. досл. (Україна)

Пастух Тарас Васильович, д-р філол. наук, доц. (Україна)

Рембішевська Дорота Кристіна (Rembiszewska Dorota Krystyna), д-р габіліт., проф. (Польща)

Ситник Олександр Степанович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Ястремська Тетяна Олександрівна, д-р філол. наук, ст. наук. сп. (Україна)

ISSN 2223-1196

© Інститут українознавства  
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2023

# ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

---

УДК 903.08.23(477.85-22)"6347"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-3-13

**Яна ЯКОВИШИНА**

*кандидат історичних наук*

*науковий співробітник відділу археології*

*Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7539-6706>*

*e-mail: [jkovyshyna@ukr.net](mailto:jkovyshyna@ukr.net)*

## ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ МАКАРІВКА НА БУКОВИНІ

Зібрано й узагальнено дані про археологічні пам'ятки поблизу с. Макарівка Дністровського р-ну Чернівецької обл. Особливу увагу приділено трипільським матеріалам. Розглянуто результати археологічних досліджень Дністрянської експедиції Львівського відділу Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. Черниша поблизу села: невелику колекцію різночасових знахідок, яка складається переважно із крем'яних виробів та зберігається у фондах відділу археології. Зі звіту дослідника визначено два пункти, де було знайдено археологічний матеріал – ур. Помірки й ур. Щовб. Зазначено, що з ур. Щовб походили трипільські, скіфські, слов'янські та палеолітичні знахідки. Зроблено огляд відомостей про пам'ятку в науковій літературі.

Подано результати археологічних розвідок автора в околицях с. Макарівка, на великому мисі, утвореному течією Дністра. Особливу увагу приділено обстеженню плато в центральній частині мису, оскільки, ймовірно, саме на ньому було знайдено трипільські матеріали в 1950 р. Встановлено, що серед місцевих назва ур. Щовб не збереглася, тому його точна локалізація невідома, а більшість знахідок виявлено переважно на схилах, на плато значною мірою траплялися фрагменти новочасної кераміки та природне каміння і кремій без слідів обробки. За результатами розвідки поблизу с. Макарівка 2022 р. встановлено, що на території мису розміщені три різночасові пункти: місцезосташування мезолітичного часу (нуклеус і три крем'яних відщепи) та черняхівської культури (два фрагменти кераміки), локалізовані на північному схилі плато; трипільська пам'ятка – у західній частині плато, а також на його західному та південному схилах (фрагмент стінки посудини з масивним вушком, три крем'яні скребки та два відщепи). Зазначено, що крем'яні вироби і фрагмент стінки посудини з вушком досить типові для різних етапів Трипілья, починаючи від Трипілья VI, відтак детальніше визначення відносної хронології пам'ятки за ними неможливе. Опрацьовано й опубліковано матеріали, зібрані під час археологічних розвідок.

Простежено, що в науковій літературі назва «Макарівка» поширювалася ще й на іншу трипільську пам'ятку – Луку-Врублівецьку II. Виявлено, що Т. Пассек, а пізніше і Н. Виноградова, застосувала нову назву, остання ж віднесла поселення до залщицької групи Трипілья. З опису керамічного комплексу пам'ятки, беручи до уваги фрагменти, які опублікувала Н. Виноградова, зроблено висновки, що збігаються з визначенням відносної хронології Луки-Врублівецької II, яку запропонував С. Бібіков,

та віднесено її не до заліщицької групи етапу Трипілля VI–VII, а до пам'яток фіналу Трипілля VI. Зауважено, що пам'ятка Лука-Врублівецька II розташована на високому плато лівого берега Дністра, за 3–3,5 км на північний захід від с. Лука-Врублівецька, майже навпроти правобережного хут. Макарівка. Висловлено припущення, що саме ця обставина, посприяла тому, що Т. Пассек, а пізніше і Н. Виноградова, перейменували пам'ятку з Луки-Врублівецької II на Макарівку. Стверджено, що зміна первинної назви не обґрунтована і створила плутанину в літературі. Запропоновано використовувати назву, яку присвоїв пункту його першовідкривач С. Бібіков – Лука-Врублівецька II, оскільки існує трипільське поселення Макарівка в околицях однойменного села, яке виявили М. Рудинський і С. Бібіков 1945 р., О. Черниш 1950 р., а оглянуто 2022 р. Закцентовано, що, крім того, пам'ятки розташовані не лише на протилежних берегах Дністра, а й у різних областях країни: Макарівка – у Чернівецькій, а Лука-Врублівецька II – у Хмельницькій.

**Ключові слова:** енеоліт, кераміка, розписний орнамент, Макарівка, Лука-Врублівецька II, відносна хронологія.

Енеолітичне поселення Макарівка розташоване у Дністровському р-ні Чернівецької обл. (рис. 1). Пам'ятка з такою назвою відома із праць Сергія Бібікова (Сергей Бибинов) (Бибиков, 1945, с. 33), Михайла Рудинського (Рудинський, 1945, с. 13), Олександра Черниша (Черниш, 1950, с. 23), Тетяни Пассек (Татьяна Пассек) (Пассек, 1961, рис. 1), Наталії Виноградової (Наталія Виноградова) (Виноградова, 1972, с. 41; 1983, с. 36). Інформація щодо неї в дослідників різниться: не до кінця зрозуміла локалізація пункту та його місце серед трипільських поселень регіону. Мета статті – узагальнити відомості про пам'ятку, уточнити її відносну хронологію та розташування.

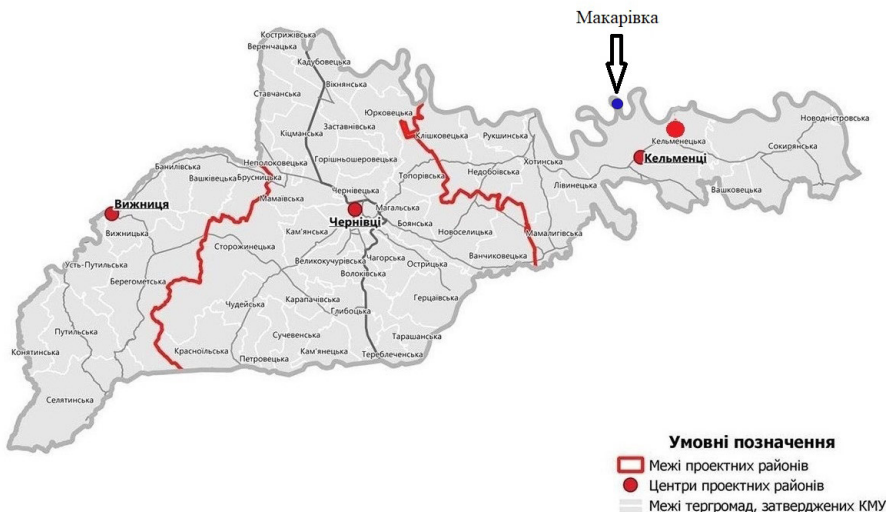


Рис. 1. Розташування с. Макарівка на карті Чернівецької обл.

У вересні 1945 р. на Придністер'ї провадила розвідкові роботи Подільська експедиція Інституту археології АН УРСР (тепер – Інститут археології НАН України) під керівництвом М. Рудинського. У її складі працювали: Петро Єфименко, Сергій Бібіков,

Євгенія Рудинська, Іван Шовкопляс, Михайло Брайчевський та Сергій Накельський. Тоді було обстежено територію поблизу села. Згідно зі звітом М. Рудинського, в урвищі правого берега Дністра навпроти гирла р. Баговиці, за 100–150 м від населеного пункту, виявлено різночасові археологічні знахідки: «... поверхня і верхній шар відслонення дають знахідки культури “полів поховань” у вигляді сірої виглаженої кераміки часу римських впливів. Глибше йде культурний шар з рештками грубої товстостінної ліпної кераміки та великого числа кісток тварин (рогатої худоби), серед виробів з яких виявлено фрагмент кістяного гребінця. За визначенням С. М. Бібікова, це – скіфський культурний шар. Ще глибше у двох місцях відзначено печину трипільського типу та невеликі фрагменти трипільського посуду без орнаменту (з глини ясної барви). Глибшого дослідження цього пункту не проведено» (Рудинський, 1945, с. 13). Обстеження плато над с. Макарівка дало лише поодинокі верхньопалеолітичні знахідки.

За кілька років (1948, 1950) поблизу села були проведені розвідки Дністрянської експедиції Львівського відділу Інституту археології АН УРСР (тепер – відділ археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) під керівництвом О. Черниша.

У звіті дослідника зазначено два пункти, де було знайдено археологічний матеріал: ур. Помірки, на якому зібрано уламки кераміки слов'янського часу (Черниш, 1950, с. 23), й ур. Щовб, розташоване на плато. В ур. Щовб знайдено кераміку трипільського, скіфського та слов'янського часів, а також уламок долотоподібного знаряддя зі сірого кременю та велику пластину зі світло-коричневого кременю з ретушшю (заготовка наконечника списа?). Зібрано палеолітичні знахідки. Вони склалися із пластин, відщепів, двох скребків на пластинах, пластинки із притупленим краєм, серединного різця, уламка пластини із крайовою ретушшю. Ці знахідки мають білу та біло-блакитну патину. Різець із цього пункту – серединний різець на уламку широкої пластини із крайовою ретушшю. Один зі скребків є кінцевим на невеликій масивній ребристій пластині. Другий – комбінований із кутовим різцем знаряддям та ін. Олександр Черниш відніс цю палеолітичну збірку крем'яних виробів до мадленського відрізка верхнього палеоліту (Черниш, 1950, с. 23–24).

Загалом колекція знахідок невелика, складається переважно із крем'яних виробів і зберігається у фондах відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Окрім археологічних звітів цих експедицій, трипільська пам'ятка під назвою «Макарівка» відома з досліджень Н. Виноградової. Вчена представила аналіз керамічних комплексів із поселень етапу Трипільля VI–VII на Придністер'ї: Заліщиків, Бучача, Поливаного Яра, Городниці над Дністром та ін. Щодо Макарівки, то вона лише зазначила, що пам'ятка має багато спільних рис із вказаними вище поселеннями (Виноградова, 1983, с. 36). Дослідниця опублікувала два фрагмента розписної кераміки з пам'ятки (Виноградова, 1972, рис. 4: 7, 8.). У монографії вказала, що поселення Макарівка відкрите під час розвідкових робіт Трипільської археологічної експедиції (Виноградова, 1983, с. 102). Проте на зведеній мапі пам'яток, які вона відкрила, пунктів поблизу с. Макарівка не позначено (Пассек, 1950, рис. 1), а розписних посудин під час розвідок Подільської (1945) та Дністрянської (1948, 1950) експедицій не виявлено.

У 1980-х роках село затопили через введення в експлуатацію Дністровської гідроелектростанції, а його мешканці змушені були переселитися вище. На сьогодні Макарівка – дачне поселення, у якому постійно проживає п'ять осіб. Імовірно, що

відкриті 1950 р. пункти на сьогодні затоплені. Назви урочищ втрачені й археологічні пам'ятки, віднайдені тоді, неможливо локалізувати. На узагальнювальній карті, складеній на основі розвідок у регіоні впродовж 1948–1950-х років, місцезнаходження поблизу с. Макарівка не позначені. Ця обставина, а також той факт, що Н. Виноградова віднесла Макарівку до Трипілля VI–VII (заліщицька група пам'яток) (Виноградова, 1983, рис. 1), спонукали до проведення додаткового обстеження території поблизу села, оскільки серед трипільського матеріалу з розвідок 1950 р., який зберігається у фондах інституту, відсутня кераміка, крем'яні знахідки невиразні. Розвідки 1945 р. дали незначну кількість неорнаментованих фрагментів, із опису яких складно встановити відносну хронологію пам'ятки. З огляду на це, її визначення як належної до заліщицької групи неможливе на основі відомого матеріалу. Вирішення питання атрибуції Макарівки не має як достатнього обґрунтування в науковій літературі, так і археологічного матеріалу, за яким можна було би визначити відносну хронологію поселення.

Тому в сезоні 2022 р. авторка здійснила поверхневі розвідки поблизу с. Макарівка з метою локалізації пам'ятки трипільського часу, відкритої під час розвідок 1945, 1948–1950-х років, та уточнення її відносної хронології.

Збір підйомного матеріалу відбувався на розораній поверхні по всій площі мису, місцезнаходження фіксувалося на карті та за GPS-координатами. Оскільки пункти, які 1950 р. виявив О. Черниш, не мали нумерації і на сьогодні не локалізовані, то нумерація виявлених місцезнаходжень почата від одиниці.

Досліджувана ділянка розташована на великому мисі (завдовжки приблизно 3 км, найширша частина – до 1,5 км), утвореному течією Дністра. Північну, західну та східну його сторони омиває Дністер, південна – напільна. Середня висота над рівнем моря становить 142 м. На сьогодні південно-східна частина мису забудована дачним поселенням Макарівка, вільна від забудови частина – повністю розорана, крім тонкої лісосмуги вздовж берега. Територія мису була обстежена з півночі на південь.

**Макарівка I.** На північно-східному схилі плато, північніше села, знайдено скупчення крем'яних виробів мезолітичного часу (рис. 2). Більшість знахідок вкриті білою патиною. Серед них вирізняється нуклеус для мікропластин на фінальній стадії утилізації (рис. 3: 1), сировина – туронський кремій темно-сірого кольору, поверхня якого сильно патинувана (пати́на молочного кольору), двоплощадковий, кубоподібний, грані затерті внаслідок механічного обкатування. Поряд були три відщепи. Перший – укорочених пропорцій із туронського кременю темно-сірого кольору (рис. 3: 3), поверхня патинувана з обох боків (пати́на легка, біло-блакитна), присутні сліди механічних пошкоджень та обкатування, ударна площадка пласка, огранка спинки безсистемна, ретуш дрібна, крайова, дорсальна. Можливо, виріб слугував заготовкою для знаряддя (мікроскребка). Другий – із туронського кременю, повністю вкритий біло-молочною патиною. Третій – розташовувався на 10 м західніше, підтрикутної форми, темно-сірого кольору.

**Макарівка II.** На невеликій відстані від скупчення кременів у західному напрямку зібрано два дрібні фрагменти стінок посудини (рис. 2). Через фрагментованість матеріалу важко визначити культурну належність керамічного виробу, проте колір і якість тіста дають змогу припустити, що кераміка належить до черняхівської культури.



Рис. 2. Позначення місць виявлення знахідок на супутниковій карті: 1 – мезолітичні знахідки; 2 – кераміка черняхівської культури; 3–7 – знахідки трипільського часу

З огляду на незначну кількість матеріалу на цих двох пунктах, їх можна окреслити як місцезнаходження.

Особливу увагу було приділено обстеженню плато в центральній частині мису, оскільки, ймовірно, саме на ньому знайдено трипільські матеріали в 1950 р. Серед місцевих назва ур. Щовб не збереглася, тому його точна локалізація не відома. Більшість знахідок виявлено переважно на схилах, на плато значною мірою траплялися фрагменти новочасної кераміки та природне каміння і кремень без слідів обробки.

**Макарівка III.** У західній частині плато та частково на схилі, який закінчується урвищем, знайдено трипільську кераміку та вироби із кременю (рис. 2). Плато й

наявність урвища схиляють до думки, що, ймовірно, саме ця ділянка відповідає назві ур. Щовб, на якому 1950 р. зібрано знахідки трипільського часу.

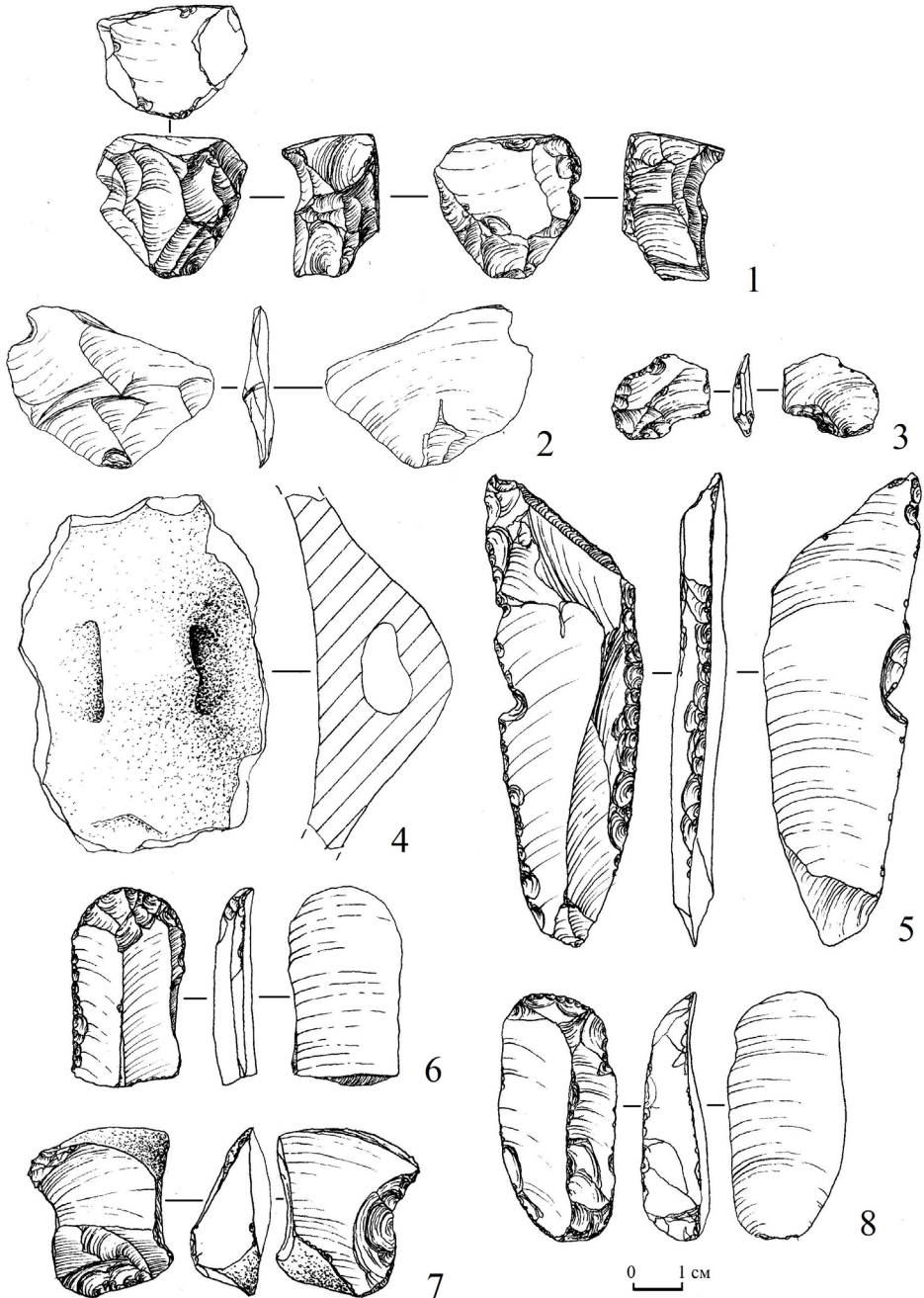


Рис. 3. Макарівка 2022. Мезолітичні (1, 3) та Трипільські (2, 4–8) знахідки



Серед віднайденого на цій ділянці матеріалу можна виокремити такі крем'яні та керамічні вироби:

1) повздовжній скребок на пластині з туронського кременю, базальний і термінальний фрагменти пластини відсутні, огранка дорсальної частини паралельно-зустрічна, ретуш дорсальна, крайова, двобічна. Колір сировини світло-сірий. Поверхня патинувана, злегка озалізнена (рис. 3: 5);

2) скребок кінцевий на фрагменті пластини з туронського кременю, базальна частина відсутня, огранка спинки паралельно-повздовжня, ретуш суцільна, дорсальна. Висока крайова робоча частина заокруглена. Поверхня сильно патинувана. Колір патини з вентральної сторони молочний, із дорсальної – біло-блакитний (рис. 3: 6);

3) двосторонній кінцевий скребок на ребристій пластині укорочених пропорцій. Сировина – сеноманський кремій чорного кольору. Площадка багатофасеткова, ретуш дорсальна, висока, крайова. Обидва робочі краї заокруглені. Патина з дорсальної сторони інтенсивна, біло-блакитна, із вентральної – поверхня злегка надщерблена (рис. 3: 8);

4) відщеп масивний, вкорочених пропорцій, напів первинний. Сировина – чорний туронський кремій немісцевого походження. Ударна площадка вкрита жовною кіркою, огранка спинки безсистемно-крайова. Патина та механічні пошкодження відсутні (рис. 3: 7);

5) відщеп невеликих розмірів із туронського світло-сірого кременю (рис. 3: 2);

6) фрагмент посудини світло-цеглястого кольору з масивним вушком, глина добре відмулена з помітною домішкою дрібнозернистого піску (рис. 3: 4).

З огляду на місця виявлення крем'яних виробів і кераміки, можна умовно окреслити територію трипільської пам'ятки, видовженої з північного заходу на південний схід майже на 700 м. Таке визначення дуже умовне, оскільки частину матеріалів зібрано на схилах плато, куди вони могли потрапити під час схиливих процесів.

Підсумовуючи результати розвідки, зазначу, що на території мису, поблизу с. Макарівка, 2022 р. виявлено три різночасові пункти (рис. 2). Місцезнаходження мезолітичного часу та черняхівської культури розташовані на північному схилі плато. Трипільська пам'ятка – у західній частині, а також на його західному й південному схилах. Як крем'яні вироби, так і фрагмент стінки посудини з вушком досить типові для різних етапів Трипілля, починаючи від Трипілля VI, і детальніше визначення відносної хронології пам'ятки за ними неможливе.

Залишилося відкритим питання локалізації пам'ятки, про яку пише Н. Виноградова: чи справді вона розташована на місці поблизу с. Макарівка?

Ключем для його вирішення стала карта, яку опублікувала Т. Пассек у монографії, присвяченій Трипіллю на Придністер'ї (Пассек, 1961, рис. 1). На місці правого берега Дністра, де розташоване с. Макарівка, не відзначено трипільських місцезнаходжень. Але на протилежному, лівому, майже навпроти села, дещо північніше відомого ранньотрипільського поселення Лука-Врублівецька, під № 43 позначено пам'ятку під назвою «Макарівка» (рис. 4). Цей пункт, очевидно, відкрив С. Бібіков, оскільки відомо, що в околицях ранньотрипільського поселення Лука-Врублівецька дослідник знайшов ще дві трипільські пам'ятки – Лука-Врублівецька II та Лука-Врублівецька III. На першій із них зібрано велику кількість уламків кераміки, кілька крем'яних відщепів, знаряддя зі сланцю. Керамічний комплекс складався з кухонного та столового посуду. За описом С. Бібікова, кухонний репрезентовано горщиками, типовими для трипільських

пам'яток Придністер'я. Орнаментация такого начиння була досить простою і складалася з нігтьових зашпів, ямок та наліпів. Фрагменти столового посуду виявилися малоінформативними для відтворення форм посуду, який був у вжитку на поселенні. Можна виокремити лише профілі мисок і горщиків. Дослідник відзначив присутність як мальованого, так і заглибленого декору. Мальований орнамент – полі- та монохромний. Композиції створені різноманітними криволінійними побудовами, зокрема спіралями. Аналогії присутні на таких пам'ятках фіналу: Трипілля VI, Кудринці, Кадиївці. Сергій Бібіков також вказав на подібність із матеріалами Поливаного Яру, проте не уточнив, із яким саме горизонтом. Дослідник зазначив, що прокреслений орнамент у поєднанні з ямками має спільні риси з ранньотрипільським. Подібність посилюється, коли зональне розташування ямок поєднується із круговими канелюрами на відполірованій поверхні. Криволінійні композиції прокресленого декору також нагадують ранньотрипільські. Загалом С. Бібіков відніс пам'ятку до початкової фази розвинутого Трипілля, коли ще побутували раніші керамічні традиції та, можливо, обробки каменю (сланцеве знаряддя) (Бібіков, 1956, с. 13). З опису керамічного комплексу пам'ятки, а також беручи до уваги фрагменти, які опублікувала Н. Виноградова, можна погодитися з визначенням відносної хронології Луки-Врублівецької II, яку запропонував С. Бібіков, та віднести її до пам'яток фіналу Трипілля VI. Окрім аналогій із керамікою Кудринців і Кадиївців, що їх провів дослідник, можна додати такі пам'ятки фіналу Трипілля VI регіону, як Оселівка (Кишла-Неджимова), Бабин – ур. Яма, Дністрівка (Рестев) – ур. Дністровські Ярки.

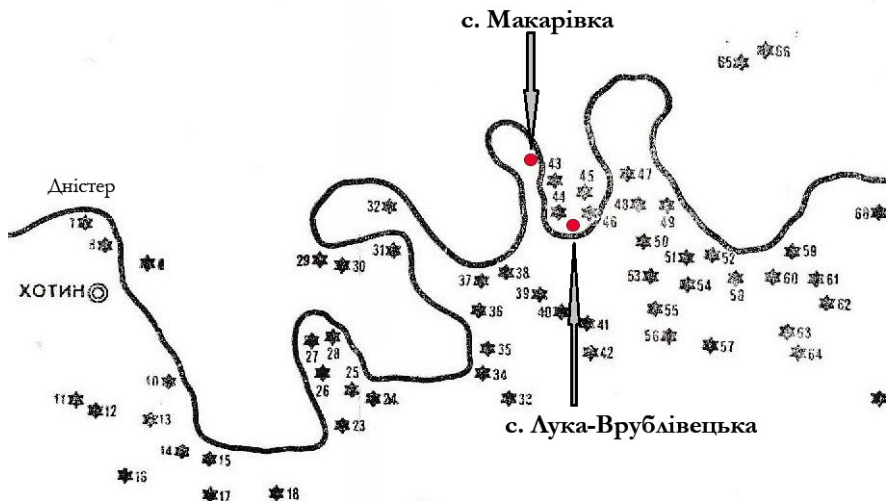


Рис. 4. Карта трипільських пам'яток у регіоні за результатами досліджень 1948–1951 рр.: 43 – Макарівка, 44 – Лука-Врублівецька, 45 – Лука-Врублівецька (ур. За Виноградником), 46 – Лука-Врублівецька (ур. Дунайок) (за: Пассек, 1961, рис. 1)

Лука-Врублівецька II розташована на високому плато лівого берега Дністра, за 3–3,5 км на північний захід від місця, де колись було с. Лука-Врублівецька, майже навпроти правобережного хут. Макарівка. Саме ця обставина, ймовірно, посприяла тому, що Т. Пассек, а пізніше і Н. Виноградова, перейменувала цю пам'ятку з Луки-Врублівецької II на Макарівку. Ця зміна первинної назви не обґрунтована і створила плутанину в літературі. Вважаю за доцільне використовувати назву, яку

пам'ятці присвоїв її першовідкривач С. Бібіков – Лука-Врублівецька II, оскільки існує трипільське поселення Макарівка в околицях однойменного села, виявлене під час розвідок 1945, 1948 та 1950 рр. і додатково оглянуте 2022 р. Окрім того, ці дві пам'ятки розташовані не лише на протилежних берегах Дністра, а й у різних областях країни: Макарівка – у Чернівецькій, а Лука-Врублівецька II – у Хмельницькій.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бибиков, С. Н. (1945). *Полевые археологические работы на Среднем Днестре в 1945 г.* Київ: Науковий архів Інституту археології НАН України.

Бибиков, С. Н. (1956). Трипольские поселения в окрестностях Луки-Врублевской. *Краткие сообщения Института археологии*, 6, 13–18.

Виноградова, Н. М. (1972). Памятники переходного этапа Триполья VI–VII в Поднестровье. *Советская археология*, 1, 36–55.

Виноградова, Н. М. (1983). *Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета Трипольской культуры.* Кишинев.

Пассек, Т. С. (1950). *Отчет о работе Трипольской (Днестровской) археологической экспедиции в 1950 г.* Київ: Науковий архів Інституту археології НАН України.

Пассек, Т. С. (1961). Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 84, 1–183.

Рудинський, М. Я. (1945). *Звідомлення Подільської експедиції Інституту археології АН УРСР (7 вересня – 7 жовтня 1945 року).* Київ: Науковий архів Інституту археології НАН України.

Черниш, О. П. (1950). *Звіт про роботу Дністрянської експедиції Львівського відділу Інституту Археології АН УРСР в 1950 р.* Львів: Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

#### REFERENCES

Bibikov, S. N. (1945). *Polevye arheologicheskie raboty na Srednem Dnestre v 1945 g.* Kyiv: Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеolohii NAN Ukrainy (in Russian).

Bibikov, S. N. (1956). Tripolskie poseleniya v okresnostyakh Luki-Vrublivetskoj. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkhеolohii*, 6, 13–18 (in Russian).

Vinogradova, N. M. (1972). Pamyatniki perekhodnogo etapa Tripolya VI–VII v Podnestrovo. *Sovetskaya arkhеolohiya*, 1, 36–55 (in Russian).

Vinogradova, N. M. (1983). *Plemena Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurechya v period rastsveta Tripolskoj kulturi.* Kishinev (in Russian).

Passek, T. S. (1950). *Отчет о работе Трипольской (Днестровской) археологической экспедиции в 1950 г.* Kyiv: Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеolohii NAN Ukrainy (in Russian).

Passek, T. S. (1961). Rannezemledelcheskie (tripolskie) plemena Podnestrovyia. *Materialy i issledovaniya po arkhеolohii SSSR*, 84, 1–183 (in Russian).

Rudynskiy, M. Ya. (1945). *Zvidomlennia Podil'skoi ekspeditsii Instytutu arkhеolohii AN URSR (7 veresnia – 7 zhovtnia 1945 roku).* Kyiv: Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеolohii NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Chernysh, O. P. (1950). *Zvit pro robotu Dnistrianskoi ekspeditsii Lvivskoho viddilu Instytutu Arkheolohii AN URSR v 1950 r.* Lviv: Naukovyi arkhiv viddilu arkhеolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian).

**Yana YAKOVYSHYNA***PhD (History)**Research Fellow of the Department of Archaeology**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7539-6706>**e-mail: [jkovyshyna@ukr.net](mailto:jkovyshyna@ukr.net)*

## **TRYPILLIAN SETTLEMENT MAKARIVKA IN BUKOVYNA**

The information about archaeological sites located near the village of Makarivka, Dnistrovskiy district, Chernivtsi region is collected and generalized in the article. Special attention is paid to the materials of the Trypillia culture. The results of the archaeological research conducted by the Dnister expedition of Lviv department of the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR led by O. Chernysh near this village are considered. Namely, it is a small collection of finds from different periods, consisting mainly of flint products and preserved in the storage of the Department of Archeology. Based on the researcher's report, two locations were identified where archaeological material was found. The first – Pomirky tract, where ceramic sherds from the Slavic period were collected. The second – Schovb tract. Trypillian, Scythian, Slavic, and Paleolithic finds came from this place. An overview of information about the site from the scientific literature was made.

The results of the archaeological research conducted by the author near the Makarivka village on a large cape, formed by the Dnister river, are presented. Special attention is paid to the surveys of the plateau in the central part of the cape. Probably, it is the place where Trypillian materials were found in 1950. Among the locals, the name of this tract has not been preserved, so we do not know its exact location. Most of the finds were discovered on the slopes, on the plateau sherds of modern ceramics, natural stones, and flint without traces of knapping were mainly found. According to the results of the archaeological surveys conducted near the Makarivka village in 2022, it was established that there are three locations of different times on the territory of the cape: the location of the Mesolithic Age (core and three flint flakes) and the Chernyakhiv culture (two pottery sherds), located on the northern slope of the plateau. It is noted that flint products and a fragment of the wall of a ceramic vessel with a handle are quite typical for various stages of Trypillia culture, starting from Trypillia BI, so a more detailed definition of the relative chronology of the site based on them is impossible. The materials collected during archaeological surveys have been processed and published.

It was found that in scientific literature the name «Makarivka» was also related to another Trypillian site – Luka-Vrublivetska II. It was revealed that T. Passek used the new name, and then N. Vynogradova. The latter also attributed the settlement to the Zalischyky group of Trypillia culture. From the description of the ceramic complex of the site, and also taking into account the fragments published by N. Vynogradova, conclusions were drawn that agree with the definition of the relative chronology of Luka-Vrublivetska II, which was proposed by S. Bibikov, and it was assigned not to the Zalischyky group of the stage Trypillia BI–BII, but to the sites of the final of Trypillia BI. It was noted that the Luka-Vrublivetska II site is located on the high plateau of the left bank of the Dnister

river 3–3.5 km northwest of the Luka-Vrublivetska village almost opposite the right-bank Makarivka khutir. It has been suggested that this very circumstance probably contributed to the fact that T. Passek, and later N. Vynogradova, renamed this site from Luka-Vrublivetska II to Makarivka. This change of the primary name of Luka-Vrublivetska II to Makarivka is uncaused and has created confusion in the literature. It is proposed to use the name assigned to the site by its discoverer S. Bibikov – Luka-Vrublivetska II. Since Makarivka Trypillian settlement exists, located near the village of the same name, discovered by M. Rudynskiy i S. Bibikov O. Chernysh in 1950 and examined in 2022. In addition, the sites are situated not only on opposite banks of the Dnister river, but also in different regions of the country: Makarivka in Chernivtsi, and Luka-Vrublivetska II – in Khmelnytskyi.

**Keywords:** Eneolithic Age, ceramics, painted ornament, Makarivka, Luka-Vrublivetska II, relative chronology.

УДК [930.2(477):355.01(=162.1=512.161)]"1672/1676"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-14-31

**Леонтій ВОЙТОВИЧ**

*доктор історичних наук, професор  
завідувач кафедри історії середніх віків та візантиністики  
Львівського національного університету ім. І. Франка  
старший науковий співробітник відділу історії середніх віків  
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9191-6537>  
e-mail: [lev67420@ukr.net](mailto:lev67420@ukr.net)*

## ПРИЗАБУТА ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1672–1676)

З'ясовано, що польсько-турецька війна 1672–1676 рр. майже не викликала зацікавлення в українських дослідників, хоча її причини крилися в ситуації та подіях на тутешніх землях, бойові дії відбувалися винятково на українських теренах, горіли наші міста й села, а в ясир набирали переважно українське населення. Констатовано, що вже це визначає актуальність дослідження. Зазначено, що в історіографії події війни висвітлені достатньо односторонньо, до того ж українська історіографія розглядала ці проблеми як маргінальні, а польська тяжіла до апологетики основного героя війни – гетьмана, а потім – короля Яна III Собеського. Встановлено, що багато епізодів війни залишилися поза увагою дослідників, роль окремих особистостей, зокрема українських гетьманів Петра Дорошенка і Михайла Ханенка, не до кінця висвітлена або ж спотворена застарілими стереотипами.

Здійснено спробу переглянути висвітлення самого перебігу й оцінок перебігу війни, зосередивши більше уваги на українських військових формуваннях і їхніх очільниках, які брали участь у бойових діях ворожих сторін. Проаналізовано причини й наслідки окремих кампаній, битв і їхні результати, зокрема закріплені під час складних компромісних переговорів. Спростовано окремі давні стереотипи. Зосереджено увагу на важливих епізодах, які випали з поля зору дослідників проблеми. Поставлено деякі нові проблеми, що їх потрібно вирішити під час майбутніх досліджень.

**Ключові слова:** польсько-турецька війна, облога Львова, друга битва під Хотином, битва під Журавном, Журавенський мир, українське козацтво, Петро Дорошенко, Михайло Ханенко.

Українські історики переважно побіжно розглядали хід польсько-турецької війни (Апанович, 1961; Степанков, 1991, с. 124–125; Григор'єва, 2005, с. 43–46; Чухліб, 2010, с. 123–124; Тимів, 2012), приділивши більше уваги битві під Журавном і Журавенському миру (Целевич, 1886; Янгіщак, 1996; Малик, 2018), де, безперечно, виділяється ґрунтовна розвідка Івана Тиміва (Тимів, 2018). Польська історіографія теж приділяє основну увагу другій битві під Хотином та битві під Журавном, відзначаючись певною апологетикою короля Яна III Собеського (Jan III Sobieski) (Górski, 1896;

Majewski, 1930–1931; Codello, 1968; Kołodziejczyk, 1994, s. 50–66; Orłowski, 2007; Wagner, 2010; Hundert, 2012; Kalwat, 2021). Найбільш детальні дослідження самої війни належать Янушеві Волінському (Janusz Woliński) (10.09.1894–7.04.1970) (Woliński, 1930a, 1930b, 1930c, 1930–1931, 1934, 1948, 1961, 1970, 1983). Із російських досліджень важливим видається огляд бойових дій у цій війні Сагіта Фаїзова (Сагіт Фаїзов) (Фаїзов, 1993). Мета статті – проаналізувати події польсько-турецької війни (1672–1676) крізь призму її впливу на українські землі того часу.

Давній стереотип звинувачувати в цій війні гетьмана Петра Дорошенка поступово відходить. Петро Дорошенко, намагаючись після Андрусівського перемир'я, яке роз'єднало українські землі, розділивши їх по Дніпру, знову зібрати разом, терплячи невдачі, справді розіграв турецьку карту, сподіваючись з допомогою Османської імперії розгромити Польщу й Москву. Османська імперія на той час була єдиною силою в цьому регіоні, здатною вирішити таке завдання, а приклад християнських князівств Валахії, Молдови і Трансильванії, що зберігали внутрішню автономію та державність під османським сюзеренітетом, який, попри негативні сторони, допомагав їм стримувати зазіхання Габсбургів (імператорів Священної Римської імперії) та тієї ж Речі Посполитої, також демонстрував певний вихід із глухого кута. Османські політики, запропонувавши козацькому гетьманові кращі умови за дунайських сусідів, вирішили спочатку розгромити ближчу до їхніх земель Річ Посполиту, приєднавши українські землі, а опісля зайнятися і Москвою. Війна фактично розпочалася ще влітку 1671 р. Після провалу польсько-козацької комісії в Острозі, де гетьман Дорошенко даремно намагався схилити поляків до антимосковського союзу і вторгнення на Лівобережжя, головний політик часів короля Міхала Корибути (Michał Korybut) коронний підканцлер Анджей Ольшовський (Andrzej Olszowski)<sup>1</sup> поставив винятково на гетьмана Михайла Ханенка<sup>2</sup>, який визнав польську зверхність ще за угодою в Острові 6 жовтня 1670 р., переконавши коронного гетьмана Яна Собеського, який був прихильником домовленості з Дорошенком, що останній переслідує власні цілі і розглядає угоду з Річчю Посполитою як тимчасовий компроміс (Kluczyski, 1881, s. 535–543; Perdenia, 2000, s. 237–238).

У липні 1671 р. П. Дорошенко обложив Білу Церкву, а його союзники – кримські татари – вторглися на Поділля. Коронний гетьман Я. Собеський із кавалерією став у Печері над Бугом. Татари відступили до Брацлава. 26 серпня 1671 р. коронний гетьман вибив їх звідти аж до Батога, а сам відступив до Бару. Ян Собеський взяв

<sup>1</sup> Ольшовський Анджей (27.01.1621–29.08.1677) – польський політик, коронний референдар (1660–1666), коронний підканцлер (1666–1676), єпископ Хелмінський і Помезанський (1661–1674), архієпископ Гнєзненський і кардинал-примас Польщі (1674–1677), прихильник політики підпорядкування українського козацтва і повернення його до складу Речі Посполитої (Chapliński, 1979; Sławiński, 2018).

<sup>2</sup> Ханенко Михайло Степанович (1620–1680) – уманський полковник (1656–1669), наказний гетьман (1660–1661), гетьман (1669–1674). Походив із родовитого козацтва. Підтримав Суховія проти П. Дорошенка. Обраний гетьманом трьома полками (уманським, паволоцьким і корсунський), розбитий Дорошенком під Стеблівом (29.10.1669), підписав угоду в Острові, визнавши польську зверхність (6.10.1670). Розгромлений П. Дорошенком під Четвертинівкою на Вінничині, у липні 1672 р. втік у Польщу. Весною 1673 р. разом із поляками відновив наступ проти П. Дорошенка, але був розгромлений під стінами Києво-Печерського монастиря (11.09.1673). Після переходу Дніпра військами Івана Самойловича зрікся булави і присягнув лівобережному гетьманові. Оселився у Козельці, але в 1677–1678 рр. був звинувачений у стосунках із поляками і перебував під слідством у Батурині. Обставини смерті невідомі (Чухліб, 1994, с. 317–330).

Могилів, Меджибож і Вінницю. Втримався тільки Кальник аж до підходу полковника Петрановського (21 жовтня 1671 р.). Тим часом польський король М. Корибут безцільно просидів у Любліні, звідки переїхав до Замостя, а далі – до Львова. Литовське військо, не дістаючи провіанту і фуражу, збунтувало і 16 листопада самовільно повернуло до Литви (Wójcik, 1983, s. 178–179).

Наприкінці року П. Дорошенко одержав солідну підмогу від кримських татар і турків. Султан змістив Аділь-Гірея (Adil Geray), який домовлявся з Ханенком, поставивши кримським ханом Селім-Гірея I (Selim Geray I)<sup>3</sup>. З підходом допомоги П. Дорошенко почав відвойовувати Поділля. На зимовий сейм 1672 р. султанський чауш привіз офіційне оголошення війни. Сам султан Мехмед IV (Mehmet IV) очолив 100-тисячну армію, зібрану під Едірне, і наприкінці травня виступив у похід. Ян Собеський вислав 6-тисячний корпус регіментара підляського каштеляна Станіслава Кароля Лужецького (Stanisław Karol Łużeczki) (†1686) (Majewski, 1973) з козаками Михайло Ханенка, щоб затримати Петра Дорошенка, який рухався на з'єднання зі султаном, а сам прикрив Львів, сподіваючись, що кошовий Іван Сірко із запорожцями затримає хана (Целевич, 1898; Дорошенко, 1996, с. 83–84). На початку липня 1672 р. П. Дорошенко з 7-тисячним козацьким військом і 10 тис. татар і турків продовжив наступ на Поділлі. Полк Перебийноса (1 500 козаків) із війська Ханенка почав відступати від Бершаді, але був оточений брацлавським полковником Григорієм Дорошенком (†1684), братом гетьмана. Попросивши допомоги від регіментаря Лужецького, М. Ханенко негайно рушив на виручку з 4 000 козаків. Під прикриттям польської кавалерії його табір 18 липня 1672 р. рушив із Ладжижина на Четвертинів, відкинув Г. Дорошенка за Південний Буг і вивів з оточення козаків Перебийноса. Підбадьорені успіхом, польські кавалеристи переправилися через ріку, але відразу ж потрапили під контрудар основних сил гетьмана Дорошенка. З великими втратами вони почали відступати до Ладжижина. Військо Дорошенка переправилося за ними і розгромило кінні підрозділи, які прикривали відступ. У битві **під Ладжижином** поляки та ханенківці втратили 2 100 вбитими і до 1 200 пораненими, переможи – близько 1 000 вбитими (Podhorodecki, 1987, s. 214).

Петро Дорошенко із кримським ханом Селім-Гіреєм I рушив під Кам'янець-Подільський. Султанське військо, до якого приєдналося 6 000 військ валашського та молдовського господарів, 3 серпня почало зводити міст через Дністер біля Жванця і 12 серпня закінчило переправу. З татарами та козаками Дорошенка султанське військо сягало близько 120 тис. при 100 гарматах, зокрема 26 важких. Коронний гетьман Я. Собеський сподівався обороною Кам'янця-Подільського виграти час для збору більшого війська. Гарнізон міста нараховував 200 піхотинців, із-під Ладжижина підійшло ще 150–200 осіб, піхотний полк (500 осіб) найняв своїм коштом єпископ Ержебіцький, в останній момент підійшло ще 24 драгуни з полковником Єжи Володийовським

<sup>3</sup> Селім-Гірей I (1631–22.12.1704) – кримський хан (1671–1678, 1684–1691, 1693–1699, 1703–1704). Добре освічений, вмільний правитель, був змушений підпорядковувати свою політику султанській. Допомігав Петрові Дорошенку. Звинувачений у невдалій облозі Чигирини і зміщений із трону. У 1687 р. зупинив наступ Василя Голіцина біля Перекопу. Коли султан зажадав участі в поході до Австрії, зважаючи на небезпеку Криму, зрікся трону і вирушив у хадж до Мекки. Втретє повернений на престол на прохання всього Криму. Зазнав поразки під Устечком на Поділлі (6.10.1694) від коронного гетьмана Станіслава Яблоновського та на р. Ворсклі від наказного гетьмана Данила Апостола. Султан тричі вимагав прибуття хана з військом на Дунайський фронт, незважаючи на пряму загрозу Криму. Втримавши цю важку ситуацію, він знову добровільно зрікся трону (Гайворонський, 2003, с. 55–57).



(Jerzy Wołodujowski) (1620–26.08.1672), 30 сердюків із полковником Мотовилом та ще кілька дрібних підрозділів. Загалом генеральний подільський староста Миколай Потоцький (Mikołaj Potocki) міг розраховувати на до 1 500 осіб професійного війська і до 500 осіб шляхетського ополчення. Катастрофічно бракувало артилеристів. Основні сили оборонці зосередили в Нижньому замку, північну сторону якого обороняв хорунжий Мислішевський (700–750 осіб), південну, захищену крутими схилами, – ротмістр Гумецький (500 осіб). Старий замок обороняли Володийовський і Мотовило (до 60 осіб), Польську та Руську брами – ополчення, менш захищену Руську – близько 230 осіб при мортирі та 71 гаківниці (але тут було тільки 3 пушкарі з 2 помічниками). На решті об'єктів залишалася тільки сторожа. Османська армія блокувала місто і 18 серпня приступила до інженерної атаки Нового замку. Козаки Дорошенка з 18 гарматами розташувалися на Орининих полях. Їхнє з татарами завдання полягало у блокуванні будь-якого сполучення з містом. Фактичний командувач великий візир Фазіл Ахмед-паша Кепрюлю (Fazıl Ahmed Pasha Köprülüzade) розгорнув основні сили проти Нового і Старого замків. Правим флангом командував Мустафа-паша (Mustafa Paşa), лівим – Кара Мустафа-паша (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa). Турки інтенсивно наближались до стін, не припиняючи потужних артилерійських обстрілів обох замків і міста. 20 серпня вибухнули запаси пороху в одній із веж Старого замку. Турки розтягували лінію оборони, змушуючи оборонців розпорошувати і так мізерні сили. Слабкий вогонь з їхнього боку дав змогу туркам підійти до стін і в ніч на 25 серпня оборонці залишили Новий замок. Була надія скоротити лінію оборони й ускладнити мінні підходи, бо Старий замок розташовувався на скелі. Обстріл Старого замку тривав до обіду 26 серпня, після чого турки підірвали одну з його веж, але закрити пролом Є. Володийовському допомогли резерви М. Потоцького. 27 серпня почалися переговори. Великий візир запропонував вільний вихід із міста з родинами, відсутність утисків для тих, хто залишиться і недоторканість святинь. Довідавшись про капітуляцію, полковник Є. Володийовський висадив пороховий погреб у Старому замку, загинувши при цьому. 28 серпня було передано символічні ключі від міста, 30 серпня на 300 возах під ескортом 3 000 турків вийшли зі своїм майном із міста оборонці. 2 вересня 1672 р. через Руську браму до міста в'їхав султан. Втрати під час атак обох замків оцінюють до 5 000–6 000, оборонців – до 500 осіб (Prusiewicz, 1915; Дашкевич, 1991, с. 43–54; Петров, 2002, с. 12–74; Nisieja, 2006, s. 67–88; Derdej, 2009).

Турки рушили відразу ж до Львова, а татари – до Грубешова, Ясло і Големб'я над Віслою, де стояв із *посполитим рушенням* безпорадний король. Інші татарські загони з козаками Дорошенка брали міста, які воліли заплатити викуп, ніж наражатися на непевність оборони. Один із татарських чамбулів був стриманий під Корцем на Волині. 17 серпня король порадив львів'янам боронитися самим. Я. Собеський залишив у місті невеликий підрозділ і відступив до Городка, а потім – до Любачева. Городня масово покидали місто. Оборону очолили бургмістр – 75-річний Бартоломей Зіморевич (Józef Bartłomiej Zimogowic) і комендант полковник Еліаш Ян Лонцький (Eliasz Jan Łącki). У місті було ледве 400 жовнірів найманої піхоти, на Високому замку з напіврозваленими укріпленнями – 20 жовнірів із 2 гарматами. Міське ополчення зібрало 4 загони (близько 1 000 осіб). 20 вересня 1672 р. противник підійшов до міста. Гетьманська кіннота, яку залишив Я. Собеський, із розвідки не повернулася. Першими підійшли татари, за ними – козаки Дорошенка. За наказом Е. Лонцького 22–23 вересня були спалені Краківське й Галицьке передмістя. Підхід Каплан-паші (Qublan

Pasha ibn al-Mataraji) завершив оточення міста. З 26 вересня почалися його обстріли із зайнятого монастиря кларисок, львів'яни відповідали вогнем із Порохової вежі та монастиря бернардинів і врешті запалили монастир кларисок, який турки покинули. Подальший турецький обстріл пошкодив вежу Корнякта, Латинську катедру й інші будови. Козацька артилерія вела вогонь зі собору Святого Юра та Єзуїтського саду. Від двох італійців, що втекли з турецького табору, Б. Зіморевич і Е. Лонцький довідалися, що основні сили на Львів не підуть. Зайнявши знову монастир кларисок, турки спробували взяти монастир бернардинів й увірватися до міста. 28–29 вересня турки намагалися його штурмувати, бої велися і в мінних галарях під стінами бернардинів. Із прибуттям королівських послів до турецького табору бойові дії перервалися. На переговорах вдалося зменшити суму контрибуції з 200 тис. дукатів до 80 тис., 6 жовтня турецько-татарсько-молдовсько-козацьке військо відійшло від Львова (Radzimiński, 1884; Kotarski, 1998; Баукова, 2013, с. 294–297; Козицький, 2014, с. 243–264).

Коронний гетьман Я. Собеський з кіннотою рушив із Красностава до Замостя, маючи намір з'єднатися з правобережним гетьманом М. Ханенком (із яким було 2 000 козаків) і прогнати татарські чамбули, які набирали ясир. Біля Красноброду якраз стояв такий табір із бранцями. Непомітно наблизившись до противника, коронний гетьман вирішив після 57-кілометрового маршу дати перепочинок своєму війську. Від гінця він довідався, що М. Ханенко вирушив до Белза. Несподівано надвечір 5 жовтня М. Ханенко вдарив по ординях з іншого боку. Татари відразу ж розсипалися, а дорошенківські козаки, які були з ними, зачинилися в церкві й відмовилися здаватись. Уранці 6 жовтня М. Ханенко підпалив церкву. Зачувши бій, П. Дорошенко кинувся на допомогу – він запізнився на пів години. Михайло Ханенко відступив до Замостя. Тим часом кавалеристи Я. Собеського громили дрібні ординські загопи. У їхні руки потрапив ясир – близько 2 500 осіб, який відправили до Замостя. Далі коронний гетьман доганяв і громив кримські чамбули під Наролем (6 жовтня), Немировом (7 жовтня), Комарном (8 жовтня), Петранкою (14 жовтня) та Калушем (17 жовтня). За 10 днів його кіннота пройшла з боями 450 км і звільнила (зрозуміло, що за перебільшеними реляціями) до 44 тис. ясиру (Wójcik, 1983, s. 185–186; Sikorski, 2007; Тимів, 2012).

Тим часом у Бучачі 18 жовтня 1672 р. було підписано принизливий для Речі Посполитої мир, за яким Подільське воєводство переходило до Османської імперії, влада П. Дорошенка поширювалася на Брацлавське воєводство й південну частину Київського, а Річ Посполита зобов'язувалася щорічно платити данину в розмірі 22 тис. талерів. Прихильники короля ще до укладення миру під Голембом 16 жовтня організували конфедерацію проти гетьмана. 22 листопада в Кобрині литовське військо підтримало цю конфедерацію. У відповідь коронне військо 23 листопада організувало військову конфедерацію. Султан вимагав цілковитої покори і погрожував знищенням Кракова. Під цією загрозою сейм пішов на угоду обох сторін 12 березня 1673 р. Ян Собеський вважав, що потрібно визнати Петра Дорошенка та спробувати відірвати його від турків, а головне набрати 40 тис. війська, з яких 6 тис. драгунів, 6 тис. гусарів при 80–100 гарматах. Зрештою було вирішено, що коронні землі забезпечать 37 500 жовнірів, а Литва – 9 000. У квітні 1673 р. сейм відмовився ратифікувати Бучацький мир. Вдалося зібрати 37 250 жовнірів при 65 гарматах, до яких приєдналося і литовське військо з гетьманами Міхалом Пацом (Michał Pac) і князем Міхалом Казимиром Радзивілом (Michał Kazimierz Radziwiłł). Посланий до Петра Дорошенка Львівський єпископ Йосиф Шумлянський, який вдало провів переговори з гетьманом під Львовом, цього разу не зміг до-

мовитися. Довідавшись про переговори з Петром Дорошенком, Михайло Ханенко вбив білоцерківського коменданта полковника Яна Піха і перейшов на московську сторону.

Султанові не вдалося зібрати військо до осені й він наказав сілістрійському беглер-бею Гуссейн-паші перезимувати в районі Хотина з 35-тисячним військом, яке мало 120 гармат. Польсько-литовське військо під командуванням коронного гетьмана Я. Собеського чисельністю близько 30 тис. 6 листопада зупинилося біля Дністра<sup>4</sup>. На раді більшість наполягала на поході до Ясс, але Я. Собеський вирішив іти на Хотин. Піхота й артилерія переправлялася на понтонах, а кіннота – вплав, 9 листопада військо зосередилося **під Хотином**. Турки зайняли старі шанці, які залишилися після Хотинської битви 1621 р. Козаків і татар в обох арміях не було (300 литовських татар вже давно були місцевою шляхтою). 10 листопада польська піхота провела розвідку боєм, атакувавши ці укріплення. Імітації цих атак продовжувалися всю ніч. Уранці 11 листопада Я. Собеський повів свою піхоту і спішених драгунів на змучених турків, підготувавши атаку артилерійськими залпами. Снігова заметіль підганяла атакувальників і заслоняла туркам поле битви. Відразу ж у кількох місцях нівелювали вал, зробивши проходи для гусарів польного гетьмана Станіслава Яблоновського (Stanisław Jan Jabłonowski). Гуссейн-паша кинув у контратаку спарі, але Станіслав Яблоновський із коронним обозним Андрієм Потоцьким (Andrzej Potocki) її відбив. Тоді турецький командувач наказав відступати за Дністер, але єдиний міст розбила польська артилерія і він завалився під вагою втікачів. Прорвалося приблизно 5 тис., близько 30 тис. загинуло і потрапило в полон, переможці втратили майже 5 тис. (Wójcik, 1983, s. 208–213; Orłowski, 2007). Друга битва під Хотином закінчилася великою перемогою коронного гетьмана Я. Собеського.

Ян Собеський спробував скористатися плодами цієї перемоги, але військо не отримало плати, помер король Міхал Корибут, загострилися протиріччя. 13 листопада здався Хотинський замок. Польське військо обложило Сучаву і блокувало Кам'янець. Коронний хорунжий Микола Сенявський (Mikołaj Sieniawski) взяв Ясси, але в січні 1674 р. мусив відступити. Вибори короля тривали до 21 травня 1674 р., коли коронний гетьман Ян Собеський став королем Яном III. Весняна кампанія 1674 р. закінчилася здобуттям Бару і Брацлава та спробою блокади Кам'янця. Під кінець 1674 р. Ян III знову спробував через Львівського єпископа Шумлянського домовитися з Петром Дорошенком. Козацький гетьман був готовий на об'єднання з Річчю Посполитою на умовах Гадяцької унії, але з обов'язком з'єднати усі українські землі та врегулювати цю проблему у трактаті, підписаному Річчю Посполитою, Туреччиною й Москвою (Wójcik, 1983, s. 245; Смолій та Степанков, 2010, с. 57–72).

Становище П. Дорошенка було критичним. *Гетьман обох берегів* І. Самойлович із російською допомогою вторгся на Правобережжя. Султан виступив на допомогу Дорошенкові, але успіхи турецького війська завершилися здобуттям Умані, яку вони облягали з 28 серпня по 4 вересня 1674 р., до того ж із значними втратами, які сучасники оцінювали в 10–40 тис., що було звичайним перебільшенням. Після цього турки відійшли за Дунай (Woliński, 1933; Крикун, 2006, с. 351–392).

Щоби зберегти хоча б якусь частину козаків на стороні Польщі, король Ян III поставив гетьманом подільського полковника Остапа Гоголя (26.08.1675–кінець 1678 р.), із яким залишалися Могилівський, Брацлавський, Кальницький та

<sup>4</sup> За джерелами, військо Я. Собеського під Хотином мало 29 052 бійців: 12 хорогв гусарів (1 670 осіб), 110 панцерних хорогв (11 105 осіб), 19 хорогв драгунів (5 826 осіб), 19 хорогв молдовського і валашського господарів (1 619 осіб), 3 хорогви кінних аркебузирів (342 особи), 23 піхотні роти (7 988 осіб) і 4 угорські піхотні роти (500 осіб) (Wimmer, 1961; Orłowski, 2007, s. 106–110).

Уманський полки. Згодом центр правобережного козацтва перемістився в Димер (Крикун, 1997, с. 419–440; 2006, с. 311–333).

А на Півдні України довершувалася повна руїна (Петровський, 1930; Woliński, 1934; Дорошенко, 1985; Фаизов, 1993; Смолій та Степанков, 1993а, 1993б, 1999, 2011; Perdenia, 2000; Мицик, 2002; Степанков, 2002, 2004; Дан, 2004; Чухліб, 2003, с. 94–108, 123–141, 156–200; 2007; 2010, с. 121–125, 147–151; Романюк та Орлова, 2007; Степанков та ін., 2010; Флоря, 2016). У травні 1675 р. Ібрагім Шишман-паша (İbrahim Şişman Paşa) з 60-тисячним військом виступив проти Польщі. Здобувши Зборів, він вислав 10-тисячний корпус під Львів, де стояв із 6-тисячним військом Ян III. **Битва під Львовом** відбулася 24 серпня 1675 р. Одягнувши челядь у гусарські обладунки, король збив із пантелику ординців, а справжня атака гусарів в іншому місці закінчилася повною перемогою. Тим часом головне турецьке військо обложило Теробовлю (20 вересня – 11 жовтня 1675 р.), де наштовхнулося на несподівано вперту оборону гарнізону з 80 жовнірів і 200 осіб міського ополчення, героями якої стали комендант капітан Ян Самуель Хшановський (Jan Samuel Chrzanowski) (†1688) (Purawski, 1937b; Widacka, 2008) та його дружина Анна Дорота (Anna Dorota), яка не дала чоловікові здати замок (Purawski, 1937a; Duch, 2021). Ця оборона дала змогу королю зібрати більше сил під Львовом. Наступний похід його армії до Теробовлі змусив турків зняти облогу (Czołowski, 1894).

Готуючись до битви з турецьким військом, король Ян III 2 лютого 1676 р. звернувся до сейму із проханням збільшити армію до 80 тис. (Pajewski, 2003, s. 185). Зрозуміло, що противники Я. Собеського доклали всіх зусиль, щоб не допустити до реалізації його плану (Wójcik, 1983, s. 249–250). Крім того, король був проти скликання загальношляхетського ополчення, низькі бойові можливості якого були йому добре відомі. А наймані професійні контингенти вимагали значних затрат. Король залучив до війська два полки українських козаків О. Гоголя (6 025–6 390 осіб) (Górski, 1896, s. 73–74, 76), призначив збір польського війська біля Щирця, а литовського – під Берестечком. Усього вдалося зібрати 22 614 осіб (Woliński, 1983, s. 74, 76–77), охопно з українськими козаками, і близько 4 000 литовців (Codello, 1968). У літературі часто наявна інформація про 100-тисячне турецьке військо, але власне турецька армія Ібрагіма Шишман-паші без кримських військ налічувала майже 40 тис. осіб (Pajewski, 2003, s. 186–187).

На початку літа 1676 р. Ібрагім Шишман-паша вдарив на Покуття. Турецька армія рушила від Кам'янця-Подільського через Ягоницю, Чортків, Бучач, Поток, Язловець. Але 10 липня 1676 р. турецький командувач несподівано помер. Військо очолив паша Дамаска Ібрагім (Şeytan İbrahim Paşa) на прізвиську Шайтан (†3.12.1685), досвідчений військовик та адміністратор, який свого часу був беглербеєм Єгипту (1661–1664). Наприкінці липня 1676 р. (Степанков, 1991, с. 124) турки з Покуття через Єзупіль і Тисменицю рушили на Станіславів, 12 вересня 1672 р. спалили його передмістя, але здобути сходу не змогли. Замок обороняла потужна залога з 8 000 жовнірів (до яких належали й українські козаки) під командуванням досвідченого полковника Денемарка (Górski, 1896, s. 76; Korzon, 1923, s. 477).

Одночасно кримські війська розсипалися Прикарпаттям, атакуючи Коломию, Солотвино, спалили Манявський Скит (Целевич, 1886, 1887), околиці Стрия і Дрогобича.

Лише 12 вересня польське військо із Щирця підійшло до Львова і 19 вересня вирушило з-під Збоїська до Дністра. Сейм не давав грошей на військо, припасів бра-

кувало, тому королівська армія рухалася повільно, очікуючи на підхід литовських сил. Ян III 21 вересня форсував Дністер біля Розвадова (Orlowski, 2007, s. 50–51) і рушив далі, маючи намір відволікти противника від облоги Станіслава, а також спробувати перехопити кримську орду, обтяжену ясирем (Woliński, 1930c, s. 50).

Король перейшов через р. Стрий 22 вересня 1676 р. і вступив до Жидачева. Вранці 23 вересня польська кавалерія не дала татарам зайняти Журавно. Саме тут, між ріками Крехівкою, Свічею і Дністром, король намітив будівництво укріпленого табору. Над спорудженням земляних шанців працював герой оборони Львова 1672 р. полковник Е. Лонцький (†1685), підвищений до рангу генерал-майора. Львівський каштелян генерал коронної артилерії Мартин Концький (Marcin Kazimierz Kański) (1636–1710) стягнув сюди польову артилерію (Przyboś, 1966–1967).

Надвечір 23 вересня 1676 р. король вирушив на рекогносцирування місцевості й довідався, що ординці з турками штурмують укріплення м. Войнилова, які обороняло тільки міське ополчення. Він одразу ж стягнув трохи піхоти й артилерії до с. Довга (тепер – Довгий Войнилів) і кинув 12 кавалерійських хоругв коронного хорунжого Єроніма Августина Любомирського (Hieronim Augustyn Lubomirski) в атаку проти татар, які блокували Войнилів, відрізавши його від Калуша та Бурштина. 24 вересня 1676 р. відбулася кавалерійська битва **під Войнилвом**, яку король у листі до дружини описав як переможну (Helcel, 1860, s. 282; Chlebowski, 1893). Але польське військо, захопившись переслідуванням противника, розпорошилося і не витримало контрудару противника. І лише ціною значних утрат коронний хорунжий Любомирський стягнув свої хорогви до позиції в с. Довга, де вже у три лінії підготувалося до битви основне польське військо, очолене самим королем (Wimmer, 1973).

Ця битва мала величезне значення, бо в разі успіху противник міг відрізати основну частину польського війська від табору в Журавні. Відбивши атаки противника, король сам контратакував, але, не добившись відчутної переваги, відійшов до укріпленого табору під Журавном при впадінні р. Крехівки у Дністер. Загалом цю кавалерійську битву 25 вересня 1676 р. можна розглядати як тактичну польську перемогу, яка підняла моральний дух жовнірів (Woliński, 1930b, s. 299; 1930c, s. 54; Orlowski, 2007, s. 222; Wagner, 2010, s. 259; Тимів, 2018, с. 19–21).

Під Журавном поляки мали до 20 тис., турецько-татарське військо, яке далі очолював дамаський паша Ібрагім-Шайтан, – до 40 тис. Усі спроби виманити поляків з окопів у чисте поле й атаки укріпленого табору закінчилися безрезультатно. Основні сили турецької армії стояли під Галичем, де комендант Ляховський без бою здав замок (Сіреджук, 2016, с. 304–320). Значну частину своєї артилерії (80 гармат) Ібрагім Шайтан-паша відправив до Журавна, готуючись вирушити туди з основним військом. Польське військо відбивало численні атаки ординців, розгорнувши вагенбург і продовжуючи укріплення табору (Woliński, 1930c, s. 54–55; Rajewski, 2003, s. 190). Хан Селім-Гірей I 26 вересня переправився через Свічу й атакував польський табір. Ця атака була відбита із значними втратами. А 27 вересня з Галича до Журавна виступив із турецькими частинами паша Ібрагім Шайтан (Górski, 1896, s. 81).

Не тільки Річ Посполита, де королева намагалася все-таки зібрати *посполіте рушення* (ополчення шляхти), але і Європа була охоплена панікою. Посол Франції пробував клопотати про термінове укладення миру. Лише Ян III зберігав самообладання. Коли під час турецького артилерійського обстрілу 48-фунтове ядро звалило королівський намет, король не піддався на пропозиції коронного гетьмана С. Яблоновського і не переніс

свого намета в безпечніше місце (Tatomir, 1883, s. 102–103). Заспокоюючи дружину, у листах до неї він описував турецький табір: «... нічого красивішого від їхнього табору, мільйони наметів, а треба визнати, що армія і велика, гарна і навчена. Коли вночі запалює вогні, є на що дивитися. Власне так виглядає гріб, із ламп зроблений, на Великодну п'ятницю у бернардинів...» (Helcel, 1860, s. 283–284).

Зосередивши всі війська біля Журавна, 29 вересня паша Ібрагім Шайтан атакував польський табір. Король Ян III вивів військо за табірні укріплення, розгорнувши його у три лінії. Правий фланг займали війська коронного гетьмана Станіслава Яблоновського (3.04.1634–3.04.1702) (Nowak, 1963), лівий фланг – великого литовського гетьмана Міхала Казимира Паца (1624–4.04.1682) (Przyboś, 1979), центр був під безпосереднім командуванням короля. Ібрагім-шайтан командував правим флангом турецько-кримського війська, лівим – кримський хан Селім-Гірей I (Woliński, 1930с, s. 56–57; Rajewski, 2003, s. 191–192; Orłowski, 2007, s. 22; Тимів, 2018, с. 22–23). Кримський хан пробував ударити по незахищених тилах польського табору, обійшовши бойові порядки та скориставшись із мілководдя Дністра, але цей маневр був вчасно помічений і відбитий вогнем польської артилерії. Одночасно король наказав зміцнити гарнізон замку в Журавні й міське ополчення на міських валах (Woliński, 1930с, s. 56–57). Турецький командувач теж намагався витягнути далі польські хорогви, щоб у їхні проміжки ввірвалася кримська кінниця і проскакала до табору. Певний час битва звелася до герців окремих вершників, у яких із польського боку активну участь брали п'ятигорські черкеси й запорозькі козаки. Битва тривала до вечора і закінчилася відходом обох сторін на попередні позиції (Kluczyski, 1876).

Поляки висловили готовність до переговорів 30 вересня. Турки відповіли артилерійськими обстрілами польських укріплень і табору, які тривали з 1 по 5 листопада. Одночасно кримське військо імітувало атаки. У польському таборі відчувався брак боєприпасів і генерал артилерії М. Контський організував збір турецьких ядер та нерозірваних бомб, який використала польська артилерія (Целевич, 1886). Але вогонь був слабким і стримати противника не міг. Тому 10 жовтня турецькі підрозділи підійшли майже впритул до польських редутів. 12–13 жовтня поляки залишили старі редуту й відступили ближче до табору на нові укріплення. Турки негайно зайняли старі редуту й були вже на віддалі пістолетного пострілу, але 12 жовтня полили холодні дощі. У розореній місцевості величезне турецько-кримське військо відчувало проблеми з постачанням. Паша Ібрагім Шайтан послав до короля яничарського агу із пропозиціями прийняти Бучацький мир, обіцяючи після цього негайно відступити. Король Ян III пообіцяв повісити агу, якщо той наважиться ще раз щось подібне пропонувати (Rajewski, 2003, s. 193–194). Самообладання короля і чутки про підхід допомоги зіграли свою роль. Шукаючи виходу, генерал артилерії Контський забрав із Журавенського замку старі мортири й використав проти чергової вилазки турків. Ті ж знали, що таких гармат у польському таборі немає, і вирішили, що підмога таки підійшла. 14 жовтня бойові дії припинилися – сторони приступили до переговорів.

На переговорах турки й татари пропонували союз та спільний похід проти Москви, але про повернення Поділля і слухати не хотіли. Врешті 17 жовтня було укладено компромісний Журавенський мир. Турецька сторона відмовлялася від регулярної данини (22 тис. червоних злотих), передбаченої Бучацьким миром, гарантувала безпеку від нападів на польську територію не тільки османських військ, а й їхніх васалів, охоплюючи татар, дунайські князівства й українських козаків. До Речі Посполитої та-

кож відходили Біла Церква та Паволоч (Немирів і Кальник залишалися під польською юрисдикцією до остаточного вирішення на переговорах послів) (Woliński, 1930–1931; Wójsik, 1983, s. 247–252; Янгішак, 1996).

Польсько-турецька війна (1672–1676), її кульмінація у битві під Журавном і Журавенський мир належать до важливих знакових подій історії польських й українських земель, а також усієї Центрально-Східної Європи. Тому глибоке дослідження цих подій потребує подальшого розвитку, перспективи якого полягають у ширшому залученні джерельного матеріалу, охоплюючи європейське дипломатичне листування, османські та кримські матеріали й матеріали з дунайських князівств.

### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Апанович, О. (1961). *Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-ті роки XVII ст.* Київ.

Баукова, А. (2013). Облога турками Львова: сучасний стан дослідження проблеми. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22(1), 294–297.

Гайворонський, А. (2003). *Созвездие Гераев*. Симферополь.

Григор'єва, Т. (2005). Дипломатія Речі Посполитої напередодні та під час польсько-османської війни 1672–1676 рр. *Вісник Львівського університету. Історія*, 41, 43–46.

Дан, О. (2004). *Козацтво Брацлавщини в боротьбі за свободу і незалежність (1649–1676 рр.)*. Київ.

Дашкевич, Я. (1991). Зображення Кам'янця-Подільського як історико-топографічне джерело. В Ф. П. Шевченко (відп. ред.), *Проблеми історичної географії України: зб. наук. праць*. Київ: Наукова думка, 43–54.

Дорошенко, Д. (1985). *Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності*. Нью-Йорк.

Дорошенко, Д. (1996). *Нарис історії України*, 2. Мюнхен.

Козицький, А. (2014). *Leopolis militans. Нариси військової історії Львова XIII–XVIII ст.* Львів.

Крикун, М. (1997). З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (Записки НТШ)*, 239, 419–440.

Крикун, М. (2006). *Між війною і радістю. Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття*. Київ.

Малик, А. (2018). Облога турецькими військами табору польського короля Яна III Собеського поблизу Журавна. *Журавненський трактат 1676 р.* <http://www.newtime.lviv.ua/index.php/newtime-suspilstwo/2816>

Мищик, Ю. (2002). *Умань козацька і гайдамацька*. Київ.

Петров, М. Б. (2002). *Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела)*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА.

Петровський, М. (1930). *Нариси історії України XVII – початку XVIII ст.: Досліди над Літописом Самовидця*, 1. Харків.

Романюк, О. І., Орлова, Т. В. (уклад.). (2007). *Гетьман Петро Дорошенко – перший будівничий соборної України. Біобібліографічний нарис*. Київ.

Сіреджук, П. (2016). Галицький замок. В А. Королько (наук. ред.), *Етнокультурна спадщина Прикарпаття: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*

«Етнокультурна спадщина Прикарпаття (на пошану Михайла Паньківа з нагоди його 75-річчя)», (Івано-Франківськ, 4 грудня 2015 р.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 304–320.

Смолій, В., Степанков, В. (1993а). Гетьман Петро Дорошенко. *Український історичний журнал*, 7–8, 84–102.

Смолій, В., Степанков, В. (1993b). *Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення*. Київ.

Смолій, В., Степанков, В. (1999). *Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676)*. Київ.

Смолій, В., Степанков, В. (2010). Вторгнення Яна Собеського у Правобережну гетьманщину та його переговори з Петром Дорошенком про умови входження до Речі Посполитої (осінь 1674 – зима 1675 рр.). *Проблеми історії Центральної і Східної Європи*, 1, 57–72.

Смолій, В., Степанков, В. (2011). *Петро Дорошенко. Політичний портрет*. Київ.

Степанков, В. (1991). Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1674 рр. В В. А. Смолій (відп. ред.), *Україна і Польща в період феодалізму*. Київ: Наукова думка, 118–128.

Степанков, В. (2002). Велич і трагедія гетьмана Петра Дорошенка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки*, 9, 64–70.

Степанков, В. (2004). Постаць Петра Дорошенка у висвітленні істориків. В В. Смолій (відп. ред.), *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка* (Т. 2: Наукові студії). Київ, 418–448.

Степанков, В. С., Газін, В. В., Дубінський, В. А., Бучковський, О. В. (ред.). (2010). *Петро Дорошенко: особистість, гетьман, політик. Збірник матеріалів. Кам'янець-Подільський*.

Тимів, І. (2012). Розгром гетьманом Яном Собеським турецьких військ на Калушині у жовтні 1672 року: джерела, хронологія подій, наслідки. *Краєзнавство*, 4, 156–163.

Тимів, І. (2018). Битва під Журавном 1676 р. *Сіверянський літопис*, 4, 15–29.

Фаизов, С. (1993). Участие России и Крымского ханства в польско-турецкой войне 1672–1676 гг. (обзор боевых действий). *Славянский сборник*, 5, 98–116.

Флоря, Б. (2016). Россия, Речь Посполитая и Правобережная Украина в последние годы гетманства П. Дорошенко (1673–1677 гг.). *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 3(65), 76–90.

Целевич, О. (1898). Причинки до історії зносин П. Дорошенка з Польщею в рр. 1670–1672. *Записки НТШ*, 25, 1–26.

Целевич, Ю. (1886). Пригоди нападу татарського в р. 1676. *Зоря*, 1, 14–16.

Целевич, Ю. (1887). *Історія скиту Манявського*. Львів.

Чухліб, Т. (1994). Михайло Ханенко. В *Володарі гетьманської булави: історичні портрети*. Київ: Варта, 317–330.

Чухліб, Т. (2003). *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.* Київ; Нью-Йорк.

Чухліб, Т. (2007). Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зрада» королю, султану і царю (1665–1676 рр.). *Український історичний журнал*, 1, 39–61.



- Чухліб, Т. (2010). *Козаки і яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років*. Київ.
- Янгіцак, В. (1996). Журавнінський мирний договір 1676. *Вісник Галичина*, 5, 12–14.
- Chapliński, W. (1979). Olszowski Andrzej h. Prus. W *Polski Słownik Biograficzny*, 24. Wrocław, 42–46.
- Chlebowski, B. (red.). (1893). Wojnilów. W *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 13. Warszawa, 754–755.
- Codello, A. (1968). *Litwa wobec wojny z Turcją 1672–1676 r.* Warszawa.
- Czołowski, A. (1894). *Wojna polsko-turecka 1675 r.: początki wojny – bitwa pod Lwowem – oblężenie Trembowli*. Lwów.
- Derdej, P. (2009). *Kamieniec Podolski 1672*. Warszawa.
- Duch, W. (2021). *Kobieta, która obroniła zamek przed turecką armią. Obrona Trembowli*. <https://historia.org.pl/2021/01/31/kobieta-ktora-obronila-zamek-przed-turecka-armia-obrona-trembowli/#:~:text=Obrona%20Trembowli%20to%20niezwyk%C5%82y%20epizod,aktywny%20udzia%C5%82%20w%20jej%20obronie>
- Górski, A. (1896). Jan III pod Żurawnem 1676 roku. *Biblioteka Warszawska*, 3, 69–86.
- Helcel, A. Z. (oprac.). (1860). *Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry wraz z listami tej królewskiej rodziny i innych znakomitych osób*. Kraków.
- Hundert, Z. (2012). *Husaria koronna w wojnie polsko-tureckiej 1672–1676*. Warszawa.
- Kalwat, W. (2021). *Żórawno – 1676 – w oblężonym obozie*. [https://www.wilanow-palac.pl/zorawno\\_w\\_oblezonym\\_obozie.html#:~:text=W%20nocy%2025%20wrze%C5%9Bnia%20pod,Polacy%20odparli%20jednak%20ten%20atak](https://www.wilanow-palac.pl/zorawno_w_oblezonym_obozie.html#:~:text=W%20nocy%2025%20wrze%C5%9Bnia%20pod,Polacy%20odparli%20jednak%20ten%20atak)
- Kluczycki, F. (1876). *Żurawińska. R. 1676. Pod 200-letnią rocznicę*. Kraków.
- Kluczycki, F. K. (oprac.). (1881). *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, 1/1. Kraków.
- Kołodziejczyk, D. (1994). *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699*. Warszawa.
- Korzon, T. (1923). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, 2. Lwów; Warszawa; Kraków.
- Kotarski, H. (1998). Bitwa pod Lwowem (Lesunicami) z dn. 24.VII.1675 r. na obrazie i w rzeczywistości. *Наукові записки Львівського історичного музею*, 7, 86–95.
- Majewski, W. (1930–1931). Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676. *Przeгляд Historyczny*, 29, 392–413.
- Majewski, W. (1973). Łużecki Stanisław Karol (zm. 1686). W *Polski Słownik Biograficzny*, 18. Wrocław, 591–592.
- Nicieja, S. S. (2006). *Twierdze Kresowe Rzeczypospolitej*. Warszawa.
- Nowak, T. (1963). Jabłonowski Stanisław Jan na Jabłonowie i Ostrogu h. Prus III (1634–1702). W *Polski Słownik Biograficzny*, 10/2, 45. Wrocław; Warszawa; Kraków, 232–239.
- Orłowski, D. (2007). *Chocim 1673*. Warszawa.
- Pajewski, J. (2003). *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*. Poznań.
- Perdenia, J. (2000). *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*. Warszawa.
- Podhorodecki, L. (1987). *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.* Warszawa.
- Prusiewicz, A. (1915). *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*. Kijów; Warszawa.
- Przyboś, A. (1966–1967). Kątski (Kącki, Kontski) Marcin Kazimierz h. Brochwicz (1636–1710). W *Polski Słownik Biograficzny*, 12/2. Wrocław; Warszawa; Kraków, 316–319.

Przyboś, A. (1979). Pac Michał Kazimierz h. Gozdawa (ok. 1624–1682). W *Polski Słownik Biograficzny*, 24/4, 103. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 721–728.

Purawski, K. (1937a). Chrzanowska Anna Dorota, z domu de Frezen. W *Polski Słownik Biograficzny*, 3/1, 11. Kraków, 458.

Purawski, K. (1937b). Chrzanowski Jan Samuel. W *Polski Słownik Biograficzny*, 3/1, 11. Kraków, 459.

Radziwiński, Z. L. (1884). *Materiały do historyi oblężenia i obrony Lwowa w 1672 r. Z dodaniem kilku szczegółów odnoszących się do życia i spraw domowych Jana Eliasza z Łąki Łąckiego*. Kraków.

Sikorski, M. (2007). *Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie 1672*. Zabrze.

Sławiński, T. (2018). Krąg rodzinny prymasa Andrzeja Olszowskiego. *Prace Polonistyczne*, 73, 25–40.

Tatomir, L. (1883). *Ślady króla Jana III w kraju naszym: 106 miejscowości w Galicyi, zostających w związku z żywotem dziejowym i domowym Jana Sobieskiego*. Lwów.

Wagner, M. (2010). *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676, 2*. Zabrze.

Widacka, A. (2008). *Bohaterska obrona Trembowli w 1675 r.* [https://www.wilanow-palac.pl/bohaterska\\_obrona\\_trembowli\\_w\\_1675\\_r.html](https://www.wilanow-palac.pl/bohaterska_obrona_trembowli_w_1675_r.html)

Wimmer, J. (1961). Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1673–1679. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 7(2), 428–436.

Wimmer, J. (1973). Lubomirski Hieronim Augustyn h. Szreniwa (ok. 1647–1706). W *Polski Słownik Biograficzny*, 18/1, 76. Wrocław; Warszawa; Kraków, 11–14.

Woliński, J. (1930a). Przyczynki do wojny 1676 r. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 2(1), 143–145.

Woliński, J. (1930b). Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 2(1), 295–299.

Woliński, J. (1930c). Żórawno. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 2(1), 45–59.

Woliński, J. (1930–1931). Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676. *Przegląd Historyczny*, 29(2), 382–413.

Woliński, J. (1933). Przyczynki źródłowe do kampanii 1674 r. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 6, 81–101.

Woliński, J. (1934). Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. *Sprawy Narodowościowe: czasopismo poświęcone badaniu spraw narodowościowych*, 8(4), 388–416.

Woliński, J. (1948). Od Chocimia do Żórawna (1673–1676). *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, 49(5), 235–238.

Woliński, J. (1961). Wojna polsko-turecka 1672–1676 w świetle relacji rezydentów austriackich w Turcji. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 7(2), 322–391.

Woliński, J. (1970). Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676. *Studia i materiały do historii wojskowości*, 16(1; 2), 233–239; 240–253.

Woliński, J. (1983). Żórawno. W *Z dziejów wojen polsko-tureckich*. Warszawa, 21–160.

Wójcik, Z. (1983). *Jan Sobieski*. Warszawa.

## REFERENCES

Apanovych, O. (1961). *Zaporozka Sich u borotbi proty turetsko-tatarskoi ahresii: 50–70-ti roky 17 st.* Kyiv (in Ukrainian).

Baukova, A. (2013). *Obloha turkamy Lvova: suchasnyi stan doslidzhennia problemy. Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22(1), 294–297 (in Ukrainian).

Hajvoronskij, A. (2003). *Sozvezdije Gerajev*. Simferopol (in Russian).

Hryhorieva, T. (2005). *Diplomatiia Rechi Pospolytoi naperedodni ta pid chas polsko-osmanskoi viiny 1672–1676 rr. Visnyk Lvivskoho universytetu. Istoriiia*, 41, 43–46 (in Ukrainian).

Dan, O. (2004). *Kozatstvo Bratslavshchyny v borotbi za svobodu i nezalezhnist (1649–1676 rr.)*. Kyiv (in Ukrainian).

Dashkevych, Ya. (1991). *Zobrazhennia Kamiansia-Podilskoho yak istoryko-topohrafichne dzherelo*. In F. P. Shevchenko (Ed.), *Problemy istorychnoi heohrafii Ukrainy. zb. nauk. prats*. Kyiv: Naukova dumka, 43–54 (in Ukrainian).

Doroshenko, D. (1985). *Hetman Petro Doroshenko. Ohliad yoho zhyttia i politychnoi diialnosti*. Niu-York (in Ukrainian).

Doroshenko, D. (1996). *Narys istorii Ukrainy, 2*. Miunkhen (in Ukrainian).

Kozytskyi, A. (2014). *Leopolis militans. Narysy viiskovoi istorii Lvova XIII–XVIII st.* Lviv (in Ukrainian).

Krykun, M. (1997). *Z istorii ukrainskoi kozatskoi starshyny druhoi polovyny XVII stolittia. Polkovnyk Ostap Hohol. Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka (Zapysky NTSh)*, 239, 419–440 (in Ukrainian).

Krykun, M. (2006). *Mizh viinoiu i radoiu. Kozatstvo pravoberezhnoi Ukrainy v druhi polovyni XVII – na pochatku XVIII stolittia*. Kyiv (in Ukrainian).

Malyk, A. (2018). *Obloha turetskymy viiskamy taboru polskoho korolia Yana III Sobeskoho poblyzu Zhuravna. Zhuravnenskyi traktat 1676 r.* <http://www.newtime.lviv.ua/index.php/newtime-suspilstwo/2816> (in Ukrainian).

Mytsyk, Yu. (2002). *Uman kozatska i haidamatska*. Kyiv (in Ukrainian).

Petrov, M. B. (2002). *Istorychna topohrafiia Kamiansia-Podilskoho kintsia XVII–XVIII st. (Istoriografiia. Dzherela)*. Kamianets-Podilskyi: Abetka-NOVA (in Ukrainian).

Petrovskiy, M. (1930). *Narys istorii Ukrainy XVII – pochatku XVIII st.: Doslydy nad Litopysom Samovydsia, 1*. Kharkiv (in Ukrainian).

Romaniuk, O. I., Orlova, T. V. (Comps.). (2007). *Hetman Petro Doroshenko – pershyi budivnychy sobornoj Ukrainy. Biobibliohrafichni narys*. Kyiv (in Ukrainian).

Siredzhuk, P. (2016). *Halytskyi zamok*. In A. Korolko (Ed.), *Etnokulturna spadshchyna Prykarpattia: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii «Etnokulturna spadshchyna Prykarpattia (na poshanu Mykhaila Pankiva z nahody yoho 75-richchia)» (Ivano-Frankivsk, 4 hrudnia 2015 r.)*. Ivano-Frankivsk: Lilea-NV, 304–320 (in Ukrainian).

Smolii, V., Stepankov, V. (1993a). *Hetman Petro Doroshenko. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 7–8, 84–102 (in Ukrainian).

Smolii, V., Stepankov, V. (1993b). *Pravoberezhna Ukraina u druhi polovyni XVII–XVIII st.: problema derzhavotvorennia*. Kyiv (in Ukrainian).

Smolii, V., Stepankov, V. (1999). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia seredyny XVII st. (1648–1676)*. Kyiv (in Ukrainian).

Smolii, V., Stepankov, V. (2010). *Vtorhennia Yana Sobieskoho u Pravoberezhnu hetmanshchynu ta yoho perehovory z Petrom Doroshenkom pro umovy vkhodzhennia do Rechi Pospolytoi (osin 1674 – zyma 1675 rr.)*. *Problemy istorii Tsentralnoi i Skhidnoi Yevropy*, 1, 57–72 (in Ukrainian).

Smolii, V., Stepankov, V. (2011). *Petro Doroshenko. Politychnyi portret*. Kyiv (in Ukrainian).

Stepankov, V. (1991). Borotba Ukrainy i Polshchi proty ekspansii Osmanskoï imperii u 1672–1674 rr. In V. A. Smolii (Ed.), *Ukraina i Polshcha v period feodalizmu*. Kyiv: Naukova dumka, 118–128 (in Ukrainian).

Stepankov, V. (2002). Velych i trahediia hetmana Petra Doroshenka. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Istorychni nauky*, 9, 64–70 (in Ukrainian).

Stepankov, V. (2004). Postat Petra Doroshenka u vysvitlenni istoriykiv. In V. Smolii (Ed.), *Istynu vstanovliuie sud istorii. Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka* (T. 2: Naukovi studii). Kyiv, 418–448 (in Ukrainian).

Stepankov, V. S., Hazin, V. V., Dubinskyi, V. A., Buchkovskiy, O. V. (Eds.). (2010). *Petro Doroshenko: osobystist, hetman, polityk. Zbirnyk materialiv*. Kamianets-Podilskiy (in Ukrainian).

Tymiv, I. (2012). Rozghrom hetmanom Yanom Sobeskyim turetskykh viisk na Kalushchyni u zhovtni 1672 roku: dzherela, khronolohiia podii, naslidky. *Kraieznavstvo*, 4, 156–163 (in Ukrainian).

Tymiv, I. (2018). Bytva pid Zhuravnom 1676 r. *Siverianskyi litopys*, 4, 15–29 (in Ukrainian).

Faizov, S. (1993). Uchastie Rossii i Krymskogo hanstva v polsko-tureckoy vojne 1672–1676 gg. (obzor boevykh deystviy). *Slavjanskij sbornik*, 5, 98–116 (in Russian).

Florja, B. (2016). Rossija, Rech Pospolitaja i Pravoberezhnaja Ukraina v poslednie gody getmanstva P. Doroshenko (1673–1677 gg.). *Drevnjaja Rus. Voprosy medievistiki*, 3(65), 76–90 (in Russian).

Tselevych, O. (1898). Prychynky do istorii znosyn P. Doroshenka z Polshcheiu v rr. 1670–1672. *Zapysky NTSH*, 25, 1–26 (in Ukrainian).

Tselevych, Yu. (1886). Pryhody napadu tatarskoho v r. 1676. *Zoria*, 1, 14–16 (in Ukrainian).

Tselevych, Yu. (1887). *Istoriia skytu Maniavskoho*. Lviv (in Ukrainian).

Chukhlib, T. (1994). Mykhailo Khanenko. In *Volodari hetmanskoï bulavy: istorychni portrety*. Kyiv: Varta, 317–330 (in Ukrainian).

Chukhlib, T. (2003). *Hetmany i monarkhy. Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648–1714 rr.* Kyiv; Niu-York (in Ukrainian).

Chukhlib, T. (2007). Hetmanuvannia Petra Doroshenka: prychny «virmnosti» ta «zrada» koroliu, sultanu i tsariu (1665–1676 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 39–61 (in Ukrainian).

Chukhlib, T. (2010). *Kozaky i yanychary: Ukraina u khrystyiansko-musulmanskykh viinakh 1500–1700 rokiv*. Kyiv (in Ukrainian).

Yanhishchak, V. (1996). Zhuravnynskiy myrnyi dohovir 1676. *Visnyk Halychyna*, 5, 12–14 (in Ukrainian).

Chapliński, W. (1979). Olszowski Andrzej h. Prus. In *Polski Słownik Biograficzny*, 24. Wrocław, 42–46 (in Polish).

Chlebowski, B. (red.). (1893). Wojnilów. W *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 13. Warszawa, 754–755 (in Polish).

Codello, A. (1968). *Litwa wobec wojny z Turcją 1672–1676 r.* Warszawa (in Polish).

Czołowski, A. (1894). *Wojna polsko-turecka 1675 r.: początki wojny – bitwa pod Lwowem – oblężenie Trembowli*. Lwów (in Polish).

Derdej, P. (2009). *Kamieniec Podolski 1672*. Warszawa (in Polish).

Duch, W. (2021). *Kobieta, która obroniła zamek przed turecką armią. Obrona Trembowli*. <https://historia.org.pl/2021/01/31/kobieta-ktora-obronila-zamek-przed-turecka-armia-obrona-trembowli/#:~:text=Obrona%20Trembowli%20to%20niezwyk%C5%82y%20epizod,aktywny%20udzia%C5%82%20w%20jej%20obronie> (in Polish).

Górski, A. (1896). Jan III pod Żurawnem 1676 roku. *Biblioteka Warszawska*, 3, 69–86 (in Polish).

Helcel, A. Z. (Comp.). (1860). *Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry wraz z listami tej królewskiej rodziny i innych znakomitych osób*. Kraków (in Polish).

Hundert, Z. (2012). *Husaria koronna w wojnie polsko-tureckiej 1672–1676*. Warszawa (in Polish).

Kalwat, W. (2021). Żurawno – 1676 – w obleżonym obozie. [https://www.wilanow-palac.pl/zorawno\\_w\\_oblezonym\\_obozie.html#:~:text=W%20nocy%2025%20wrze%C5%9Bnia%20pod,Polacy%20odparli%20jednak%20ten%20atak](https://www.wilanow-palac.pl/zorawno_w_oblezonym_obozie.html#:~:text=W%20nocy%2025%20wrze%C5%9Bnia%20pod,Polacy%20odparli%20jednak%20ten%20atak) (in Polish).

Kluczycki, F. (1876). *Żurawińska. R. 1676. Pod 200-letnią rocznicę*. Kraków (in Polish).

Kluczycki, F. K. (oprac.). (1881). *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego 1/1*. Kraków (in Polish).

Kołodziejczyk, D. (1994). *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699*. Warszawa (in Polish).

Korzon, T. (1923). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, 2*. Lwów; Warszaw; Kraków (in Polish).

Kotarski, H. (1998). Bitwa pod Lwowem (Lesunicami) z dn. 24.VII.1675 r. na obrazie i w rzeczywistości. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu*, 7, 86–95 (in Polish).

Majewski, W. (1930–1931). Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676. *Przeгляд Historyczny*, 29, 392–413 (in Polish).

Majewski, W. (1973). Łużecki Stanisław Karol (zm. 1686). W *Polski Słownik Biograficzny*, 18. Wrocław, 591–592 (in Polish).

Nicieja, S. S. (2006). *Twiedze Kresowe Rzeczypospolitej*. Warszawa (in Polish).

Nowak, T. (1963). Jabłonowski Stanisław Jan na Jabłonowie i Ostrogu h. Prus III (1634–1702). In *Polski Słownik Biograficzny* 10/2, 45. Wrocław; Warszawa; Kraków, 232–239 (in Polish).

Orłowski, D. (2007). *Chocim 1673*. Warszawa (in Polish).

Pajewski, J. (2003). *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*. Poznań (in Polish).

Perdenia, J. (2000). *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*. Warszawa (in Polish).

Podhorodecki, L. (1987). *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.* Warszawa (in Polish).

Prusiewicz, A. (1915). *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*. Kijow; Warszawa (in Polish).

Przyboś, A. (1966–1967). Kątski (Kącki, Kontski) Marcin Kazimierz h. Brochwicz (1636–1710). In *Polski Słownik Biograficzny* 12/2. Wrocław; Warszawa; Kraków, 316–319 (in Polish).

Przyboś, A. (1979). Pac Michał Kazimierz h. Gozdawa (ok. 1624–1682). In *Polski Słownik Biograficzny*, 24/4, 103. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 721–728 (in Polish).

Purawski, K. (1937a). Chrzanowska Anna Dorota, z domu de Frezen. In *Polski Słownik Biograficzny*, 3/1, 11. Kraków, 458 (in Polish).

Purawski, K. (1937b). Chrzanowski Jan Samuel. In *Polski Słownik Biograficzny*, 3/1, 11. Kraków, 459 (in Polish).

Radziwiński, Z. L. (1884). *Materiały do historyi oblężenia i obrony Lwowa w 1672 r. Z dodatkiem kilku szczegółów odnoszących się do życia i spraw domowych Jana Eliasza z Łąki Łąckiego*. Kraków (in Polish).

Sikorski, M. (2007). *Wyprawa Sobieskiego na chambuły tatarskie 1672*. Zabrze (in Polish).

Sławiński, T. (2018). Krąg rodzinny prymasa Andrzeja Olszowskiego. *Prace Polonistyczne*, 73, 25–40 (in Polish).

Tatomir, L. (1883). *Ślady Jana III w kraju naszym: 106 miejscowości w Galicyi, zostających w związku z żywotem dziejowym i domowym Jana Sobieskiego*. Lwów (in Polish).

Wagner, M. (2010). *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676*, 2. Zabrze (in Polish).

Widacka, A. (2008). *Bogaterska obrona Trembowli w 1675 r.* [https://www.wilanow-palac.pl/bohaterska\\_obrona\\_trembowli\\_w\\_1675\\_r.html](https://www.wilanow-palac.pl/bohaterska_obrona_trembowli_w_1675_r.html) (in Polish).

Wimmer, J. (1961). Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1673–1679. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 7(2), 428–436 (in Polish).

Wimmer, J. (1973). Lubomirski Hieronim Augustyn h. Szreniwa (ok. 1647–1706). In *Polski Słownik Biograficzny*, 18/1, 76. Wrocław; Warszawa; Kraków, 11–14 (in Polish).

Woliński, J. (1930a). Przyczynki do wojny 1676 r. *Przegląd historyczno-wojskowy*, 2(1), 143–145 (in Polish).

Woliński, J. (1930b). Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. *Przegląd historyczno-wojskowy*, 2(1), 295–299 (in Polish).

Woliński, J. (1930c). Żórawno. *Przegląd historyczno-wojskowy*, 2(1), 45–59 (in Polish).

Woliński, J. (1930–1931). Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676. *Przegląd Historyczny*, 29(2), 382–413 (in Polish).

Woliński, J. (1933). Przyczynki źródłowe do kampanii 1674 r. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 6, 81–101 (in Polish).

Woliński, J. (1934). Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. *Sprawy Narodowościowe: czasopismo poświęcone badaniu spraw narodowościowych*, 8(4), 388–416 (in Polish).

Woliński, J. (1948). Od Chocimia do Żórawna (1673–1676). *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, 49(5), 235–238 (in Polish).

Woliński, J. (1961). Wojna polsko-turecka 1672–1676 w świetle relacji rezydentów austriackich w Turcji. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 7(2), 322–391 (in Polish).

Woliński, J. (1970). Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676. *Studia i materiały do historii wojskowości*, 16(1; 2), 233–239; 240–253 (in Polish).

Woliński, J. (1983). Żórawno. W *Z dziejów wojen polsko-tureckich*. Warszawa, 21–160 (in Polish).

Wójcik, Z. (1983). *Jan Sobieski*. Warszawa (in Polish).

**Leontiy VOITOVYCH**

*Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History), Professor  
Head of the Department of History of Middle Ages and Byzantine Studies  
I. Franko National University of Lviv,  
Senior Research Fellow of the Department of History of Middle Ages  
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9191-6537>  
e-mail: lev67420@ukr.net*

**THE FORGOTTEN POLISH-TURKISH WAR ON UKRAINIAN  
LANDS (1672–1676)**

The Polish-Turkish war of 1672–1676 almost did not arouse the interest of Ukrainian researchers, although the causes of the war were the situation and events in Ukrainian lands, the fighting took place exclusively on Ukrainian territory, Ukrainian cities and villages were burned, and the Ukrainian population was mainly recruited into the camp. This already determines the relevance of such research. In the historiography, the events of the war are covered in a rather one-sided way, and the Ukrainian historiography considered these problems as marginal, while the Polish historiography gravitated towards the apologetics of the main hero of the war, the hetman, and then King Jan III Sobieski. Many episodes of the war have remained unnoticed by researchers, the role of individual personalities, in particular the Ukrainian hetmans Petro Doroshenko and Mykhailo Khanenko, remains incompletely illuminated or distorted by outdated stereotypes.

The article attempts to revise the coverage and assessments of the course of the war, focusing more attention on the Ukrainian military formations and their leaders who participated in the hostilities of both opposing sides. The causes and consequences of individual campaigns, battles and their results, in particular those fixed in the course of complex compromise negotiations, are analyzed. Certain old stereotypes have been corrected, attention has been focused on important episodes that have fallen out of the field of view of researchers of the problem. Some new problems have been raised that need to be solved in the course of further research.

**Keywords:** the Polish-Turkish war, the siege of Lviv, the second battle of Khotyn, the battle of Zhuravno, the Peace of Zhuravno, the Ukrainian Cossacks, Petro Doroshenko, Mykhailo Khanenko.

УДК 271.4-9(477.87-25)"176/177":34.08(450-25):394.92

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-32-44

**Володимир МОРОЗ**

*кандидат історичних наук*

*науковий співробітник Інституту історії Церкви*

*Українського католицького університету*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0852-4285>*

*Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57366037900>*

*e-mail: [moroz.volodymyr@ucu.edu.ua](mailto:moroz.volodymyr@ucu.edu.ua)*

## **ДОПОМОГА ГЕНЕРАЛЬНОГО ПРОКУРАТОРА КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ В РИМІ 1760–1772 РОКІВ ОТЦЯ ІГНАТІЯ ВОЛОДЗКА У СПРАВІ КАНОНІЧНОГО ЗАСНУВАННЯ МУКАЧІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ**

Окреслено діяльність Генеральних прокураторів Київської унійної митрополії, якими тоді були єромонахи Чину св. Василя Великого, в Римі на користь Мукачівської єпархії у XVII–XVIII ст. На основі джерельного матеріалу досліджено напрями та форми цієї праці. За мету поставлено вивчити внесок Генерального прокуратора 1760–1772 рр. о. Ігнатія Володзка у справу канонічного заснування Мукачівської єпархії візантійського обряду, її звільнення з-під контролю Егерської єпархії латинського обряду.

Встановлено, що о. Володзко регулярно комунікував із Мукачівським єпископом Мануїлом Ольшавським і як його представник – із римськими посадовцями, послідовно захищаючи права Мукачівської єпархії та наближаючи її канонічне заснування папою в 1771 р. Реконструйовано коло високопосадовців Апостольської столиці та перелік питань, які з ними вирішував о. Володзко. Зафіксовано та схарактеризовано поради, що їх цей Генеральний прокуратор надавав Мукачівському єпископові щодо римської і віденської церковних політик відносно Мукачівської єпархії. Для цього проаналізовано і в перекладі з латинської на українську мову в додатку до статті опубліковано два листи о. Володзка до єпископа Ольшавського з 1766 р. зі згадками про численні події, позиції учасників процесу канонічного заснування єпархії, переказом змісту інших листів.

Виснувано, що Генеральний прокуратор о. Володзко, будучи офіційним представником не тільки Чину св. Василя Великого, а всієї Київської унійної митрополії, мав велику довіру в Мукачівського єпископа Ольшавського. Встановлено, що він отримав від владики значні повноваження й ефективно допомагав Мукачівській єпархії, відтак через цього Генерального прокуратора, як і через його попередників, Чин св. Василя Великого і вся Київська унійна митрополія зробили великий внесок у збереження й подальший розвиток Мукачівської єпархії.

**Ключові слова:** Київська митрополія, Мукачівська єпархія, Василіанський чин св. Йосафата, Мануїл Ольшавський, Іван Брадач, Андрій Бачинський, Ігнатій Володзко.



Підтримка Київської митрополії впродовж століть була чинником збереження і розвитку Мукачівської єпархії візантійського обряду в її боротьбі проти асиміляційних впливів, передусім із боку Егерської єпархії латинського обряду. Єпископи останньої у XVII–XVIII ст. заперечували існування Мукачівської єпископської катедри, витлумачуючи Мукачівських єпископів як своїх обрядових вікаріїв. Із Київської митрополії здавна походили Мукачівські єпископи: Іван Григорович, Василь Тарасович, Партеній Петрович, а також предки Андрія Бачинського (Лучкай, 2000, с. 268; Мицик, 2001, с. 469; Пекар, 1967, с. 26; Varan, 1973, р. 9). Мукачівські єпископи-номінанти традиційно їздили приймати архиерейські свячення до сусідніх єпископів, передусім Львівських, а також Київських митрополитів: Сергій 1600–1603 рр. – до Іпатія Потія (Лучкай, 2000, с. 242; Rath, 1936, с. 43), Йосиф Волошиновський у середині 1660-х років – до Йосифа Шумлянського (Гаджега, 1932, с. 167; Лучкай, 2000, с. 309–310), Геннадій Бізанцій 1716 р. – до Льва Кишки (ДАЗО-1; Лучкай, 2002, с. 173–174; Пекар, 1967, с. 55; Пекар, 1997, с. 37–38; ЦДІАЛ, арк. 225), Симеон Ольшавський 1735 р. – до Атанасія Шептицького (ДАЗО-3; Лучкай, 2002, с. 253), Юрій Блажовський 1738 р. – до Атанасія Шептицького (ДАЗО-5; Лучкай, 2002, с. 266–269, 270–262) тощо.

Важливі сторінки історії Мукачівської єпархії становлять її зв'язки з Генеральними прокураторами Київської митрополії у Римі, які представляли в Апостольській столиці не тільки Чин св. Василя Великого, а й усю митрополію. Так, прокуратор Яків Суша 1665 р. відстоював право митрополії та єпархії розвиватися разом, попри політичні кордони (Баран, 1968, с. 16–17; Hodinka, 1911, old. 209–211). Прокуратор першої половини 1660-х років Іван Малаховський, ставши Перемишльським єпископом, у 1670-х роках теж був кандидатом на Мукачівську катедру, розробив програму її розвитку й управляв нею через вікаріїв Івана Липницького та Порфирія Кульчицького (Гаджега, 1932, с. 167–170; Пекар, 1967, с. 197). Відтак у 1689–1706 рр. Мукачівським єпископом був Йосиф де Камеліс – єромонах Чину св. Василя Великого і Генеральний прокуратор Київської митрополії в Римі 1674–1689 рр., товариш по навчанню Київського митрополита Кипріяна Жоховського і його протеже (Лучкай, 2000, с. 341; Пекар, 1967, с. 198; Підручний, 2018, с. 180). По смерті де Камеліса Апостольська столиця, з огляду на його жертвне служіння, номінувала Йосифа єпископом до Мукачева наступного прокуратора – Полікарпа Филиповича (1689–1696) (Welykuj, 1954, р. 18–19; Пекар, 1967, с. 56), але єпископом тоді став Геннадій Бізанцій.

Надалі Генеральні прокуратори не ставали Мукачівськими єпископами, проте з готовністю допомагали єпархії. Так прокуратор 1729–1736 рр. Ігнатій Кульчинський 1733 р. оформив у Римі право на відпуст у свято Перенесення мощей св. Миколая для малоберезнянського монастиря. Про це він писав 22 серпня 1733 р. до вищого настоятеля василіан Мукачівської єпархії о. Григорія Булка (ДАЗО-4, арк. 1–1зв.; Лучкай, 2002, с. 241–242). Прокуратор о. І. Володзко в 1760-х роках представляв інтереси Мукачівської єпархії в Римі та радив її єпископові М. Ольшавському (1743–1767) що і як варто чинити для звільнення від нав'язливої «опіки» Егерського єпископа. Коли ж єпархія 1771 р. стала вільною, то її ординарія зобов'язали щороку письмово складати Символ віри, бо з Егера линули звинувачення в його схильності до «схизми». Із боротьбою за звільнення від цих підозр і зобов'язань був обізнаний прокуратор о. Єротей Корчинський. Саме він листом від 7 квітня 1777 р. повідомив у Мукачево (до 2017 р. – Мукачеве), що того ж дня в Апостольській столиці «за наполяганням її апостольської цісарсько-королівської величності на зборах консисторії вирішено, що

більше не слід змушувати його преосвященне владцтво до щорічного складення ісповіді віри» (Basilovits, 1804, p. 206). Як бачимо, участь прокураторів у відстоюванні прав Мукачівської єпархії була системною. Де-факто ці офіційні особи з Київської митрополії на прохання керівництва Мукачівської єпархії ставали і її представниками при Апостольській столиці.

Мета статті – проаналізувати зусилля о. Володзка щодо допомоги Мукачівській єпархії у справі її канонічного заснування та опублікувати два листи цього прокуратора 1766 р. до Мукачівського єпископа.

Серед дослідників, які вивчали процес здобуття Мукачівською єпархією незалежності від Егерської, тільки двоє залучали ці листи. Зокрема, про них у монографії «Історія Мукачівської греко-католицької єпархії» 1909 р. згадав Антоній Годинка. Він відзначив, що коли Апостольська столиця попросила думки Егерського єпископа у справі, то він затягував із відповіддю, творячи цим перешкоди, а о. Володзко про все інформував із Рима єпископа Ольшавського (Hodinka, 1909, old. 610–611).

У 1924 р. листи о. Володзка опублікував латинською мовою о. Василь Гаджега, зазначивши, що вони вміщені в додатках до трактату австрійського юриста, історика, радника Імперського королівського суду і головного бібліотекаря імператора Адама Франтішека Коллара (Adam František Kollár): «Смирений меморіал про походження, розвиток і перебування руського народу в Угорщині» («Humillium Promemoria de ortu, progressu et in Hungaria incolatu gentis Ruthenicae»). Цю працю – декларацію історії й ідентичності єпархії XVIII ст. – із наголосом на її руському (українському) ядрі та київській церковній традиції в А. Коллара замовила Мукачівська єпархія. Вона й подала трактат 1749 р. до Рима на підкріплення свого прагнення до незалежності від Егерської єпархії (Гаджега, 1924, с. 2). Копію, яку опрацював о. Гаджега, датовано 1784 р., тобто вона зроблена за рік після смерті А. Коллара. Очевидно, ця подія спонукала когось із керівництва єпархії, можливо єпископа Андрія Бачинського, отримати копію до єпархіального архіву. З того, що листи о. Володзка датовані 1766 р., зрозуміло, що автор доповнював трактат і після подання в Рим. Джерело походження документів він вказав сам: «З руського оригіналу, яким поділився зі мною вельбішій владика Брадач» (Гаджега, 1924, с. 8). Отож єпископ Брадач і А. Коллар розуміли важливість кореспонденції й прагнули її збереження. Архиєрей відкрито декларував київську традицію Мукачівської єпархії (Вінтер, 1940, с. 129). Щобільше, тези цього трактату згодом запозичив у розділ 9 другої частини праці «Коротка історія фундації князя Федора Коріятовича...» протоігумен василіан Провінції св. Миколая на Закарпатті о. Йоанникій Базилович (Гаджега, 1924, с. 6; Basilovits, 1799, p. 72–80). Цю роботу він писав за спонуканням наступника Брадача – єпископа Бачинського, який теж відстоював київську традицію єпархії. Але листів о. Володзка о. Базилович не видав. Їх оригінали поки віднайти не вдалося.

Загалом діяльність Генеральних прокураторів у Римі на користь Мукачівської єпархії досі не осмислена в історіографії як складова її спільної історії з Київською митрополією. Це упущення – значна перешкода для належного розуміння минулого, воно сприяє викривленням на зразок того, що історія Мукачівської єпархії – щось начебто ізольоване від історії Київської митрополії. Навіть внесок прокураторів у таку важливу справу, як канонічне заснування Мукачівської єпархії, тобто юридичне оформлення її статусу як незалежної єпархії в системі Католицької Церкви, є «білою плямою». Адже дослідники зосередилися на аналізі дій Мукачівських та Егерських

єпископів, віденської влади й Апостольської столиці, не враховуючи сповна ролі Київської митрополії (Лучкай, 2003, с. 162; Пекар, 1967, с. 68–69).

Треба зазначити, що питання канонічного заснування Мукачівської єпархії, хоч вона існувала щонайменше з 1491 р., постало внаслідок заперечення цього Егерськими єпископами. Користуючись підтримкою світської влади, вони на початку XVIII ст. добилися підлеглості собі Мукачівських єпископів і тлумачення Мукачівської єпархії як «області» й обрядового вікаріату Егерської. Мукачівські єпископи опиралися цій залежності різними способами, зокрема через прийняття свячень від Київських митрополитів. Відкрити боротьбу за звільнення започаткував єпископ Мануїл Ольшавський на єпархіальному соборі 1749 р., після того, як 17 липня 1748 р. Егерський єпископ Ференц Барковці (Ferenc Barkóczy), залякуючи унійне духовенство силою, візитував катедральний собор у мукачівському монастирі Святого Миколая (Дулишкович, 1877, с. 151–152; Лучкай, 2003, с. 41–42). Завдяки успішним діям М. Ольшавського та його однодумців 16 березня 1752 р. королівська канцелярія визнала за ним право керування єпархією. Але оскільки Егерські єпископи вперто хотіли уникнути цього, потім було ще кілька безуспішних спроб досягнення компромісу між сторонами (Пекар, 1967, с. 60–61). Зрештою, на єпархіальному соборі 30 січня – 1 лютого 1764 р. М. Ольшавський затвердив рішення про прагнення звільнитися від неправих «опікунів». Було сформовано комісію до Відня, яку очолив архидиякон І. Брадач – майбутній Мукачівський єпископ (Пекар, 1967, с. 62; Basilovits, 1804, р. 32–33; Peкар, 1983, р. 133–134). 30 квітня 1766 р. Марія Терезія (Maria Theresia) звернулася до папи Климента XIII (Clemens XIII) і кардинала Алессандро Албані (Alessandro Albani) із проханням канонічно заснувати Мукачівську єпархію як незалежну від Егерської (Гаджега, 1924, с. 7, 17–22). Звернення до А. Албані, тодішнього папського бібліотекаря, стало закономірним, бо він був близьким до Габсбургів і роками офіційно представляв їхні інтереси в Римі (Alessandro; Albani).

Великим противником незалежності Мукачівської єпархії став наступник Ференца Барковці, – Егерський єпископ 1762–1799 рр. Кароль Естергазі (Károly Eszterházy). Він надсилав до Рима інформацію, що в разі звільнення греко-католиків від «опіки» латинської єпархії вони начебто підуть у «схизму». Папа повірив одному такому донесенню від 31 березня 1767 р. і просив Марію Терезію відмовитися від підтримки незалежності Мукачівської єпархії (Пекар, 1967, с. 63).

Єпископ М. Ольшавський помер 5 листопада 1767 р., але його справу продовжив єпископ І. Брадач, який заангажував до справи архидиякона о. А. Бачинського. Завдяки зусиллям 1767–1771 рр. папа 19 вересня 1771 р. видав буллу «*Eximia Regalium Principum*» (Bullarii, 1845, р. 583–585). Нею було канонічно створено Мукачівську – руську – єпархію, але, з огляду на політичні кордони, у підпорядкуванні Естергомського архієпископа. Під час цих подій І. Брадач захворів через виснаження, спричинене боротьбою за права єпархії, і 4 липня 1772 р. помер на 40-му році життя. У передсмертних мареннях він промовляв: «Невже я схизматик? Невже я схизматик?» – у пам'яті виринали неправдиві звинувачення єпископа Естергазі (Лучкай, 2003, с. 195–196; Пекар, 1997, с. 235; Пекар, 1983, р. 150–152). Таким був контекст появи листів Генерального прокуратора о. І. Володзка, датованих 9 і 16 серпня 1766 р. Тепер перейдімо до їхнього аналізу.

Уже в першому абзаці першого листа прокуратор дякує єпископові Ольшавському за те, що той тримає його в курсі своїх старань у Відні щодо канонічного заснування єпархії, бо це дає змогу краще діяти в її інтересах у Римі. Отець Володзко

підтверджує, що 5 липня отримав від єпископа книгу з копіями документів. Тут мова, можливо, про документи, які є в додатках трактату Коллара й покликані засвідчити, що Мукачівська єпархія до підпорядкування Егерській була незалежною та рівноправною з іншими, а також те, що серед основ свого права вбачає церковний статут святого рівноапостольного великого київського князя Володимира Святославича (Гаджега, 1924, с. 8, 22–25). Загалом на основі аналізу текстів зрозуміло, що А. Коллар і Й. Базилевич (Basilovits, 1804, р. 25–27) взяли інформацію про статут із праці вже згаданого прокуратора І. Кульчинського «Specimen Ecclesiae Ruthenicae ab origine susceptae fidei ad nostra usque tempora in suis capitibus seu primatibus Russiae cum S. Sede Apostolica Romana semper unitae» (Рим, 1733). Себто тут вкотре маємо приклад того, як Київська митрополія підтримувала Мукачівську єпархію.

Як засвідчує лист о. Володка за 5 серпня 1766 р., в інтересах і від імені Мукачівського єпископа прокуратор діяв відкрито. Він старався знати, яку інформацію від нунція у Відні одержує Апостольська столиця, зокрема секретар колегії кардиналів Леонардо Антонеллі (Leonardo Antonelli). Для цього єромонах використовував широкі знайомства, контактував із посадовцями. Тут деталізую, що нунцієм у Відні з 20 січня 1760 р. був архієпископ Віталіано Борромео (Vitaliano Borromeo), а 22 листопада 1766 р. нунцієм призначили архієпископа Антоніо Євдженіо Вісконті (Antonio Eugenio Visconti) – перед тим нунція у Варшаві. Але А. Вісконті довелося чекати наступника до вересня 1767 р., тож і В. Борромео очікував у Відні (див.: Antonio; Visconti; Vitaliano). Ці призначення на посади й тимчасова невизначеність впливали на справу Мукачівської єпархії. Спершу А. Вісконті став на бік Егерського єпископа (Пекар, 1967, с. 63), але під час написання листа найбільшу загрозу позитивному вирішенню питання канонічного заснування єпархії становило затягування з наданням позиції Егера.

Як повідомляв прокуратор Мукачівському єпископові 9 серпня 1766 р., від Леонардо Антонеллі він дізнався, що папа Климент XIII схиляється до позитивного для Мукачівського рішення. Кардинал радив, що буде добре, коли про канонічне заснування Мукачівської єпархії додатково проситиме впливовий граф Шенборн (Schönborn).

У цьому ж листі о. Володко повідомляв, що постарасться, щоби в окремому бреве було визначено маєтності й виплати, якими забезпечать Мукачівську єпархію. Відтак прокуратор радить єпископові тісніше співпрацювати з Віденським нунцієм і за змогою надати документи про те, що християнство грецького обряду існувало на теренах Мукачівської єпархії до поширення латинського. З цього ж листа бачимо, що представник Київської митрополії клопотав не тільки про стратегічні питання, а й про дрібніші, як-от платежі за надання документів.

У листі за 16 серпня 1766 р. о. І. Володко повідомляв М. Ольшавському, що 8 серпня отримав від нього два листи. У першому архиєрей інформував прокуратора про виверт, «до якого вдався всесвітліший та велебніший владика єпископ егерський»: тягнув із наданням своєї позиції. У другому єпископ інформував о. Ігнатія, що застереження проти канонічного заснування, які Егерський єпископ подав цісарському двору, «подолано та й більшість із них були геть несуттєві».

Лист о. Володка за 16 серпня цікавий і для розуміння способів ведення церковної політики при Апостольському престолі 1760-х років. Із нього дізнаємося, що М. Ольшавський надіслав прокураторові ще й третього листа. Його автором названо «превелебного отця де Ролле (de Rolle), місіонера», а отримувачем був єпископ і

кардинал Нікколо Марія Антонеллі (Niccolò Maria Antonelli), екссекретар Конгрегації поширення віри, потім її консултор, а на 1766 р. – префект студій цієї Конгрегації та її видавничого дому (див.: Antonelli). Завдяки о. Володзкові відомо, що цей лист Мукачівського єпископа теж стосувався справи канонічного заснування єпархії, і прокуратор перед кардиналом Антонеллі «поклопотав про нашу справу. А він, хоч і не причетний до таких речей, та й ця справа поза межами його обов'язків, все ж пообіцяв замовити слово своєму небожеві, секретареві консисторії [колегії кардиналів – *В. М.*], щоби він якнайшвидше довів справу до звершення». Тобто кардинал Н. Антонеллі на прохання єпископа Ольшавського, передане й витлумачене о. Володзком як його довіреною особою в Римі, обіцяв поговорити зі своїм племінником, секретарем колегії кардиналів Л. Антонеллі, щоби справу єпархії вирішили позитивно для неї. Крім того, кардинал Антонеллі написав листа-відповідь єпископові Ольшавському і передав його через о. Володзка. Треба зазначити, що й Егерський єпископ покладався не тільки на реляції. Отець Володзко писав про діяльність у Римі «отця-агента», тобто прокуратора Естергазі. З інших джерел відомо, що згодом цим прокуратором був адвокат Меренда (Merenda) (Пекар, 1967, с. 63).

Далі в листі прокуратор констатує, що Егерський єпископ справді має можливості затягувати з відповіддю до Рима, а пришвидшити розвиток подій можуть віденський двір і нунції. Окремо о. Володзко знову радить Мукачівському єпископові звернутися до графа Шенборна, щоби він клопотав, аби віденський двір просив кардинала-захисника Австрії при Апостольській столиці, тобто А. Албані, готувати брєве про заснування єпархії. Водночас прокуратор зауважує, що перед А. Албані «уже клопотано у справі». Очевидно, це зробив сам о. Володзко.

Та цим діяльність о. Володзка в Римі на підтримку Мукачівської єпархії не обмежилася. Важливу роль відігравали і його приватні розмови для спростування неправдивої інформації. Один такий випадок з о. Шарлем Кокеленом (Carolus Coquelines) прокуратор описав єпископові: «... я зрозумів, що він плекає якусь підозру до вашого пресвітлого вельбнішого владичтва». Але завдяки переконанням о. Володзка, який мав в М. Ольшавського таку довіру, що на власний розсуд міг для добра спільної справи показувати його листи потрібним особам, «підозра, що зародилася в нього [о. Кокелена – *В. М.*] без жодних підстав, легко розвіялася» (Гаджега, 1924, с. 27).

Загалом можна виснувати, що з XVII ст. Генеральні прокуратори Київської унійної митрополії працювали в Римі на користь Мукачівської єпархії, саме керівництво якої виявляло ініціативу одержати таку підтримку. Для координації дій прокуратори листувалися як з очільниками Провінції св. Миколая Чину св. Василя Великого, так із Мукачівськими єпископами. Упродовж XVII–XVIII ст. ці прокуратори мали велику довіру мукачівських єрархів і відкрито від їхнього імені полагоджували в Апостольській столиці різні питання. Апогеем цієї підтримки Мукачівської єпархії стало активне ангажування у справу її канонічного заснування. Завдяки листам прокуратора о. І. Володзка відомими стають важливі деталі його діяльності на цій ниві, що дає змогу краще зрозуміти підстави успішного звільнення Мукачівської єпархії від контролю Егерської у 1771 р. і роль Київської митрополії у відповідному процесі. Доводиться констатувати, що досі її не було вивчено. Перспективи подальших досліджень у цій сфері полягають у тому, що є можливості віднайдення нових джерел про взаємозв'язки й підтримку Мукачівської єпархії Київською митрополією.

**Листи о. Ігнатія Володзка до єпископа Мануїла Ольшавського<sup>1</sup>**

1

Пресвітлий велебніший владику, щонайшанованіший покровителю! Ваше пресвітле велебніше владичтво цілком розсудливо й правомірно постановив повідомити мене про все, що з особливою турботою, пильністю, а рівно ж прозорливістю вчинив у Відні у справі воздвиження Мукачівського єпископства, і надіслати мені щонайдокладнішу та розлогу інформацію щодо прискорення тієї ж таки справи. Цю інформацію я одержав 5 числа поточного місяця разом із копіями документів, що вкупі становлять книгу на тридцять аркушів. Водночас отримав і шість золотих, призначених мені на покриття поштових витрат, від всесвітлішого владики адвоката Меренди, агента всесвітлішого владики канцлера священної нунціатури. Прочитавши інформацію, я переконався, що тією ж поштою всесвітлішому та велебнішому владиці секретареві консисторії переслано листа від преосвященного владики нунція, теж з інформацією стосовно затвердження воздвиження вищезгаданого єпископства. Тому я негайно звернувся до нього та до преосвященного владики кардинала, протектора імперії, щоб поклопотати перед ними у цій справі й випросити інформацію про дії у Відні преосвященного нунція стосовно справи; й вони обидва мене поінформували. Єдиним застереженням залишається те, що інформацію не переслав преосвящений владику єпископ Егерський; якби не це, справу було б уже полагоджено.

Щоб утішити ваше пресвітле велебніше владичтво додам те, що довідався, зокрема, від всесвітлішого та велебнішого владики секретаря консисторії: наш святіший владику папа щонайсильніший затвердити воздвиження Мукачівського єпископства, очікує лише на думку владики єпископа Егерського, щоб якимось задовольнити урядження Латеранського собору, аби не виглядало, що в цій справі попорно [порушено – *В. М.*] закон. На інші застереження, якщо такі є, треба добре зважити, але не для того, щоб вони стали на перешкоді успіху справи, а щоб з'ясувати та розв'язати їх. До того ж, всесвітліший секретар порекомендував просити щонайвидастнішого пана графа Шенборнського, щоб своїм покровительством та авторитетом зволив підтримати й просунути воздвиження цього єпископства при дворі, адже Святителі престол, зі свого боку, щонайсильніший надати згоду.

Далі є ще дві речі, якими я б хотів підбадьорити ваше пресвітле владичтво, а саме: хоча легально та документально не призначено уposedження на воздвиження єпископства, це аж ніяк не перешкоджає затвердженню і я вжию заходів, щоб справу було успішно полагоджено, тобто щоб згадане уposedження було роз'яснено в надісланому бревє; по-друге, якщо ваше пресвітле велебніше владичтво має щось пояснити стосовно справи, то нехай подасть преосвященному владиці нунцієві; а я, здобувши інформацію, обговорю справу з всесвітлішим та велебнішим владику секретарем. Якби він розсудив, що потрібні якісь автентичні документи, нехай попросить вищезгаданого преосвященного владику нунція. Я вважаю, що вельми корисно було б насамперед пред'явити документи, які підтверджують, що ще до того, як в Угорщині запроваджено християнство латинського обряду, воно вже діяло в грецькому обряді у краях, що належать до Мукачівської єпархії.

Поза тим доручаю себе милості й, сердечно цілуючи священні руки, з щонайглибшою пошаною залишаюся щонайпокірнішим слугою вашого пресвітлого велебнішого владичтва, щонайшанованішого покровителя. Ігнатій Володзко, Генеральний прокуратор Чину святого Василя Великого. 9 серпня 1766 року, Рим.

<sup>1</sup> Переклад із латинської мови Ростислава Паранька (за: Гаджега, 1924, с. 25–27).

Треба заздалегідь відрядити провізора сплатити чинші за буллу підтвердження та поставлення єпископа, щоб справа не затягувалася через їх несплату.

2

Пресвітлий велебніший владико, щонайшанованіший покровителю! Попереднім відправленням, а саме від восьмого числа поточного місяця, я одержав два листи від пресвітлого велебнішого владичтва. У першому з них ваше пресвітле велебніше владичтво сповіщає мене про виверт, до якого вдався всесвітліший та велебніший владика єпископ Егерський, щоб затягнути надання інформації, яку запитав у нього в цій справі наш блаженніший отець через преосвященного владика нунція; у другому ж роз'яснює, що всі застереження, які висунув при дворі вищезгаданий всесвітліший владика єпископ Егерський, щоб перешкодити успішному воздвиженню Мукачівського єпископства, подолано, та й більшість із них були геть несуттєві. До того ж ваше пресвітле велебніше владичтво переслав листа від превелебного панотця де Ролле, місіонера, до високопреосвященного та велебнішого владика кардинала Антонеллі. Я скерував його згаданому високопреосвященному, а крім того, коротко поклопотав про нашу справу. А він, хоч і не причетний до таких речей, та й ця справа поза межами його обов'язків, все ж пообіцяв замовити слово своєму небожеві, секретареві консисторії, аби він якнайшвидше довів справу до звершення; долучаю його відповідь. Стосовно ж виверту всесвітлішого єпископа Егерського, то він таки може зволікати з наданням очікуваної інформації, якщо превисокий двір не поклопочеться про виконання перед Святим престолом, або ж – і це, на мою думку, було б якнайкорисніше, – якщо згаданих застережень всесвітлішого єпископа Егерського, викладених при превисокому дворі, не перешле преосвященний владика нунцій. Тому нехай ваше пресвітле велебніше владичтво наполягає при превисокому дворі за посередництвом щонайвидатнішого пана графа Шенборнського, щоб високопреосвященний владика кардинал протектор, перед яким уже поклопотано у справі, невідкладно подбав про брєве воздвиження згаданого єпископства; і нехай повторить своє прохання до преосвященного владика нунція, а саме, щоб той доповів Святому престолові про всі «за» і «проти», які висунуто при превисокому дворі щодо нашої справи; і що є дуже переконливі причини якнайшвидше підвищити єпископа Мукачівського до ординарія. Коли цього буде досягнуто, то вже не залишатиметься жодних приводів для того, щоб чи то відкладати воздвиження єпископства, чи то відмовляти в його канонізації.

Зі старанно зібраної мною інформації про кроки, здійснені в Римі всесвітлішим єпископом Егерським, маю повідомити, що він доручив своєму панотцеві агентові роздобути документ священної Конгрегації поширення віри про воздвиження апостольського вікаріату в Мукачеві; і той таки отримав його у витягу. Поза тим нічого нового.

Одного дня до мене прийшов панотець Шарль Кокелен і розповів, що йому доручено отримати брєве воздвиження Мукачівського єпископства від всесвітлішого владика єпископа, зверхника вашого пресвітлого велебнішого владичтва. З цього я зрозумів, що він плекає якусь підозру до вашого пресвітлого велебнішого владичтва. Щоб він її намарне не плекав та не підживлював, я, прочитавши йому листа вашого пресвітлого велебнішого владичтва, показав, що ваше пресвітле велебніше владичтво не піклується про власну користь, а діє від імені свого всесвітлішого зверхника в його турботі про воздвиження Мукачівського єпископства. Отож підозра, що зародилася в нього без жодних підстав, легко розвіялася.

Поза тим із найкращими побажаннями і щонайглибшою пошаною залишаюся щонайсмирненнішим та щонайпокірнішим слугою вашого пресвітлого велебнішого владичтва. Ігнатій Володзко, Генеральний прокуратор Чину святого Василя Великого. 16 серпня 1766 року, Рим.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Баран, О. О. (1968). *Церква на Закарпатті в роках 1665–1691*. Рим.
- Вінтер, Е. (1944). *Візантія та Рим у боротьбі за Україну 955–1939*. Прага.
- Гаджега, В. (1932). Й. Волошиновський, еп. Мукачівський і І. Малаховський, еп. Перемиський, як еп. Мукачівський. *Записки Чина Св. Василя Великого*, 4/1–2, 161–170.
- Гаджега, В. (1924). Перва спроба історіє греко-католическоѣ Мукачевскоѣ епархіѣ. *Науковий зборник товариства «Просвіта» в Ужгородѣ за рік 1924*, 3, 1–27.
- ДАЗО-1: Державний архів Закарпатської області (Держархів Закарпатської обл.), ф. 151, оп. 1, спр. 272, 1 арк.
- ДАЗО-2: Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 1, спр. 505, 2 арк.
- ДАЗО-3: Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 1, спр. 549, 1 арк.
- ДАЗО-4: Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 1, спр. 555.
- ДАЗО-5: Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 1, спр. 604, 1 арк.
- Дулишковичь, І. (1877). *Историческія Черты угро-русскихъ*: в 3 т., 3. Унгарь.
- Лучкай, М. (2000). *Історія карпатських русинів*: в 6 т., 2. Ужгород.
- Лучкай, М. (2002). *Історія карпатських русинів*: в 6 т., 3. Ужгород.
- Лучкай, М. (2003). *Історія карпатських русинів*: в 6 т., 4. Ужгород.
- Мицик, Ю. (2001). З епістолярної спадщини київського митрополита Йосифа (Рутського). *Ковчез: Науковий збірник з церковної історії*, 3, 463–469.
- Пекар, А. (1967). Нариси історії Церкви Закарпаття: в 3 т., 1. *Записки Чина Св. Василя Великого* (серія 2, секція 1, т. 22). Рим.
- Пекар, А. (1997). Нариси історії Церкви Закарпаття: в 3 т., 2. *Записки Чина Св. Василя Великого* (серія 2, секція 1, т. 50). Рим; Львів.
- Підручний, П. (2018). Історичний нарис законодавства Василянського Чину св. Йосафата (1617–2018). *Записки Чина Св. Василя Великого* (серія 2, секція 1, т. 57). Рим; Львів.
- ЦДІАЛУ:** Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 201, оп. 4, спр. 421, 472 арк.
- Albani, O. S. Io. Hieros., Alessandro (1692–1779). *The Cardinals of the Holy Roman Church*. <https://cardinals.fiu.edu/bios1721-ii.htm#Albani>
- Alessandro Cardinal Albani. *The Hierarchy of the Catholic Church*. <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/balbania.html>
- Antonelli, Leonardo (1730–1811). *The Cardinals of the Holy Roman Church*. <https://cardinals.fiu.edu/bios1775.htm#Antonelli>
- Antonelli, Niccolò Maria (1698–1767). *The Cardinals of the Holy Roman Church*. <https://cardinals.fiu.edu/bios1759.htm#Antonelli>
- Antonio Eugenio Cardinal Visconti. *The Hierarchy of the Catholic Church*. <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bvisca.html>
- Baran, Al. (1960). Metropolia Kioviensis et eparchia Mukačoviensis. *Записки Чина Св. Василя Великого* (серія 2, секція 1, т. 10). Рома.



Baran, Al. (Comp.). (1973). *Monumenta Ucrainae Historica*: в 14 т., 13. Roma.

Basilovits, J. (1799). *Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits olim ducis de Munkacs, pro religiosis ruthenis Ordinis Sancti Basilii Magni, in monte Csernek ad Munkacs Anno MCCCLX. Factae. Exhibens Seriem Episcoporum graeco-catholicirum Munkacsiensium, cum praecipuis eorundem aliorumque illustrim Virorum gestis é variis Diplomatribus, Decretisque Regiis, ac aliis Documentis authenticis potissimum concinnatam*: in 2 vol. (vol. 1, part 2). Cassovia.

Basilovits, J. (1804). *Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits olim ducis de Munkacs, pro religiosis ruthenis Ordinis Sancti Basilii Magni, in monte Csernek ad Munkacs Anno MCCCLX. Factae. Exhibens Seriem Episcoporum graeco-catholicirum Munkacsiensium, cum praecipuis eorundem aliorumque illustrim Virorum gestis é variis Diplomatribus, Decretisque Regiis, ac aliis Documentis authenticis potissimum concinnatam*: in 2 vol. (vol. 2, part 4). Cassovia.

Bishop Giovanni Carlo Antonelli. *The Hierarchy of the Catholic Church*. <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bantongca.html>

*Bullarii Romani continuatio summorum Pontificum Benedicti XIV, Clementis XIII, Clementis XIV, Piu VI, Piu VII, Leonis XII, Piu VIII*. (1845), 5. Prati.

Hodinka, A. (1909). *A Munkácsi görög-katholikus püspökség története*. Budapest.

Hodinka, A. (1911). *A Munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára, 1. Ungvár*.

Luigi Maria Cardinal Torreggiani. *The Hierarchy of the Catholic Church*. <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/btorrlm.html>

Pekar, A. (1983). Bishop John Bradač. The last Basilian in the Mukačevo episcopal See (1732–1772). *Orientalia Christiana Periodica*, 49, 130–152.

Rath I. (1936). *Eparchie munkáčská od r. 1498 do nastoupení Tarasovičova r. 1634*. Praha.

Visconti, Antonio Eugenio (1713–1788). *The Cardinals of the Holy Roman Church*. <https://cardinals.fiu.edu/bios1771.htm>

Vitaliano Cardinal Borromeo. *The Hierarchy of the Catholic Church*. <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bborrv.html>

Welykyj, A. (Ed.). (1954). *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953)*: в 2 т., 2. *Записки Чина Св. Василя Великого* (серія 2, секція 3). Roma.

## REFERENCES

Baran, O. O. (1968). *Tserkva na Zakarpatti v rokakh 1665–1691*. Rym (in Ukrainian).

Vinter, E. (1944). *Vizantiia ta Rym u borotbi za Ukrainu 955–1939*. Praha (in Ukrainian).

Hadzheha, V. (1932). Y. Voloshynovskiy, ep. Mukachivskiy i I. Malakhovskiy, ep. Peremyskiy, yak ep. Mukachivskiy. *Zapysky Chyna Sv. Vasyliia Velykoho*, 4/1–2, 161–170 (in Ukrainian).

Hadzheha, V. (1924). Perva sprobа ystorii hreko-katolycheskoi Mukachevskoi eparkhii. *Naukovyi zbornyk tovarystva «Prosvita» v Uzhhorodi za rok 1924*, 3, 1–27 (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti, f. 151, op. 1, spr. 272, 1 ark. (in Church Slavonic).

Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti, f. 151, op. 1, spr. 505, 2 ark. (in Latin).

Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti, f. 151, op. 1, spr. 549, 1 ark. (in Church Slavonic).

Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti, f. 151, op. 1, spr. 555 (In Church Slavonic).  
Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti, f. 151, op. 1, spr. 604, 1 ark. (in Church Slavonic).

Dulishkovich, I. (1877). *Istoricheskija Cherty ugro-russkih*: v 3 t., 3. Ungvar (in Russian).  
Luchkai, M. (2000). *Istoriia karpatskykh rusyniv*: v 6 t., 2. Uzhhorod (in Ukrainian).  
Luchkai, M. (2002). *Istoriia karpatskykh rusyniv*: v 6 t., 3. Uzhhorod (in Ukrainian).  
Luchkai, M. (2003). *Istoriia karpatskykh rusyniv*: v 6 t., 4. Uzhhorod (in Ukrainian).  
Mytsyk, Yu. (2001). Z epistoliarnoi spadshchyny kyivskoho mytropolyta Yosyfa (Rutskoho). *Kovchek: Naukovyi zbirnyk z tserkovnoi istorii*, 3, 463–469 (in Ukrainian).

Pekar, A. (1967). *Narysy istorii Tserkvy Zakarpattia*: v 3 t., 1. *Zapysky Chynu sviatoho Vasylia Velykoho* (seria 2, sectsia 1, t. 22). Rym (in Ukrainian).

Pekar, A. (1997). *Narysy istorii Tserkvy Zakarpattia*: v 3 t., 2. *Zapysky Chynu sviatoho Vasylia Velykoho* (seria 2, sectsia 1, t. 50). Rym; Lviv (in Ukrainian).

Pidruchnyi, P. (2018). Istorychnyi narys zakonodavstva Vasyl'ianskoho Chynu sv. Yosafata (1617–2018). *Zapysky Chyna Sv. Vasylia Velykoho* (seria 2, sectsia 1, t. 57). Rym; Lviv (in Ukrainian).

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAUL), f. 201, op. 4, spr. 421, 472 ark. (in Church Slavonic & in Latin).

Albani, O. S. Io. Hieros., Alessandro (1692–1779). *The Cardinals of the Holy Roman Church*. <https://cardinals.fiu.edu/bios1721-ii.htm#Albani> (in English).

Alessandro Cardinal Albani. *The Hierarchy of the Catholic Church*. <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/balbania.html> (in English).

Antonelli, Leonardo (1730–1811). *The Cardinals of the Holy Roman Church*. <https://cardinals.fiu.edu/bios1775.htm#Antonelli> (in English).

Antonelli, Niccolò Maria (1698–1767). *The Cardinals of the Holy Roman Church*. <https://cardinals.fiu.edu/bios1759.htm#Antonelli> (in English).

Antonio Eugenio Cardinal Visconti. *The Hierarchy of the Catholic Church*. <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bvisca.html> (in English).

Baran, Al. (1960). *Metropolia Kioviensis et eparchia Mukačoviensis*. *Zapysky Chyna Sv. Vasylia Velykoho* (seria 2, sectsia 1, t. 10). Roma (in Latin).

Baran, Al. (Comp.). (1973). *Monumenta Ucrainae Historica*: v 14 t., 13. Roma (in Latin).

Basilovits, J. (1799). *Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits olim ducis de Munkacs, pro religiosi ruthenis Ordinis Sancti Basilii Magni, in monte Csernek ad Munkacs Anno MCCCLX. Factae. Exhibens Seriem Episcoporum graeco-catholicorum Munkacsiensium, cum praecipuis eorundem aliorumque illustri Virorum gestis é variis Diplomatus, Decretisque Regiis, ac aliis Documentis authenticis potissimum concinnatam*: in 2 vol. (vol. 1, part 2). Cassovia (in Latin).

Basilovits, J. (1804). *Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovits olim ducis de Munkacs, pro religiosi ruthenis Ordinis Sancti Basilii Magni, in monte Csernek ad Munkacs Anno MCCCLX. Factae. Exhibens Seriem Episcoporum graeco-catholicorum Munkacsiensium, cum praecipuis eorundem aliorumque illustri Virorum gestis é variis Diplomatus, Decretisque Regiis, ac aliis Documentis authenticis potissimum concinnatam*: in 2 vol. (vol. 2, part 4). Cassovia (in Latin).

Bishop Giovanni Carlo Antonelli. *The Hierarchy of the Catholic Church*. <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bantongca.html> (in English).

*Bullarii Romani continuato summorum Pontificum Benedicti XIV, Clementis XIII, Clementis XIV, Piu VI, Piu VII, Leonis XII, Piu VIII.* (1845), 5. Prati (in Latin).

Hodinka, A. (1909). *A Munkácsi görög-katholikus püspökség története.* Budapest (in Hungarian).

Hodinka, A. (1911). *A Munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára, I.* Ungvár (in Hungarian).

Luigi Maria Cardinal Torreggiani. *The Hierarchy of the Catholic Church.* <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/btorrlm.html> (in English).

Pekar, A. (1983). Bishop John Bradač. The last Basilian in the Mukačevo episcopal See (1732–1772), *Orientalia Christiana Periodica*, 49, 130–152 (in English).

Rath, I. (1936). *Eparchie munkácská od r. 1498 do nastoupení Tarasovičova r. 1634.* Praha (in Czech).

Visconti, Antonio Eugenio (1713–1788). *The Cardinals of the Holy Roman Church.* <https://cardinals.fiu.edu/bios1771.htm> (in English).

Vitaliano Cardinal Borromeo. *The Hierarchy of the Catholic Church.* <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bborrv.html> (in English).

Welykyj, A. (Ed.). (1954). *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ukrainae illustrantia (1075–1953): v 2 t., 2. Zapysky Chyna Sv. Vasyliia Velykoho* (series 2, section 3). Roma (in Latin).

**Volodymyr MOROZ**

*PhD (History)*

*Research Fellow at the Institute of Church History*

*Ukrainian Catholic University*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0852-4285>*

*Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57366037900>*

*e-mail: [moroz.volodymyr@ucu.edu.ua](mailto:moroz.volodymyr@ucu.edu.ua)*

**KYIVAN METROPOLITANATE GENERAL PROCURATOR  
IN ROME OF 1760–1772, FR IGNATIUS VOLODZKO'S  
ASSISTANCE CONCERNING THE CANONICAL CREATION  
OF THE MUKACHEVO EPARCHY**

The paper describes the Kyivan Metropolitanate Basilian general procurators' in Rome activities to support the Mukachevo eparchy during the 17<sup>th</sup> – 18<sup>th</sup> centuries. The author studies the vectors and forms of this work by analyzing sources. The direct aim of this investigation is to examine the engagement of Fr Ignatius Volodzko OSBM, the general Basilian procurator of 1760–1772, in the case of canonical erection of the Mukachevo Eparchy of Byzantine Rite and its emancipation from the Eger Diocese of Latin Rite control.

The historian ascertained that Fr Volodzko systematically communicated with the Mukachevo bishop Manuel Olshavsky. Fr Volodzko contacted Roman Apostolic Holy See officials to defend the Mukachevo Eparchy's rights and interests and to speed up the official canonic erection of it in 1771. The researcher reconstructed a list of cardinals and dignitaries in close contact with Fr Volodzko and defined problems they had helped resolve. He

also characterized Fr Volodzko's recommendations to the bishop concerning the struggle for the Eparchy canonical erection in Vienna and Rome. Henceforth the author anatomized and published in attachments two of Fr Volodzko's letters to bishop Olshavsky from 1766. This correspondence complements the research with information about many events and details during the Mukachevo Eparchy's contention for liberation from the Eger Diocese's «wardship».

The author concludes that the Basilian general procurator in Rome, who indeed officially represented the whole Kyivan Metropolitanate, at the same time was the Mukachevo bishop's deputy in Rome. Bishop Olshavsky trusted Fr Volodzko highly and delegated him largescale authority. As a result, this general procurator and the Kyivan Metropolitanate helped the Mukachevo Eparchy preserve itself and ensure future development.

**Keywords:** Kyivan Metropolitanate, Mukachevo eparchy, Basilian Order of St Josaphat, Manuel Olshavsky, Ivan Bradach, Andrii Bachynskyi, Ignatius Volodzko.

УДК [930.2:262.3(439-21МУКАЧЕВО)]"1848/1849"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-45-56

**Fedir MOLNAR**

*PhD (History)*

*Associate Professor of the Department of History and Social Sciences  
Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education*

*Postdoctoral researcher*

*Eötvös Loránd University*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9488-9207>*

*e-mail: [molnar.ferenc@kmf.org.ua](mailto:molnar.ferenc@kmf.org.ua)*

## **THE HISTORY OF THE GREEK CATHOLIC EPARCHY OF MUKACHEVO IN 1848–1849<sup>1</sup>**

The article addresses the problem of role of the Greek Catholic Eparchy of Mukachevo in the Hungarian Revolution and War of Independence of 1848–1849. Considerable attention is paid to analyze the religious and political activity of Bishop Vasyl Popovych of Mukachevo.

The author highlights that the spring events of 1848 created a new situation in Hungary. First in the history of the country a government accountable to the legislation was formed, whose first measures included the abolishment of serfdom. The so-called «April Laws» of 1848 sanctioned by Ferdinand V, the Habsburg king of Hungary had a great influence on the feudal system. The last Diet of Reform Era adopted laws, which paved a way for the bourgeois transformation of the country.

It is alleged that one of the most important issues was the determination of the relationship between church and state in spring 1848. This time, the relationship between the Batthyány Government and the leaders of the Catholic Church of Hungary was not free from difficulties. The Catholic Church has lost its state religion status.

The history of the Eparchy of Mukachevo in the revolutionary events of 1848–1849 is one of the less researched issues. On the basis of analysis of the review of archival sources and historiography of the topic, it is established that the Eparchy of Mukachevo played an exceptional role in support of hinterland of the Hungarian War of Independence. As noted, it had jurisdiction over seven counties in Northeastern Hungary (Zemplin, Ung, Bereg, Ugocha, Sotmar, Sabolch and Maramorosh) and the Hajdú District populated by Rusyn-, Hungarian- and Romanian-speaking believers. Thus, the Greek Catholic clergy had a strategic role to ensure peace between the different peoples.

The author comes to the conclusion that Bishop Vasyl Popovych and his prelaty trusted in the goodwill of the Hungarian liberal leaders. The bishop focused on the interests of his eparchy in all circumstances.

The years of 1848–1849 were abundant in political and military turns. Popovych was always far from any form of extremism, calmness and prudence controlled his actions. In the end, it is revealed that the Greek Catholic clergy believed: the Hungarian government

---

<sup>1</sup> Congrua – term to designate the lowest sum proper for the yearly income of a priest.

wanted to create a country, where the Byzantine rite community gets into a favourable, more honoured position.

**Keywords:** Greek Catholic Eparchy of Mukachevo, Bishop Vasyl Popovych, Northeastern Hungary, Lajos Kossuth, Catholic Church of Hungary.

The Hungarian historical interpretation of the role of the Eparchy of Mukachevo in 1848–1849 mainly highlights the clergy's loyalty towards the Hungarian revolutionary government. To support this statement, several examples have been mentioned. On the one hand, they say that the Greek Catholic clergy supported the changes, Bishop Vasyl Popovych asked for his priest to support the revolution, and then the war of independence. On the other hand, these studies usually mention that more than 80 ordained Greek Catholic priests participated as national guard officer, army chaplain and war correspondent in the war (Pirigyí, 1998, p. 156; Gönczi, 2007, p. 15; Bagu, 2010, p. 134).

Contemporaries took down 1848–1849 events in the Northeastern Hungarian region. Gábor Várady, who was the commander of the 105<sup>th</sup> Battalion organized from the Maramures. Voluntary Battalion, describes the everyday life of the county. Maramures populated by more than 80 % Greek Catholics and raises the everyday routine of the locally-recruited soldiers in his collection, «Hulló Levelék» [«Falling Leaves»] (Várady, 1892). Tivadar Lehoczky, who fought as an artilleryman in the main theatre of war of independence and then worked as the attorney general in the Schönborn-domains, mainly drew the public's attention to his archaeological research. The polyhistor published his monograph, «Bereg megye és a munkácsi vár 1848–49-ben» [«County of Bereg and the Fortress of Mukachevo in 1848–49»] in 1899, which real value is its sources (Lehoczky, 1899). Ivan Sylvai, who came from a Greek Catholic priest-family, writes his grammar school pupil's memories about the fateful events of the Hungarian Revolution and War of Independence and the tsarist intervention. The writer, who published his works under the name of Uriel Meteor, describes the Greek Catholic community's relation to the Hungarian affair (Sylvai, 1938).

The books of György Csatóry and Balázs Bagu are among the works on local history of Transcarpathia (Csatóry, 1999; Bagu, 2010). The fourth chapter of Bagu's volume presents the priests and chaplains of Ung, Bereg and Ugocsa County. In this chapter he mentions Lőrinc Mihályi, the Greek Catholic priest in Maramures county, who served as an army chaplain (Bagu, 2010, p. 135).

The volume of József Ambrus was published at the end of the 19<sup>th</sup> century drew the attention to the merits of Greek Catholic priests, who served in the war of independence (Ambrus, 1892). The book of István Bendász stands out from volumes focused on the Eparchy of Mukachevo and the Hungarian Revolution and War of Independence (Bendász, 1997). He started his research to write his volume before the nationalization of the Archives of the Eparchy of Mukachevo. The most important value of his work is its sources, which are partly unavailable now. Bendász's volume totally rely on the work «Adalékok Egyházmegyénk történetéhez az 1848–1849. szabadságharc idejéből» [«Sketches to the History of Our Eparchy during the War of Independence in 1848–49»] by János Kozma, which was published at the beginning of the 20<sup>th</sup> century (Kozma, 1909). We can read about the life of priests and seminarians in Uzhhorod, who served as national guardsmen, army and military chaplains in the war of independence in the volume of Bendász. István Pirigyí's study mainly focus on the history of the Eparchy of Mukachevo in 1848–1849 (Pirigyí, 1998, pp. 149–164).

A monography entitled «Forradalom és szabadságharc Északkelet-Magyarországon 1848–1849-ben» [«The Revolution and War of Independence in Northeast Hungary in 1848–1849»] by József Solymosi provides the most professional exploration of the military history of the present-day Transcarpathia in 1848–1849 (Solymosi, 2013). This work is the author's PhD thesis, too. Solymosi sometimes refers to the nationality question of the region and the role of the Greek Catholic clergy. However, the author did not use the sources of the State Archives of Transcarpathian Oblast (Ukraine) and he ignored the detailed presentation of the history of the Eparchy of Mukachevo.

Some aspects of the history of the Eparchy of Mukachevo in 1848–1849 have been examined in the publications of the Ukrainian authors. Among them, we can mention the scholarly writings of Athanasius Pekar, Mariia Kashka, and Volodymyr Fenych. A. Pekar's monograph focuses on the history of the Greek Catholic church from the beginnings to its liquidation by the Soviet regime after World War II (Pekar, 1992). The doctoral dissertation of M. Kashka examines ethnopolitical development of the Transcarpathian Rusyns-Ukrainians from the second half of 18th century to the Austro-Hungarian Compromise of 1867 (Kashka, 2008). The candidate thesis of V. Fenych studies the role of the Greek Catholic Church in the development of sociopolitical and cultural life of Transcarpathia from the canonical erection of the Eparchy of Mukachevo to the year of 1867 (Fenych, 1997).

Studies and writings on the history of the Eparchy of Mukachevo in 1848–1849 did not always rely on primary sources and did not take the basic criteria of modern science into account. Therefore, the majority of the processed primary sources of the topic under study originates from the Berehove Section of State Archives of Transcarpathian Oblast (DAZO). After the Second World War, documents available in Berehove were organized in accordance with the rules of the Soviet filing system. According to this practice, documents of the Eparchy of Mukachevo organized in public archival records in the Fund 151. Brief extract form of the logbook of the Eparchy and its minutes of consistory meetings are placed within the Fund of the Eparchy of Mukachevo. These sources are indispensable for this study.

It was also necessary to conduct research in the archives in Budapest and Esztergom. Among the sources of the National Archives of Hungary, the documents of the Archives of the Ministry of 1848–1849 were examined, which can be found in the form of microfilm. Relevant sources of the documents of Hungarian Prime Minister's Office, Committee of National Defence, Ministry of Interior and Ministry of Religious Affairs and Public Education proved to be useful to understand the contemporaneous events. In the Esztergom Primate Archives, János Hám and János Scitovszky archbishops' documents concerning the Eparchy of Mukachevo were processed.

On the eve of events in 1848–1849, the Greek Catholic Eparchy of Mukachevo faced several challenges. The position of the bishopric was determined by the controversial relationship with the Viennese Court. The Consistory of Uzhhorod was grateful for the support of the Habsburgs to the canonisation of the Eparchy in 1771. With Empress Maria Theresa's substantial support the Eparchy of Mukachevo was assigned to the jurisdiction of the Archbishop of Esztergom, eliminating the bishop of Eger's influence on the Uniates (Pekar, 1992, pp. 59–61; Fenych, 1997, pp. 4–5, 32–33).

Before the revolutionary events of 1848, the government structure of the Kingdom of Hungary did not favour the Greek Catholics. The Latin rite officials were commissioned to administer issues of the Greek Catholic believers in Locotential Council departments, who did not care about the representation of the interests of the Rusyn-dominated Eparchy of

Mukachevo. Because these officials were mostly Roman Catholic, the distrust of the followers of Byzantine rite was growing against the Latin Church leaders (Molnár, 2018, p. 127). The Consistory of Uzhhorod faced another challenge: its clergy were accused of Panslavism and friendly relationship with the Russian tsar according to the growing nationalist ideas in the Hungarian Reform Era. These accusations proved to be unfounded. The eparchy's lowest efforts to represent its interests induced disproportionate protests of the Hungarian nobles (Tereshkovets, 1907, pp. 268–285; Zsatkovics, 1908, pp. 72–73).

From 1838, the leader of the Eparchy of Mukachevo was Vasyl Popovych, who had gained a 16 year church-administration experience in the Eparchy of Prešov. Popovych achieved substantial result in the late Reform Era. Significant eparchial building projects were realized, incomes of different foundations and benefits of priests' widows and orphans considerably increased (X., 1860, pp. 133–134; Molnar, 2016, pp. 175–182).

The 1848–1849 events had intense influence on the Eparchy of Mukachevo. After the March 15<sup>th</sup> Revolution in Pest the first accountable government was formed led by Count Lajos Batthyány, a progressive leader of the Hungarian Upper House, as Prime Minister of Hungary. Bishop Vasyl Popovych and his consistory supported the political changes (Bendász, 1997, pp. 18–19; Pirigyí, 1998, p. 150). This fact was of considerable importance because the Eparchy situated in Northeastern Hungary had numerous Rusyn, Romanian and Hungarian population. During the whole time of the Hungarian Revolution and War of Independence in 1848–1849, this area was in the background as a side theatre of war and did not experience major clashes or occupation. The Eparchy of Mukachevo functioned as a hinterland of the War of Independence and after the moving of the Lajos Kossuth-led Committee of National Defence from Pest to Debrecen, it became the direct hinterland. Thus, the clergy had a strategic role to ensure peace between the different peoples in the counties of Northeastern Hungary (MNL OL-1; Várady, 1892, p. 108; Lehoczky, 1899, pp. 58–59; Solymosi, 2013, p. 49).

Bishop Vasyl Popovych and his clergy intended to cooperate the Hungarian power grown out of the March Revolution. The Consistory of Uzhhorod conjured the clergy and the faithful to support the Batthyány Government and to maintain the public security and order in circular letters in Spring 1848. After the sanction of April Laws with the aim of modernizing the Kingdom of Hungary into a parliamentary democracy and nation state, Greek Catholic parish priests explained the mostly illiterate followers how to interpret laws. The Greek Catholic clergy had an important role in the consolidation of the position of the first accountable Hungarian government (Bendász, 1997, pp. 18–19; Fenych, 1997, pp. 71–75).

With the events turned into war of independence, the clergy provided more and more tasks. In autumn 1848, Romanian settlements in Maramures County, and at the beginning of 1849 some part of the population of Rusyn villages located close to the Galician border showed signs of hostility against the Hungarian power. The external instigating forces were the common point in these ethnic unrests. The lack of considerable stationing Hungarian troops favoured the expansion of the riot of the dissatisfied people (ДА30-2; ДА30-6; Solymosi, 2003, pp. 62–66; Molnár, 2010, pp. 121–130). Arriving Hungarian military reinforcements and Government Commissioner Gábor Mihályi cooperating with the Greek Catholic clergy pacified the local nationalities in a relatively short time. These steps managed to prevent escalating nationalities conflict, to ensure the peace in the Northeastern Hungarian hinterland and to maintain the smooth local administrative and military recruitment actions (ДА30-8; MNL OL-2; Csatóy, 1999, p. 64).



Besides, certain caution can be discovered in Bishop Vasyl Popovych's behaviour. Sources and his written defence before imperial-royal authorities confirmed this fact. It is important to mention that his position was basically determined by the presence of Hungarian authorities in Uzhhorod until August 1849. The only real possibility was the cooperation with the Hungarian authority in this situation (EPL-2).

Popovych emphasizes in his written defence that he intended to avoid direct confrontation with the Viennese Court, therefore he refused to be the member of the parliamentary delegation of Bratislava to Vienna in the middle of March 1848. The Greek Catholic bishop left Pest on 17 September, 1848 and he never returned back to participate in the work of Upper House of the Hungarian Parliament (EPL-2). All in all, he was a bishop, who only focused on the interests of his eparchy in all circumstances. The years of 1848–1849 were abundant in political and military turns. Popovych was always far from any form of extremism, calmness and prudence controlled his actions. The maintenance of the compromise between the Viennese Court and the Hungarian government reached in spring 1848 would have been the most ideal situation for him. The bishop probably did not encourage his priests and seminarians to replace their cassocks to military uniforms. Consequently, he was sure that his objection could induce the resentment of the Hungarian leading circles.

Bishop Vasyl Popovych was willing to adapt to changes in 1848 and to stand up for the affair of the war of independence, but he raised his voice firmly and successfully against the expropriation of the seminar in Uzhhorod by the Hungarian army (ДАЗО-3, арк. 152–153). Incidentally, he had to celebrate a mass for the independence of Hungary in Uzhhorod (Hermann, 1996, pp. 322–323; Ungvár, 1849). At the end of July 1849, he dedicated flags of some battalions of Lajos Kazinczy Division staying in the town (Várady, 1884, pp. 1–2; Bendász, 1997, p. 65; Pirigyi, 1998, pp. 150–151).

These acts had to be carried out, if he had refused to implement them, he would have feared retaliation. The bishop responsible for his priests and followers could not risked it. Thus the leadership of the eparchy after the dethronement of the House of Habsburg-Lothringen also implemented the decrees of the Hungarian cabinet (Bendász, 1997, pp. 30–31; Sylvai, 1938, pp. 40–41; Kashka, 2008, p. 132). Because of the Russian intervention, the Szemere Government announced crusade, fasting and procession (Horváth, 1865, pp. 86–88; Erdődy & Hermann, 2002, p. 276). The Bishop of Mukachevo probably pulled till the last, because he thought he could best look after his eparchy with his instructions. It was typical for his caution that he did not want to deal with divisive matters such as marriage of priests and organization of the synod of the eparchy during the war of independence (ДАЗО-5).

The «April Laws» of 1848 provided significant possibilities for the Eparchy of Mukachevo. Bishop Vasyl Popovych and his high priesthood have recognized them relatively soon. During the debate emerged between church and state he definitely supported the Hungarian government. Laws adopted by liberals made promise to finance lower clergy and educational institutions from public funds. If it comes true, it had considerably relieved the large but low income Eparchy of Mukachevo (ДАЗО-3, арк. 199; ДАЗО-7; Sarnyai, 2002, pp. 136–146).

In spring 1848 church autonomy movement represented by the Hungarian Catholic Church supported the claim that every diocese provide the needs of clergy and educational institutions from its own funds (MNL OL-3; Sarnyai, 2002, pp. 54–59). Besides, the relationship between Uzhhorod and Esztergom, the centre of the Hungarian Roman Catholic Church, was

burdened by historical grievances. One of the most cardinal questions of the Eparchy of Mukachevo was the *congrua* issue<sup>2</sup>. The Ministry of Education and Religious Affairs led by Minister József Eötvös and the Committee of National Defence led by Governor-president Lajos Kossuth had to deal with this longstanding problem. Kossuth considered a strategic issue to gain the support of the clergy serving in the Rusyn-dominated Northeastern Hungarian hinterland as it reveals a letter from Kossuth to Eötvös (Sinkovics, 1957, p. 71). The *congrua* of the Eparchy of Mukachevo was provided by the first quarter of 1849, which was generally viewed very positively by the Greek Catholic clergy (Bendász, 1997, pp. 34–35; Solymosi, 2003, p. 65).

It is another cup of tea, that military expenditures of the country did not allow them to grant the *congrua* any more. An agreement on the apportionment of benefits by the approval of Catholic Church was not reached at the end of 1848 (Sarnyai, 1999, p. 115; Sarnyai, 2002, p. 133). Although it would have been favourable for the Consistory of Uzhhorod, because the share of the Eparchy of Mukachevo was considered to be higher than the level of the internal income of the bishopric.

We can highlight the lobbying intents of Bishop Vasyl Popovych within the government system and church organization. The Catholic Church Department has been already developed within the first accountable Hungarian government, which dealt with the affairs of the Greek Catholics. The leaders of the Ministry of Education and Religious Affairs, József Eötvös and his successor, Mihály Horváth expressed their intention to employ Greek Catholic officials under the above mentioned high authority (ДА30-4; ДА30-5; Hajdu, 1933, pp. 50–53; Bendász, 1997, pp. 20–22).

The Consistory of Uzhhorod was not content with the proposals of the government, the high priesthood fought for establishing an independent Greek Catholic Department within the structure of the ministry. According to their opinion, the Greek Catholics' increased government lobbying can come only true with creating an independent department (ДА30-3, арк. 56–58; MNL OL-3).

Another idea was the establishment of an independent Greek Catholic Metropolitanate, which dates back long historical antecedents (Pekar, 1992, pp. 85–86). In summer 1848, the Consistory of the Eparchy of Mukachevo proposed to establish a Rusyn-dominated archdiocese with the centre of Uzhhorod, which exercise its jurisdiction over Greek Catholic Hungarian and Transylvanian believers, because of the location of the Eparchy, «its most ancient origin» and its multilingual nature (MNL OL-4; EPL-1). It is interesting to mention that the Hungarian, and later the Austrian government circles had the same opinion about this question: they supported mostly the Romanian hierarchs. The Romanian bishops managed to establish a Greek Catholic Archbishop independent from Esztergom in 1854 (Pirigyi, 1990, p. 35; Niessen, 1993, p. 52).

During the events of 1848–1849, the clergy of the Eparchy of Mukachevo made efforts to stabilise the situation in Northeastern Hungary. Around this time, Bishop Vasyl Popovych and his clergy stood up for Hungarian liberal leaders advocating bourgeois transformation. The clergy also achieved great results in the creation and the maintenance of the peace in multi-ethnic population of the Transcarpathian region. The revolutionary events created an opportunity for the Consistory of Uzhhorod to express its demands in several forms. Even though a good relationship was established between the Eparchy of Mukachevo and the Hungarian government, the turbulent period of 1848–1849 left no room for the Greek Catholic clergy to successfully realize their interests.

<sup>2</sup> *Congrua* – term to designate the lowest sum proper for the yearly income of a priest.

**ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА**

**ДАЗО-1:** Державний архів Закарпатської області (Держархів Закарпатської обл.), ф. 10 (Наджупан Бережської жупи, м. Берегове), оп. 3, спр. 55.

**ДАЗО-2:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151 (Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород), оп. 9, спр. 2564, арк. 1.

**ДАЗО-3:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 9, спр. 2520, арк. 56–58, 152–153, 199.

**ДАЗО-4:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 9, спр. 2521, арк. 125.

**ДАЗО-5:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 10, спр. 2, арк. 55–60.

**ДАЗО-6:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 10, спр. 59, арк. 3–4.

**ДАЗО-7:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 25, спр. 1037, арк. 3–4.

**ДАЗО-8:** Держархів Закарпатської обл., ф. 674 (Наджупан Угочанської жупи, м. Нодьселлеш (Виноградів)), оп. 12, спр. 2821, арк. 1.

Кашка, М. Ю. (2008). *Етнополітичний розвиток русинів-українців Закарпаття (середина XVIII ст. – 1867 р.)* [дис. ... канд. іст. наук, Ужгородський національний університет].

Молнар, Ф. (2016). Окремі аспекти біографії мукачівського греко-католицького єпископа Василя Поповича. *Acta Academiae Beregsasiensis*, 15, 175–182. [https://era.oszk.hu/01600/01626/00014/pdf/ERA01626\\_acta\\_bereg\\_2016\\_1\\_175-182.pdf](https://era.oszk.hu/01600/01626/00014/pdf/ERA01626_acta_bereg_2016_1_175-182.pdf)

Сильвай, И. (1938). *Автобиография*. Ужгород: Школьная Помощь.

Тершаковець, М. (1907). *Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 рр. Додаток. До історії москвофільства в Угорській Русі*. Львів: Наукове товариство імені Шевченка.

Фенич, В. І. (1997). *Греко-католицька церква в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1771–1867 рр.)* [дис. ... канд. іст. наук, Ужгородський державний університет].

Ambros, J. (1892). *Paphonvédek albuma*. Nagyikinda: Radák János.

Bagu, B. (2010). *Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Kárpátalján*. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó.

Bendász, I. (1997). *Az 1848–1849-es szabadságharc és a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.

Csatáry, Gy. (1999). *Szabadságharc a végeken Anno 1848–1849*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.

**EPL-1:** Esztergomi Prímási Levéltár, 1309. cs. (Hám János hercegprímás iratai).

**EPL-2:** Esztergomi Prímási Levéltár, 1330. cs. (Scitovszky János hercegprímás iratai 1849–1866).

Erdődy, G., Hermann, R. (2002). *Batthyány – Szemere*. Budapest: Pannonica Kiadó.

Gönczi, A. (2007). *Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején*. Ungvár; Beregszász: PoliPrint.

Hajdu, J. (1933). *Eötvös József báró első minisztersége*. Budapest: MTA.

Hermann, R. (1996). *Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története*. Budapest: Videopont Kiadó.

Horváth, M. (1865). *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. III*. Genf: Puky Miklós.

Kozma, J. (1909). Adalékok Egyházmegyénk történetéhez az 1848–49. szabadságharc idejéből. *Görög Katolikus Szemle*, 2–8, 8, 20–21, 28–29, 37–38, 45, 52–53, 61.

Lehoczky, T. (1899). *Bereg megye és a munkácsi vár 1848–1849-ben*. Munkács: Kroó Hugó.

**MNL OL-1:** Magyar Nemzeti Levéltár Ország Levéltára, X 49 (Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzó-elnökség. Általános iratok), d. 3863, f. 291. 1849: 3327/E.

**MNL OL-2:** Magyar Nemzeti Levéltár Ország Levéltára, X 50 (Belügyminisztérium, Elnöki iratok), d. 3890, f. 386–387. 1849: 513.

**MNL OL-3:** Magyar Nemzeti Levéltár Ország Levéltára, X 9111 (Az 1848–49-i minisztériumi levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Elnöki iratok), mf. 51 735, f. 37–41, 486–497.

**MNL OL-4:** Magyar Nemzeti Levéltár Ország Levéltára, X 9112 (Az 1848–49-i minisztériumi levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Katolikus Egyházi Osztály), mf. 51 737, f. 837–842.

Molnár, F. (2010). Adalékok a verhovinai határvidék hadtörténetéhez (1849. március). *Acta Beregsasiensis*, 3, 121–130. [https://epa.oszk.hu/01600/01626/00005/pdf/EPA01626\\_Acta\\_Beregsasiensis\\_2010\\_3\\_121-130.pdf](https://epa.oszk.hu/01600/01626/00005/pdf/EPA01626_Acta_Beregsasiensis_2010_3_121-130.pdf)

Molnár, F. (2018). *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye története 1848–1849-ben* [PhD-értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem]. Repozitórium. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/40531>

Niessen, J. (1993). The Greek Catholic Church and the Romanian Nation in Transylvania. In J. Niessen, J. (Ed.), *Religious Compromise, Political Salvation: the Greek Catholic Church and Nation-building in Eastern Europe*. Pittsburgh, 47–68.

Pekar, A. B. (1992). *The History of the Church in Carpathian Rus'*. New York: Columbia University Press.

Pirigy, I. (1990). *A magyarországi görög katolikusok története, 2. Kötet*. Nyiregyháza: Görög Katolikus Hittudományi Főiskola.

Pirigy, I. (1998). Görög katolikusok az 1848-as szabadságharcban. In P. Takács (Szerk.), *A szabadság Debrecenbe költözött. Tanulmányok 1848/49 történetéhez*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 149–164.

Sarnyai, Cs. M. (1999). Források a szekularizációs törekvések 1848 végi püspökári értékeléséhez. In Cs. Fazekas (Ed.), *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 114–148.

Sarnyai, Cs. M. (2002). *Polgári állam és katolikus egyház (1848. március – december). A katolikus autonómia-törekvések megjelenése*. Budapest: METEM.

Sinkovics, I. (s.a.r.). (1957). *Kossuth Lajos összes munkái. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. 12*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Solymosi, J. (2003). Adalékok Máramaros vármegye 1848–49-es történetéhez. In F. Lenkefi (Ed.), *Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve 2002*. Budapest: Hadtörténelmi Levéltár. 62–66. <https://mek.oszk.hu/04900/04930/html>

Solymosi, J. (2013). *Forradalom és szabadságharc Északkelet-Magyarországon 1848–1849-ben*. Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

Ungvár: Ungvár (1849, június 7). *Közlöny*, 125, 470–471.

Várady, G. (1884, május 14). A görög húsvét Ungvárt. *Budapesti Hírlap*, 133, Melléklet, 1–2.

Várady, G. (1892). *Hulló levelek*. Máramarosziget: Máramarosi Részvény-Nyomda.

X. (1860, március 18). Popovics Vazul, munkácsi görög kath. püspök. *Vasárnapi Ujság*, 12, 133–134.

Zsatkovics, K. Gy. (1908). Kémkedés a munkácsi egyházmegyében a múlt század 30-as és 40-es éveiben. *Görög Katholikus Szemle*, 13, 72–73.

## REFERENCES

Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (Derzharkhiv Zakarpatskoi obl), f. 10 (Nadzhupan Berezhskoi zhupy, m. Berehove), op. 3, spr. 55 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151 (Pravlinnia Mukachivskoi hreko-katolytskoi yeparkhii, m. Uzhhorod), op. 9, spr. 2564, ark. 1 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 9, spr. 2520, ark. 56–58, 152–153, 199 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 9, spr. 2521, ark. 125 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 10, spr. 2, ark. 55–60 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 10, spr. 59, ark. 3–4 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 25, spr. 1037, ark. 3–4 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 674 (Nadzhupan Uhochanskoi zhupy, m. Nodsellesh (Vynohradiv)), op. 12, spr. 2821, ark. 1 (in Ukrainian).

Kashka, M. Yu. (2008). *Etnopolitychnyi rozvytok rusyniv-ukraintsiv Zakarpattia (sередина XVIII st. – 1867 r.)* [Doctoral thesis, Uzhhorod National University] (in Ukrainian).

Molnar, F. (2016). Okremi aspekty biohrafii mukachivskoho hreko-katolytskoho yepyskopa Vasylia Popovycha. *Acta Academiae Beregsasiensis*, 15, 175–182. [https://epa.oszk.hu/01600/01626/00014/pdf/EPA01626\\_acta\\_bereg\\_2016\\_1\\_175-182.pdf](https://epa.oszk.hu/01600/01626/00014/pdf/EPA01626_acta_bereg_2016_1_175-182.pdf) (in Ukrainian).

Sylvai, Y. (1938). *Avtobyohrafiya*. Uzhhorod: Shkolnaia Pomoshch (in Russian).

Tershakovets, M. (1907). *Materialy y zamitky do istorii natsionalnoho vidrozdzhennia Halytskoi Rusy v 1830 ta 1840 rr. Dodatok. Do istorii moskvofilstva v Uhorskii Rusi*. Lviv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka (in Ukrainian).

Fenyeh, V. I. (1997). *Hreko-katolytska tserkva v hromadsko-politychnomu ta kulturnomu zhytti Zakarpattia (1771–1867 rr.)* [Candidate thesis, Uzhhorod National University] (in Ukrainian).

Ambrus, J. (1892). *Paphonvédek albuma*. Nagyikinda: Radák János (in Hungarian).

Bagu, B. (2010). *Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Kárpátalján*. Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó (in Hungarian).

Bendász, I. (1997). *Az 1848–1849-es szabadságharc és a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (in Hungarian).

Csatáry, Gy. (1999). *Szabadságharc a végeken Anno 1848–1849*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (in Hungarian).

Esztergomi Prímási Levéltár, 1309. cs. (Hám János hercegprímás iratai) (in Hungarian).

Esztergomi Prímási Levéltár, 1330. cs. (Scitovszky János hercegprímás iratai 1849–1866) (in Hungarian).

Erdődy, G. & Hermann, R. (2002). *Batthyány – Szemere*. Budapest: Pannonica Kiadó (in Hungarian).

Gönczi, A. (2007). *Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején*. Ungvár; Beregszász: PoliPrint; II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola (in Hungarian).

Hajdu, J. (1933). *Eötvös József báró első minisztersége*. Budapest: MTA (in Hungarian).

Hermann, R. (1996). *Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története*. Budapest: Videopont Kiadó (in Hungarian).

Horváth, M. (1865). *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. III. kötet. Genf: Puky Miklós (in Hungarian).

Kozma, J. (1909). Adalékok Egyházmegyénk történetéhez az 1848–49. szabadságharc idejéből. *Görög Katolikus Szemle*, 2–8, 8, 20–21, 28–29, 37–38, 45, 52–53, 61 (in Hungarian).

Lehoczky, T. (1899). *Bereg megye és a munkácsi vár 1848–1849-ben*. Munkács: Kroó Hugó (in Hungarian).

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, X 49 (Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzó-elnökség. Általános iratok), d. 3863, f. 291. 1849: 3327/E (in Hungarian).

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, X 50 (Belügyminisztérium, Elnöki iratok), d. 3890, f. 386–387. 1849: 513 (in Hungarian).

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, X 9 111 (Az 1848–49-i minisztériumi levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Elnöki iratok), mf. 51 735, f. 37–41, 486–497 (in Hungarian).

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, X 9112 (Az 1848–49-i minisztériumi levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Katolikus Egyházi Osztály), mf. 51 737, f. 837–842 (in Hungarian).

Molnár, F. (2010). Adalékok a verhovinai határvidék hadtörténetéhez (1849. március). *Acta Beregsasiensis*, 3, 121–130. [https://epa.oszk.hu/01600/01626/00005/pdf/EPA01626\\_Acta\\_Beregsasiensis\\_2010\\_3\\_121-130.pdf](https://epa.oszk.hu/01600/01626/00005/pdf/EPA01626_Acta_Beregsasiensis_2010_3_121-130.pdf) (in Hungarian).

Molnár, F. (2018). *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye története 1848–1849-ben* [PhD thesis, Eötvös Loránd University.] Repositorium. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/40531> (in Hungarian).

Niessen, J. (1993). The Greek Catholic Church and the Romanian Nation in Transylvania. In J. Niessen, J. (Ed.). *Religious Compromise, Political Salvation: the Greek Catholic Church and Nation-building in Eastern Europe*. Pittsburgh, 47–68 (in English).

Pekar, A. B. (1992). *The History of the Church in Carpathian Rus'*. New York: Columbia University Press (in English).

Pirigy, I. (1990). *A magyarországi görög katolikusok története, 2*. Nyíregyháza: Görög Katolikus Hittudományi Főiskola (in Hungarian).

Pirigy, I. (1998). Görög katolikusok az 1848-as szabadságharcban. In P. Takács (Szerk.), *A szabadság Debrecenbe költözött. Tanulmányok 1848/49 történetéhez* Debrecen: Csokonai Kiadó, 149–164 (in Hungarian).

Sarnyai, Cs. M. (1999). Források a szekularizációs törekvések 1848 végi püspökári értékeléséhez. In Cs. Fazekas (Ed.), *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történelmi Tanszék, 114–148 (in Hungarian).

Sarnyai, Cs. M. (2002). *Polgári állam és katolikus egyház (1848. március – december)*. *A katolikus autonómia-törekvések megjelenése*. Budapest: METEM (in Hungarian).

Sinkovics, I. (s.a.r.). (1957). *Kossuth Lajos összes munkái. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban, 12*. Budapest: Akadémiai Kiadó (in Hungarian).

Solymosi, J. (2003). Adalékok Máramaros vármegye 1848–49-es történetéhez. In F. Lenkefi (Ed.), *Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve 2002*. Budapest: Hadtörténelmi Levéltár, 62–66. <https://mek.oszk.hu/04900/04930/html> (in Hungarian).

Solymosi, J. (2013). *Forradalom és szabadságharc Északkelet-Magyarországon 1848–1849-ben*. Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum (in Hungarian).

Ungvár, (1849, június 7). *Közlöny*, 125, 470–471 (in Hungarian).

Várady, G. (1884, május 14). A görög húsvét Ungvártt. *Budapesti Hírlap*, 133, Melléklet, 1–2 (in Hungarian).

Várady, G. (1892). *Hulló levelek. Máramarossziget: Máramarosi Részvény-Nyomda* (in Hungarian).

X. (1860, március 18). Popovics Vazul, munkácsi görög kath. püspök. *Vasárnapi Ujság*, 12, 133–134 (in Hungarian).

Zsatkovics, K. Gy. (1908). Kémkedés a munkácsi egyházmegyében a múlt század 30-as és 40-es éveiben. *Görög Katholikus Szemle*, 13, 72–73 (in Hungarian).

**Федір МОЛНАР**

*доктор філософії (історії)*

*доцент кафедри історії та суспільних дисциплін*

*Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II*

*постдокторський дослідник*

*Наукового університету ім. Лоранда Етвеша*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9488-9207>*

*e-mail: [molnar.ferenc@kmf.org.ua](mailto:molnar.ferenc@kmf.org.ua)*

## **ІСТОРІЯ МУКАЧІВСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ У 1848–1849 РОКАХ**

Розглянуто роль Мукачівської греко-католицької єпархії у подіях Угорської революції та визвольної боротьби 1848–1849 рр. Значну увагу приділено аналізу релігійної і політичної діяльності Мукачівського єпископа Василя Поповича.

Зазначено, що весняні події 1848 р. в Угорщині привели до нової суспільно-політичної ситуації. Констатовано, що вперше в історії країни було сформовано підпорядкований законодавчий орган уряду, серед нагайних заходів якого – ліквідація інституту кріпацтва. Стверджено, що схвалені королем Фердинандом V «квітневі закони» похитнули саму основу феодального ладу, а останні Державні збори епохи реформ розробили таке законодавство, яке відкрило шлях до буржуазних перетворень у країні.

Стверджено, що одним із найсуттєвіших питань весни 1848 р. залишалося визначення формату відносин між державою та Церквою; відносини між урядом Баттяні та Католицькою Церквою не були безпроблемними – католицизм утратив статус державної релігії.

Зауважено, що історія Мукачівської греко-католицької єпархії у 1848–1849 рр. належить до малодосліджених тем. На основі аналізу історіографії й архівних джерел встановлено, що Мукачівська єпархія відіграла унікальну роль у забезпеченні тилу визвольної боротьби Угорщини. Зазначено, що вона охоплювала територію семи комітатів (Земплін, Унг, Берег, Угоча, Сотмар, Саболч та Мараморощ) і Гайдуцького округу, де проживало підпорядковане їй русько-українське, угорське та румунське населення. Констатовано, що греко-католицьке духовенство відіграло стратегічну роль у забезпеченні міжнаціонального миру в регіоні.

Виснувано, що єпископ В. Попович і його оточення також вірили в добрі наміри угорських лібералів, а перед нами вимальовується образ єпископа, який за будь-яких обставин захищав передовсім інтереси своєї єпархії.

Спостережено, що 1848–1849 рр. були багаті на політичні й військові повороти, В. Попович завжди був далеким від будь-яких виявів крайнього радикалізму, для його вчинків притаманні самовладання та обдуманість. На закінчення розкрито побоювання греко-католицького духовенства: угорська влада хоче створити таку державу, у якій громада візантійського обряду матиме сприятливіші ніж раніше умови існування.

**Ключові слова:** Мукачівська греко-католицька єпархія, єпископ Василь Попович, Північно-Східна Угорщина, Лайош Кошут, Католицька Церква в Угорщині.



УДК 070(73):[304(161,2):94(477,8)]"1870/1900"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-57-66

**Роман КУШПЕТА**

*молодший науковий співробітник відділу нової історії України*

*Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1518-5429>*

*e-mail: [rkushpeta@ukr.net](mailto:rkushpeta@ukr.net)*

## **ОБРАЗ РУСИНІВ (УКРАЇНЦІВ) І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НА СТОРІНКАХ АМЕРИКАНСЬКОЇ ГАЗЕТИ «THE NEW YORK TIMES» (1870–1900)**

Розкрито образ західноукраїнських земель та українців (русинів) в американській пресі на основі матеріалів газети «The New York Times». Проілюстровано висвітлення цим американським виданням подій, пов'язаних зі Східною Галичиною, Буковиною і Закарпаттям в останній третині XIX ст. Показано, що в таких новинах зазвичай не було аналітики, відтак виснувано, що це не давало змоги читачам сформуванню повноцінний образ західноукраїнських земель. З'ясовано, що ця газета серед українських міст найчастіше зосереджувала увагу на Львові, а інші згадувала в рази рідше.

Виявлено, що найчастіше західноукраїнські землі згадувані в матеріалах, пов'язаних із політикою, криміналом, освітою та різними катастрофами. Крім цього, встановлено, що читач міг дещо дізнатися про Галичину й Буковину із заміток, присвячених цікавим фактам і комічним випадкам.

Аналізуючи репрезентацію українців (русинів) та їхнього політичного життя на шпальтах газети, з'ясовано, що «The New York Times» публікувала новини, які стосувалися переважно політичного життя, а тематика руської культури, побуту, історії та релігії редакцію американського видання майже не цікавила. Спостережено, що серед політичних новин, пов'язаних із русинами, домінувала тема виборів в Австро-Угорщині. Встановлено, що американське видання не писало про українофільський рух, а інформація про РУРП (першу українську політичну партію) обмежилася однією згадкою, акцент робився на русофільській течії та її конфліктах з австрійською владою. Зазначено, що новини, які стосувалися русофілів, були присвячені їхнім арештам та панславистській агітації, яку вони проводили. З'ясовано, що політичні програми й ідеї галицьких русофілів не описували.

Виснувано, що читач на основі матеріалів, опублікованих у «The New York Times», міг дізнатися про те, що русини (українці) є окремим народом, який має свою політичну еліту. Стверджено, що незважаючи на це, газета подавала недостатньо фактологічних матеріалів, а також аналітичних статей для того, щоб читач сформував об'єктивний і повний образ західноукраїнських земель. Показано, що «The New York Times» не давала інформації про культурні й політичні контакти галицьких русинів та наддніпрянців, не достатньо висвітлювала тогочасні соціальні проблеми русинів, а всі попередньо вказані чинники

сприяли формуванню недостовірною і клаптикового образу русинів Галичини, Буковини та Закарпаття.

**Ключові слова:** «The New York Times», преса, Буковина, Галичина, Закарпаття, західноукраїнські землі, русини (українці).

Враховуючи обмежені можливості для подорожей на великі відстані у XIX ст., абсолютна більшість людей у світі формувала свої знання про інші країни та народи на основі чужого досвіду – через пресу, книжки, розповіді знайомих тощо. Серед переліченого преса відігравала найважливішу роль. Вона формувала в масовій свідомості образи країн, націй та народів. Це позначалося на тому, як читачі ставилися до держав, у яких ніколи не були, та людей, яких ніколи не зустрічали. Тема дослідження актуальна, бо дає змогу на прикладі однієї газети показати те, як американська преса репрезентувала українців (русинів) (тут і далі матиму на увазі українське населення Галичини, Буковини та Закарпаття).

Однією з чільних американських газет у XIX ст. була «The New York Times». У 1870-х роках вона стала передовою газетою республіканської партії з накладом до 35 тис. примірників у день (Davis, 1921, р. 118). Загалом 70-ті роки XIX ст. були золотим добою в історії республіканців (Wagner, 2007, р. 36), що певною мірою вплинуло на значущість газети в очах громадськості. «The New York Times» на тоді, на відміну від інших великих газет, як-от «The Tribune», не концентрувалася на суто внутрішніх американських новинах, що давало змогу її читачам формувати уявлення про зарубіжжя.

Обрана тематика дослідження не висвітлена в українській та зарубіжній історіографії. На сьогодні є низка статей і декілька монографій, присвячених історії видання, а також механізмам формування суспільної думки на прикладі сучасних матеріалів «The New York Times». Серед них можна виділити розлогу працю Елмера Девіса (Elmer Davis) «History of the New York Times» (Davis, 1921, р. 118), де описана історія видання від заснування і до 20-х років XX ст. У ній увага зосереджена на редакційній політиці газети та тому, як на неї впливали технічний прогрес і внутрішня політика США. Автор доходить висновку, що наприкінці XIX ст. ця американська газета стала більш незалежною від політичного впливу на редакцію, а також значно удосконалила свою систему одержання інформації про зарубіжні країни. Особливої уваги заслуговує методологія аналізу преси. Тут варто виділити працю Пена Зенджуна (Peng Zengjun) (Zengjun, 2004, р. 53–67), у якій автор використав ефективний підхід до аналізу наповнення газети «The New York Times» і зміг схарактеризувати зміни в репрезентації однієї країни впродовж 10 років. У статті проаналізовано те, як висвітлювали новини, пов'язані з Китаєм у 90-х роках XX ст. Автор на основі кількісного та якісного аналізів текстів висновоквав, що кількість матеріалів про Китай за десятиліття значно збільшилася, але загальний образ країни залишився незмінним.

Мета статті – дослідити образ русинів та західноукраїнських земель (тут і далі, коли мовитиметься про західноукраїнські землі, матиму на увазі Східну Галичину, Буковину та Закарпаття) в американській пресі на основі матеріалів газети «The New York Times». Основні завдання: з'ясувати, про які західноукраїнські регіони писали часто, а які згадували лише побіжно; як описана національна ідентифікація русинів в американському виданні; розкрити висвітлення культури, політичної та економічної діяльності й історичного минулого русинів на сторінках «The New York Times».

У цей період Східна Галичина входила до складу Австро-Угорської монархії, яку населяли різні народи. «Весна народів» 1848 р., на яку русини поклали надії у відстоюванні своїх національних прав, не принесла очікуваного результату. Уряд надав перевагу полякам, які посіли домінуючі позиції у краї. З огляду на це, XIX ст. для галицьких українців проходило у протистоянні з польським елементом. (Стеблій, 1984, с. 411). Тому навіть у закордонній пресі можна було побачити новини, де згадані і поляки, і русини. Такі були й у «The New York Times». В одній із них газета визначала русинів як окремих народ. Зокрема, було зазначено, що поляки користувалися такими ж натільними хрестами, як русини-греко-католики (швидше за все йшлося про трилистий). Завдяки висвітленій у газеті реакції римо-католицького духовенства американський читач міг зрозуміти, що русини – окремих народ, відмінний від поляків: «Римська курія заборонила використання грецьких хрестів римо-католиками Рутенії... Заборонаю для римо-католиків використовувати грецькі хрести і переконанням прийняти латинські хрести на майбутнє курія зробила емблему віри поляків відмінною від тої, яка є в русинів, і акцентувала увагу на політичних відмінностях між цими двома народами» (The New-8, р. 5). У цій цитаті варто звернути увагу ще й на використання терміна «Рутенія». Одразу варто наголосити, що американське видання його використовувало вкрай рідко і без пояснень. Можна припустити, що назву «Рутенія» редакція «The New York Times» просто передрукувала з австрійських газет. У кінці XIX ст. середньостатистичний австрієць вважав Рутенією територію Галичини та Буковини (Бияк, 2017, с. 33). Для американського читача цей термін був невідомий – без додаткових уточнень він не міг зрозуміти, про який регіон ідеться.

Коли в газеті розповідали про українське населення Австро-Угорщини, завжди використовували термін «русини» – «Ruthenians», а для українців, які жили в Російській імперії, – «українці», «малороси», «козаки» і навіть «росіяни» (у такий спосіб ототожнюючи українське населення Російської імперії з росіянами). В описі народів Російської імперії про українців згадували так: «У Малоросії живуть росіяни України (Russians of the Ukraina)...» (The New-11, р. 21). У цьому можна побачити значний контраст у репрезентації українців двох імперій. Також не було жодної згадки про те, що русини Галичини, Буковини та Закарпаття й українці Наддніпрянщини – це один народ. Грунтуючись на відсутності цих фактів, можна припустити, що редакція «The New York Times», пишучи матеріали про русинів, ніколи не послуговувалася русинськими газетами і не дуже заглиблювалася в питання, пов'язані з українським народом.

Питання походження русинів у газеті практично не висвітлене. Виняток – згадка про українське населення Закарпаття в контексті історії Угорщини. Закарпатських русинів «The New York Times» вважала прийшлими племенами: «Від часів Александра Македонського до Альфреда Англійського чисельні племена та люди вливались в Угорщину через шляхи півночі чи через рівнини півдня. Гепіди, готи, гуни, алани, морави, серби і русини й багато інших, шукаючих землі племен, звернули свій погляд на відому Угорщину» (The New-15, р. 26).

Американські читачі завдяки «The New York Times» також могли дізнатися про політичне життя русинів. До появи перших українських партій у Галичині домінували дві основні суспільно-політичні течії – русофіли (Аркуша, 1999, с. 239; Орлевич, 2021, с. 105) і народовці (Середа, 2003, с. 28). Про останніх американська

газета не писала, а русофілів згадувала тільки в контексті конфліктів з австрійською владою. Як приклад можна навести цитату: «Увечері минулої суботи було арештовано лідерів русинів Львова за підозрою у причетності до русофільської та панславистської агітації» (The New-4, р. 1). Заміток таких було чимало, і в них зазвичай коротко описана негативна реакція австро-угорської влади на русофільську діяльність. Така репрезентація могла створити деформоване уявлення про український політикум в Австро-Угорщині, оскільки українофільський рух залишався поза увагою видання.

Була одна згадка про першу українську партію – Русько-українську радикальну партію (РУРП) (Гурак, 2006–2007, с. 95), яка описувала обмеження щодо зборів рурпівців, впроваджені австрійською адміністрацією: «Австрійська влада заборонила національний конгрес<sup>1</sup> радикальних русинів у Тернополі на підставі того, що в місті спалах холери» (The New-13, р. 5). Тут читачі могли тільки припускати: чи це справді було спровоковано холерою, чи це лише привід для австрійської влади не допустити проведення з'їзду.

Популярною темою, пов'язаною з політичним життям Галичини, були вибори 1895 р. і 1897 р. до Галицького сейму й Віденського парламенту відповідно. В обох випадках виборчий процес проходив зі значними порушеннями з боку місцевої влади. Наприклад, кандидатам від селян русинів забороняли вести агітацію під різними вигаданими приводами (Алексеева, 2020, с. 16).

«The New York Times» іноді повідомляла результати виборів і про тих, кого обрано до австрійського парламенту: «Отримані результати свідчать про те, що було обрано 58 німецьких лібералів, 7 німецьких націоналістів, 28 младочехів, 9 старочехів, 4 незалежні чеха, 31 поляк, 8 русинів, 2 румуна ...» (The New-10, р. 5). Більше зацікавили журналістів не результати виборів, а невдоволення, з ними пов'язані, та спроби русинів захистити свої політичні права, як-от обурення фальсифікаціями під час виборів 1895 р. і 1897 р. Завдяки «The New York Times» американський читач міг дізнатися про протести в Галичині. Американська газета писала: «Делегація у кількості 230 русинських селян на чолі зі священниками приїхала до Відня з Галичини. Метою їхнього візиту було донести скаргу до імператора Франца Йосипа щодо зловживань під час виборів. Як стверджували делегати, до виборчих махінацій підштовхував граф Бадені. Імператор прийняв шістьох делегатів і пообіцяв розібратись у цій справі. У той час імператор жорстко розкритикував священників за їхню роль у селянських демонстраціях» (The New-14, р. 5). З цитати можна дізнатися про політичну активність русинів і важливу роль духовенства в їхньому суспільно-політичному житті (Колб, 2015, с. 372).

Американське видання повідомляло і про радикальніші форми виявлення невдоволення результатами виборів. Є згадка про повстання 1897 р. у Давидові, що поблизу Львова. Його причиною стала підтримка владою консервативних кандидатів. Тут мається на увазі польська аристократія, великі землевласники і люди, наближені до прем'єр-міністра Казимира Бадені (Kasimir von Badeni): «У своїй люті вони (місцеві жителі) виступили проти імперського комісара, який проводив вибори, і вбили його. Для того, щоб розігнати натовп виборців, було задіяно військових, проте вони не змогли досягнути успіху до того моменту, як два виборці було вбито» (The New-16, р. 7). Далі газета повідомляє результати виборів: загалом із 15 канди-

<sup>1</sup> Імовірно, мався на увазі партійний з'їзд РУРП 1895 р.

датів, вибраних у Галичині, на цей момент 2 – соціалісти, а інші – консерватори і клерикали.

Тема політичного суперництва між русинами й поляками в Галичині в американському виданні майже не з'являлася, а в тих випадках, коли все ж про це писали, то зазвичай тільки в контексті іншої проблеми. Як приклад можна навести замітку про єдність слов'ян: «Єдність слов'ян – це не більше ніж етнографічна абстракція... Русини, які теж є слов'янами, не мають великої любові до чехів і водночас повністю ненавидять поляків. Їхня мова відрізняється і релігія також... Навіть на сьогодні поляки-слов'яни в Австрії цькують своїх братів-русинів так само безжально, як росіяни цькують поляків» (The New-17, р. 3). У цьому випадку простежується певна симпатія автора статті до русинів.

У формуванні образів певних народів часто важливу роль відіграють мистці, а особливо письменники. Хоч тогочасних українських культурних діячів на сторінках «The New York Times» практично не згадували, усе ж були постаті, які через свої твори знайомили західну публіку із західноукраїнськими землями. Одна з таких – Леопольд фон Захер-Мазох (Leopold von Sacher-Masoch). Уже тоді він був визнаним письменником. Його творчість – тісно пов'язана з Галичиною, і навіть його перший роман називався «Галицька історія» (Приймак, 2015, с. 316). У 1894 р. в одному з номерів «The New York Times» з'явився некролог, присвячений цьому відомому письменникові, у якому газета знайомила читачів із творчістю Л. фон Мазоха й описувала місце, де відбувалися головні події його творів: «Він також написав цикл історій, які назвав “Спадщиною Каїна”. Мета циклу – висвітлити людську долю. Одна з цих історій – “Дон Жуан з Коломиї” – по мистецькій якості нагадує кращі роботи російських письменників. Інші помітні твори – з серії “Фінко Балабан”, “Місячне світло” та “Ворог жінки”. Середовище, де відбувалися події творів, – це Галичина та Малоросія» (The New-12, р. 5).

Новини, пов'язані з українськими землями у складі Австро-Угорщини, у «The New York Times» виходили у форматі заміток, тобто в найпростішому жанрі газетного повідомлення, який обмежується 35–40 рядками (Михайлин, 2011, с. 378) і не дає змоги повністю розкрити тему. Навіть сенсаційні новини, пов'язані зі шпигунами, публікували у формі заміток та зводили до простого викладу фактажу. Як приклад можна навести цитату: «У Лембергу за підозрою у шпигунстві на користь Росії затримано двох працівників залізниці. У своїй власності вони мали значну суму рублів» (The New-7, р. 9). Жодних уточнень, ким були шпигуни чи для чого взагалі було Російській імперії засилати своїх шпигунів, не було, оскільки формат замітки не передбачав аналітики. Зрідка інформацію подавали у вигляді статей, які, на відміну від заміток, належать до аналітичного жанру журналістики. Щоправда, у них західноукраїнські землі згадували лише в контексті іншої проблеми. Можна підсумувати, що новини доходили фрагментарно і майже завжди без тлумачення контексту, тому читач «The New York Times» міг знати про русинів та українські землі у складі Австро-Угорщини, проте не міг сформулювати про них цілісного уявлення.

Найчастіше з-поміж півавстрійських земель видання «The New York Times» згадувало про Галичину. Редактори не робили уточнень щодо того, про яку її частину мовиться, тому терміни «Східна Галичина» та «Західна Галичина» не вживали. Натомість використовували назву «Galicia». Про Закарпаття писали значно рідше, а

найменша кількість згадок стосувалася Буковини. Про українське населення цього регіону в газеті майже не писали. Щоправда, поза увагою опинилися не тільки русини, а й інші народи, що його населяли.

Серед українських міст, які входили до Австро-Угорської імперії, найбільше згадок про Львів. У номерах, що виходили з 1870 р. по 1900 р., про нього писали понад 90 разів. Тут варто зазначити, що інформація про Львів побіжна і місто виступало радше місцем події, а не важливим елементом розповіді. Як приклад можна навести новину про банкрутство фірми братів Волтіц: «Борги компанії “Брати Волтіц”, що розміщується у Львові і займається торгівлею зерном, спричинили до самогубства двох членів правління фірми» (The New-5, р. 1). Інші міста згадували за цей період менше десятка разів.

Важливо й те, які за тематикою були новини про русинів і західноукраїнські землі. Найчастіше це – матеріали, пов’язані з політикою, стихійними лихами, освітою та криміналом. Окрім цього, в окрему групу можна винести розважальні, що описували цікаві факти, кумедні або екстраординарні випадки.

Для преси цілком природно подавати інформацію про певну локацію тільки тоді, коли там щось трапилося. Завдяки новинам про стихійні лиха, пожежі й інші катастрофи можна було дізнатися про такі міста західноукраїнських земель, як Стрий, про яке писали на сторінках «The New York Times» у контексті пожежі: «Не постраждали тільки три муніципальні будівлі, зокрема будинок бургомистра та протестантська церква ... Всі міські архіви та реєстри були знищені» (The New-9, р. 1). У замітці підсумовано, що внаслідок пожежі знищено майно вартістю у 2,5 млн дол. (The New-9, р. 1) (у сучасному еквіваленті це склало б понад 4 млрд дол.) (Williamson, 2022). Тут варто зауважити, що автори новин звертали увагу саме на масштаби пожежі й колосальні збитки від неї.

Згадки про західноукраїнські землі були і в текстах освітньої тематики. Це – різнопланові новини: починаючи від коротких заміток про університети (у Львові та Києві) та закінчуючи описом правил для студентів і вакантними посадами для викладачів у вишах. Була навіть стаття, присвячена подорожі американського професора Вільяма Гарпера (William Harper) низкою українських університетів. Він писав: «Перед прибуттям до Петербурга я відвідав Київ, Лаймберг [Limberg – Р. К.], Краків та Москву і там були школи, коледжі й політехнічні інститути, які мене здебільшого й цікавили» (Harper, 1900, р. 10). Тут можна зауважити, що автор подав назву «Лемберг» із помилкою, що досить часто траплялося на сторінках «The New York Times».

На відміну від тем, що стосувалися освіти, наукові новини були великою рідкістю. Зазвичай це короткі дописи в декілька речень. Прикладом типової замітки про наукові відкриття є цитата: «Поблизу Чернівців, столиці Буковини, було знайдено давньоримський табір. Стара традиція пошуку схованих скарбів привела до відкриття, яке мало історичну цінність» (The New-6, р. 5).

Тематика дописів, у яких згадували західноукраїнські землі, охоплювала також кримінальну хроніку. Щоправда, «The New York Times» у цьому випадку публікувала тільки ті новини, які виходили за межі «буденних» злочинів і могли привернути увагу читача. Як приклад можна згадати історію про львів’янина, графа Дрогоєського (Drohejeski), який застрелив вуличного музиканта тільки тому, що той заважав йому грати у карти: «Граф дістав зі своєї стійки для зброї заряджену рушницю, відчинив

вікно й зумисне націлив на зухвалого катеринщика (шарманщика), і вистрілював йому в шию» (The New-3, p. 9).

Іноді «The New York Times» подавала суто розважальні замітки, присвячені різним комічним випадкам та цікавим фактам. Одна з таких була про італійку, яка продавала дивний віск і не хотіла говорити, де його взяла. Відтак вона опинилася у поліції, оскільки стверджувала, що віск отримала з якогось каменю. Місцевий хімік з'ясував, що це не віск: «Не смійтесь, – сказав вчений, – у Галичині та Молдові знаходять маслянисті камені, які тануть від сонячного тепла. Хіміки називають ці камені озокеритом» (The New-1, p. 10). Завдяки цій замітці читачі змогли дізнатися про поклади озокериту в Галичині.

Як цікавий факт подають суд над відьмою у Чернівцях. Новина була надрукована із заголовком «Відьму відправили до в'язниці», що певною мірою могло заплутати читача і створити враження, що в Чернівцях навіть наприкінці XIX ст. відбувалися судилища над відьмами. Проте в самому тексті з'ясовувалося, «що близько десяти тижнів тому ця вдавана відьма досягнула успіху у проведенні декількох геніальних трюків зі спритністю рук, переконуючи дружину м'ясника, що вона обдарована суперсилами» (The New-2, p. 10). Зрозуміло, що за гучним заголовком була звичайна історія про шахрайство, проте це міг дізнатися тільки той, хто повністю прочитав текст.

Отже, у «The New York Times» згадки про західноукраїнські землі були нечастими, проте, незважаючи на це, читач усе ж міг дізнатися певну інформацію про терени Галичини, Буковини та Закарпаття, а також про їхнє населення. Американська газета репрезентувала русинів як окремих народ і навіть частково висвітлювала їхню політичну діяльність. Щоправда, не було жодної окремої великої статті, присвяченої русинам, яка б пояснювала, хто вони такі. Із надрукованої на шпальтах газети інформації американський читач не мав достатньо даних для формування повноцінних образів західноукраїнських земель та русинів, що їх населяли. Тому на основі матеріалів «The New York Times» міг скласти тільки поверхове уявлення про українські землі у складі Австро-Угорщини.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Алексєєва, М. (2020). Американський часопис «Свобода» про перші свідомі вибори в Галичині 1895–1897 рр. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*, 6, 14–25.

Аркуша, О., Мудрий, М. (1999). Русофільство в Галичині в середині XIX на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету*, 34, 231–268.

Бияк, Н. (2017). Традиції найменування України у німецькій мові (на матеріалі творів німецької та австрійської літератури). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, 27, 33.

Гурак, І. (2006–2007). РУРП (УРП) та українське студентство (1890–1914 рр.). *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*, 12–13, 94–102.

Колб, Н. (2015). «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині в 90-х роках XIX століття. Жовква: Місіонер.

Михайлин, І. (2011). *Основи журналістики*. Київ: Центр учбової літератури.

Орлевич, І. (2021). Русофільська течія. В І. Орлевич (ред.), *Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (XIX – перша половина XX століть)*. Львів, 103–128.

Приймак, Л. (2015). Етнокультурні мотиви Галичини у творчості Леопольда фон Захер-Мазоха. *Карпатський край*, 1–2, 315–320.

Середа, О. (2003). *Формування національної ідентичності: ранні народовці у південно-східній Галичині (1860–1873)* [автореф. дис. ... д-ра філос. в галузі історії, Центральноевропейський університет].

Стеблій, Ф. (1984). *Історія Львова*. Київ: Наукова думка.

Davis, E. (1921). *History of the New York Times*. New York: Press of J. J Little & Ives CO.

Harper, W. (1900). Dr. W. R. Harper on Russia. *The New York Times*, 15737, 10.

**The New-1:** Where wax comes from. (1876). *The New York Times*, 7761, 10.

**The New-2:** A witch sent to prison. (1880a). *The New York Times*, 9051, 10.

**The New-3:** Shooting an organ-grinder. (1880b). *The New York Times*, 9099, 9.

**The New-4:** The revolt against Austria. (1882). *The New York Times*, 9497, 1.

**The New-5:** Business troubles in Europe. (1884). *The New York Times*, 10397, 1.

**The New-6:** A Roman Camp Found. (1887a). *The New York Times*, 11279, 5.

**The New-7:** Politics in fatherland. (1887b). *The New York Times*, 11073, 9.

**The New-8:** The Greek cross forbidden. (1887c). *The New York Times*, 11286, 5.

**The New-9:** The Calamity at Stry. (1888). *The New York Times*, 10807, 1.

**The New-10:** The Austrian elections. (1891). *The New York Times*, 12332, 5.

**The New-11:** Nations of holy Russia. (1894a). *The New York times*, 13527, 21.

**The New-12:** The obituari record. (1894b). *The New York Times*, 13323, 5.

**The New-13:** Radical Ruthenians and Cholera. (1895a). *The New York Times*, 13785, 5.

**The New-14:** Ruthenian peasants complain. (1895b). *The New York Times*, 13582, 5.

**The New-15:** *The New York Times*. (1896). 13983, 26.

**The New-16:** Election riot in Austria. (1897). *The New York Times*, 14216, 7.

**The New-17:** Slavs, Czechs, Ruthenians. (1898). *The New York Times*, 15271, 3.

Wagner, H. (2007). *The History of the Republican Party*. New York: Infobase Publishing.

Williamson, S. (n. d.). Relative Value of the US Dollar. *Measuring Worth*. <https://www.measuringworth.com/calculators/uscompare/index.php>

Zengjun, P. (2014). Representation of China: An across time analysis of coverage in the New York Times and Los Angeles Times. *Asian Journal of Communication*, 14, 53–67.

## REFERENCES

Aleksieieva, M. (2020). Amerykanskyyi chasopys «Svoboda» pro pershi svidomi vybory v Halychyni 1895–1897 rr. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*, 6, 14–25 (in Ukrainian).

Arkusha, O., Mudryi, M. (1999). Rusofilstvo v Halychyni v seredyni XIX na pochatku XX st.: heneza, etapy rozvytku, svitohliad. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 34, 231–268 (in Ukrainian).

Byiak, N. (2017). Tradytsii naimenuvannia Ukrainy u nimetskii movi (na materialy tvoriv nimetskoi ta avstriiskoi literatury). *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*, 27, 33 (in Ukrainian).



Hurak, I. (2006–2007). RURP (URP) ta ukrainske studentstvo (1890–1914 rr.) *Halychyna: Vseukrainskyi Naukovyi i Kulturno-Prosvitnii Kraieznavchyi Chasopys*, 12–13, 94–102 (in Ukrainian).

Kolb, N. (2015). «Z Bohom za Tserkvu i vitchyznu»: hreko-katolytske parafialne dukhovenstvo v Halychyni v 90-kh rokakh XIX stolittia. Zhovkva: Misioner (in Ukrainian).

Mykhailyn, I. (2011). *Osnovy zhurnalistyky*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury (in Ukrainian).

Orlevych, I. (2021). Rusofilska techiia. In I. Orlevych. (Ed.). *Rus, Malorositiia, Ukraina: halytski ukraintsi u poshukakh vlasnoho imeni (XIX – persha polovyna XX stolit)*. Lviv, 103–128 (in Ukrainian).

Pryimak, L. (2015). Etnokulturni motyvy Halychyny u tvorchosti Leopolda fon Zakher-Mazokha. *Karpatskyi krai*, 1–2, 315–320 (in Ukrainian).

Sereda, O. (2003). *Formuvannia natsionalnoi identychnosti: ranni narodovtisi u pidavstriiskii Skhidnii Halychyni (1860–1873)* [Abstrakt of Doctoral thesis in History, Central European University] (in Ukrainian).

Steblii, F. (1984). *Istoriia Lvova*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Davis, E. (1921). *History of the New York Times*. New York: Press of J. J Little & Ives CO (in English).

Harper, W. (1900). Dr. W. R. Harper on Russia. *The New York Times*, 15737, 10 (in English).

Where wax comes from. (1876). *The New York Times*, 7761, 10 (in English).

A witch sent to prison. (1880a). *The New York times*, 9051, 10 (in English).

Shooting an organ-grinder. (1880b). *The New York Times*, 9099, 9 (in English).

The revolt against Austria. (1882). *The New York Times*, 9497, 1 (in English).

Business troubles in Europe. (1884). *The New York Times*, 10397, 1 (in English).

A Roman Camp Found. (1887a). *The New York Times*, 11279, 5 (in English).

Politics in fatherland. (1887b). *The New York Times*, 11073, 9 (in English).

The Greek cross forbidden. (1887c). *The New York Times*, 11286, 5 (in English).

The Calamity at Stry. (1888). *The New York Times*, 10807, 1 (in English).

The Austrian elections. (1891). *The New York Times*. 12332, 5 (in English).

Nations of holy Russia. (1894a). *The New York times*, 13527, 21 (in English).

The obituari record. (1894b). *The New York Times*, 13323, 5 (in English).

Radical Ruthenians and Cholera. (1895a). *The New York Times*, 13785, 5 (in English).

Ruthenian peasants complain. (1895b). *The New York Times*, 13582, 5 (in English).

*The New York Times*. (1896). 13983, 26 (in English).

Election riot in Austria. (1897). *The New York Times*, 14216, 7 (in English).

Slavs, Czechs, Ruthenians. (1898). *The New York Times*, 15271, 3 (in English).

Wagner, H. (2007). *The History of the Republican Party*. New York: Infobase Publishing (in English).

Williamson, S. (n. d.). *Relative Value of the US Dollar. Measuring Worth*. <https://www.measuringworth.com/calculators/uscompare/index.php> (in English).

Zengjun, P. (2014). Representation of China: An across time analysis of coverage in the New York Times and Los Angeles Times. *Asian Journal of Communication*, 14, 53–67 (in English).

**Roman KUSHPETA***Junior Research Fellow of the Department of modern history of Ukraine**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1518-5429>**e-mail: [rkushpeta@ukr.net](mailto:rkushpeta@ukr.net)*

## **THE IMAGE OF RUTHENIANS AND UKRAINIAN LANDS AS PART OF AUSTRIA-HUNGARY IN THE REPRESENTATION OF THE AMERICAN NEWSPAPER «THE NEW YORK TIMES» (1870–1900)**

The image of Western Ukrainian lands and Ukrainians (Ruthenians) in the American press is revealed based on the materials of the newspaper «The New York Times». The article shows how this American newspaper covered the events related to Eastern Galicia, Bukovyna and Transcarpathia in the last third of the 19<sup>th</sup> century. There was traditionally no analysis in such news, which prevented readers from forming a full-fledged image of the western Ukrainian lands. It was found that the American newspaper most often focused attention on Lviv among all other Ukrainian cities. Other cities were mentioned much less frequently.

It was found that western Ukrainian lands were most often mentioned in materials related to politics, crime, education and various disasters. In addition, the reader could learn something about Galicia and Bukovyna from notes devoted to interesting facts and comic incidents.

Analyzing the representation of Ruthenians and their political life in the newspaper's columns, it was found that «The New York Times» published news that mainly related to political life. The editors of the American edition were hardly interested in the subjects of Ruthenian culture, life, history, and religion. Among the political news related to the Ruthenians, the topic of elections in Austria-Hungary dominated. It was found that the American press did not write about the Ukrainophile movement, and the information about the RURP (the first Ukrainian political party) was limited to only one mention. The emphasis was mainly on the Russophile movement and its conflicts with the Austrian authorities. The news concerning the Russophiles was devoted to their arrests and the pan-Slavist agitation they were conducting. It is important to note that the political programs and ideas of Galician Russophiles were not described.

The article concludes that the reader, based on the materials published in «The New York Times», could learn that the Ruthenians (Ukrainians) are a separate nation with its own political elite. Despite this, the newspaper did not provide enough factual materials, as well as analytical articles for the reader to form an objective and complete image of the western Ukrainian lands. It is shown that «The New York Times» did not provide information about the cultural and political contacts of Galician Ruthenians and Dnieper Ukrainians. In addition, the contemporary social problems of the Ruthenians, as well as their causes, were not sufficiently covered. All the previously mentioned factors contributed to the formation of an unreliable and patchy image of the Ruthenians of Galicia, Bukovyna and Transcarpathia.

**Keywords:** «The New York Times», press, Bukovyna, Galicia, Transcarpathia, Western Ukrainian lands, Ruthenians (Ukrainians).

УДК [282:271.5(477.83/.86)]"189/190"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-67-79

**Андрій ПЕТРАШ**

*провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу  
Національного заповідника «Давній Галич»  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6929-1844>  
e-mail: [Dertasiel@email.ua](mailto:Dertasiel@email.ua)*

**Олег ЖЕРНОКЛЕЄВ**

*доктор історичних наук, професор  
завідувач кафедри всесвітньої історії  
Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5897-0785>  
e-mail: [oleh.zhernokleiev@pnu.edu.ua](mailto:oleh.zhernokleiev@pnu.edu.ua)*

## **ІДЕЯ, СТРУКТУРА І СУСПІЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ МАРІЙСЬКИХ СОДАЛІЦІЙ У ГАЛИЧИНІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Здійснено спробу схарактеризувати особливості марійських содаліцій у контексті суспільної діяльності Товариства Ісуса в Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зазначено, що марійська содаліція – це релігійне товариство мирян, об'єднаних за певною професійною або соціальною належністю, кожна з таких конгрегацій мала свій статут і перебувала під керівництвом церковної влади. Встановлено, що марійські содаліції – це найпоширеніший тип духовних об'єднань, які засновували і якими опікувалися єзуїти, а заснування релігійних товариств – особлива частина місіонерського служіння Товариства Ісуса. Акцентовано, що єзуїти не тільки засновували содаліції, а й очолювали їх і постійно дбали про їхній розвиток. На основі статутів та тогочасної періодики проаналізовано суть і мету створення цих релігійних конгрегацій у Галичині.

Окрему увагу приділено питанню ролі марійських содаліцій як католицької відповіді на тогочасні суспільні питання й запити, зокрема як альтернативи соціалістичним рухам. З'ясовано, що в цих конгрегацій була специфіка, оскільки вони не тільки залучали своїх членів до певних релігійних практик у межах Церкви, але були спробою поєднати релігійне життя особистості з її суспільною діяльністю. На основі папських енциклік визначено вплив соціального вчення Лева ХІІІ на форми місіонерського служіння Товариства Ісуса. Зауважено, що суспільна праця ордену єзуїтів була частиною культурних заходів, які відбувалися на той час у Римо-Католицькій Церкві. Використано загальнонауковий підхід, що вміщує різноманітні методи дослідження, зокрема аналіз та синтез джерел, індукція і дедукція. Також дотримано принципів історизму, об'єктивності, всебічності, цілісності й системності. Виснувано, що заснування марійських содаліцій було спробою зменшити бар'єр між Католицькою Церквою та мирянами, залучаючи останніх до більш активної релігійної і суспільної діяльності.

**Ключові слова:** марійська содаліція, Римо-Католицька Церква, релігійні конгрегації, Товариство Ісуса, єзуїти, Галичина.

Діяльність марійських содаліцій під керівництвом єзуїтів заслуговує окремої уваги. Це була одна з особливих форм суспільної діяльності Товариства Ісуса та важлива частина його духовної праці. Залучення мирян до активної участі в релігійному житті стало частиною соціальної політики Римо-Католицької Церкви в останній чверті XIX – на початку XX ст. Заснування релігійних конгрегацій – одна з форм такої діяльності.

Інформацію про діяльність марійських содаліцій можна знайти в історичних дослідженнях, присвячених Товариству Ісуса. Про їхню роль і значення у суспільному житті писав історик Товариства Ісуса о. Станіслав Заленський (Stanisław Załęski) (Załęski, 1886). Серед сучасних праць, присвячених цим релігійним конгрегаціям на теренах Галичини, особливої уваги заслуговує фундаментальне дослідження о. Станіслава Цешлака (Stanisław Cieślak), у якому детально розглянуто діяльність марійських содаліцій під керівництвом ордену єзуїтів. Окрема частина книги присвячена ролі Римо-Католицької Церкви й Товариства Ісуса в політичному та культурному житті Галичини (Cieślak, 2013). Важливе джерело для дослідника – часопис «Sodalis Marianus», розрахований на тогочасну інтелігенцію і присвячений тогочасним суспільним та моральним питанням. У ньому міститься інформація, яка стосується функціонування релігійних конгрегацій, відповідей на поширені серед католиків запитання про церковні товариства. Основна частина опублікованого матеріалу стосувалася марійських содаліцій у Галичині, а також звітів про їхню діяльність. У часописі міститься значна частка джерел для дослідження. Проблематику існування релігійних конгрегацій порушують такі дослідники: Елдер Муллан (Elder Mullan) (Mullan, 1912), Катажина Кжиштофек (Katarzyna Krzysztofek) (Krzysztofek, 2013), Владзімеж Лавшук (Włodzimierz Lawszuk) (Lawszuk, 2014), о. Едвард Кабат (Edward Kabat) (Kabat, 1996), Аліція Пушка (Alicja Puszka) (Puszka, 2009; Puszka, 2018) о. Людвік Гжебень (Ludwik Grzebień) (Grzebień, 1996), Тетяна Шевченко (Шевченко, 2005), Андрій Петраш (Petrash, 2022; Петраш, 2022a; Петраш, 2022b).

Мета статті – схарактеризувати марійські содаліції як один із видів релігійних товариств, що існували в Галичині, зокрема описати історію і мету їхнього існування, проаналізувати структуру, виокремити типи конгрегацій, зазначити їхню роль і суспільне значення в кінці XIX – на початку XX ст.

Перша марійська содаліція<sup>1</sup> була створена в Римі 1563 р. (Tarnowski, 1917, s. 195). Її засновник, єзуїт і вчитель римського колегіуму Ян Левніс (Jan Leunis) утворив невеликий гурток учнів, які після уроків збиралися на молитви, духовні співи й різні духовні читання. Поступово до них почало приєднуватися все більше і більше учнів. Уже згодом, 5 грудня 1584 р., папа Григорій XIII буллою «Omnipotentis Dei» урочисто підніс цю солідацію до статусу «Prima primaria Congregationis», тобто «Першої з перших конгрегацій». Це означало, що вона ставала головною серед наявних і майбутніх марійських содаліцій у всьому світі (Bartymowski, 1917, s. 253–254). Очоловувати її повинен був генерал Товариства Ісуса. Понтифік також надав їй членам відпустити, а генералові – право укладати статuti та засновувати при колегіях єзуїтів нові марійські содаліції у світі. За декілька років буллами

<sup>1</sup> Існують різні версії їхньої назви. Трапляються терміни «конгрегація маріанська», «содаліція маріанська». Подекуди в українських текстах можна побачити термін «марійська дружина». В англомовній історіографії марійська содаліція називається «Sodality of our Lady».

«Superna Dispositione» від 5 січня 1586 р. і «Romanum decet Pontificem» від 29 вересня 1587 р. папа Сикст V (Sixtus PP. V) розширив повноваження содаліцій. Відтоді до їхнього складу вже могла входити не тільки молодь, яка виховувалася у навчальних закладах єзуїтів, а й інші стани суспільства. Згодом було проголошено бреве папи Климента VIII (Clemens PP. VIII) від 30 серпня 1602 р., яке надавало право Товариству Ісуса засновувати марійські содаліції при будь-якому місійному домі ордену. Ще пізніше папа Григорій XV (Gregorius PP. XV) буллою «Alias quo» від 15 квітня 1621 р. остаточно підтвердив надані його попередниками привілеї (Załęski, 1886, s. 6–8). Спершу членами содаліцій могли ставати тільки чоловіки, але 1751 р. папа Бенедикт XIV (Benedictus PP. XIV) дозволив засновувати такі самі об'єднання серед жінок. Загалом метою цих об'єднань було виховання католицької еліти серед усіх верств населення (Cieślak, 2013, s. 155–156). Содаліції виконували і релігійну, і соціальну функції, оскільки не тільки зобов'язували людей брати участь у релігійних процесіях, а й залучали до духовного самовдосконалення та активної участі в суспільному житті (Załęski, 1886, s. 9).

На землях Речі Посполитої єзуїти заснували першу марійську содаліцію в Познані 1574 р. (Tarnowski, 1917, s. 195). Згодом нові конгрегації виникли у Вільні, Полоцьку, Браневі, Любліні, Сандомирі, Кракові. Остання заснована в листопаді 1601 р. серед студентів Краківської академії, за деякий час до неї почали вступати навіть професори і священники. Серед її членів згадані Йосиф Велямин-Рутський і Ярема-Михайло Вишневецький (Jeremi Michał Wiśniowiecki) (Bartymowski, 1917, s. 254–255). Розвиток марійських содаліцій у Галичині призупинився разом із заборною Товариства Ісуса 1773 р. Упродовж першої половини XIX ст. орден не приділяв питанню релігійних товариств особливої уваги. Зокрема, 1820–1848 рр. у Галицькій провінції Товариства Ісуса існувало тільки три марійські содаліції: у Тернополі, Львові й Новому Сончі, до того ж винятково при навчальних закладах ордену. Натомість у другій половині XIX ст. ситуація поступово змінюється – єзуїти активно розгортають суспільно-харитативну діяльність у Галичині. Це стає особливо помітним в останній чверті XIX ст., коли Товариство Ісуса починає засновувати марійські содаліції при кожному своєму місійному домі. Очевидно, така динаміка пов'язана з понтифікатом Лева XIII (Leo PP. XIII) і його активною соціальною політикою.

Передовсім потрібно назвати два важливі документи, які видав Лев XIII. Перший – це бреве «Frugiferas inter Sodalitates», опубліковане на честь 300-го ювілею від створення першої марійської содаліції в Римі. У ньому йшлося про її важливу суспільну роль. Відзначив публікацію бреве о. С. Зеленський, який написав статтю, присвячену історії марійських содаліцій і їхній важливості в суспільстві (пор.: Załęski, 1884; s. 229–337; Załęski, 1885, s. 42–57). Другий документ – енцикліка «Rerum Novarum», де Папа Римський закликав окремі суспільні стани прислухатися один до одного і співпрацювати як єдине ціле, протиставляючи ці ідеї соціалістичній концепції класового антагонізму (Геник, 2016, с. 9). Для цієї ролі підходили содаліції, адже вони були призначені для кожного окремого класу, але антагонізму між різними станами суспільства не виникло, оскільки всі содаліси належали до єдиної структури і були об'єднані в єдине ціле католицьким віросповіданням. Динаміка заснування нових марійських содаліцій у всьому світі стає очевидною, якщо подивитися на статистику агрегованих<sup>2</sup> нових

<sup>2</sup> Тобто, канонічно долучених, символічно об'єднаних у єдину спільну содаліцію.

марійських содаліцій до римської «Prima Primaria». Якщо впродовж 1826–1886 рр. Товариство Ісуса агрегувало до неї 14 359 конгрегацій, то з 1886 р. по 1912 р. – 19 215 (Bartymowski, 1917, s. 257). Імовірно, що такий значний приріст у кінці XIX – на початку XX ст. був зумовлений активною соціальною політикою папи Лева XIII.

Ідея марійської содаліції ґрунтувалася на спробі об'єднати всю структуру суспільства незалежно від статі, віку, суспільного стану чи професії (Tarnowski, 1917, s. 196). Головна мета, яку ставило перед собою Товариство Ісуса, – залучити якнайрізноманітніші стани до більш активного духовного життя в лоні Католицької Церкви і їхнє виховання в католицькому дусі. Содаліція, як зазначав о. С. Заленський, мала на меті: «... витворити людей глибоких переконань, для яких релігія не була би формою, але самою частиною життя, джерелом чину і посвячення» (Załęski, 1886, s. 10). Тобто, мова про те, що католицька віра не повинна зводитися до формального відвідування костелу, а бути невід'ємною частиною повсякденного життя особистості. Особливості марійських конгрегацій можна продемонструвати на прикладі статуту Коломийської марійської содаліції панів, який затвердили 1904 р. провінціал<sup>3</sup> о. Владислав Ледуховський (Włodysław Ledóchowski) і кардинал Ян Пузина (Jan Puzyna). У статуті зазначено, що конгрегація релігійна, бо перебуває під керівництвом духовних осіб та зобов'язує до певних церковних обрядів, і суспільна, бо виховує гідних представників свого стану, які мають гідним прикладом надихнути інші стани і так робити кращим усе суспільство (АТJKr-5, к. 4–6).

Важливою особливістю содаліцій, яка відрізняла їх від інших релігійних товариств, було те, що до їхнього складу могли входити тільки люди, що належали до однієї суспільної групи або однієї професії. До прикладу, існували содаліції панів, пань, панянок, академіків, ремісників тощо. Завданням їх усіх було плекання християнських чеснот відповідно до свого суспільного або професійного покликання. Наприклад, Содаліції матерів були покликані виховувати в жінок, які до них належали, материнські чесноти, якості хорошої дружини та доброї господині дому (Naduch, 1908, s. 122–123).

Існували різні типи марійських содаліцій: для молоді, дорослих і роз'єднаних. До першого належали содаліції для учнів і учениць, гімназистів та гімназисток, а також ремісничої молоді; до другого – для інтелігенції, робітників, міщан, селян тощо; особливість третього – у їхньому складі були люди з різних населених пунктів. Статут рекомендував, щоб їхня територія перебувала в межах офіційного адміністративного поділу, тобто певної політичної, економічної або релігійної спільноти, наприклад дієцезії або кількох деканатів (пор.: Naduch, 1915a, s. 32–37).

У релігійні товариства переважно могли вступати люди без обмежень віку, статі або суспільної групи. Натомість содаліції – об'єднання, призначені для конкретної групи людей. В ідеалі на кожен стан суспільства мала б існувати власна конгрегація, але всі вони були канонічно поєднані з першою содаліцією «Prima Primaria» (Tarnowski, 1917, s. 195–196; АТJKr-5, к. 7). У цьому полягав цікавий парадокс: не відбувалося змішування станів і не порушувалася традиційна структура суспільства, але всі його представники ставали єдиним цілим, духовно об'єднаним під началом першої содаліції.

<sup>3</sup> Провінціал – суїт, який керує провінцією ордену.

Чоловіків, які належали до содаліцій, називали содалісами, а жінок – содалісками (Schneyder, 1917, s. 205). Одна і та сама людина не могла бути у складі більше ніж однієї конгрегації, хоча теоретично могла підходити за своїм статусом до кількох. Наприклад, одружений чоловік, який працював в академічній сфері, теоретично міг належати до Содаліції панів і Содаліції академіків, але вступити можна було тільки в одну. Бути членом кількох не мало сенсу, оскільки вони і так канонічно були єдиним цілим (Rozmaitości..., 1909, s. 288). Упродовж історії содалісами ставали представники найрізноманітніших прошарків суспільства: від учнів та купців до монархів і Римських Пап (Załęski, 1886, s. 12). Якщо йдеться про кінець XIX ст., то хотілося би відзначити факт, що до однієї із краківських конгрегацій належали Андрій Шептицький, майбутній митрополит Української Греко-Католицької Церкви, і Адам Стефан Сапіга (Adam Józef Sapieha), майбутній митрополит Краківський (Cieślak, 2013, s. 161).

Засновуючи товариства серед мирян, єзуїти ставили за мету залучити людей до соціально-духовної діяльності, яка би сприяла особистісному розвитку людини, а також більшому взаємозв'язку між прихожанами й духовенством. Треба вказати і на той факт, що однією з цілей релігійних товариств було протистояння соціалістичній пропаганді. Наприклад, о. С. Заленський, коли писав про релігійні товариства у Станіславові, зазначав, що «до товариств і братств католицьких були залучені всі верстви і стани; з яким піднесенням духу віри і благочестя, з якою перешкодою для розвитку соціалізму та радикальних доктрин, легко зрозуміти» (Załęski, 1906, s. 1019–1020). Після проголошення папської енцикліки «*Rerum Novarum*» 1891 р. єзуїти почали засновувати товариства серед представників робітничого класу і проводити серед них душпастирську роботу (Pyszka, 1996, s. 7). Самі содаліси також повинні були протистояти впливу соціалізму в суспільстві й опікуватися робітничими об'єднаннями, проводити для них наукові читання, уроки грамотності, надавати безплатну медичну і правову допомоги тощо (АТЖКр-1, к. 9). Католицька Церква в такий спосіб намагалася утримувати свій вплив серед населення та зменшувати антагонізм між класами, який породжували соціалістичні ідеї.

Зазвичай єзуїти засновували содаліції в містах, у яких мали місійні доми. Також вони могли утворювати їх під час місії або реколекцій в окремих населених пунктах. Одним із найактивніших єзуїтів, які займалися цим у вказаний період, був уже неодноразово згаданий історик ордену о. С. Заленський (Hr. Tarnowski, 1906, s. 595). Окрім нього, заснуванням і розвитком содаліцій у Галичині найбільше займалися: Маріан Моравський (Marian Morawski), Стефан Братковський (Stefan Bratkowski), Мартін Чермінський (Marcin Czermiński), Станіслав Мелох (Stanisław Mieloch) (Cieślak, 2013, s. 158–159).

Австрійська влада не перешкоджала діяльності релігійних організацій, хоча певні проблеми виникали зі шкільними конгрегаціями, оскільки державний закон від 15 листопада 1867 р. забороняв учням вступати в будь-які товариства. Так, наприклад, у Станіславові марійська Содаліція для студентів на деякий час була змушена припинити діяльність через вимоги шкільної дирекції, яка апелювала якраз до зазначеного закону (Cieślak, 2013, s. 198–200).

Єзуїти писали й видавали різну літературу для содаліцій, зокрема статuti, статті із правилами поведінки (АТЖКр-3, s. 1–24). Загальні правила для всіх марійських содаліцій час від часу оновлювалися. У 1910 р. генерал Товариства Ісуса

Франц Ксаверій Вернц (Franciszek Ksawery Wernz) опублікував доповнені статuti, відредаговані відповідно до нових розпоряджень Папи Римського і нових суспільних потреб (Wernz, 1911, s. 131).

Кожна із содаліцій мала мати свій окремий статут, мету, світське керівництво, а також модератора. Посаду останнього могла обіймати тільки духовна особа. Здебільша ним ставав засновник. Модератор був посередником між Церквою і мирянами, які належали до конгрегації, мав найвищу владу, без нього в організації не могло бути прийняте жодне рішення (Rejowicz, 1922, s. 150). Модератор мав право коригувати статут конгрегації на власний розсуд (Wernz, 1911, s. 138, 149). Духівника на посаду модератора призначав провінціал, а содаліцію повністю затверджував місцевий єпископ (Cieślak, 2013, s. 12). Варто відзначити той факт, що будь-який захід або форма активності в цих конгрегаціях не могли бути проведені без згоди або відома їхніх модераторів, тобто керівників, посаду яких завжди обіймав хтось із духовенства. Переважно цим модератором ставав отець з ордену єзуїтів.

Важливою частиною содаліції також була її рада, до якої належали світські особи. Вона складалася із префекта в чоловічій конгрегації або президентки в жіночій. Також були посади двох асистентів, секретаря, інструктора кандидатів, скарбника й кількох консультантів (Wojtoń, 1917, s. 218). Усіх їх обіймали миряни. Рада могла приймати окремі рішення шляхом голосування, але всі її ухвали набували чинності тільки після затвердження модератора (Wernz, 1911, s. 139, 151). Його правою рукою був префект або президент содаліції, який головував разом із ним на різних зібраннях. Президентів допомагали асистенти. Перший асистент заміщав префекта за його відсутності. Секретар вів усю необхідну документацію, записував протоколи зібрань. Консультанти давали поради щодо подальшої діяльності содаліції. Інструктор кандидатів інформував новоприбулих про статут конгрегації. Скарбник збирав пожертви і стежив за фінансами (Haduch, 1908, s. 152–153).

Кожна содаліція мала вибрати собі на титул якусь свято або одну з чеснот Богородиці. Також, за бажанням, вона могла додатково оголосити своїм патроном когось із святих (Wernz, 1911, s. 133). До прикладу, Содаліція панів у Коломиї була присвячена Непорочному Зачаттю Діви Марії, а її патроном був св. Юзеф (św. Józef) (АТЖКг-5, к. 5).

Статuti марійських содаліцій також передбачали, що їхні члени активно займатимуться суспільною діяльністю, зокрема навчатимуть інших катехизму, відвідуватимуть хворих або проводитимуть наукові заходи. Вид суспільної діяльності залежав від типу содаліції, тобто, якщо йшлося про релігійні конгрегації пань, то їхнім основним завданням було виховання своїх дітей відповідно до католицького віросповідання тощо (Wernz, 1911, s. 137). Натомість Конгрегація панів із Коломиї ставила перед собою два завдання: сформувати чоловіків із глибокими католицькими переконаннями, для яких релігія була не тільки формальністю, а й частиною життя, а також вдосконалювати суспільство, показуючи приклад гідних католиків (АТЖКг-5, к. 7–8).

Содаліція ділилася на різні секції: євхаристійна відповідала за участь содалісів у Святому Причасті, прикрашанні вітваря і костелу, а бібліотечна створювала бібліотеку конгрегації, наповнювала її літературою та організовувала різні наукові читання. Содаліси із секції милосердя займалися благодійною діяльністю. Вони відвідували



хворих, опікувалися сиротами, навчали катехизму дітей із неблагополучних родин. Секція суспільної праці займалася гуманітарною допомогою і проведенням патріотичних заходів. Кожен содаліс мав належати до однієї із секцій (Wojtoń, 1917, s. 222).

Прийняття до содаліції відбувалося щорічно в дату, визначену у статуті. Термін випробування кандидата перед остаточним прийняттям у конгрегацію тривав два місяці, впродовж яких він повинен був виконувати всі обов'язки, передбачені у статуті (Wernz, 1911, s. 141–143, 148). Кандидати в содаліцію називалися аспірантами. Під час прийняття майбутні содаліси ставали перед вівтарем і проголошували слова посвяти, у якій присягали на вірність Діві Марії. Після цього священник приймав содаліса до конгрегації. Треба зазначити, що Богородиця відігравала особливу сакральну роль для марійських содаліцій, оскільки була їхньою головною опікункою і саме Їй присвячена посвята. Здебільша прийняття нових членів відбувалося 8 грудня, на свято Непорочного Зачаття Діві Марії (Wojtoń, 1917, s. 219). В окремих випадках модератор мав право прийняти до содаліції без формальностей. Термін перебування був необмеженим. Відраховувати з неї дозволялося тільки через якийсь порушення християнських норм або через невиконання обов'язків (Wernz, 1911, s. 145). Усім, хто перебував у складі содаліції, надавалися відпустки (АТЖКр-2, к. 47–50).

Кількість содалісів або содалісок могла бути різною. Наприклад, у Содаліції академіків у Львові, яку заснував 3 березня 1889 р. о. Стефан Братковський, на початку було 12 содалісів (АТЖКр-4, к. 15), а у львівській Содаліції вчительок на час заснування – 1897 р. – 150 осіб (Sprawozdanie..., 1904, s. 223). До прикладу, о. С. Заленський вказує, що на 1905 р. у Львові було 20 релігійних товариств під керівництвом єзуїтів, серед них – 8 марійських содаліцій (Załęski, 1906, s. 915). Загалом в усій Галицькій провінції на тоді налічувалося 126 конгрегацій такого типу (Puszka, 2009, p. 128).

Обов'язком кожного содаліса була участь у спільних Месах і Причасті, у зібраннях та секціях содаліції (Schneyder, 1917, s. 209). Загальні статuti рекомендували проводити содаліційні богослужіння раз у тиждень, за можливості – щонеділі й на кожне велике свято. Раз у місяць повинна бути проведена спільна свята комунія (Wernz, 1911, s. 133, 135). Наприклад, у статуті коломиїської содаліції записано, що її члени повинні щомісячно збиратися на спільні зустрічі та двічі в рік – на спільні урочисті богослужіння, які мають проводитися 8 грудня, на свято Непорочного Зачаття Діві Марії, і 19 березня, у день Святого Юзефа (АТЖКр-5, к. 8–9). Особиста молитва також була зобов'язанням содаліса. Існували навіть спеціальні молитовники для членів содаліцій. Цікавий пункт обов'язків – протистояння поширенню порнографічної продукції і заборона зберігати порнографію в будь-якому виді вдома, відвідувати аморальні вистави тощо (АТЖКр-1, к. 9–10).

Єзуїти щорічно організовували для содалісів реколекції. Духовні заняття треба було проводити кілька днів, бажано в період Великого посту, і закінчувати Причастям. При нагоді, реколекції мали бути закритими, тобто в ідеалі їхні учасники мали ізолюватися від зовнішнього світу. Дату реколекцій, а також їхню тривалість визначав модератор (Wernz, 1911, s. 135–136). Участь у них була обов'язковою. Якщо содалісові не виходило потрапити на реколекції, то він мав попередити модератора, а також рекомендувалося потрапити на них в інший час (АТЖКр-5, к. 10).

Марійські содаліції існували за пожертви своїх членів. За фінанси відповідав скарбник. Гроші використовували на організацію заходів, благодійність або оренду будівлі, у якій відбувалися збори конгрегації (Wojtoń, 1917, s. 223).

Однією із провідних ідей Товариства Ісуса з кінця XIX ст. було створення адміністративного органу, який би координував діяльність марійських содаліцій у регіоні. Першу спробу у процесі консолідації содаліційного руху здійснено 1896 р., але невдало. Лише перед Першою світовою війною єзуїтам вдалося створити координаційний орган, який об'єднував марійські содаліції Галичини.

Так, 1914 р. у Львові відбувся з'їзд чоловічих содаліцій. Захід тривав два дні – 31 травня і 1 червня. У події брало участь близько 300 осіб. Основним досягненням стало створення Крайової спілки чоловічих марійських содаліцій, яка об'єднала близько 28 конгрегацій. До них сумарно належало 1 288 членів, зокрема й делегати від Товариства Ісуса. Статут Крайової спілки розробили модератори і префекти содаліцій, які збиралися перед тим у єзуїтському конвікті в Хирові (Haduch, 1915b, s. 208, 210). Робота цього координаційного органу продовжувалася навіть після початку Першої світової війни.

Суспільна діяльність Товариства Ісуса і його взаємодія з мирянами не обмежувалася марійськими содаліціями. Для прикладу варто згадати ще одне релігійне товариство Галичини, діяльності якого сприяли єзуїти, – Товариство св. Зити. Членкинь, що належали до нього, називали «зитками». Причиною появи такого типу організацій у XIX ст. було те, що в соціальній структурі європейського населення з'явилася категорія дівчат і жінок, які походили з бідних родин і були змушені працювати слугами в багатих домах. Нерідко траплялися випадки, що ці дівчата або жінки опинялися у злиднях через звільнення з роботи або хворобу. Головне завдання Товариства св. Зити – опіка над такими особами. Перше таке товариство виникло у Кракові. Його ініціатором і засновником став єзуїт о. Казимир Рідл (Kazimierz Riedl), який популяризував культ св. Зити (Stowarzyszenia, 1906, s. 422–423). З часом зитки почали займатися добродійною діяльністю в кожному місті Львівської архидієцезії, де існували дома Товариства Ісуса. До товариств прихильно ставилися єпископи з кожної дієцезії, яка належала до Галицької провінції ордену єзуїтів. Так, наприклад, Тарнувський єпископ Леон Валега (Leon Wałęga) сприяв діяльності цих товариств, Краківський єпископ і кардинал Ян Пузина хвалив благодійну працю зиток, а Львівський архієпископ Юзеф Більчевський (Józef Bilczewski), хвалячи їхні заслуги, навіть зазначав, що було би добре, якби таке існувало в кожному місті архидієцезії (Głos, 1903, s. 38–39). Діяльність жіночих марійських содаліцій була пов'язана з духовною працею серед робітниць, що належали до Товариства св. Зити.

Отже, заснування релігійних конгрегацій серед мирян було частиною соціальної політики Римо-Католицької Церкви в останній чверті XIX – на початку XX ст. Поширеним видом таких організацій стали марійські содаліції. Особливу роль у цьому процесі відіграло Товариство Ісуса, яке мало давню традицію засновувати релігійні товариства мирян при своїх навчальних закладах, а згодом і резиденціях. Після ліквідації ордену 1773 р. кількість содаліцій зменшилася, а після відновлення 1814 р. такий вид діяльності не набув особливого поширення. Суттєвий поштовх до заснування нових релігійних товариств, а також вплив на ідею збільшення ролі мирян у житті Церкви мала соціальна політика Лева XIII.

На це вказує той факт, що утворювати організації серед мирян єзуїти активно розпочали в кінці XIX ст., зокрема після видання 1884 р. бреве «Frugiferas inter Sodalitates» й енцикліки 1891 р. «Regum Novarum». Саме тоді і спостерігається найбільше зростання кількості марійських содаліцій в усьому світі, зокрема й у Галичині.

Засновуючи релігійні товариства при костелі, отці залучали прихожан до духовного життя Церкви, чим підтримували християнську віру і зберігали вплив католицизму на суспільство. Марійські содаліції переважно існували при кожному місійному домі Товариства Ісуса в Галичині. Діяльність цих конгрегацій була спрямована як на внутрішнє самовдосконалення учасників, так і на активну працю в суспільній сфері. Содаліси відвідували богослужіння і реколекції, здійснювали паломництва, а також займалися благодійною діяльністю. Суспільна праця марійських конгрегацій полягала в організації урочистих і наукових заходів на релігійну й патріотичну тематику, навчанні грамоти робітниць та дітей із неблагополучних сімей, відкритті благодійних закладів харчування тощо. Єзуїти, які були модераторами конгрегацій, не тільки ініціювали і погоджували всі ці події, а й брали в них безпосередню участь. У підсумку діяльність марійських содаліцій у кінці XIX – на початку XX ст. мала на меті збільшити роль мирян у житті Римо-Католицької Церкви, зберігаючи її вплив серед усіх станів суспільства.

Проблематика статті потребує значно ширшого огляду й детальнішого дослідження. У перспективі варто розглянути спроби Товариства Ісуса утворити керівний орган, який би координував діяльність марійських содаліцій у Галичині. Було б доцільно дослідити суспільно-харитативну діяльність релігійних конгрегацій у галицьких містах, визначити їхню точну кількість і кількість осіб, що до них належали. Окрему увагу дослідникам треба звернути не тільки на марійські содаліції, а й на Товариство св. Зити, Товариство св. Юзефа, Братство доброї смерті тощо.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Геник, М. (2016). Проблема миру в католицькій суспільній доктрині. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*, 10, 9–17.

Петраш, А. (2022a). Місіонерська діяльність Товариства Ісуса в м. Коломия (1896–1914). *Галичина*, 35, 96–108. <https://doi.org/10.15330/gal.35.96-108>

Петраш, А. (2022b). Місіонерська діяльність Товариства Ісуса в Станиславові (1883–1914 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, 38, 40–65. <https://doi.org/10.32626/2309-2254.2022-38.125-137>

Шевченко, Т. (2005). *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст.* Львів: Свічадо.

**АТJKr-1:** Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego, m. Kraków (АТJKr), sygn. 604 (Czem jest Sodalicya Maryańska? Słowo od Sodalicyi Panów we Lwowie), 17 k.

**АТJKr-2:** АТJKr, sygn. 818 (Ustawy odpusty i przywileje oraz ceremoniał przyjęcia Sodalicyi Maryańskiej Panów), 64 k.

**АТJKr-3:** АТJKr, sygn. 1198–VII (Akta Sodalicyi Mariańskich 1881–1932), 575 k.

**ATJKr-4:** ATJKr, sygn. 1198–XII (Artykuły i referaty sodalicyjne z lat 1926–1933), 74 k.

**ATJKr-5:** ATJKr, sygn. 2227 (Ustawy Sodalicyi Maryańskiej w Kołomyi. 1904), 48 k.

Bartymowski, M. (1917). Sodalicye w Polsce. *Sodalis Marianus*, 16(9–10), 253–261.

Cieślak, S. (2013). *Działalność społeczno-kulturalna jezuitów galicyjskich w stowarzyszeniach katolickich 1856–1914*. Kraków: WAM, Akademia Ignatianum w Krakowie.

Głos biskupi o Stowarzyszeniu św. Zyty. (1903). *Przyjaciel Sług*, 2(3), 38–39.

Grzebień, L. (oprac.). (1996). *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*. <https://www.jezuici.krakow.pl/bibl/enc.htm>

Haduch, H. (1908). O istocie i zadaniach Kongregacji Mariańskiej. *Sodalis Marianus*, 7(5), 121–127.

Haduch, H. (1915a). Zasadnicze typy sodalicyi. *Sodalis Marianus*, 13/1–2, 32–38.

Haduch, H. (1915b). Związek kraj. męskich sodalicyi maryańskich i zjazd delegatów tychże sodalicyi we Lwowie dnia 31 maja i 1 czerwca 1914 r. *Sodalis Marianus*, 13/4, 205–223.

Hr. Tarnowski o X. Załęskim. (1906). *Nasze Wiadomości*, 2, 594–597.

Kabat, E. (1996). Idee wychowawcze i działalność Sodalicyi Mariańskich szkół średnich diecezji tarnowskiej w okresie międzywojennym. *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne*, 3/2, 73–99.

Krzysztofek, K. (2013). Sodalicye Mężczyzn w Krakowie na przełomie XIX i XX w. *Studia z prawa wyznaniowego*, 16, 137–160.

Lawszuk, W. (2014). Sodalicya Mariańska kolegium jezuickiego w Grodnie w l. 1630–1773. *Słowo Ojczyste*, 3 (153), 6–17.

Mullan, E. (1912). *Sodality of Our Lady: studied in documents*. New York: P. J. Kenedy and Sons.

Petrash, A. (2022). Działalność jezuitów w Tarnopolu i Lwowie w latach 1852–1914. *Rocznik Przemyski. Historia*, 58/2(26), 93–116. <https://doi.org/10.4467/24497363RP LJ.22.004.17069>

Puszka, A. (2009). Sodalicye mariańskie uczniów szkół średnich Krakowa w XIX wieku i w okresie II Rzeczypospolitej. *Roczniki Humanistyczne*, 57/2, 121–158.

Puszka, A. (2018). Sodalicye Mariańskie na ziemiach polskich wobec wojny i odzyskania niepodległości w 1918 r. *Teka Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego KUL*, XV, 45–59. <https://doi.org/10.18290/teka.2018.15-5>

Pyszka, S. (1996). «Jedność»: *Organ Związku Katolickich Robotników, 1898–1902*. Kraków.

Rejowicz, W. (1922). Konferencje o pracach w sodalicyjach marjańskich (Dokończenie). *Nasze Wiadomości*, 6/29, 150–158.

Rozmaitości z sodalicyjnego prawa. (1909). *Sodalis Marianus*, 8/5, 286–289.

Schneyder, E. (1917). Sodalicyi maryańskiej istota, cele, ustawy i znaczenie. *Sodalis Marianus*, 16/7–8, 204–210.

Sprawozdanie Sodalicyi Maryańskiej pp. nauczycielek lwowskich. (1904). *Sodalis Marianus*, 3/7, 222–228.

Stowarzyszenia sług pod wezwaniem św. Zyty. (1906). *Nasze Wiadomości*, 2, 421–424.

Tarnowski, S. (1917). Sodalicye Maryańkie i nasz stan religijny. *Sodalis Marianus*, 16/7–8, 195–203.

Wernz, F. K. (1911). Nowe ustawy zasadnicze sodalicyi maryjańskich istniejących przy domach o Kościołach Tow. Jezusowego. *Sodalis Marianus*, 10/3, 131–157.

Wojtoń, W. (1917). Z życia Sodalicyjnego. *Sodalis Marianus*, 16/7–8, 217–224.

Załęski, S. (1884). Trzechsetletni Jubileusz Kongregacyi Sodalistów Maryi. *Przegląd Powszechny*, IV, 229–337.

Załęski, S. (1885). Trzechsetletni Jubileusz Kongregacyi Sodalistów Maryi (Dokończenie). *Przegląd Powszechny*, V, 42–57.

Załęski, S. (1886). *O sodalisch Maryi*. Kraków: Nakładem Przeglądu Powszechnego.

Załęski, S. (1906). *Jezuici w Polsce* (T. 5. Cz. 2: Jezuici w Polsce. Porozbiorowej. 1820–1905). Kraków: Drukiem i nakładem W. L. Anczyca i Sp.

## REFERENCES

Henyk, M. (2016). Problema myru v katolytskii suspilnii doktryni. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Politolohiia*, 10, 9–17 (in Ukrainian).

Petrash, A. (2022a). Misionerska diialnist Tovarystva Isusa v m. Kolomyia (1896–1914). *Halychyna*, 35, 96–108. <https://doi.org/10.15330/gal.35.96108> (in Ukrainian).

Petrash, A. (2022b). Misionerska diialnist Tovarystva Isusa v Stanyslavovi (1883–1914 rr.). *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: istorychni nauky*, 38, 40–65. <https://doi.org/10.32626/2309-2254.2022-38.125> (in Ukrainian).

Shevchenko, T. (2005). *Yezuistske shkilnytstvo na ukrainskykh zemliakh ostannoï chverty XVI – seredyiny XVII st.* Lviv: Svichado (in Ukrainian).

Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego, m. Kraków (ATJKr), sygn. 604 (Czem jest Sodalicya Maryjańska? Słowo od Sodalicyi Panów we Lwowie), 17 k. (in Polish).

ATJKr, sygn. 818 (Ustawy odpusty i przywileje oraz ceremoniał przyjęcia Sodalicyi Maryjańskiej Panów), 64 k. (in Polish).

ATJKr, sygn. 1198–VII (Akta Sodalicyi Mariańskich 1881–1932), 575 k. (in Polish).

ATJKr, sygn. 1198–XII (Artykuły i referaty sodalicyjne z lat 1926–1933), 74 k. (in Polish).

ATJKr, sygn. 2227 (Ustawy Sodalicyi Maryjańskiej w Kołomyi. 1904), 48 k. (in Polish).

Bartymowski, M. (1917). Sodalicye w Polsce. *Sodalis Marianus*, 16(9–10), 253–261 (in Polish).

Cieślak, S. (2013). *Działalność społeczno-kulturalna jezuitów galicyjskich w stowarzyszeniach katolickich 1856–1914*. Kraków: WAM, Akademia Ignatianum w Krakowie (in Polish).

Głos biskupi o Stowarzyszeniu św. Zyty. (1903). *Przyjaciel Sług*, 2(3), 38–39 (in Polish).

Grzebień, L. (oprac.). (1996). *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*. <https://www.jezuici.krakow.pl/bibl/enc.htm> (in Polish).

Haduch, H. (1908). O istocie i zadaniach Kongregacyi Mariańskiej. *Sodalis Marianus*, 7(5), 121–127 (in Polish).

Haduch, H. (1915a). Zasadnicze typy sodalicyi. *Sodalis Marianus*, 13/1–2, 32–38 (in Polish).

Haduch, H. (1915b). Związek kraj. męskich sodalicyi maryjańskich i zjazd delegatów tychże sodalicyi we Lwowie dnia 31 maja i 1 czerwca 1914 r. *Sodalis Marianus*, 13/4, 205–223 (in Polish).

Hr. Tarnowski o X. Załęskim. (1906). *Nasze Wiadomości*, 2, 594–597 (in Polish).

Kabat, E. (1996). Idee wychowawcze i działalność Sodalicyi Mariańskich szkół średnich diecezji tarnowskiej w okresie międzywojennym. *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne*, 3/2, 73–99 (in Polish).

Krzysztofek, K. (2013). Sodalicje Mężczyzn w Krakowie na przełomie XIX i XX w. *Studia z prawa wyznaniowego*, 16, 137–160 (in Polish).

Lawszuk, W. (2014). Sodalicya Mariańska kolegium jezuickiego w Grodnie w l. 1630–1773. *Słowo Ojczyście*, 3(153), 6–17 (in Polish).

Mullan, E. (1912). *Sodality of Our Lady: studied in documents*. New York: P. J. Kenedy and Sons (in English).

Petrash, A. (2022). Działalność jezuitów w Tarnopolu i Lwowie w latach 1852–1914. *Rocznik Przemyski. Historia*, 58/2(26), 93–116. <https://doi.org/10.4467/24497363RPLJ.22.004.17069> (in Polish).

Puszka, A. (2009). Sodalicje mariańskie uczniów szkół średnich Krakowa w XIX wieku i w okresie II Rzeczypospolitej. *Roczniki Humanistyczne*, 57/2, 121–158 (in Polish).

Puszka, A. (2018). Sodalicje Mariańskie na ziemiach polskich wobec wojny i odzyskania niepodległości w 1918 r. *Teka Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego KUL*, XV, 45–59. <https://doi.org/10.18290/teka.2018.15-5> (in Polish).

Pyszka, S. (1996). «Jedność»: *Organ Związku Katolickich Robotników, 1898–1902*. Kraków (in Polish).

Rejowicz, W. (1922). Konferencje o pracach w sodalicyjach marjańskich (Dokończenie). *Nasze Wiadomości*, 6/29, 150–158 (in Polish).

Rozmaitości z sodalicyjnego prawa. (1909). *Sodalis Marianus*, 8/5, 286–289 (in Polish).

Schneyder, E. (1917). Sodalicyi maryjańskiej istota, cele, ustawy i znaczenie. *Sodalis Marianus*, 16/7–8, 204–210 (in Polish).

Sprawozdanie Sodalicyi Maryjańskiej pp. nauczycielek lwowskich. (1904). *Sodalis Marianus*, 3/7, 222–228 (in Polish).

Stowarzyszenia sług pod wezwaniem św. Zyty. (1906). *Nasze Wiadomości*, 2, 421–424 (in Polish).

Tarnowski, S. (1917). Sodalicye Maryjańskie i nasz stan religijny. *Sodalis Marianus*, 16/7–8, 195–203 (in Polish).

Wernz, F. K. (1911). Nowe ustawy zasadnicze sodalicyi maryjańskich istniejących przy domach o Kościołach Tow. Jezusowego. *Sodalis Marianus*, 10/3, 131–157 (in Polish).

Wojtoń, W. (1917). Z życia Sodalicyjnego. *Sodalis Marianus*, 16/7–8, 217–224 (in Polish).

Załęski, S. (1884). Trzechsetletni Jubileusz Kongregacyi Sodalisyów Maryi. *Przegląd Powszechny*, IV, 229–337 (in Polish).

Załęski, S. (1885). Trzechsetletni Jubileusz Kongregacyi Sodalisyów Maryi (Dokończenie). *Przegląd Powszechny*, V, 42–57 (in Polish).

Załęski, S. (1886). *O sodalisyach Maryi*. Kraków: Nakładem Przeglądu Powszechnego (in Polish).

Załęski, S. (1906). *Jezuici w Polsce*. (T. 5. Cz. 2: Jezuici w Polsce. Porozbiorowej. 1820–1905). Kraków: Drukiem i nakładem W. L. Anczyca i Sp (in Polish).

**Andrii PETRASH**

*Leading Research Fellow  
of the scientific and research Department  
National Reserve «Ancient Halych»*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6929-1844>

e-mail: [Dertasiel@email.ua](mailto:Dertasiel@email.ua)

**Oleg ZHERNOKLEYEV**

*Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History), Professor  
Head of the Department of World history*

*V. Stefanyk Precarpathian National University*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5897-0785>

e-mail: [oleh.zhernokleiev@pnu.edu.ua](mailto:oleh.zhernokleiev@pnu.edu.ua)

## **THE IDEA, STRUCTURE AND SOCIAL SIGNIFICANCE OF SODALITIES OF OUR LADY IN GALICIA AT THE END OF THE 19<sup>TH</sup> – BEGINNING OF THE XX CENTURIES**

An attempt has been made to characterize the peculiarities of sodalities of Our Lady in the context of the Society of Jesus social activities in Galicia in the late 19<sup>th</sup> and early 20<sup>th</sup> centuries. It is noted that the Sodality of Our Lady is a religious society of laypeople united by a certain professional or social affiliation, each of these congregations had its own statutes and was under the guidance of church authority. It was found that sodalities of Our Lady are the most common type of spiritual associations founded and cared for by the Jesuits, and the establishment of religious societies is a special part of the missionary work of the Society of Jesus. It is emphasized that the Jesuits not only founded sodalities but also led and constantly cared for their development. Based on the statutes and contemporary periodicals, the essence and purpose of creating these religious congregations in Galicia have been analyzed.

Special attention is given to the role of sodalities of Our Lady as a Catholic response to contemporary social issues and demands, particularly as an alternative to socialist movements. It is clarified that these congregations had a specificity as they not only engaged their members in certain religious practices within the Church but also attempted to combine the individual's religious life with their social activities. On the basis of papal encyclicals the influence of the Leo XIII social doctrine on the forms of missionary service of the Society of Jesus is determined. It is noted that the social work of the Jesuit order was part of the cultural events taking place in the Roman Catholic Church at that time. A multidisciplinary approach incorporating various research methods, including source analysis and synthesis, induction and deduction, has been employed. The principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, integrity, and systematicity have also been observed. It is concluded that the establishment of sodalities of Our Lady was an attempt to reduce the barrier between the Catholic Church and laity by involving the latter in more active religious and social activities.

**Keywords:** Sodality of Our Lady, Roman Catholic Church, religious congregations, Society of Jesus, Jesuits, Galicia.

УДК [94(100):327.51:94(477:477.83/.86)]"1923"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-80-94

**Микола ЛИТВИН**

*доктор історичних наук, професор*

*завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»*

*Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*

*ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>*

*e-mail: [lytvynmr@gmail.com](mailto:lytvynmr@gmail.com)*

## **УКРАЇНА ЯК ОБ'ЄКТ СВІТОВОЇ ГЕОПОЛІТИКИ: ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ Й УРОКИ УХВАЛИ РАДИ ПОСЛІВ 14 БЕРЕЗНЯ 1923 РОКУ**

Реконструйовано, як 100 років тому найбільші держави світу, передовсім Франція, Великобританія, Японія, Королівство Італія, США, почали вибудовувати нову Версальсько-Вашингтонську систему міжнародних відносин, що закріплювала територіальні зміни внаслідок Першої світової війни й розпаду Німецької, Османської, Австро-Угорської та Російської імперій. Проаналізовано геополітичні передумови і наслідки Ухвали Ради послів від 14 березня 1923 р. щодо Східної Галичини. Доведено, що проголошений світовими лідерами принцип самовизначення народів не став основою повоєнного національно-державного розмежування, зокрема в Центральній-Східній Європі. Відтак зазначено, що українська етнічна територія (соборна УНР) за підтримки Антанти була переділена Польщею, Румунією, Чехословаччиною і більшовицькою Росією, яка уклала Брестський мир із переможеною Німеччиною й певний час перебувала в міжнародній ізоляції. Стверджено, що країни Заходу не повірили в державні потуги роз'єданого політикуму УНР і ЗУНР, а також у монархічні плани Гетьманату, який лавірував між німецькими й білогвардійськими повоєнними стратегіями.

Зазначено, що роль санітарного кордону проти можливих експансій більшовицької Росії (згодом СРСР) країни Антанти відвели відродженій 1918 р. Польщі, з якою Франція 1921 р. уклала політичний договір і військову конвенцію. Стверджено, що повоєнні східноєвропейські кордони, зокрема між Польщею й УСРР по р. Збруч, «узаконив» Ризький мир 1921 р., а також ухвала Ради послів держав Антанти 1923 р., означивши зовнішньополітичну поразку і УНР, і ЗУНР, а також закінчення Української революції 1914–1923 рр. Констатовано, що Варшава проігнорувала міжнародну вимогу щодо надання українцям національно-територіальної автономії, натомість ще до вказаної ухвали розділила регіон на три воеводства.

**Ключові слова:** Україна, Східна Галичина, Польща, країни Антанти, геополітика, військова окупація, політичні партії.

Окремі аспекти вказаної проблеми висвітлили дослідники українсько-польських відносин новітньої доби: Микола Гетьманчук (Гетьманчук, 1998),



Віктор Голубко (Голубко, 2002), Микола Кугутяк (Кугутяк, 2008), Олег Павлишин (Павлишин, 2013), Ігор Соляр (Соляр, 2011), Михайло Швагуляк (Швагуляк, 1997), історик дипломатії Олександр Павлюк (Павлюк, 1996), правники Іван Завада (Завада, 2006), Петро Стецюк (Стецюк, 1999). Мета статті – окреслити державно-політичні плани і зовнішньополітичні пріоритети влади Української Народної Республіки (УНР) та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР); визначити геополітичні чинники, які нейтралізували український вектор зовнішньої політики країн Антанти; показати деструктивний вплив на повоєнне переформатування територій Східної Європи більшовицькою Росією.

З метою ізолювання на міжнародній арені лідерів УНР і ЗУНР, дискредитації їхньої дипломатії більшовицька Москва намагалася у другій половині 1920 р. і впродовж 1921 р. порозумітися з Варшавою, прагнучи переділу українських земель по Збручу. США не приховували своїх лідерських амбіцій, однак боялися розпаду Росії і можливого хаосу на її постімперських теренах. Власне складна міжнародна ситуація, боротьба УНР–ЗУНР на чотирьох–п'яти фронтах спричинили кризу центральної влади, її зневіру у власній силі, а також послаблення соборного фронту й окупацію українських земель сусідніми державами. Невдалими також виявилися спроби екзильного уряду ЗУНР перетворити Галичину на «Швейцарію сходу Європи», новий П'ємонт України, центр збору окупованих етнічних земель.

Як відомо, Варшавські угоди Польщі й УНР 21–24 квітня 1920 р. зумовили певні заперечення в західноукраїнському суспільстві, яке не хотіло приймати польську займанщину теренів за Збруч і Горинь. Щоправда, були у Східній Галичині політики та громадські діячі, які сприймали компромісний діалог між Варшавою й Києвом. Зокрема, митрополит Греко-Католицької Церкви (ГКЦ) Андрей Шептицький на нараді Української Національної Ради (УНРади) 17 червня 1920 р. у Львові риторично зауважив: «Хто є більшим ворогом України – Росія чи Польща?» й фактично спонукав частину дискусантів підтримати зовнішню політику Симона Петлюри (Голубко, 2002, с. 92–93). Новий союз із Варшавою засудив диктатор ЗУНР Єген Петрушевич та його екзильний уряд у Відні, які розпочали боротьбу на міжнародній арені за відновлення незалежності ЗУНР (Галицької Республіки). Реорганізований 1 серпня 1920 р. екзильний уряд, до якого ввійшли досвідчені державні діячі Кость Левицький, Володимир Сингалевич, Степан Витвицький, Ярослав Селезінка, Осип Назарук та інші, намагався не допустити реалізації федеративної концепції Юзефа Пілсудського (Józef Piłsudski), а також прийняття рішень міжнародною спільнотою, передовсім Лігою Націй, щодо офіційної передачі («відступлення») Східної Галичини Польщі (ЦДАВОУ-3, арк. 1–5; Смолій, 2001, с. 238, 244). Із цією метою надсилалися місії на міжнародні конференції в Париж, Женева, Спа, а згодом – у Ригу, де всупереч галицькому й наддніпрянському проводам 18 березня 1921 р. Польща підписала мирний договір із радянськими республіками – Росією і Україною, згідно з яким визнано маріонеткову УРСР, що відмовилася від Східної Галичини. Однак британське та французьке товариства Ліги Націй наприкінці 1921 р. – на початку 1922 р. усе ще підтримували ідею надання Східній Галичині незалежного статусу на правах національного самовираження (Павлишин, 2013, с. 249).

Натомість під час мінсько-ризьких переговорів 1920–1921 рр. розрізнені делегації ЗУНР і УНР, зокрема їхні голови Кость Левицький і Сергій Шелухін, знову

не спромоглися об'єднати зусилля для спільного захисту національно-державних інтересів. Соборний фронт підступно нейтралізувала радянська дипломатія, заініціювавши створення в Ризі єдиного галицького представництва ЗУНР та маріонеткової ГСРР (Галицької Соціалістичної Радянської Республіки). Не допомогли телеграфні звернення УНРади й уряду ЗУНР до президії конференції.

У цей трагічний час уряд ЗУНР прагнув знайти прихильність у Празі, що мала територіальний спір за вугільний район Тешинської Сілезії із Варшавою (Кірсенко, 1997, с. 280–281). Зокрема, на прохання галичан уряд Чехословаччини прийняв на своїй території у 1919–1920 рр. 15-тисячну інтерновану Галицьку армію (ГА). Стрілецькі табори створено в Німецькому Яблонному, Ліберцях, Йозефові, а робітничі сотні розміщено у Празі, Пардубіце, Братиславі, Банській Луці, Терезіні, Кошці, Берегові, Чопі, Ужгороді тощо (ЦДАВОУ-1, арк. 153, 160; ЦДАВОУ-2, арк. 3; Литвин, 1995, с. 335–336). У Празі засновано найбільше дипломатичне представництво ЗУНР, яке очолювали Степан Смаль-Стоцький і Євген Левицький. Певний час у столиці мешкав із родиною Михайло Грушевський, який не схвалював відновлення майбутньої УНР коштом польської окупації Галичини (Свобода; Український прапор). До Праги перебралося також кількост наддніпрянських інтелектуалів. Все це створювало атмосферу довіри до влади Чехословаччини. Чи не тому влітку 1920 р., коли Червона армія (ЧА) окупувала Галичину і Волинь, Євген Петрушевич зустрівся у Празі з Томашем Масариком (Tomáš Masaryk) й Едвардом Бенешем (Edvard Beneš), прагнучи заохотити чехословацьких керівників утворити галицько-чехословацьку (українсько-чехословацьку) конфедерацію. Однак одержав відмову: Прага офіційно не визнала уряду ЗУНР, а тому не надала йому фінансової допомоги (Павлюк, 1999, с. 68–75). Щоправда, наприкінці весни 1919 р. на прикордонній станції Лавочне чехословацька влада радо прийняла щедрий дар від галицького уряду – значну частину залізничного транспорту ЗУНР. Після Ризької конференції міністри закордонних справ Чехословаччини і Польщі 6 листопада 1921 р. визнали необхідність розформування на своїх територіях українських військових формувань, таборів їхнього інтернування і ствердили відсутність зацікавлення до проблеми самовизначення Східної Галичини. Діалог між урядами Чехословаччини і ЗУНР перервали договори між Чехословаччиною та більшовицькою Росією (8 червня 1922 р.), Чехословаччиною і більшовицькою Україною (5 червня 1922 р.). Зрештою, вже на Генуезькій конференції 1922 р. Е. Бенеш несподівано підтримав надання під суверенність Польщі території Східної Галичини. Ці міжнародні домовленості остаточно поховали надію галичан на конфедеративний чи федеративний зв'язок із Прагою. Водночас офіційний Париж, заохочуючи до слухняності й галицької індиферентності Прагу, Варшаву та Бухарест, фактично підтримав їхні територіальні претензії на Закарпаття, Східну Галичину, Західну Волинь, Північну Буковину, ставши одним із режисерів військової окупації й розчленування України. Хоча ще в міжнародному договорі у Севрі 10 серпня 1920 р. між Румунією, Чехословаччиною й Польщею було окреслено кордон між Східною Галичиною і Чехословаччиною та Румунією (Павлишин, 2013, с. 246).

Отже, у цей трагічний час галицькі інтелектуали все частіше починають обговорювати ідею відродження окремої Галицької Республіки (ЗУНР), на зразок нейтральної Швейцарії. Наприкінці 1920 р. відомий правник ЗУНР Станіслав

Дністрянський, донедавна голова підкомісії для реформи цивільного права в палаті послів Віденського парламенту, підготував проєкт Конституції ЗУНР, яку мали доопрацювати й узаконити новообрані законодавчі органи республіки. Найвищим органом влади ЗУНР мала стати Народна Палата, обрана на 4 роки на підставі загального, безпосереднього, рівного і таємного голосування. Її послі повинні були представляти три національні курії: українську, польську й інших національностей. Великі законодавчі повноваження надано Народним Зборам, Народній Коморі та Президентові, обраному безпосередньо народом на 4 роки. Проєкт передбачав майбутнє об'єднання ЗУНР із Великою Україною на основі права народу на самовизначення. Однак він так і не був опублікований, а отже, його фактично не знала міжнародна громадськість (Мушинка, 1992, с. 26–27; Стецюк, 1999).

Проаналізувавши геополітичну ситуацію в Центрально-Східній Європі, уряд ЗУНР 30 квітня 1921 р. запропонував Лізі Націй у Женеві новий проєкт «Основ державного устрою Галицької Республіки», який підготував перший голова уряду ЗУНР К. Левицький за сприяння уже згаданого правника С. Дністрянського. На візирі устрою Швейцарії він передбачав утворення на території Східної Галичини (охопно з Лемківщиною) незалежної соціально-правової держави з республіканською формою правління, покликаною забезпечити добробут своїх громадян. Згідно з проєктом, державною нацією, поряд з українською, визнано польську та єврейську. Вибори до парламенту – Державної Ради – запропоновано здійснити за трьома національними куріями. Очолити відроджену республіку мав Президент, якого обирали б з-поміж українців загальним голосуванням на шість років. Посади віцепрем'єрів повинні були обійняти поляки та євреї. Державними мовами пропонувано вважати українську, польську і єврейську, українську визначено внутрішньоурядовою. Національним меншинам гарантовано здобуття початкової та середньої освіти рідною мовою, а також рівний доступ до вищої (Кугутяк, 2008, с. 249, 310; Стецюк, 1999). Однак Ліга Націй на дипломатичному рівні утрималася від оцінки цього документа, залишивши східногалицьке питання відкритим. Водночас неодноразові візити до Женеві (1921–1922) Є. Петрушевича, К. Левицького, С. Витвицького таки давали певний ефект: 27 вересня 1921 р. Загальні збори Ліги Націй звернули увагу Раді Антанти на важливість винесення проблеми Східної Галичини. У Женеві також проведено інтенсивні перемовини із представниками міжнародних єврейських організацій. Для протидії східній політиці Польщі галицькі дипломати прагнули також сформулювати українсько-литовсько-білоруський блок (Павлишин, 2013, с. 248).

У рефераті екзильного уряду «Землеволодіння у Східній Галичині» (1921), адресованому світовій спільноті, доводилася можливість ведення повноцінного осібногo фінансово-господарського життя в Галицькій Республіці – 50 повітах краю, тобто на території 55,3 тис. км<sup>2</sup> із населенням близько 5 млн осіб. На 47 % земель краю пропонувалося вирощувати зернові й технічні культури, ще 23 % площ лук і пасовищ – використовувати для тваринництва. Щоправда, майже половина населення (42,6 %) мала недостатні ресурси – карликові господарства до 2 га (Карпенко, 2005, с. 476–480). Чи не тому бідне малоземельне населення до світової війни щороку виїжджало на сезонні роботи до Німеччини, Чехії, Данії, Швеції, Франції. Їм пропонували викупити «кусник землі у великого властителя земельної посілости» або

ж долучитися до лісового господарства, продукцію якого вивозили до Німеччини, Італії, Великобританії, Північної Африки.

Особливо перспективним, як свідчать галицькі урядовці, був рільничий промисел, цукроваріння, пивоваріння (55 броварень працювали на «прегарному» галицькому ячмені та хмелі). Виробництвом спирту, переважно з картоплі, до війни займалося 580 гуралень. Чимало прибутків своїм та зарубіжним інвесторам могли дати три фабрики тютюну. Галицькі дипломати переконували міжнародну спільноту: «Як здобуде Східна Галичина державну самостійність, то тоді промисел піде скоро наперед, бо тоді східногалицький промисел буде мати цілу Україну як місце збуту, а крім того, в цілій Галичині дорога водна з Чорним морем буде стояти отвором для нафтового вивозу» (Карпенко, 2005, с. 486). Водночас залізну руду і кокс мали привозити з підрадянської України (Кривий Ріг та ін.).

Каркасом нової господарки республіки повинні стати «українські господарські станові організації і спілки»: товариства «Просвіта» (створена 1868 р., 35 тис. членів) та «Сільський господар» (створений 1889 р.; 1918 р. мав 90 філій, 2 450 спілок і 140 тис. членів), Союз українських кооперативів (створений 1911 р., 23 повітові спілки), Крайове товариство для збуту худоби (створене 1907 р.), Крайова спілка споживчих товариств «Народна торгівля» (створена 1883 р., понад 800 «філій і склепів» у 18 містах), Крайовий союз кредитовий (створений 1904 р., об'єднав 449 кредитових спілок), Крайовий союз ревізійний у Львові (створений 1904 р., 355 спілок). До реанімації повоєнної економіки планували залучати й 550 «жидівських товариств для зиску і кредиту», а також Союз німецьких господарств (Карпенко, 2005, с. 489–493).

Чималі надії галицькі урядовці покладали на інвестиції 1–1,5 млн українських емігрантів зі США та Канади, які «ждуть тільки на признання державної незалежності для Східної Галичини і які сотками тисяч зі своїми ошадностями вернуть до старої вітчизни, щоби взяти діяльну участь при відбудові своєї рідної Країни» (Карпенко, 2005, с. 501). Зазначено, що на Прикарпаття може повернутися щонайменше 300 тис. емігрантів, кожен із яких привезе від 1 до 10 тис. американських доларів.

Ідею відродження Галицької Республіки популяризували дипломатичні представництва і місії ЗУНР у країнах Європи й Америки, різні громадські структури еміграції – Західноукраїнське товариство Ліги Націй (Відень), Комітет оборони західноукраїнських земель (Женева), Український горожанський комітет у Канаді, Український народний комітет й Об'єднання українських організацій у США. На захист української справи американська діаспора організувала низку протестних акцій і звернень до президента Ворена Гардінга (Warren Harding), Конгресу США та Ліги Націй. Великого резонансу набув візит до Канади і США влітку–восени 1921 р. митрополита ГКЦ А. Шептицького, який завдяки підтримці діаспори зустрівся з Президентом і Державним секретарем США, а також міністром торгівлі Гербертом Гувером (Herbert Hoover), який організував допомогу країнам Східної Європи і деякий час перебував у Львові. Місіонерсько-дипломатична акція митрополита сприяла й тому, що канадський уряд звернувся до Ліги Націй із перспективними пропозиціями щодо вирішення нового політичного статусу Східної Галичини. Тоді ж емігранти започаткували збір Позички національної оборони. Лише на адресу президії Міжнародної конференції у Генуї (1922) з-за океану надійшло понад 200 петицій і телеграм, які вимагали відновити ЗУНР (Галицьку Республіку, Західноукраїнську Республіку) (Павлюк, 1996, с. 103–117, 122; Гуцал, 2005, с. 12–13). Для нейтралізації

дипломатії ЗУНР, бурхливої міжнародної діяльності діаспори спецслужби СРСР і відділи Комінтерну провели низку заходів для розкладу еміграції, блокування будь-яких ініціатив щодо відновлення суверенності ЗУНР (Галицької Республіки).

Щоправда, чимало західних політиків і журналістів звинуватили екзильний уряд ЗУНР у симпатіях до більшовицької Росії. Зокрема, впливовий французький журнал «*Journal des finances*» у статті «Польська нафта і проблеми Східної Галичини» (16 червня 1922 р.) дорікнув уряду Є. Петрушевича, що самостійна Галицька держава, якої домагаються галицькі українці, може стати частиною більшовицької Росії. Відтак дипломат С. Витвицький, голова місії ЗУНР у Парижі й Лондоні, у листі-відповіді редакторові цього журналу зауважив: «Українське населення Східної Галичини як переважно селянське і виховане серед західноєвропейської культури (Східна Галичина була частиною Австрії) з природи своєї протилежно більшовизмови... З огляду на теперішнє положення на європейському Сході тільки в окремій Галицькій державі може найуспішніше розвиватися українська економічна і політична сила... Існування окремої Галицької держави збереже той національний П'ємонт, яким досі була Галичина для давньої російської України на случай зміни режиму в Росії і ворожого його курсу до українства» (Карпенко, 2005, с. 503–504). Далі стверджено, що «самостійна Галичина скріпить економічно і політично Польщу», захистить не лише її, а й Захід від поширення більшовизму, а також допоможе Франції в «економічних інтересах на Україні» (Карпенко, 2005, с. 476–480).

До речі, ще в доповіді делегації Компартії Східної Галичини III Конгресу Комінтерну від 18 червня 1920 р. підтверджено негачі місцевих комуністів до уряду Є. Петрушевича, який за допомогою чехів нібито готував повстання, під час якого край мали відірвати від Польщі й створити «Самостійну Галичину» (Карпенко, 2005, с. 246–247). Комуністичні емісари проводили розкладову діяльність у середовищі ГА в Чехословаччині, пропагуючи ідеї «Радянської Галичини» і «Радянської соборної України» (Карпенко, 2005, с. 278–279).

Як це не парадоксально, але більшовицькі уряди Росії та України на міжнародній арені деякий час (передовсім у першій половині 1920-х років) позірно відстоювали право населення Східної Галичини на самовизначення, надіючись на його подальше возз'єднання з Країною Рад. Прикарпатський край російський Раднарком прагнув зробити «воротами» для поширення світової комуністичної революції в Польщу, Угорщину, Румунію, Німеччину й інші країни Європи. Еталоном для її реалізації став «визвольний» похід ЧА у Східну Галичину, на Львів і Замостя, під час якого за ініціативи партійно-радянських органів РСФРР та УРСР 1 серпня 1920 р. проголошено ГРСР зі столицею в Тернополі, до якого за тиждень із Харкова скеровано тимчасовий уряд – Галревком на чолі з Володимиром Затонським (РГАСПИ, л. 591; РГВА, л. 27). Однак нищівна поразка 1-ї кінної армії наприкінці серпня від об'єднаного польсько-українського війська під Львовом і Замостям призупинила невдалий експеримент радянізації Галичини (Ісаєвич, 2007, с. 38–40).

Незважаючи на спільну геостратегічну мету, еміграційні уряди УНР і ЗУНР, якщо й відкрито не протистояли один одному, то діяли неузгоджено. Галицькі провідники не підтримали Державний центр УНР в екзилі (Тарнів, Варшава) та дії уряду УНР у Станиславові (вересень–жовтень 1920 р.), зокрема щодо організації загальноукраїнського антирадянського повстання. Відтак Другий зимовий похід Армії УНР на чолі з генералом Юрієм Тютюнником (захоплено терени Волині й

Поділля) не спричинив 1921 р. протестаційного руху в Галичині, населення якої було втомлене безперервними війнами 1914–1920 рр. Восени 1921 р. варшавський уряд здійснив адміністративні реформи, спрямовані на подальшу інкорпорацію Східної Галичини: скасовано посаду галицького губернатора, а територію краю поділено на нові територіальні одиниці – Львівське, Тернопільське і Станіславське воєводства. З метою колонізації до першого приєднано частину повітів із домінантним польським населенням (Бжозів, Тарнобжег, Ряшів, Пшеворськ, Ланцут, Ніско) (Голос міжпартійної ради).

Невдача Листопадового рейду Ю. Тютюнника послабила міжнародний авторитет не лише наддніпрянського, а й галицького уряду, які фактично перешкождали західним країнам налагоджувати торговельно-економічні відносини з радянською Росією, імпортувати з Наддніпрянщини природні ресурси. Ініціатором зміни курсу західних держав до більшовицької Росії став прем'єр-міністр Великобританії Девід Ллойд Джордж (David Lloyd George), який 1920 р. виступив за припинення збройної боротьби проти Москви і розвиток торгівлі з Росією, яка потребувала відбудови повоєнного господарства. Що ж до радянської дипломатії, то вона продовжувала пошук нейтралізації зовнішньої політики УНР і ЗУНР. З цією метою голова Раднаркому УРСР Християн Раковський (Кресьтьо Раковски) 1922 р. таємно зустрівся з Євгеном Петрушевичем на Генуезькій конференції. Там же з Є. Петрушевичем провів бесіду представник Компартії Східної Галичини Леопольд Левицький. Делегація ЗУНР просила радянських представників підтримати їх як політично, так і матеріально й не допустити укладення Росією мирного договору коштом Східної Галичини, однак внаслідок суперечок між Великобританією і Францією східногалицьке питання було зняте з порядку розгляду в політичній комісії цієї конференції. Переговори з галицьким лідером радянська дипломатія продовжила згодом у Відні й Копенгагені (ЩДАГОУ, арк. 151; Литвин, 1995, с. 341–342; Павлишин, 2013, с. 250–251). Радянська та польська розвідки стежили за ним і в наступні роки вже в Берліні.

Зауважу, що Східна Галичина від 25 червня 1919 р. до 14 березня 1923 р., згідно з тогочасним міжнародним правом, перебувала у статусі підмандатної території Антанти, яку Версальська мирна конференція передала Польщі для військової окупації та цивільного управління. Як відомо, згідно зі Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р. (арт. 91), повоєнна Австрія відмовилася від «права суверенності над Східною Галичиною в користь держав Антанти» (Лозинський, 1922, с. 149). Цей статут підтвердила схвалена Найвищою Радою Антанти т. зв. лінія Керзона 8 грудня 1919 р., а згодом, 10 липня 1920 р., договір у Спа між країнами Антанти й Польщею, заява британського прем'єра Л. Джорджа в палаті громад парламенту Великобританії 6 липня 1921 р. (Лозинський, 1922, с. 149–150).

Розгляд майбутнього статусу краю від 1919 р. став повноваженням Підкомісії для польських справ Антанти, що означало, на думку дипломатів УНР, що «се не є українське питання». З огляду на це, обурена делегація УНР на чолі з Григорієм Сидоренком відмовилася від роботи в цій підкомісії; згодом таке рішення визнано помилковим. Натомість галицькі дипломати Василь Панейко, Михайло Лозинський і Дмитро Вітовський взяли участь у дебатах підкомісії, але, як стверджує Михайло Лозинський, лише після виступів «делегатів польських, жидівських і москвофільських». Представники ЗУНР наполягали, що «має

бути збережена територіальна інтегральність українських частей Галичини й Буковини», а їхній статус – узгоджуватися із плебісцитом населення; губернатором Галичини пропонували обрати українця, кандидатуру якого мав затвердити сейм (Лозинський, 1922, с. 152–153). За зовнішньо- і внутрішньополітичною діяльністю УНРади (голова – Роман Перфецький, секретарі – Володимир Целевич, Стефанія Пашкевич) у Львові на початку 1920-х років пильно стежила дирекція польської поліції, прагнучи обмежити її політичний вплив на населення, українські партії, а за потреби, й заборонити її діяльність (Карпенко, 2005, с. 218–223).

Проблему нового статусу Східної Галичини неодноразово обговорювали й на інших міжнародних майданчиках. Зокрема, 28–29 липня 1922 р. у Львові відбувся Інтернаціональний конгрес миру, організатором і модератором якого став бельгійський сенатор Леонард Фонтан (Léonard Fontain). На ньому представники 20 народів обговорили проблему повоєнної відбудови Європи, питання роззброєнь, перегляду різних міжнародних договорів, права поневолених націй. «Галицьку Україну» на ній представляв С. Витвицький. Після його виступу й обговорення східногалицької проблеми прийнято резолюцію: «Інтернаціональний конгрес миру, маючи на увазі домагання, предложені представниками Єгипту і Східної Галичини, висловлює бажання, щоби право національного самовизначення було зреалізоване, можливо, найскоріше в тих краях і в усіх інших, яких політичне становище є неозначене або оспорене» (Інтернаціональний Конгрес...). У цей час провідники ЗУНР/Галицької Республіки Є. Петрушевич (підпис: президент Української Національної Ради Східної Галичини) і К. Левицький (підпис: Уповноважений Уряду для справ закордонних Галицької Республіки) опублікували в урядовій газеті «Український прапор» програмну статтю «Напрямова нашої політики», у якій коротко проаналізували проблеми державотворення ЗУНР, її злуку з УНР: «Галицька Держава жертвувала для Соборної України всім: кров'ю своїх дітей, своїм майном, а може навіть утратою самостійности. Бо коли би не повстання проти Гетьмана – Січові Стрільці були би в листопаді 1918 року у Львові, а коли би вони були у Львові, то Галицька Держава була б нині існувала як визнана держава і як важний чинник. Аж до самозаперечення змагала Галицька Україна та її уряд до здійснення ідеалу Соборної України. На федерацію ні з Польщею, ні з Московщиною уряд Галицької Держави ніколи не йшов». Далі стверджено, що «польська окупація перемінила Східну Галичину в джерела анархії та в невиносиме пекло недолі українського населення» й обґрунтовано необхідність вирішення Антантою «державного становища Східної Галичини як незалежної держави свободних народів» (Петрушевич, Левицький, 1922). У тому ж числі «Українського прапора» (5 серпня 1922 р.) видрукувано «Державно-правні основи Східної Галичини як Незалежної Галицької Республіки», у яких показано можливості та перспективи розвитку відродженої Галицької держави (55,3 тис. км<sup>2</sup>, 5,5 млн населення, з них 74,4 % – українці) з республіканським устроєм, Українською Національною Радою (парламентом), Державним Секретаріатом (урядом). Ці аргументи та пропозиції адресовано міжнародним структурам, зокрема і представникам Генуезької конференції (Державно-правні основи).

Інформація про можливо ганебну ухвалу Антанти і вже сам факт її ухвали посилювали кризу та зневіру українського політикуму краю у власних силах. Відчуваючи безкарність, польська адміністрація 1921 р. здійснила перепис населення

Східної Галичини (реєстрували національність, а не мову), під час якого кількість українців зменшилася на 5,2 % порівняно з переписом 1910 р. Восени 1922 р. влада організувала вибори до сейму та сенату, які проігнорувала більшість українських політиків, окрім Української хліборобської партії (Польські вибори). Поведінка партійців-хліборобів, а також місцевих євреїв та німців розірвала фронт бойкоту виборів, а водночас і окупаційної влади. Відреагувати на нові політичні виклики їй певні суспільні запити взявся Андрей Шептицький, який спонукав свою довірену особу о. Тита Войнаровського стати посередником у переговорах між польською владою й урядом Євгена Петрушевича. Аналогічні кроки (можливо і швидше від українців) здійснив польський політик та дипломат-урядовець Станіслав Лось (Stanisław Łoś), однак безрезультатно (Швагуляк, 1997, с. 131–133; Лось, 2018, с. 159–168; Красівський, 1996, с. 15–17).

Усупереч політиці екзильного уряду, певні угодовські настрої почали виявлятися наприкінці 1922 р. серед окремих членів Народного комітету Української народної трудової партії і Міжпартійної ради (обидві структури очолював адвокат Володимир Бачинський), яка все частіше виступала за «реальну» політику щодо відродженої Польщі. Але під тиском Є. Петрушевича й окремих партійців 6 березня 1923 р. В. Бачинський оголосив про свою відставку («резегнацію») з поста голови партії, делегата та голови Міжпартійної ради, яку після кількадечних дебатів таки прийняли (Кордуба, 2021, с. 538–539). Бурхливі дискусії також охопили викладачів Українського таємного університету щодо обрання нового ректора та ставлення колективу до можливого відкриття польською владою українського університету поза Львовом. Історики Іван Крип'якевич і Мирон Кордуба, економіст Йоанікій Шимонович допускали можливість відкриття українського університету у Луцьку чи Кракові (Кордуба, 2021, с. 62, 526–529).

Як свідчать щоденникові записи М. Кордуби, Є. Петрушевич ще за кілька днів до неочікуваної березневої ухвали Антанти вірив у здобуття Східної Галичини особливого статусу (статусу), хоча й допускав можливі «випадки»: «1) коли б Галичину дано Польщі без застережень; 2) коли б статус мала дати Антанта; 3) коли б статус мав накинути польський сейм; 4) коли б Антанта мала посередничати між нами і Польщею в справі автономії» (Кордуба, 1921, с. 34, 544). Тієї драматичної весни Є. Петрушевич усе ще вірив у створення нафтової дипломатії (коаліції) із західними державами, насамперед із Канадою, США і Великобританією, яким обіцяв надати нові перспективні концесії у Дрогобицько-Бориславському нафтовому басейні, а тому вірив у їхню підтримку східногалицької державності (Кордуба, 1921, с. 34, 591; Павлишин, 2013, с. 283–287; Павлюк, 1996, с. 108–125). Однак його наміри та пропозиції так і не були зrealізовані.

Після рішення Ради послів<sup>1</sup> 14 березня 1923 р. про передачу Східної Галичини Польщі, яке зніціював італійський уряд Беніто Муссоліні (Benito Mussolini), галицький уряд і його симпатичні змушені були відмовитися від ідеї відновлення самостійної Галицької Республіки. 18 березня на 20-тисячній маніфестації у Львові все ще звучав соборний лозунг «Нехай живе Українська республіка!», поширювалися відозви із закликами: «Український народе!.. Недалека ця хвиля, коли цілий український народ по обох боках Збруча і Дніпра зірветься до боротьби і роздавить ненависного ворога». Тоді ж 82-річний Юліан Романчук, член УНРади ЗУНР, зачитав із маніфестантами

<sup>1</sup> У тогочасних документах ЗУНР – Рада амбасадорів.



присягу, у якій закликав скинути «ненависне нам ярмо неволі» та «злучитися з цілим великим українським народом в одній, незалежній, соборній державі» (Кугутяк, 2008, с. 318–319; Крип'якевич, 1957, с. 743; ДАЛО, арк. 172).

Антиукраїнську ухвалу слідом за урядом ЗУНР навесні 1923 р. публічно засудили різні українські й зарубіжні громадсько-політичні структури: Міжпартійна рада, УНРада у Львові, Західноукраїнське товариство Ліги Нації, Комітет оборони західних українських земель (Відень), Українська революційна рада, Об'єднання українських організацій в Америці (Філадельфія) та ін. (Становище).

Після саморозпуску уряду ЗУНР і його березневої протестаційної заяви, яка закінчувалася гаслом «Хай живе Українська держава!», настав новий етап українського визвольного руху, під час якого західноукраїнський політикум прагнув шукати як легальних, так і нелегальних шляхів для державно-політичного ствердження поневолених співвітчизників.

Ганебна ухвала спричинила депресію та певний розкол серед галицького політикуму, передовсім у середовищі Української народної трудової партії, III З'їзд якої у травні 1923 р. прийняв автономістську резолюцію. Натомість Українська радикальна партія виступила за формування соціалістичного фронту українських партій. Українська соціал-демократична партія задекларувала перехід на комуністичну платформу. Подолати розгубленість і сприяти національному єднанню взявся позапартійний Комітет оборони західноукраїнських земель, який створили ще в січні того ж року у Відні галицькі й наддніпрянські політики Володимир Кушнір, Роман Перфецький, Андрій Жук та ін. Восени комітет вирішив налагодити нормальні відносини у краї, а також між краєм і еміграцією для уможливлення одноцілої акції всієї української суспільності. Йшлося про відокремлення західноукраїнських земель від держав-загарбників і відновлення ЗУНР. Легальну боротьбу в цьому напрямі мали вести українські партії та парламентська репрезентація під контролем новоствореної Західноукраїнської Ради на чолі з президентом УНРади. Однак перша каденція комітету підтвердила різнобій державно-політичних планів різних гілок визвольного руху, зокрема полівівня частини недавніх прихильників ЗУНР (Галицької Республіки) (Соляр, 1997, с. 102–105).

У середині 1923 р. УНТП, усупереч керівництву, обрало курс на реалізацію самостійної реальної політики. Натомість Є. Петрушевич став прихильником радянофільської орієнтації, до якої його постійно схиляли емісари України і Росії (Соляр, 2009, с. 55–57). На той час провідні українські державно-політичні сили були все ще роз'єднані. Еміграційний уряд УНР напівлегально перебував у Польщі та Франції. До Чехословаччини перебралися наддніпрянські соціалісти-революціонери на чолі з Миколою Шаповалом та деякі прибічники уряду УНР. Український союз хліборобів-державників під проводом гетьмана Павла Скоропадського діяв у Німеччині й мріяв за її сприяння відродити монархічну Україну, яка б об'єднала її східні та західні землі. Представники уряду ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем перебували у Відні та Берліні (Піскун, 2006, 390–403). Ліві сили Західної України (Комуністична партія Західної України, Українська партія праці) мріяли про возз'єднання з СРСР/УРСР, центристи (Українська національно-демократична партія та ін.) орієнтувалися на власні сили, але допускали можливість автономії краю у складі Польщі, праворадикали в особі Української військової організації (згодом Організації українських націоналістів)

вбачали майбутнє краю та українського народу лише в самостійній соборній Україні (Кентій, 2005, с. 44–54; Соляр, 2011; Посівнич, 2010, с. 5–115).

У квітні 1923 р. відбулися VII Всеукраїнська конференція Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) і II сесія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, які теж висловили протест березневій ухвалі Ради послів і запевнили, що уряд УРСР буде знову «піднімати питання про вирішення східногалицької проблеми перед народами всього світу». Однак після утворення СРСР у підрадянського Харкова вже не залишилося механізмів проведення самостійної зовнішньої політики: у серпні 1923 р. ліквідовані його дипломатичні представництва, зокрема у Варшаві, а у вересні – наркомат зовнішніх справ УРСР. Натомість із дозволу Москви Польща додатково відкрила консульство в Києві й дозволила відкрити радянські консульства у Львові, Лодзі, Гданську. Водночас відновлено взаємний залізничний рух, поштовий зв'язок, повернення біженців і викраденого майна (залізничного складу, бібліотечних та приватних колекцій). Нові радянсько-польські торговельно-економічні зв'язки відтіснили на другий план певні територіальні претензії щодо Польщі (Гетьманчук, 1998, с. 143–146, 158; Завада, 2000, с. 143–196).

Наприкінці відзначає деякі уроки тієї революційної доби. Очевидно, треба підтримати оцінку правників-міжнародників у тому, що Ризький мир, а згодом ухвала Ради послів 1923 р. були неправосильними для українського народу, що прагнув національно-державного самоствердження, бо реставрували панування Росії в новітній більшовицькій формі, водночас ослабили Польщу, прилучивши до неї третину чужої території, що лише послабило її національно-політичний потенціал і стало джерелом неспокоїв українців усередині країни (Завада, 2000, с. 124–125).

Відзначення 100-річчя від дня ухвали Ради послів щодо «узаконення» передачі Східної Галичини Польщі припало вже на інший історичний період нашої держави, яка чи не вперше в новітній історії стала не об'єктом, а суб'єктом історії, одним із провідних акторів світової геополітики, оборонцем свободи й демократії в Європі. Нарешті провідні країни світу повірили в українську мрію, єдність українського політикуму, силу духу українського народу, його збройних сил. Усе це дає надію на те, що невдовзі Україна стане повноцінним членом світового співтовариства і вступить до євроатлантичної та євроінтеграційної сім'ї народів.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гетьманчук, М. (1998). *Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.* Львів.

Голубко, В. (2002). Варшавський договір 1920 р. та його перспективи у візії західноукраїнських політиків. *Україна модерна*, 7.

Гуцал, П. (2005). *Українська еміграція Канади і США та національно-визвольний рух на західноукраїнських землях (1914–1923)* [автореф. дис. ... канд. іст. наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. Львів.

**ДАЛО:** Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. 271, оп. 1, спр. 134.

Державно-правні основи Східної Галичини як Незалежної Галицької Республіки. (1922, 5 серпня). *Український прапор*, 31.

- Завада, І. (2000). *Ризький договір і Україна. Історичний нарис*. Львів. Інтернаціональний Конгрес Мира про Східну Галичину. (1922, 5 серпня). *Український прапор*, 31.
- Ісаєвич, Я. (відп. ред.). (2007). *Історія Львова: у 3 т. (Т. 3: Листопад 1918 – поч. ХХІ ст.)*. Львів.
- Карпенко, О. (відп. ред.). (2005). *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: у 5 т. 2 кн. (Т. 3. Кн. 1: Соціально-економічні відносини і визвольні змагання)*. Івано-Франківськ.
- Кентій, О. (1998). *Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр.* Київ.
- Кірсенко, М. (1997). *Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років*. Київ.
- Красівський, О. (1996). *За Українську державу і церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита Андрія Шептицького у 1919–1923 рр.* Львів.
- Крип'якевич, І. (відп. ред.). (1957). *З історії революційного руху у Львові: док. і мат.* Львів.
- Кугутяк, М. (гол. ред.). (2008). *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Ілюстрована історія*. Львів.
- Литвин, М., Науменко, К. (1995). *Історія ЗУНР*. Львів.
- Лось, Я.-С. (2018). *Українська справа у спогадах, листуванні й публіцистиці. Вибрані твори*. Київ.
- Мушинка, М. (упоряд.). (1992). *Академік Станіслав Дністрянський 1870–1935. Біобібліографія*. Київ.
- Павлишин, О. (2013). *Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис*. Львів.
- Павлюк, О. (1996). *Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923)*. Київ.
- Петрушевич, Є., Левицький, К. (1922, 5 серпня). Напрямова нашої політики. *Український прапор*, 31.
- Піскун, В. (2006). *Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ ст.)*. Київ; Нью-Йорк.
- Польські вибори і Східна Галичина. (1922, 16 вересня). *Український прапор*, 35.
- Посівнич, М. (2010). *Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 рр.* Львів.
- РГАСПИ:** Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 17, оп. 12, д. 681.
- РГВА:** Российский государственный военный архив, ф. 199, оп. 1, д. 48.
- Свобода. (1920, 6 січня, 30 вересня).
- Смолій, В. (відп. ред.). (2001). *Уряди України у ХХ ст.* Київ.
- Соляр, І. (1997). Комітет оборони західноукраїнських земель (1923). *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.)*. Івано-Франківськ.
- Соляр, І. (2009). Радянофіліство у Західній Україні (1920-ті рр.). *Український історичний журнал*, 1, 55–67.
- Соляр, І. (2011). *Зовнішні орієнтації національно-державних партій Західної України (1923–1939)*. Львів.

Становище американських українців. Резолюції з'їзду мужів довіри і Виконавчого Комітету Об'єднання дня 12 квітня 1923 р. (1923, 12 квітня). *Український прапор*.

Стецюк, П. (1999). *Станіслав Дністряньський як конституціоналіст*. Львів.

Українське громадянство у Відні проти рішення Ради Амбасадорів. (1923, 31 березня). *Український прапор*.

Український прапор. (1920, 13 січня).

**ЦДАВОУ-1:** Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4, оп. 1, спр. 5.

**ЦДАВОУ-2:** ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 563.

**ЦДАВОУ-3:** ЦДАВО України, ф. 2192, оп. 2, спр. 7.

**ЦДАГОУ:** Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1035.

Швагуляк, М. (1997). До історії українсько-польських переговорів у 1921 році. Місія Тита Войнаровського. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (Т. 233: Праці історично-філософської секції). Львів, 131–133.

## REFERENCES

Hetmanchuk, M. (1998). *Ukrainske pytannia vadiansko-polskykh vidnosynakh 1920–1939 rr.* Lviv (in Ukrainian).

Holubko, V. (2002). Varshavskiy dohovir 1920 r. ta yoho perspektyvy u vizii zakhidnoukrainskykh politykiv. *Ukraina moderna*, 7 (in Ukrainian).

Hutsal, P. (2005). *Ukrainska emigracia Kanady i SShA ta nacionalno-vyzvolnyi ruch na zachidnoukrainskikh zemliach (1914–1923)* [Abstract of Candidate thesis, Instytut ukrajinoznavstva im. I. Kryp'iakiewycza NAN Uktainy]. Lviv (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (Derzharkhiv Lvivskoi obl.), f. 271, op. 1, spr. 134 (in Ukrainian).

Derzhavno-pravni osnovy Skhidnoi Halychyny yak Nezaleznoi Halytskoi Respubliki. (1922, Serpen 5). *Ukrainskyi prapor*, 31 (in Ukrainian).

Zavada, I. (2000). *Ryzkyi dohovir i Ukraina. Istorycznyi narys*. Lviv (in Ukrainian).

Internatsionalnyi Kongres Myra pro Skhidnu Halychynu. (1922, Serpen 5). *Ukrainskyi prapor*, 31 (in Ukrainian).

Isaievych, Ya. (Ed.). (2007). *Istoriia Lvova: u 3 t. (T. 3: Lystopad 1918–poch. XX st.)*, 3. Lviv (in Ukrainian).

Karpenko, O. (Ed.). (2005). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923: u 5 t. 2 kn. (T. 3. Kn. 1: Sotsialno-ekonomichni vidnosyny i vyzvolni zmahannia)*. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Kentii, O. (1998). *Ukrainska viiskova orhanizatsiia (UVO) v 1920–1928 rr.* Kyiv (in Ukrainian).

Kirsenko, M. (1997). *Cheski zemli v mizhnarodnykh vidnosynakh Tsentralnoi Yevropy 1918–1920 rokiv*. Kyiv (in Ukrainian).

Krasivskiy, O. (1996). *Za Ukrainsku derzhavu i tserkvu. Hromadska ta suspilno-politychna diialnist mytropolyta Andreia Sheptytskoho u 1919–1923 rr.* Lviv (in Ukrainian).

Kryp'iakevych, I. (Ed.). (1957). *Z istorii revoliutsiinoho rukhu u Lvovi: dok. i mat.* Lviv (in Ukrainian).

Kuhutiak, M. (Ed.). (2008). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Iliustrovana istoriia*. Lviv (in Ukrainian).

- Lytvyn, M., Naumenko, K. (1995). *Istoriia ZUNR*. Lviv (in Ukrainian).
- Los, Ya.-S. (2018). *Ukrainska sprava u spohadakh, lystuvanni y publitsystytsi. Vybrani tvory*. Kyiv (in Ukrainian).
- Mushynka, M. (Comp.). (1992). *Akademik Stanislav Dnistrianskyi 1870–1935. Biobibliohrafiia*. Kyiv (in Ukrainian).
- Pavlyshyn, O. (2013). *Yevhen Petrushevykh (1863–1940). Iliustrovanyi biohrafichnyi narys*. Lviv (in Ukrainian).
- Pavliuk, O. (1996). *Borotba Ukrainy za nezalezhnist i polityka SShA (1917–1923)*. Kyiv (in Ukrainian).
- Petrushevykh, Ye., Levytskyi, K. (1922, Serpen 5). Napriamova nashoi polityky. *Ukrainskyi prapor*, 31 (in Ukrainian).
- Piskun, V. (2006). *Politychnyi vybir ukrainskoi emihratsii (20-i roky XX st.)*. Kyiv; Niu-Iork (in Ukrainian).
- Polski wybory i Skhidna Halychyna. (1922, Veresen 16). *Ukrainskyi prapor*, 35 (in Ukrainian).
- Posivnykh, M. (2010). *Voienno-politychna diialnist OUN v 1929–1939 rr.* Lviv (in Ukrainian).
- Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii (RHASPY), f. 17, op. 12, d. 681 (in Russian).
- Rossiiskii gosudarstvennyi voennyi arkhiv, f. 199, op. 1, d. 48 (in Russian).
- Svoboda. (1920, Sichen 6, Veresn 30) (in Ukrainian).
- Smolii, V. (Ed.). (2001). *Uriady Ukrainy u XX st.* Kyiv (in Ukrainian).
- Soliar, I. (1997). Komitet oborony zakhidnoukrainskykh zemel (1923). *Ukrainsko-polski vidnosyny v Halychyni u XX st.: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Ivano-Frankivsk, 21–22 lystopada 1996 r.)*. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).
- Soliar I. (2009). Radianofilstvo u Zakhidnii Ukraini (1920-ti rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 55–67 (in Ukrainian).
- Soliar, I. (2011). *Zovnishni orientatsii natsionalno-derzhavnykh partii Zakhidnoi Ukrainy (1923–1939)*. Lviv (in Ukrainian).
- Stanovysheche amerykanskykh ukrainsiv. Rezoliutsii zizdu muzhiv doviry i Vykonavchoho Komitetu Obiednannia dnia 12 kvitnia 1923 r. (1923, Kviten 12). *Ukrainskyi prapor* (in Ukrainian).
- Stetsiuk, P. (1999). *Stanislav Dnistrianskyi yak konstytutsionalist*. Lviv (in Ukrainian).
- Ukrainske hromadianstvo u Vidni proty rishennia Rady Ambasadoriv (1923, Bereznia 31). *Ukrainskyi prapor* (in Ukrainian).
- Ukrainskyi prapor. (1920, Sichen 13) (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAHO Ukrainy), f. 4, op. 20, spr. 5 (in Ukrainian).
- TsDAVO Ukrainy, f. 4, op. 1, spr. 563 (in Ukrainian).
- TsDAVO Ukrainy, f. 2192, op. 2, spr. 7 (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy), f. 1, op. 20, spr. 1035 (in Ukrainian).
- Shvahuliak, M. (1997). Do istorii ukrainsko-polskykh perehovoriv u 1921 rotsi. Misiia Tyta Voinarovskoho. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* (T. 233: Pratsi istorychno-filosofskoi sekti). Lviv, 131–133 (in Ukrainian).

**Mykola LYTVYN**

*Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History), Professor  
Head of the Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»*

*I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine*

*ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>*

*e-mail: [lytvynmr@gmail.com](mailto:lytvynmr@gmail.com)*

## **UKRAINE AS AN OBJECT OF GLOBAL GEOPOLITICS: HISTORICAL BACKGROUND AND LESSONS OF THE RESOLUTION OF THE CONFERENCE OF AMBASSADORS IN MARCH 14, 1923**

The report reconstructs how one hundred years ago the world's largest powers, primarily France, Great Britain, Japan, the Kingdom of Italy, and the United States, began to build a new Versailles-Washington system of international relations, which consolidated territorial changes as a result of the First World War and the collapse of the German, Ottoman, and Austrian-Hungarian and Russian empires. The geopolitical prerequisites and consequences of the Resolution of the Council of Ambassadors of March 14, 1923 regarding Eastern Galicia are analyzed. It has been proven that the principle of self-determination of peoples, proclaimed by world leaders, did not become the basis of post-war national-state demarcation, in particular in Central and Eastern Europe. Therefore, with the support of the Entente, the Ukrainian ethnic territory (conciliar Ukrainian People's Republic) was redistributed by Poland, Romania, Czechoslovakia and Bolshevik Russia, which concluded the Peace of Brest with defeated Germany and was in international isolation for some time. The countries of the West did not believe in the state efforts of the disunited political elite of the Ukrainian People's Republic of Ukraine and the Western Ukrainian People's Republic, as well as in the monarchical plans of the Hetmanate, which manoeuvre between German and White Guard post-war strategies.

The Entente countries assigned the role of a sanitary border against the possible expansion of Bolshevik Russia (later the USSR) to the revived Poland in 1918, with which France concluded a political agreement and a military convention in 1921. The postwar Eastern European borders, in particular between Poland and the USSR along the Zbruch River, were «legitimized» by the Peace of Riga in 1921, as well as by the resolution of the Entente Council of Ambassadors in 1923, which marked the foreign policy defeat of both the Ukrainian People's Republic and the Western Ukrainian People's Republic, as well as the end of the Ukrainian Revolution of 1914–1923. It was established that Warsaw ignored the international demand to grant national-territorial autonomy to Ukrainians, instead dividing the region into three voivodships even before the specified resolution.

**Keywords:** Ukraine, East Galicia, Poland, countries of the Entente, geopolitics, military occupation, political parties.

УДК 329.735ОУН:37.011.3(477.8)"1944/1953"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-95-105

**Володимир СТАРЖЕЦЬ**

*кандидат історичних наук*

*старший викладач кафедри історії*

*Міжнародного економіко-гуманітарного університету*

*ім. акад. С. Дем'янчука*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6807-0935>*

*e-mail: starzhets92@gmail.com*

## **ВИДАВНИЧА ТА ПРОПАГАНДИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1944–1953)**

Проаналізовано публіцистичну діяльність українського націоналістичного підпілля в освітній сфері на теренах західних областей УРСР у післявоєнний період. На основі архівних документів і сучасної історіографії визначено основні методи й засоби ідеологічного впливу ОУН на місцеву молодь та педагогічну інтелігенцію. За мету поставлено зробити загальний огляд пропагандивної літератури для молоді та матеріалів педагогічно-виховного спрямування, які поширювало націоналістичне підпілля. Відповідно завданням передбачено визначити освітні й моральні основи повстанської літератури для школярів і студентів. Під час дослідження обґрунтовано, що важливим складником протистояння між українським національно-визвольним рухом та сталінським режимом був освітній простір, а вплив на інтелігенцію, молодь значною мірою забезпечував контроль над усім суспільством.

Визначено, що ідеологічна діяльність повстанців у Західній Україні мала значну підтримку й розуміння серед місцевого населення. На основі джерельного матеріалу показано, що видавнича діяльність українського визвольного руху була різноманітною щодо форм, тематики та цільового спрямування. Встановлено, що з метою задоволення інтелектуальних потреб молоді підпільники видавали праці з історії, філософії, літератури, географії, економіки.

Висвітлено реакцію радянського керівництва на видавничу діяльність національних сил в освітній сфері та методи їхньої протидії, переважно репресивні. Констатовано, що агітаційний і пропагандивний вплив ОУН в освітньому просторі західноукраїнського регіону значно ускладнював вкорінення тут радянської влади та поширення комуністичного світогляду, а ідеологічно-виховна й видавнича діяльність українських повстанців поряд зі збройною боротьбою сприяла збереженню та розвитку національно-державницької ідеї в українському суспільстві.

**Ключові слова:** освітній простір, ОУН, ідеологія, пропаганда, підпільна література, радянська влада, західні області УРСР.

В умовах російської військової та ідеологічної агресії значно зросла потреба вивчення різних аспектів національно-визвольної боротьби українців у

минулому. Надзвичайно актуально у світлі сучасної інформаційної війни з'ясувати методи пропагандивної боротьби між українським націоналістичним підпіллям та радянською владою за вплив на освітню сферу. Особливо важливо вивчити настрої молоді як основної рушійної сили та резерву в боротьбі з російськими загарбниками.

Зазначену тему досліджували здебільша в контексті аналізу повоєнної історії України, зокрема збройної та ідеологічної боротьби повстанців із радянським тоталітарним режимом. Ці питання порушували: Галина Стародубець (Стародубець, 2008), Дмитро Веденєєв (Веденєєв, 2012), Іван Патриляк (Патриляк, 2012) та ін. Хоча вони лише дотично розглядали методи пропагандивного й інформаційного протистояння. Сучасні українські дослідники активно вивчають різні аспекти агітаційної боротьби двох різних ідеологій (Володимир В'ятрович (В'ятрович, 2008), Олександр Іщук (Іщук, 2003)). Найбільш ґрунтовно видавничу політику українського визвольного руху післявоєнного періоду дослідила Олександра Стасюк (Стасюк, 2006а; Стасюк, 2006б; Стасюк, 2014). Зокрема, показано напрями видавничо-пропагандивної роботи, проаналізовано тематику підпільної преси та висвітлено еволюцію Організації українських націоналістів (ОУН) у сфері ідеології. Водночас на сьогодні спостерігається недостатня кількість праць, предмет вивчення яких – освітньо-виховний потенціал повстанської літератури.

Мета дослідження – проаналізувати форми й методи ідеологічного впливу українського націоналістичного підпілля на молодь та освітан західних областей УРСР у повоєнні роки, здійснити огляд пропагандивної літератури педагогічно-виховного спрямування.

У післявоєнний період радянські партійні й державні органи, спецслужби посилили контроль за діяльністю шкіл, училищ і вищих навчальних закладів, ідейною спрямованістю навчально-виховного процесу, тривала «чистка» професорсько-викладацьких та вчительських колективів від національно свідомих фахівців. Цим процесам протистояло підпілля ОУН і збройні формування УПА (Української повстанської армії). Протистояння між радянською владою та національно-визвольним рухом стало вагомим чинником соціально-політичного й культурно-освітнього розвитку західноукраїнського регіону.

Важливим складником цього протистояння був освітній простір, адже вплив на інтелігенцію, молодь значною мірою забезпечував контроль над усім суспільством. Українське підпілля продовжувало вести боротьбу для реалізації стратегічної мети – повалення радянської влади шляхом «національної революції та побудови держави на засадах демократії і соціальної справедливості», визначених III Надзвичайним великим збором ОУН у серпні 1943 р. (Веденєєв, 2012, с. 173). Декларація ОУН чітко проголошувала незалежну політику й орієнтацію на власні сили. Головною метою боротьби було утворення Української самостійної соборної держави (УССД): «Тільки власна національна суверенна держава є єдиною умовою і опорою нормального життя і розвитку нації, її культури, матеріального і духовного стану» (ДАРО-6, арк. 2).

Тривалість боротьби українського націоналістичного підпілля та збройних загонів УПА забезпечили як підтримка місцевого населення, так і організаційна робота керівництва ОУН. У післявоєнний період, розуміючи безперспективність широкомасштабної боротьби проти сталінської тоталітарної системи, організація здійснила перехід до глибокого підпілля та збереження кадрів, поширення агітації.

Керівництво націоналістичного підпілля усвідомлювало, що основний резерв для майбутньої боротьби – національно свідомою молоддю, зауважуючи: «Хто має за



собою маси, той виграє» (ЦДАГОУ-2, арк. 12). З огляду на це, серед юнацтва було розгорнуто широку пропагандивну й агітаційну роботи. Провід ОУН зазначав, що організація – це лише авангард боротьби, а досягнення національної мети можливе тільки за підтримки народу, адже що свідоміше, морально здоровіше й освіченіше буде суспільство, то коротшим стане шлях до свободи (ДАРО-5, арк. 83).

Головні цілі та завдання в культурно-освітній сфері були сформовані на III Надзвичайному великому зборі ОУН, зокрема: «а) За обов'язкове середнє навчання; б) За поширення вищого й фахового шкільництва; в) За вільний доступ молоді до всіх вищих навчальних закладів; г) За всебічний гармонійний розвиток молодого покоління – моральний, розумовий та фізичний. За вільний доступ до всіх наукових та культурних надбань людства» (ДАРО-1, арк. 38). Як бачимо, керівництво ОУН декларувало загальнообов'язкове навчання дітей шкільного віку та важливість фахової освіти, що було пріоритетним завданням і для радянської влади. Водночас освітнє питання демонструвало принципову різницю між комуністичною та націоналістичною ідеологіями – український національний рух, на відміну від більшовиків, проголошував принцип плюралізму й відкритості до світової спільноти.

У післявоєнний період ідеологи ОУН розділяли молодь на кілька груп: 1) пасивну, що не заглибилася в сучасну дійсність; 2) свідому, яка критично мислить, але не здатна активно боротися; 3) реагує на виклики часу, але не завжди доцільно, без системи; 4) юнацтво, що активно бореться (ДАРО-2, арк. 68). Ідеалом національного виховання вважалася свідома, політично думуюча, соціально активна людина, рішуча у своїх планах і діях. У реалізації цих планів важливе місце займали навчально-виховні та культосвітні установи, передовсім школа. Відтак основний акцент в ідеологічно-пропагандивній і виховній роботах із юнацтвом робився на шкільну молодь та вчительську інтелігенцію. У брошурі «За нову людину» зазначено, що основною рушійною силою має бути молодь, а для цього треба дати їй велику ідею і хороших провідників (ДАРО-3, арк. 103). Автори ставили запитання: «Чи сміємо ми робити своїх дітей ягнятами, коли сусід виховує своїх на вовків?» (ДАРО-3, арк. 104). Так, виховання українця, який зможе здобути й побудувати незалежну державу, було пріоритетним в ідеологічній і видавничій політиках націоналістичного підпілля.

Наголошуючи на життєвій необхідності охопити своїм впливом якнайбільше молоді, ОУН розробила низку програмних документів, інструкцій та вказівок, головними з яких були: інструкції зі створення Юнацтва ОУН (1942–1943); методичні вказівки керівництва ОУН щодо виховання шкільної дівтори; інструкції про роботу зі шкільною молоддю за 1945 р.; інструкції про прийоми щодо молоді, які застосовує у своїй роботі більшовицька агентура, і як перед нею оборонятися тощо (Ішук, Ніколаєва, 2014, с. 332). В інструкціях детально описували, як потрібно проводити виховну роботу з молоддю різних вікових груп, як організовувати ідейний вишкіл. Вказівки та накази регулярно переглядали та коригували відповідно до поточної ситуації.

Повернення радянської влади, часті арешти та викриття національно свідомих громадян змусили молодіжні структури націоналістів перейти до глибокої конспірації. Олександр Ішук зазначає, що «з метою збереження кадрів, молодіжну референтуру Центрального проводу ОУН влітку 1944 р. було розпущено, а справи “Юнацтва” передано до організаційної, яка займалася всіма іншими ланками» (Ішук, 2003, с. 231). Головну увагу було зосереджено на підпільній роботі, усній та друкованій пропаганді.

На основі ідейно-виховних документів ОУН – 10 заповідей українського націоналіста («Декалогу»), 44 правил українського націоналіста та 12 ознак характеру українського націоналіста – застосовувався широкий спектр засобів впливу на юнацтво й освітян. Через поширення листівок, брошур, газет і журналів організація намагалася утримувати під своїм впливом молодіжне середовище. У вказівках Проводу ОУН зазначено: «Поява журналу для молоді – справа дуже бажана. Це один із способів добратися в молодіжне середовище, прекрасний спосіб виховувати і вести молоде покоління в бажаному напрямку ... Ми зараз ведемо підпільну революційну боротьбу, тому журнал для молоді повинен передавати її традиції і досягнення цієї боротьби, готувати молоде покоління, здатне замінити нас в цій революційній боротьбі» (Стасюк, 2006а, с. 74). Головний осередок пропаганди в інструкції крайовим референтурам наказував, що передовсім потрібно охопити пропагандою всі верстви населення (ЦДАВОУ, арк. 21). «Кожна наша листівка, – писав 1945 р. Петро Федун-Полтава, – кожне наше пропагандивно-революційне видання, розповсюджене нами ... це наш далекобійний снаряд, вистрілений нами в глибокий тил ворога, ... відчиняючи підсовецьким людям очі на всю злочинність большевицької системи» (Романюк, 2008, с. 449).

Від 1948 р. крайові осередки пропаганди зобов'язувалися видавати газети та журнали для молоді. Видання «Молодий революціонер» (1948–1953), «На чатах» (1946–1948), «На зміну» (1946–1950), «Юнацький шлях» (1946–1947), «За Україну!» (1948–1950), «Малі друзі» (1949–1950) тощо охоплювали всі вікові категорії молоді. Особливістю друкованих матеріалів, вміщених у цих журналах, було вільне висловлення авторських думок і яскраво виражене національне ідеологічне спрямування, на відміну від радянських авторів, які свої статті писали в умовах жорсткої цензури.

Та все ж найпоширенішим засобом впливу на учнівську молодь залишалися листівки, зважаючи на нескладний спосіб виготовлення та можливість масового поширення. Невипадково кожна брошура чи листівка містила позначки «Прочитай і дай друзям своїм прочитати» та «Дбайливо заховуй листівку від ворога». Крім того, підпільники були обмежені в ресурсах, не мали достатньої кількості друкарень і матеріалів, на відміну від більшовиків, які видавали агітматеріали великими накладками. У таких несприятливих умовах керівництву ОУН потрібно було відповідати опонентам. Серед українського населення повстанці поширювали листівки та брошури різного змісту: «Українська молоде», «Вказівки батькам у вихованні дітей», «Хлопці й дівчата західноукраїнських земель», «Брати з-над Дніпра», «Хай живе єдність ЗУЗ та СУЗ», «Листівки до демобілізованих воїнів ЧА», «Відповідь найлютішим ворогам українського народу», «Шкільна молоде», «Що таке сталінські колгоспи», «До українських селян ЗУЗ», «Тим, що їдуть на Донбас», «Молоді друзі» тощо.

Акцентуючи увагу на ролі вчителя у вихованні молоді, керівники підпілля розробили інструкції для вчителів, де пояснювали, на яких засадах потрібно навчати дітей, наголошуючи на важливості протидії сталінській пропаганді. Із вчителями, що прибували зі східних областей України, підпільники обов'язково проводили виховні бесіди, вимагаючи зосереджуватися винятково на викладанні своєї дисципліни і якнайменше «п'яткати про совітів» (Патриляк, 2012, с. 521). Референтам пропаганди наказували працювати серед освітян: «Вимагати від учителів, щоб вони не виховували молодь в російсько-більшовицькому дусі. Якщо вони не можуть виховувати в національному дусі, то в жодному разі не мають права виховувати в більшовицькому»

(Стасюк, 2014, с. 243). У поширеній листівці «До всіх директорів, завідувачів та вчителів» повідомляли: «Стоїмо за масове навчання молоді в школах. Ми, українські Повстанці, допоможемо вчителям в охопленні молоді шкільним навчанням ... Разом з тим не дозволимо, щоби в час, коли весь український народ переживає пекло сталінського терору, українську молодь примушувано співати про радісне життя та славити оскаженілу більшовицьку банду з лютим катом Сталіним на чолі» (ЦДАГО-2, арк. 4). У листівці «Учителі України» закликали саботувати русифікаторську політику у школах, бо «совітська школа має за мету виховати яничарів – зрадників українського народу» (ДАТО-2, арк. 14). Наполегливо рекомендували вчителям ознайомлюватися із програмою ОУН, читати націоналістичну літературу, не підпадати під вплив комуністичної ідеології, а всю свою творчу працю зосередити на навчанні дітей. Накінець повстанці попереджали, що не терпітимуть провокаторів і зрадників, на яких чекатиме відплата. Педагогічні матеріали, що поширювалися серед школярів та вчителів, мали за мету продемонструвати альтернативний, відмінний від радянського, погляд. Наприклад, у брошурі «Україна в боротьбі протягом 1917–1946 років» йшлося про визвольні змагання українського народу проти польської, нацистської та радянської окупацій та необхідність продовження боротьби за незалежність України (Україна в боротьбі, 1946). Це видання відіграло роль посібника з історії України, його широко використовували у вишколі підпільників і серед молоді, що проживала легально.

Діячі ОУН заторкували освітні питання і у брошурах «Слово до учителів, братів зо східних областей України» (1946) та «Вказівки батькам у вихованні дітей» (1947). Перша закликала вчителів не бути сліпим зряддям сталінської політики у вихованні молодого покоління, переконувала їх, що УПА об'єднує у своїх лавах кращих представників українського народу. Наголошувала, що вчителі повинні навчати правди, служити народу, не співпрацювати з Народним комісаріатом внутрішніх справ (НКВС) і Народним комісаріатом державної безпеки (НКДБ). У зверненні зазначено: «Ви, учителі, які найближче стоїте до народних мас, маєте найбільшу змогу переконатися у брехні сталінської пропаганди, ви, живучи між своїми братами – західними українцями, маєте найкращу змогу дізнатися всю правду про УПА і її героїчну боротьбу» (Слово, 1946). У брошурі «Вказівки батькам у вихованні дітей» констатовано, що основну роль у вихованні мають відігравати батьки, подаючи гідний власний приклад своїм дітям. Основний акцент зроблено на вихованні молоді в українському національному дусі та категорично відкинуто ідеологеми радянської освітньої системи.

Петро Федун («Полтава») особисто контролював процес поширення літератури морально-ідейного змісту для виховання молоді. Підпільники видали низку праць, присвячену національним ідеалам, формуванню позитивних рис характеру юнаків, вихованню сили волі, високих моральних якостей. Серед інших доцільно назвати: З. Одарич (ім'я не встановлено) – «За ширші обрії» (1946), В. Свіжий (ім'я не встановлено) – «Що повинен засвоїти кожний юнак» (1948), Михайло Дяченко – «За здорову душу української дитини» (1948), Костюк (ім'я не встановлено) – «Виймок з психології» (1950), Всеволод Рамзенко – «Будь готовий і не встидайся, українче, як тебе називають націоналістом!» (1951), Я. Л. (неідентифікований псевдонім) – «Твори себе сам» (1953) (Стасюк, 2006b, с. 168) та ін. Так підпільна преса ОУН оперативно протидіяла більшовицькій пропаганді, нерідко звертаючись до героїчних постатей української історії. Важливим було простеження збройної боротьби багатьох поколінь українців за свою державу.

Роман Шухевич, передбачаючи довготривалу боротьбу в умовах ізоляції, вирішив застосовувати практику валленродизму – проникнення у ворожі структури для легалізації учасників підпілля. Ці заходи себе виправдали, давши підпіллю змогу існувати довгий час. Під цю тактику розробляли відповідні інформаційні матеріали. Вагомий вплив на тогочасну молодь мала листівка «Українській селянській, робітничій та інтелігентській молоді в західних областях так званої УРСР, яка живе легально». Повстанці, звертаючись до української молоді, закликали: «В Україні гуляє ворог ... Не будемо терпіти ганьби, поневолення. Не будемо рабами. Ми любимо, так як і інші народи, волю. Разом з ОУН та УПА під їх керівництвом борімося за наше святе право на життя – за Українську Самостійну Соборну Державу» (ЦДАГОУ-3, арк. 154). У листівці деталізовано завдання, які мають виконувати молоді українці. Зокрема, винесено 28 необхідних, на думку авторів, позицій. Школярів старшого віку закликали бути готовими стати «бійцями Національної революції: піти в підпілля, вступити в ОУН чи в УПА, вивчати та розповсюджувати революційні листівки, заклики, газети, революційні програми», пам'ятати, що «головними ворогами українського народу є НКВС, НКДБ та радянський партпарат» (ЦДАГОУ-3, арк. 154–156). До того ж українські повстанці закликали молодь саботувати виробництво, не здавати хліб більшовикам, але сумлінно навчатися та опановувати робітничі спеціальності, щоби згодом прислужитися самостійній Українській державі.

Ідеологи ОУН розробляли спеціальні настанови для молодших школярів, наголошуючи: «Мусите пам'ятати, одначе, молоді друзі, що в більшовицьких школах грозить Вам смертельна небезпека. В більшовицьких школах, в більшовицьких молодіжних організаціях, розставив зрадливу свою сіть большевицький павук» (ДАТО-3, арк. 22). Визнавали за необхідне «впливати на шкільну молодь та від малого вчити її боротися» (Стародубець, 2008, с. 328). У листівках, звернених до юних школярів, наголошували, що в радянських школах вчать неправдиву, «викривлену» історію, підносять вплив російської мови та культури, нехтуючи українською. З метою задоволення інтелектуальних потреб молоді, підпілляники видавали праці з історії, філософії, літератури, географії, господарства тощо. У цих роботах містилися твердження, факти, статистичні дані, відмінні від тих, які оприлюднювали радянські автори.

Сам факт видання підпільної літератури в умовах національно-визвольної боротьби, яку вела з радянським тоталітарним режимом ОУН, був важливим пропагандивним та мобілізаційним чинником. Видавничу діяльність українського визвольного руху була різноманітною щодо форм, тематики й цільового спрямування. Її результатом стала поява понад 130 найменувань періодичних видань, 500 брошур, десятків вишкільних, мемуарних, поетичних збірок, тисяч назв листівок, звернень і відозв (В'ятрович, 2008, с. 47). Невипадково бажаним «трофеєм» офіцерів НКВС чи МДБ (Міністерства державної безпеки) було викриття та ліквідація підпільної друкарні, а на керівників пропаганди, редакторів, повстанських письменників організовували справжнє «полювання».

Отож у західноукраїнському регіоні паралельно існували дві відмінні ідеологічні системи: радянська й українська. Останню уособлювали повстанці, які поширювали свої ідеї серед населення, передовсім молоді. Крім брошур та листівок, підпілляники розповсюджували практичні й методичні матеріали, навчальні програми для шкіл, наголошуючи, що саме на них мав би ґрунтуватися навчально-виховний процес. За сприятливих умов націоналістичне підпілля здійснювало спроби впроваджувати в

навчальний процес елементи своєї освітньої політики. Так, у Дубенському р-ні, що на Рівненщині, поширювало навчальні програми для 1–4 класів, які у 1943–1944 рр. призначалися для народних шкіл Дубенського воєнного надрайону. У програмі зазначено, що «українська школа має виховувати шкільну молодь на свідомих своєї національної окремішності, гордості й завдань українських громадян» (ДАРО-4, арк. 9). Також рекомендовано розвивати в учнів усну і писемну мови, граматику, пам'ять, лічбу, а також формувати мислення на уроках читання, письма, арифметики, малювання (ДАРО-4, арк. 13). Складниками навчальної програми були науки про рідний край та «Історія України» як дисципліна україноцентрична та патріотична.

Непоодинокими були випадки, коли повстанці навідувалися до вчителів, зазвичай східняків, із метою ознайомлення їх із націоналістичною літературою та навчальними матеріалами. Наприклад, політреферент Калуського р-ну (Станіславська обл.) доповідав, що 13–25 вересня 1945 р. було проведено гутірку з учителями трьох станиць, педагоги одержали вказівки щодо національного навчання та виховання молоді (ЦДАГОУ-2, арк. 2). У с. Теслув на Рівненщині у квартири новоприбулих учителів прийшли підпільники. Відрекомендувавшись, поставили вимогу навчати за національними програмами, бо «інакше ви не будете тут». У розмові повстанці апелювали до національних почуттів освітян: «Ви ж українці, і мусите працювати за нашими програмами» (ДАРО-7, арк. 7). Зазначив тиску з обох сторін, боячись переслідувань, учителі покидали школу. Програми, які розробили повстанці, не набули широкого застосування – були локальними з огляду на недостатність ресурсів і можливостей масового розповсюдження. До цього додавався контроль радянської влади за навчальним процесом, формуванням агентурної мережі у школах та репресивна діяльність спецслужб.

Агітація націоналістичного підпілля знаходила відгук серед учнів, студентської молоді, частково освітян західних областей України. У перші повоєнні роки українська молодь масово бойкотувала піонерські та комсомольські організації, продовжувала відвідувати Церкву, відмовлялася співати радянських пісень. Перший секретар Львівського обкому Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) Іван Грушецький констатував, що «молодь мало залучена до участі в роботі культурно-освітніх установ, мало створено ще первинних комсомольських організацій в селах» (ЦДАГОУ-1, арк. 50). У таємній постанові Ради Міністрів УРСР і Центрального комітету КП(б)У від 20 червня 1947 р. зазначено: «Значні недоліки мають місце у роботі з інтелігенцією, окремі групи інтелігенції продовжують залишатись носіями і проповідниками ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології» (ДАТО-1, арк. 4). Партійні керівники Станіславської обл. зазначали, що «молодь і інтелігенція сіл знаходилась і знаходиться під впливом активних націоналістичних елементів» (ДАІФО, арк. 52), цим підтверджуючи той факт, що сільське населення, основа тогочасного західноукраїнського суспільства, масово підтримувало повстанців та їхні ідеї.

Остаточо «приборкати» національні погляди серед школярів та ліквідувати проведену підпіллям роботу в освітній сфері більшовикам так і не вдалося. Документи засвідчують, що агітаційна та пропагандивна діяльність ОУН спочатку одержувала розуміння та підтримку серед місцевої молоді. Довгий час, особливо по селах, представники радянської влади не могли утворити мережі піонерських і комсомольських організацій, а вчителі всіляко намагалися уникати політичної складової на уроках. У школах та вищих навчальних закладах Західної України утворювалися підпільні націоналістичні організації, молодь читала й поширювала повстанську літературу,

брала активну участь у національно-визвольному русі. У відповідь радянська влада та її спецслужби розгорнули повсюдний терор і переслідування, ширилися арешти та виселення, переважно виселяли цілими родинами за допомогу повстанцям, знайдену листівку чи національні висловлювання.

Отже, можна ствердити, що ідеологічна діяльність національного визвольного руху серед західноукраїнської молоді й освітнього середовища мала далекосяжні результати. З метою задоволення інтелектуальних потреб молоді підпільники видавали праці з історії, філософії, літератури, географії, економіки тощо. Пропагандивний вплив ОУН в освітньому просторі Західної України значно ускладнював вкорінення тут радянської влади та поширення комуністичного світогляду. Ідеологічно-виховна, публіцистична й освітня роботи українських повстанців поряд зі збройною боротьбою сприяли збереженню та розвитку національно-державницької ідеї в українському суспільстві.

### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Веденеєв, Д. (2012). Післявоєнна еволюція стратегії, тактики, організаційно-функціональної побудови озброєного руху опору під проводом ОУН(Б) в Західній Україні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 22, 172–182.

В'ятрович, В. М. (ред.). (2008). *Українська Повстанська Армія: історія нескорених (буклет)*. Львів.

**ДАІФО:** Державний архів Івано-Франківської області, ф. П-1 (Станіславський обласний комітет КПУ), оп. 1, спр. 162, 62 арк.

**ДАРО-1:** Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. Р-30 (Колекція матеріалів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області), оп. 1, спр. 19, 52 арк.

**ДАРО-2:** Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 8, 146 арк.

**ДАРО-3:** Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 9, 132 арк.

**ДАРО-4:** Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 10, 34 арк.

**ДАРО-5:** Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 31, 110 арк.

**ДАРО-6:** Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 52а, 17 арк.

**ДАРО-7:** Держархів Рівненської обл., ф. Р-400 (Рівненський обласний комітет КПУ), оп. 3, спр. 27, 19 арк.

**ДАТО-1:** Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.), ф. Р-1833 (Виконком Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих), оп. 5, спр. 59, 91 арк.

**ДАТО-2:** Держархів Тернопільської обл., ф. Р-3432 (Колекція документів і матеріалів про визвольні змагання ОУН і УПА), оп. 1, спр. 31, 20 арк.

**ДАТО-3:** Держархів Тернопільської обл., ф. Р-3432, оп. 1, спр. 251, 64 арк.

Іщук, О. (2003). Ідеологічно-виховна діяльність ОУН(Б) серед молоді (1944–1954 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, 1, 224–244.

Іщук, О., Ніколаєва, Н. (2014). Стратегії ОУН «Дажбог», «Орлик» і «Олег». *Український визвольний рух*, 19, 309–361.

Патриляк, І. К. (2012). *«Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр.* Львів.

Романюк, М. В. (ред.). (2008). *Федун Петро – «Полтава». Концепція Самостійної України*, 1. Львів.

Слово до учителів, братів зо східних областей України. (1946). *Електронний архів Українського визвольного руху*. <https://avr.org.ua/viewDoc/1011>

Стародубець, Г. М. (2008). *Гене́за українського повстанського заплілля*. Тернопіль.

Стасюк, О. Й. (2006а). *Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.)*. Львів.

Стасюк, О. (2006б). Видання ОУН(б) післявоєнного періоду: тематичний огляд публікацій. *Український визвольний рух*, 6, 148–169.

Стасюк, О. (2014). Організація українських націоналістів та інтелігенція. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 24, 230–246.

Україна в боротьбі протягом 1917–1946 років. (1946). *Електронний архів Українського визвольного руху*. <https://avr.org.ua/viewDoc/11305>

**ЦДАВОУ**: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3833 (Краєвий провід (Керівництво) ОУН на західно-українських землях), оп. 1, спр. 62, 45 арк.

**ЦДАГОУ-1**: Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України), оп. 23, спр. 893, 75 арк.

**ЦДАГОУ-2**: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1716, 17 арк.

**ЦДАГОУ-3**: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2968, 263 арк.

## REFERENCES

Viedienieiev, D. (2012). Pisliavoienna evoliutsiia stratehii, taktyky, orhanizatsiino-funktionalnoi pobudovy ozbroienoho rukhu oporu pid provodom OUN(b) v Zakhidnii Ukraini. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 22, 172–182 (in Ukrainian).

Viatrovyeh, V. M. (Ed.). (2008). *Ukrainska Povstanska Armiia: istoriia neskorenykh (buklet)*. Lviv (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti, f. P-1 (Stanislavskiy oblasnyi komitet KPU), op. 1, spr. 162, 62 ark. (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (Derzharkhiv Rivnenskoï obl.), f. R-30 (Kolektsiia materialiv OUN i UPA, shcho diialy na terytorii Rivnenskoï oblasti), op. 1, spr. 19, 52 ark. (in Ukrainian).

Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. R-30, op. 2, spr. 8, 146 ark. (in Ukrainian).

Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. R-30, op. 2, spr. 9, 132 ark. (in Ukrainian).

Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. R-30, op. 2, spr. 10, 34 ark. (in Ukrainian).

Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. R-30, op. 2, spr. 31, 110 ark. (in Ukrainian).

Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. R-30, op. 2, spr. 52a, 17 ark. (in Ukrainian).

Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. R-400 (Rivnenskiy oblasnyi komitet KPU), op. 3, spr. 27, 19 ark. (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (Derzharkhiv Ternopilskoi obl.), f. R-1833 (Vykonkom Ternopilskoi oblasnoi Rady deputativ trudiashchychkh), op. 5, spr. 59, 91 ark. (in Ukrainian).

Derzharkhiv Ternopilskoi obl., f. R-3432 (Kolektsiia dokumentiv i materialiv pro vyzvolni zmahannia OUN i UPA), op. 1, spr. 31, 20 ark. (in Ukrainian).

Derzharkhiv Ternopilskoi obl., f. R-3432, op. 1, spr. 251, 64 ark. (in Ukrainian).

Ishchuk, O. (2003). Ideolohichno-vykhovna diialnist OUN(B) sered molodi (1944–1954 rr.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB, 1*, 224–244 (in Ukrainian).

Ishchuk, O., Nikolaieva, N. (2014). Stratehii OUN «Dazhbog», «Orlyk» i «Oleh». *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh, 19*, 309–361 (in Ukrainian).

Patryliak, I. K. (2012). «*Vstan i borys! Slukhai i vir...*»: ukrainske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh 1939–1960 rr. Lviv (in Ukrainian).

Romaniuk, M. V. (Ed.). (2008). *Fedun Petro – «Poltava». Kontseptsiiia Samostiinoi Ukrainy, 1*. Lviv (in Ukrainian).

Slovo do uchyteliv, brativ zo skhidnykh oblasteri Ukrainy. (1946). *Elektronnyi arkhiv Ukrainskoho vyzvolnoho rukhu*. <https://avr.org.ua/viewDoc/1011> (in Ukrainian).

Starodubets, H. M. (2008). *Heneza ukrainskoho povstanskoho zapillia*. Ternopil (in Ukrainian).

Stasiuk, O. Y. (2006a). *Vydavnycho-propahandyvna diialnist OUN (1941–1953 rr.)*. Lviv (in Ukrainian).

Stasiuk, O. (2006b). Vydannia OUN(b) pisliavoiennoho periodu: tematychnyi ohliad publikatsii. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh, 6*, 148–169 (in Ukrainian).

Stasiuk, O. (2014). Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv ta intelihentsiia. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist, 24*, 230–246 (in Ukrainian).

Ukraina v borotbi protiahom 1917–1946 rokiv. (1946). *Elektronnyi arkhiv Ukrainskoho vyzvolnoho rukhu*. <https://avr.org.ua/viewDoc/11305> (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy, f. 3833 (Kraievyyi provid (Kerivnytstvo) OUN na zakhidno-ukrainskykh zemliakh), op. 1, spr. 62, 45 ark. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy), f. 1 (Tsentralnyi komitet Komunistychnoi partii Ukrainy), op. 23, spr. 893, 75 ark. (in Ukrainian).

TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 1716, 17 ark. (in Ukrainian).

TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 2968, 263 ark. (in Ukrainian).

**Volodymyr STARZHETS**

*PhD (History)*

*Senior Lecturer of the Department of History*

*Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6807-0935>*

*e-mail: [starzhets92@gmail.com](mailto:starzhets92@gmail.com)*

## **PUBLISHING AND PROPAGANDA ACTIVITIES OF THE OUN IN THE EDUCATIONAL AREA OF WESTERN UKRAINE (1944–1953)**

The journalistic activity of the Ukrainian nationalist clandestine in the field of education in the western regions of the Ukrainian SSR in the postwar period is analyzed. On the basis of archival documents and modern historiography, the main methods and means of implementing the ideological influence of the OUN on local youth and the pedagogical



intelligentsia have been determined. The goal is to make a general review of propaganda literature for young people and materials of a pedagogical and educational nature that were distributed by the nationalist clandestine. Accordingly, the task is to determine the educational and moral foundations of insurgent literature for schoolchildren and students. In the course of the study, it was substantiated that an important component of the confrontation between the Ukrainian national liberation movement and the Stalinist regime was the educational area, and the influence on the intelligentsia and the youth largely ensured control over the entire society.

It was determined that the ideological activity of the rebels in Western Ukraine had significant support and understanding from the local population. On the basis of the source material, it is shown that the publishing activity of the Ukrainian liberation movement was diverse in terms of forms, topics, and goals. In order to satisfy the intellectual needs of the youth, the underground published works on history, philosophy, literature, geography and economics.

The reaction of the Soviet leadership to the publishing activities of the national forces in the educational sphere and the methods of their countermeasures, which were mainly of a repressive nature, are highlighted. It was established that the agitational and propagandistic influence of the OUN in the educational area of the Western Ukrainian region significantly complicated the establishment of Soviet power here and the spread of the communist worldview. Along with the armed struggle, the ideological, educational and publishing activities of the Ukrainian insurgents contributed to the preservation and development of the national-state idea in Ukrainian society.

**Keywords:** educational area, OUN, ideology, propaganda, clandestine literature, Soviet power, western regions of the Ukrainian SSR.

УДК 35.071.5(477.87-2)"1946/1991"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-106-117

**Єлизавета МОЛНАР Д.**

*доктор філософії (історія)*

*доцент кафедри історії і суспільних дисциплін*

*Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6453-8174>*

*e-mail: molnar.d.ertzsebet@kmf.org.ua*

**Стефан МОЛНАР Д.**

*доктор філософії (географія)*

*доцент кафедри географії та туризму*

*Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2959-9136>*

*e-mail: molnar.d.istvan@kmf.org.ua*

## **ЗМІНИ В АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ УСТРОЇ ЗАКАРПАТТЯ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД (1946–1991)**

Зазначено, що Закарпаття як окрема адміністративно-територіальна одиниця, що складалася з Ужанського, Березького, Угочанського та Марамороського комітатів, була утворена в 1919–1920 рр. у складі Чехословаччини. З'ясовано, що в результаті адміністративно-територіальної реформи 1926 р. жупи об'єднали в т. зв. велику жупу та створили 14 районів, 1928 р. завдяки укрупненню кількість районів скоротилася до 12, а в 1938–1939 рр. територія повернулася до Угорщини, яка провела декілька адміністративно-територіальних реформ.

Стверджено, що восени 1944 р. стало очевидним, що територія Закарпаття потрапить під вплив радянської імперії. Окремо зацентовано увагу на тому, що радянська військова адміністрація повернула адміністративно-територіальний поділ Чехословацького періоду. Зазначено, що 1946 р. край офіційно ввійшов до складу Радянського Союзу, тож формування адміністративно-територіальної системи продовжувалося, щоб регіон органічно влився в інші області УРСР.

З'ясовано, що найбільш значні адміністративні перетворення відбувалися з 1946 р. по 1969 р., а згідно з адміністративним поділом 1946 р., область складалася з 15 адміністративних одиниць: 2 міст обласного підпорядкування та 13 районів. Встановлено, що 1962 р. на Закарпатті ліквідували 8 районів, але пізніше провели розукрупнення і 1965 р. створено 11, а 1966 р. – ще 2, відтак, за результатом адміністративно-територіальної реформи УРСР 1965–1966 р., Закарпаття знову складалося з 13 районів і 2 міст обласного підпорядкування.

У 1967–1969 рр. спостережено утворення нових сільрад, їхнє об'єднання або ліквідацію, перенесення центрів сільрад в інші населені пункти, зміну адміністратив-

ної підпорядкованості сільрад, долучення сіл до смуги міст та селищ міського типу. Виснувано, що після неодноразових адміністративних перетворень кількість населених пунктів у Закарпатській обл. збільшилася від 512 у 1946 р. до 603 у 1969 р., упродовж 1969–1991 рр. значних змін уже не відбувалося.

**Ключові слова:** Україна, Закарпаття, адміністративно-територіальний поділ, Радянський Союз.

Тенденції адміністративно-територіальних змін у Закарпатській обл. із 1946 р. по 1991 р. малодосліджені в сучасній українській науці. Окремі аспекти аналізували Мирослав Дністрянський (Дністрянський, 1992), Віктор Шабельников (Шабельников, 2009, с. 46–51), Ярослава Верменич (Верменич, 2009), Ольга Стогова (Стогова, 2019, с. 221–232) та ін. Вивчаючи роботи українських науковців у сфері адміністративно-територіального устрою Закарпаття, треба відзначити, що сучасний устрій проаналізовано без урахування історії його розвитку.

Мета статті – проаналізувати, як змінювався адміністративно-територіальний поділ Закарпатської обл. протягом 1946–1991 рр., зокрема які села були утворені, які ліквідовані або ж ввійшли до складу більших населених пунктів. Звернено велику увагу на процеси укрупнення районів і сільських рад.

Постановою Президії Верховної Ради СРСР 26 січня 1946 р. було створено нову адміністративно-територіальну одиницю в УРСР – Закарпатську обл. (Указ-1). Найбільш значні адміністративні перетворення відбувалися упродовж 1946–1969 рр., і хоча після цього реформатування кількості населених пунктів і їхнього статусу також були зміни, проте цей період доцільно розглянути окремо.

Згідно з новим поділом 1946 р., область складалася з 15 адміністративних одиниць: 2 міст обласного підпорядкування (Ужгород і Мукачево) та 13 районів (Brenzovics, 2009). В області було 507 сіл і 5 міст, кожен населений пункт мав свою раду. Так, загалом у Закарпатській обл. було 512 самостійних населених пунктів (Попівський, 1947). До 1949 р. ця кількість зменшилася до 508 (Информационно-статистический отдел, 1949).

Після неодноразових адміністративних перетворень кількість населених пунктів у Закарпатській обл. збільшилася від 512 у 1946 р. до 603 у 1969 р., які були підпорядковані 270 сільським радам, 14 селищним і 9 міським радам. У 1946 р., крім Ужгорода й Мукачева, статус міста отримали також Берегове, Хуст і Виноградів.

У Закарпатській обл. 1947 р. також впровадили категорію селища міського типу, до якої були зараховані 12 населених пунктів: Великий Березний, Великий Бичків, Іршава, Королево, Міжгір'я, Перечин, Солотвино, Чоп, Тячів, Свалява, Хуст і Ясіня. Переважно це були районні центри, села з більшою чисельністю населення, важливі транспортні вузли або ж промислово-виробничі центри (рис. 1). 3-поміж них статус міста Чоп і Свалява отримали в 1957 р., Рахів – 1958 р., Тячів – 1961 р. (Информационно-статистический отдел, 1959). У 1957 р. ще чотири населені пункти підвищено до рівня селищ міського типу: Буштино, Воловець, Усть-Чорна та Тереса, а 1959 р. – Вилок і Чинадієво (Квашенко, 1968, с. 8).

У період хрущовської відлиги з міркувань економії Великоберезнянський р-н був підпорядкований Перечинському, а Воловецький – Свалявському. Так кількість районів області зменшилася до 11. У 1957 р. Булчу приєднали до Берегова. Постановою від 13 травня 1960 р. Велику і Малу Гараздівку об'єднали в один населений пункт.



Рис. 1. Адміністративно-територіальний поділ Закарпаття на 1968 р.  
Власне редагування за джерелом: Квашенко, 1968

У 1962–1963 рр. у Радянському Союзі проводили перебудову партійних, радянських, профспілкових і комсомольських органів за т. зв. виробничим принципом. Одночасно з цим було здійснено укрупнення районів. Створення виробничих колгоспно-радгоспних управлінь теж дало привід для укрупнення. Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР «Про укрупнення сільських районів Української РСР» від 30 грудня 1962 р., було ліквідовано 353 райони на всій території України, їхня кількість скоротилася від 604 до 251 сільських і 2 промислових районів (Недех, 1971, с. 208). На Закарпатті ліквідували 8 – залишилося 5 із 13 районів області:

1. Берегівський із центром у м. Берегове, до якого приєднано Виноградівський та Іршавський р-ни, м. Виноградів та смт Вилок, Іршава та Королеве.
2. Мукачівський із центром у м. Мукачєво, у складі м. Свалява, смт Воловець і Чинадієве, сільрад Мукачівського, Воловецького та Свалявського р-нів.
3. Перечинський із центром у смт Перечин, у складі смт Великий Березний і Перечин, сільрад Перечинського, Великоберезнянського та Ужгородського р-нів.
4. Тячівський із центром у м. Тячів, у складі м. Рахів і Тячів, смт Буштина, Великий Бичків, Солотвина, Тересва, Усть-Чорна та Ясіня, сільрад Тячівського і Рахівського р-нів.
5. Хустський із центром у м. Хуст, у складі м. Хуст, смт Міжгір'я, сільрад Хустського та Міжгірського р-нів (Указ-2).

Мукачеве й Ужгород – міста обласного підпорядкування.

Таке укрупнення не мало підстав, до того ж здійснювалося поспіхом, без урахування економічних зв'язків, що склалися у межах колишніх районів, тому не було ефективним.

У 1964 р. Пленум ЦК КПРС визнав за необхідне відмовитися від раднаргоспів і територіальних виробничих управлінь й організувати управління економікою за галузевим принципом. Територіальний принцип було визнано за доцільне зберегти лише у збуто-постачальній діяльності.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР про розукрупнення районів 4 січня 1965 р. були утворені 143 нові. Як наслідок, на 1 липня 1965 р. УРСР складалася з 25 областей, 394 районів, 2 міст республіканського підпорядкування (Київ і Севастополь) та 8 469 сільрад. Шляхом цієї реорганізації у Закарпатській обл. створено 11 районів із 5 наявних. Окрім Берегівського, Мукачівського, Перечинського, Тячівського та Хустського, знову були створені Виноградівський, Іршавський, Міжгірський, Рахівський, Свалявський та Ужгородський.

«1. Берегівський район (центр – м. Берегове) в складі м. Берегове і сільрад Берегівського району: Батрадівської, Берегівської, Бодолівської, Варівської, Великобіганської, Вузьківської, Гараздівської, Гатянської, Деренковецької, Дідівської, Добросільської, Іванівської, Косинівської, Мочолянської, Мужіївської, Нижньореметівської, Новосільської, Оросіївської, Попівської, Рафайлівської та Свободянської.

2. Виноградівський район (центр – м. Виноградів) в складі м. Виноградів, Вилоцької та Королівської селищних Рад і Бобівської, Боржавської, Буківської, Великоком'ятівської, Великокопанської, Великопаладської, Вербовецької, Веряцької, Дротинської, Дяківської, Новоселицької, Новосільської, Олешницької, Оноцької, Перехрестівської, Підвиноградівської, Сасівської, Теківської, Фанчиківської, Федорівської, Хижанської, Чепівської, Чорнотисівської, Чорнянської, Шаланківської та Широківської сільрад Берегівського району.

3. Іршавський район (центр – смт Іршава) в складі Іршавської селищної Ради і сільрад Берегівського району: Арданівської, Білківської, Брідської, Броньківської, Великораковецької, Греблянської, Дібрівської, Довжанської, Доробратівської, Загатянської, Зарічанської, Ільницької, Імстичівської, Кам'янської, Кушницької, Лисичівської, Малораковецької, Приборжавської та Чорнопотіцької.

4. Міжгірський район (центр – смт Міжгір'я) в складі Міжгірської селищної Ради і Буковецької, Вучківської, Голятинської, Ізківської, Келечинської, Колочавської, Лісковецької, Лозянської, Майданської, Нижньостуденівської, Новоселицької, Пилипецької, Присліпської, Репинської, Річківської, Синевирської, Синевирсько-Полянської та Торунської сільрад Хустського району.

5. Мукачівський район (центр – м. Мукачеве) в складі Чинадіївської селищної Ради і сільрад Мукачівського району: Бабичівської, Бистрицької, Бобовищенської, Бородівської, Брестівської, Великолукчівської, Верхньовизницької, Верхньокоропецької, Горондівської, Дрисінської, Жнятинської, Жуківської, Завидівської, Залужанської, Зняцівської, Зубівської, Івановецької, Кальницької, Кленовецької, Ключарківської, Кольчинської, Копиновецької, Кузьминської, Кучавської, Лалівської, Лохівської, Макарівської, Нижньокоропецької, Новодавидківської, Новоселицької, Обавської, Пістрялівської, Пузняковецької, Ракошинської, Рівненської, Страбичівської, Червенівської та Чомонинської.

6. Перечинський район (центр – смт Перечин) в складі Великоберезнянської та Перечинської селищних Рад і сільрад Перечинського району: Буківцівської, Верховино-Бистрянської, Вишківської, Вільшинківської, Волосянківської, Ворочівської, Дубриницької, Забрідської, Загорбської, Зарічівської, Костринської, Лубнянської, Лютянської, Малоберезнянської, Новоселицької, Порошківської, Розтоцько-Пастільської, Сімерської, Солянської, Ставненської, Старостужицької, Стричавської, Тихівської, Тур'є-Бистрянської, Тур'є-Пасічанської, Тур'є-Полянської, Тур'є-Реметівської, Турицької, Туричківської, Ужоцької та Черногোলівської.

7. Рахівський район (центр – м. Рахів) в складі м. Рахів, Великобичківської та Ясінянської селищних Рад і Білинської, Білоцерківської, Богданської, Верхньоводянської, Водицької, Ділівської, Квасівської, Кобилецько-Полянської, Косівсько-Полянської, Костилівської, Лазещинської, Лугівської, Лужанської, Розтоківської, Середньоводянської та Чорнотисянської сільрад Тячівського, району.

8. Свалявський район (центр – м. Свалява) в складі м. Свалява, Воловецької селищної Ради і Абранської, Біласовицької, Буковецької, Верб'язької, Верхньоворітської, Ганьковицької, Голубинської, Гукливської, Дусинської, Жденівської, Керецьківської, Маломартинківської, Неліпинської, Нижньоворітської, Підполозянської, Плосківської, Полянської, Родниківської, Розтоцької, Скотарської, Стройненської, Сусківської та Тишівської сільрад Мукачівського району.

9. Тячівський район (центр – м. Тячів) в складі м. Тячів, Буштинської, Солотвинської, Тересвянської та Усть-Чорнянської селищних Рад і сільрад Тячівського району: Бедевлянської, Вільховецької, Вонігівської, Ганичівської, Глибокопотіцької, Грушівської, Дібрівської, Дубівської, Нересницької, Округлянської, Русько-Полівської, Тарасівської, Терелянської, Тернівської, Углянської, Чумалівської та Широколузької.

10. Ужгородський район (центр – м. Ужгород) в складі м. Чоп Ужгородської міськради; Баранинської, Великогеєвецької, Великодобронської, Великолазівської, Галоцької, Глибоцької, Горянівської, Дібрівської, Ірлявської, Киблярівської, Комаровецької, Коритнянівської, Малодобронської, Малоратовецької, Мінеральненської, Невицької, Середнянської, Соловківської, Соломонівської, Струмківської, Тарновецької, Холмецької, Холмківської, Худлівської, Яворівської та Яроцької сільрад Перечинського району; Пацканівської сільради Мукачівського району.

11. Хустський район (центр – м. Хуст) в складі м. Хуст і сільрад Хустського району; Березівської, Боронявської, Велятинської, Вишківської, Вільшанівської, Горинчівської, Данилівської, Драгівської, Золотарівської, Ізянської, Кошелівської, Кривської, Липецько-Полянської, Липчанської, Монастирецької, Нижньобистрівської, Нижньоселищенської, Рокосівської, Сокирницької та Стеблівської.

Міста Мукачеве і Ужгород залишити містами обласного підпорядкування» (Указ-3).

На 1965 р. Закарпатська обл. складалася з 11 районів, 9 міст та 14 селищ міського типу. На цей час кількість окремих населених пунктів зросла до 761, з яких 738 були селами.

В УРСРС 8 грудня 1966 р. створено ще 81 новий район, так їхня кількість збільшилася від 394 до 475. У Закарпатській обл. створено два нові:

Великоберезнянський із центром у смт Великий Березний, у складі Великоберезнянської селищної ради і сільрад Перечинського р-ну: Буківцівської, Верховино-

Бистрянської, Вишківської, Волосянківської, Забрідської, Загорбської, Костринської, Лубнянської, Лютянської, Малоберезнянської, Розтоцько-Пастільської, Солянської, Ставненської, Старостужицької, Стричавської, Тихівської, Ужоцької та Чорногівської.

Воловецький із центром у смт Воловець, у складі Воловецької селищної ради і сільрад Свалявського р-ну: Абранської, Біласовицької, Буковецької, Верб'язької, Верхньоворітської, Гукливської, Жденівської, Лазівської, Нижньоворітської, Підполянської, Розтоцької, Скотарської, Тишівської та Щербовецької (Указ-4).

За результатом адміністративно-територіальної реформи УРСР 1965–1966 рр., Закарпаття знову складалося з 13 районів і 2 міст обласного порядкування. Маленькі населені пункти були приєднані до більших сусідніх, щоби зменшити кількість сіл.

У 1967–1969 рр. відбулося багато дрібних змін адміністративно-територіального поділу. Спостерігалось утворення нових сільрад, їхнє об'єднання або ліквідація, перенесення центрів сільрад в інші населені пункти, зміна адміністративної підпорядкованості сільрад, долучення сіл до смуги міст та селищ міського типу (Недх, 1971, с. 209). Зокрема, 1967 р. Балажер приєднали до Іванівки (Яноші), Гомок увійшов до складу Дідова (Дийда). Так, на 1968 р. у Берегівському р-ні було зареєстровано 43 населені пункти, підпорядковані 22 сільським і 1 міській раді.

У Великоберезнянському р-ні окремими населеними пунктами стали Жорнава та Костринська Розтока. Стару та Нову Стужицю об'єднали під назвою «Стужиця» 1966 р. Луг 1967 р. приєднали до Волосянки. Внаслідок цих змін кількість населених пунктів у районі на 1968 р. зменшилася від 31 до 30.

У Виноградівському р-ні с. Федорове 1966 р. приєднали до Петрово (тепер – Пийтерфолво), 1967 р. Вовчанське – до Бобового, Мале Боржавське – до Великих Ком'ят. Самостійними населеними пунктами стали Букове, Клиновецька Гора, Руська Долина, Притисянське, Пушкіно, Нове Клиново та Вербове. Так, кількість сіл у районі зросла до 47, Вилко і Королево отримали статус селищ міського типу, а районним центром залишився Виноградів.

У Нижньоворітському р-ні, який перейменували на Воловецький (відповідно районним центром став Воловець), у післявоєнний період відбувалися тільки об'єднання населених пунктів. У районі було 24 села та селище міського типу (див. табл. 1). До Воловця 1958 р. приєднали Канору. Борсучину та Мішкаровицю 1960 р. об'єднали з Біласовицею. Цього ж року до Котельниці приєднали Вишній Бистрий, до Абранки – Кушницю, а Верхня Розтока стала присілком Нижньої Розтоки. Петрусовиця та Нова Розтока 1967 р. стали частинами Верб'яжа.

В Іршавському р-ні нараховувалося 47 населених пунктів, із яких 46 – це села, а 1 – селище міського типу (Іршава). У 1967 р. Колодне об'єднали із Загаттям. У районі було створено три нові самостійні населені пункти: Климовицю, Заболотне й Суху.

У Міжгірському р-ні кількість самостійних населених пунктів зросла аж на 17 одиниць: Берегі, Заверхня Кичера, Стригальня, Запереділля, Завийка, Діл, Горб, Верхній Бистрий, Кужбеї, Річка, Підчумаль, Косів Верх, Мерешор, Сухий, Сопки, Тітківці та Загорб. Так кількість населених пунктів району в 1969 р. зросла до 45, з яких 44 – села й 1 селище міського типу (Міжгір'я) (Квашенко, 1968).

Таблиця 1

## Адміністративно-територіальний поділ Закарпаття 1968 року

Адміністративно-територіальна одиниця	Місто	Селище міського типу	Село	Усього
Берегівський р-н	1	–	43	44
Великобerezнянський р-н	–	1	30	31
Виноградівський р-н	1	2	47	50
Воловецький р-н	–	1	24	25
Іршавський р-н	–	1	46	47
Міжгірський р-н	–	1	44	45
Мукачівський р-н	–	1	81	82
Перечинський р-н	–	1	24	25
Рахівський р-н	1	2	29	32
Свалявський р-н	1	–	28	29
Тячівський р-н	1	4	57	62
Ужгородський р-н	1	–	67	68
Хустський р-н	1	–	60	61
Ужгород	1	–	–	1
Мукачево	1	–	–	1
<b>Разом</b>	<b>9</b>	<b>14</b>	<b>580</b>	<b>603</b>

Джерело: (Квашенко, 1968, с. 6).

У Мукачівському р-ні, до якого належала найбільша кількість населених пунктів, теж відбулися значні зміни. Щоправда, на 1 населений пункт у районі стало менше, але так склалося, тому що 12 було ліквідовано, а 11 заселеним територіям надали статус населених пунктів. Самостійними стали: Карпати, Чабин, Домбоки, Драгиня, Дубине, Барбово, Кінлодь, Плоскановиця, Ростов'ятиця, Вінкове і Вільховиця. Натомість частину населених пунктів об'єднали. Вперше 1959 р. Глинянець та Нижню Грабівницю приєднали до Чинадієва. У 1960 р. Кайданово й Бенедєки – до Ракошина, Балашівці – до Копинівців, Буковинку – до Кучави, Грибівці – до Бобовища, Шелестово – до Кольчина, Ромочевицю – до Залужжя. У 1967 р. відбулася ще одна хвиля об'єднань: Нижню Визницю – до Кленовця, Косино – до Обави, Белебово – до Клочків. Так, 1969 р. у районі нараховувалося 81 село й 1 селище міського типу (Чинадієво).

Перечинський р-н адміністративні перетворення зачепили найменше. Тут не відбулося об'єднань населених пунктів, проте створено шість нових. Полянська Гута, яка 1913 р. стала частиною Тур'ї Поляни, у 1945 р. знову стала самостійним населеним пунктом, як і Лумшори, Свалявка, Лікіцари, Маюрки та Завбуч. Так, кількість сіл зросла до 24, а Перечин був зарахований до категорії селищ міського типу.

Кількість населених пунктів у Рахівському р-ні зросла вдвічі і на 1969 р. їх нараховувалося 32. Серед них маємо місто (Рахів), 2 селища міського типу (Великий Бичків та Ясіня) і 29 сіл. У гірській місцевості з багатьох віддалених від центру присілків у територіально розкиданих населених пунктах було утворено окремі села, загалом – 18: Стримба, Костилівка, Бреболя, Добрік, Стебний, Чорна Тиса, Говер-



ла, Водиця, Вільховитий, Хмільник, Круглий, Луг, Лазещина, Тростянець, Ростоки, Плаюць, Сітний і Видричка.

У Свалявському р-ні Дисковицю приєднали до Поляни (Квашенко, 1968). Самостійними стали Яківське та Плоский Потік. Так, на 1969 р. у районі нараховувалося 28 сіл та місто (Свалява).

У Тячівському р-ні кількість населених пунктів зросла вдвічі. 27 заселених територій стали незалежними: Нижній Дубовець, Бедевя, Бобове, Рівне, Вільхівчик, Дубрівка, Верхній Дубовець, Фонтиняси, Груники, Вільхівці-Лазі, Малий Тячів, Мала Уголька, Велика Уголька, Пещера, Подішор, Пригідь, Ракове, Росош, Руня, Сасово, Тисолове, Дулово, Солоне, Глибокий Потік, Лазі, Топчино та Вишоватий. Із новоствореними загальна кількість у районі зросла до 63: 57 сіл, 4 селища міського типу (Буштино, Солотвино, Тересва, Королево) та місто (Тячів).

В Ужгородському р-ні нараховувалося 68 населених пунктів, із яких 67 – це села й 1 – місто (Чоп). У районі створили п'ять нових: Червоне, Демечі, Кінчеш, Руські Геївці та Петрівка. У 1967 р. Великі Ратівці об'єдналися з Малими Ратівцями під назвою «Ратівці», цього ж року до с. Демечі приєднали Мочкорей.

Хустський р-н складався з 61 населеного пункту: 60 сіл і міста (Хуст). У ході радянської адміністративної реформи в районі було створено 34 нові населені пункти: Осава, Вільшани, Противень, Яблунівка, Облаз, Гонцош, Забрідь, Поляна, Ділок, Липовець, Боронява, Хустець, Каллів, Карповтлаш, Кічерели, Поточок, Крайне, Крива, Кутлаш, Лунка, Ожоверх, Модьорош, Монастирець, Великий Раковець, Посіч, Ряпідь, Шаяни, Широке, Сюрюк, Слоповий, Становець, Тополин, Медвежий та Жовтневе.

Після 1969 р. кількість населених пунктів у Закарпатській обл. значних змін уже не зазнавала, хоча об'єднання відбувалися й надалі. У 1976 р. до Ужгорода приєднали Горяни, Доманинці та Дравці, внаслідок чого кількість населених пунктів у районі зменшилася з 68 до 65. Цього ж року в Міжгірському р-ні Кужбеї приєднали до Соїм. Відповідно кількість населених пунктів області зменшилася від 603 до 599.

У 1982 р. Іршава отримала статус міста, так кількість міст в області зросла до 10. У 1991 р. зі складу Червоного відділилося с. Тісауїфолу, тож на кінець 1991 р. у Закарпатській обл. нараховувалося 562 села, 28 селищ міського типу та 10 міст, усього – 600 населених пунктів.

Таблиця 2

Селища міського типу на Закарпатті 1989 року

Назва населеного пункту	Рік присвоєння статусу смт	К-сть осіб	Район
Міжгір'я	1947	11 611	Міжгірський
Королево	1947	10 188	Виноградівський
Солотвино	1947	9 651	Тячівський
Перечин	1947	8 989	Перечинський
Великий Бичків	1947	8 968	Рахівський
Ясіня	1947	8 594	Рахівський
Великий Березний	1947	8 334	Великобержезнянський
Буштино	1957	8 147	Тячівський

Закінчення табл. 2

Тересва	1957	7 204	Тячівський
Воловець	1957	6 760	Воловецький
Усть-Чорна	1957	3 428	Тячівський
Чинадієво	1959	8 894	Мукачівський
Вилок	1959	3 446	Виноградівський
Дубове	1971	11 494	Тячівський
Ільниця	1971	8 988	Іршавський
Довге	1971	6 581	Іршавський
Богдан	1971	5 924	Рахівський
Поляна	1971	4 314	Свалявський
Середнє	1971	3 998	Ужгородський
Тур'я Ремети	1971	3 585	Перечинський
Нижні Ворота	1971	3 214	Воловецький
Кобилецька Поляна	1971	3 025	Рахівський
Батєво	1971	2 915	Берегівський
Вишкове	1976	11 397	Хустський
Колочава	1976	6 795	Міжгірський
Майдан	1976	3 091	Міжгірський
Кольчине	1979	6 792	Мукачівський
Жденієве	1981	1 592	Воловецький

Джерело: (Селменський, 1983).

Отже, після офіційного входження Закарпатської обл. у 1946 р. до складу Радянського Союзу, чисельність населення краю почала стрімко зростати. Внаслідок започаткованої радянською владою активної індустріалізації, більшість прибулих оселялася в містах або ж у селищах міського типу, де розташовувалися промислові об'єкти. Так чимало сіл підпало під критерії статусу селища міського типу, тож їхня кількість до 1991 р. зросла вдвічі – від 14 до 28 (див. табл. 2) (Ільтьо, 1989). Подвоїлася і кількість міст: якщо 1946 р. містами були Ужгород, Мукачево, Берегове, Хуст і Виноградів, то до 1991 р. такий статус одержали Тячів, Свалява, Чоп, Рахів та Іршава. На кінець 1991 р. у Закарпатській обл. нараховувалося 562 села, 28 селищ міського типу і 10 міст, усього – 600 населених пунктів (Ільтьо, 1992).

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Верменич, Я. (2009). *Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування*: у 2 ч. Київ.

Дністрянський, М. (1992). *Кордони України. Територіально-адміністративний устрій*. Львів: Світ.

Информационно-статистический отдел при Секретариате Президиума Верховного Совета СССР. (1949). В П. Туманов (ред.), *СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 мая 1949 года*. Москва. <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/8460#mode/inspect/page/214/zoom/4>

Информационно-статистический отдел при Секретариате Президиума Верховного Совета СССР. (1959). В П. Туманов (ред.), СССР. *Административно-территориальное деление союзных республик. Дополнения к справочнику выпуска 1958 года: Изменения, происшедшие за период с 1 янв. 1958 г. по 1 янв. 1959 г.* Москва. <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/8496#mode/inspect/page/1/zoom/4>

Льтьо, І. В. (1989). *Народне господарство Закарпатської області в 1988 році. Статистичний збірник*. Ужгород: Статистичне управління Закарпатської області.

Льтьо, І. В. (1992). *Народне господарство Закарпатської області в 1991 році. Статистичний збірник*. Ужгород.

Квашенко, Г. С. (1968). *Закарпатська область. Довідник адміністративно-територіального поділу*. Ужгород.

Недуч, А. А. (1971). Зміни в адміністративно-територіальному поділі УРСР (1919–1970 рр.). *Український історико-географічний збірник, 1*, 197–213.

Попівський, М. Ф. (1947). *Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ: на 1 вересня 1946 року*. Київ: Українське видавництво політичної літератури.

Селменський, І. С. (1983). *Закарпатська область. Довідник адміністративно-територіального поділу на 1 жовтня 1983 року*. Ужгород: Радянське Закарпаття.

Стогова, О. (2019). Адміністративно-територіальний устрій в Україні: основні етапи становлення та їхні характеристики. *Сучасне суспільство, 1*, 221–232.

**Указ-1:** Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про утворення Закарпатської області в складі Української РСР». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 1947. № 5–6, ст. 3. <https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%92%D0%92%D0%A0/1947/5-6>

**Указ-2:** Указ Президії Верховної Ради УРСР від 30.12.1962. «Про укрупнення сільських районів Української РСР». *ДАВіО*. Ф. Р-2700, оп. 6, од. зб. 1789, с. 204–247. [https://uk.wikisource.org/wiki/Указ\\_Президії\\_Верховної\\_Ради\\_УРСР\\_від\\_30.12.1962\\_«Про\\_укрупнення\\_сільських\\_районів\\_Української\\_РСР»](https://uk.wikisource.org/wiki/Указ_Президії_Верховної_Ради_УРСР_від_30.12.1962_«Про_укрупнення_сільських_районів_Української_РСР»)

**Указ-3:** Указ Президії Верховної Ради УРСР. «Про внесення змін в адміністративне районування Української РСР». *Відомості Верховної Ради*. 1965. № 3, ст. 64. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2%D0%BD-06#Text>

**Указ-4:** Указ Президії Верховної Ради УРСР від 8.12.1966. «Про утворення нових районів Української РСР». *Відомості Верховної Ради УРСР*. № 48, ст. 511–521. [https://uk.wikisource.org/wiki/Указ\\_Президії\\_Верховної\\_Ради\\_УРСР\\_від\\_8.12.1966\\_«Про\\_утворення\\_нових\\_районів\\_Української\\_РСР»](https://uk.wikisource.org/wiki/Указ_Президії_Верховної_Ради_УРСР_від_8.12.1966_«Про_утворення_нових_районів_Української_РСР»)

Шабельніков, В. (2009). Область у системі адміністративно-територіального поділу УРСР у 30-ті роки ХХ ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Історичні науки, 94/81*.

Brenzovics, L. (2009). Kárpátalja történetének korszakai és gazdasági-társadalmi helyzete a XX. században. In B. Baranyi. (Ed.), *Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói, 11*. Pécs; Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 75–106.

## REFERENCES

Vermenych, Ya. (2009). *Administratyvno-terytorialnyi ustrii Ukrainy: evoliutsiia, suchasnyi stan, problemy reformuvannia: u 2 ch.* Kyiv (in Ukrainian).

Dnistrianskyi, M. (1992). *Kordony Ukrainy. Terytorialno-administratyvnyi ustrii*. Lviv: Svit (in Ukrainian).

Ynformatsyonno-statystycheskyi otdel pry Sekretaryate Prezydyuma Verkhovnoho Soveta SSSR. (1949). In P. Tumanov (Ed.), *SSSR. Admynstratyvno-terytoryalnoe delenyie soiuznykh respublyk na 1 maia 1949 hoda*. Moskva. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8460#mode/inspect/page/214/zoom/4> (in Russian).

Ynformatsyonno-statystycheskyi otdel pry Sekretaryate Prezydyuma Verkhovnoho Soveta SSSR. (1959). In P. Tumanov (Ed.), *SSSR. Admynstratyvno-terytoryalnoe delenyie soiuznykh respublyk. Dopolnenia k spravochnyku vypuska 1958 hoda: Yzmeneniya, proysshedshye za peryod s 1 yanv. 1958 h. po 1 yanv. 1959 h.* Moskva. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8496#mode/inspect/page/1/zoom/4> (in Russian).

Ilto, I. V. (1989). *Narodne hospodarstvo Zakarpatskoi oblasti v 1988 rotsi. Statystychnyi zbirnyk*. Uzhhorod: Statystychno upravlinnia Zakarpatskoi oblasti (in Ukrainian).

Ilto, I. V. (1992). *Narodne hospodarstvo Zakarpatskoi oblasti v 1991 rotsi. Statystychnyi zbirnyk*. Uzhhorod (in Ukrainian).

Kvashenko, H. S. (1968). *Zakarpatska oblast. Dovidnyk administratyvno-terytorialnoho podilu*. Uzhhorod (in Ukrainian).

Nedukh, A. A. (1971). Zminy v administratyvno-terytorialnomu podili URSS (1919–1970 rr.). *Ukrainskyi istoriko-geohrafichnyi zbirnyk, 1*, 197–213 (in Ukrainian).

Popivskyi, M. F. (1947). *Ukrainska RSR: Administratyvno-terytorialnyi podil: na 1 veresnia 1946 roku, 1*. Kyiv: Ukrainske vyd-vo politychnoi literatury (in Ukrainian).

Selmenskyi, I. S. (1983). *Zakarpatska oblast. Dovidnyk administratyvno-terytorialnoho podilu na 1 zhovtnia 1983 roku*. Uzhhorod: Radianske Zakarpattia (in Ukrainian).

Stohova, O. (2019). Administratyvno-terytorialnyi ustrii v Ukraini: osnovni etapy stanovlennia ta yikhni kharakterystyky. *Suchasne suspilstvo, 1*, 221–232 (in Ukrainian).

Verkhovna Rada URSS. (1947). Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady URSS «Pro utvorennia Zakarpatskoi oblasti v skladi Ukrainskoi RSR». *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, 5–6, 3. <https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%92%D0%92%D0%A0/1947/5-6> (in Ukrainian).

Verkhovna Rada URSS. (1962). Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady URSS vid 30.12.1962. «Pro ukрупnennia silskykh raioniv Ukrainskoi RSR». *DAViO*. F. R-2700, op. 6, od. zb. 1789, s. 204–247. [https://uk.wikisource.org/wiki/Ukaz\\_Prezydii\\_Verkhovnoi\\_Rady\\_URSS\\_vid\\_30.12.1962\\_«Pro\\_ukрупnennia\\_silskykh\\_raioniv\\_Ukrainskoi\\_RSR»](https://uk.wikisource.org/wiki/Ukaz_Prezydii_Verkhovnoi_Rady_URSS_vid_30.12.1962_«Pro_ukрупnennia_silskykh_raioniv_Ukrainskoi_RSR») (in Ukrainian).

Verkhovna Rada URSS. (1965). Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady URSS «Pro vnesennia zmin v administratyvne raionuvannia Ukrainskoi RSR». *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, 3, 64. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2%D0%BD-06#Text> (in Ukrainian).

Verkhovna Rada URSS. (1966). Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady URSS vid 8.12.1966. «Pro utvorennia novykh raioniv Ukrainskoi RSR». *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSS*, 48, 511–521. [https://uk.wikisource.org/wiki/Ukaz\\_Prezydii\\_Verkhovnoi\\_Rady\\_URSS\\_vid\\_8.12.1966\\_«Pro\\_utvorennia\\_novykh\\_raioniv\\_Ukrainskoi\\_RSR»](https://uk.wikisource.org/wiki/Ukaz_Prezydii_Verkhovnoi_Rady_URSS_vid_8.12.1966_«Pro_utvorennia_novykh_raioniv_Ukrainskoi_RSR») (in Ukrainian).

Shabelnikov, V. (2009). Oblast u systemi administratyvno-terytorialnoho podilu URSS u 30-ti roky XX st. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu im. Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia». Serii: Istorychni nauky, 94/81* (in Ukrainian).

Brenzovics, L. (2009). Kárpátalja történetének korszakai és gazdasági-társadalmi helyzete a XX. században. In B. Baranyi (Ed.), *Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói, 11*. Pécs; Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 75–106 (in Hungarian).

**Yelyzaveta MOLNAR D.**

*PhD (History)*

*Associate Professor of the Department of History and Social Sciences  
Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6453-8174>*

*e-mail: [molnar.d.ertzsebet@kmf.org.ua](mailto:molnar.d.ertzsebet@kmf.org.ua)*

**Stefan MOLNAR D.**

*PhD (Earth Science)*

*Associate Professor of the Department of Geography and Tourism  
Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2959-9136>*

*e-mail: [molnar.d.istvan@kmf.org.ua](mailto:molnar.d.istvan@kmf.org.ua)*

## **CHANGES IN THE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE AND POPULATION OF ZAKARPATTIA DURING THE SOVIET PERIOD (1946–1991)**

It is noted that Zakarpattia, as a separate administrative-territorial unit consisting of Uzhan, Berez, Ugochan, and Maramoros counties, was created in 1919–1920 as part of Czechoslovakia. It was found that as a result of the administrative-territorial reform in 1926, the zhupas were united in the so-called a large zhupa, and 14 districts were created. In 1928, due to consolidation, the number of districts was reduced to 12. In 1938–1939, the territory returned to Hungary, which carried out several administrative-territorial reforms.

It is claimed that in the autumn of 1944, it became obvious that the territory of Zakarpattia would fall under the influence of the Soviet Empire. In present study particular attention is paid to the fact that the Soviet military administration returned the administrative-territorial division of the Czechoslovak period. It is noted that in 1946, the region officially became part of the Soviet Union, so the formation of the administrative-territorial system continued in order for the region to organically fit in with other regions of the Ukrainian SSR.

It was found that the most significant administrative transformations took place from 1946 to 1969. According to the administrative division in 1946, the region consisted of 15 administrative units: 2 cities of regional subordination and 13 districts. It was established that in 1962, 8 districts were liquidated in Zakarpattia, but later the disintegration of districts was carried out and as a result of this reorganization 11 districts were created in 1965, and 2 more in 1966. As a result of the administrative-territorial reform of the Ukrainian SSR in 1965–1966, Zakarpattia again consisted of 13 districts and 2 cities of the regional order.

In 1967–1969 there was the formation of new village councils, their merger or liquidation, the transfer of village council centres to other settlements, a change in the administrative subordination of village councils, the inclusion of villages in the strip of urban-type cities and towns. It can be concluded that, after repeated administrative transformations, the number of settlements in Zakarpattia Oblast increased from 512 in 1946 to 603 in 1969. In the period from 1969 to 1991 significant changes did not occurred.

**Keywords:** Ukraine, Zakarpattia, administrative-territorial units, Soviet Union.

УДК [323.15(477.87=511.141):373/378]"1946/1991"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-118-134

**Наталія ВАРОДІ**

*кандидат історичних наук*

*доцент кафедри історії та суспільних дисциплін*

*Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4175-4928>*

*e-mail: [varadinatalia29@gmail.com](mailto:varadinatalia29@gmail.com)*

## **СЕРЕДНЯ, ПРОФЕСІЙНА ТА ВИЩА ОСВІТА УГОРСЬКОЇ МЕНШИНИ ЗАКАРПАТТЯ В РАДЯНСЬКІ ЧАСИ**

Зазначено, що Президія Верховної Ради Радянського Союзу перетворила Закарпаття, яке перейшло під радянський контроль 26 вересня та 28 жовтня 1944 р., на типову радянську область УРСР, що тривало до розпаду Радянського Союзу 1991 р. Стверджено, що суть радянізації краю та його подальшого культурного розвитку у відповідних умовах можна глибше розкрити завдяки дослідженню освіти в Закарпатській обл. радянського періоду.

Встановлено, що загалом проблеми освіти угорців Закарпаття розглянуто побіжно (наприклад, у працях, які підготували Василь Міщанин та Октавія Фізені, Роман Офіцинський і Чілла Фединець), передусім на рівні середньої школи, а те, як представники цього народу здобували професійну й вищу освіти, залишається поза увагою.

На основі принципів історизму, об'єктивності, сукупності спеціальних історичних і загальнонаукових методів виявлено особливості розвитку середньої, професійної й вищої освіти на Закарпатті радянського періоду, які стосувалися угорців. Встановлено, що у розвитку освіти на Закарпатті, як середньої, так і професійної й вищої, за радянськими стандартами інтереси угорського населення не враховували повністю. Зауважено, що найяскравіше це виявлялося в замовчуванні й ігноруванні на офіційному рівні важливих проблем, навіть тих, на які скарги надходили у складі розширених правозахисних подань угорців. Стверджено, що заклади освіти нерідко ставали неофіційними осередками збереження угорської ідентичності, через що задіяні в цьому активісти наражалися на небезпеку репресій, аби знизити ризик, автори звернень аргументували свої вимоги, зокрема й щодо освіти, покликаючись на ідеали ленінізму. Встановлено, що важливу роль у покращенні якості освіти відігравали контакти з освітянами Угорської Народної Республіки. Також простежено, що радянська політика щодо використання в закладах освіти угорської мови не була цілком послідовною.

**Ключові слова:** угорське населення, Закарпатська область УРСР, школа, училище, університет.

Між 26 вересня і 28 жовтня 1944 р. Закарпаття перейшло під радянський контроль (Botlik, 1997, old. 274). З осені 1944 р. місцеве керівництво поступово замінювалося на нове – народний комітет, який призначила влада, брехливо називаючи «обраним», руйнуючи в такий спосіб колишню демократичну адміністрацію. Був проголошений

і введений у дію закон ленінської національної політики (Törvénytervezet, 1955, old. 284–286), який проголошував право націй або національностей на самовизначення. Він дозволяв вільні об'єднання, могли створюватися партії, навіть із представниками етнічних груп, гарантував свободу слова. Це звучало добре, але насправді його не дотримувалися (Biró, 2002, old. 239).

Чехословацький і радянський уряди в Москві 29 червня 1945 р. уклали Договір про остаточне передання Закарпаття (ДАЗО-15, арк. 1–2; Vida, Zseliczky, 2004, old. 252). Документ 22 листопада 1945 р. ратифікували Тимчасові національні збори Чехословаччини, а 27 листопада 1945 р. – Президія Верховної Ради Радянського Союзу. З 22 січня 1946 р. Президія Верховної Ради перетворила Закарпаття на типову радянську область УРСР, інтегрувавши край під назвою «Закарпатська область» у радянський адміністративно-територіальний устрій (Botlik, 2010, old. 217), до якого він належав аж до розпаду Радянського Союзу, тобто до 1991 р.

Уже протягом 1944–1945 рр. на Закарпатті відбулися значні зрушення в освіті, передусім шкільній. Було виконано головні завдання – налагодження роботи шкіл, забезпечення їх кадрами, затверджено перехідні навчальні плани та програми (Мищанин, 2016, с. 57). Завдяки поглибленому дослідженню освіти в Закарпатській обл. часів СРСР можна краще зрозуміти суть радянізації краю та його подальшого культурного розвитку у відповідних умовах.

Окремі праці освіти на підрадянському Закарпатті присвятили такі науковці, як В. Мищанин (реформам цієї галузі передусім на рівні середніх закладів у 1944–1946 рр.) (Мищанин, 2016, с. 52–59) та О. Фізеші (зосередилася на комплексному розгляді початкової освіти краю протягом усього радянського часу) (Фізеші, 2017, с. 306–309). Роман Офіцинський і Чілла Фединець (Csilla Fedinec) підготували розділ про освіту часів перебування регіону у складі УРСР до колективного видання з історії Закарпаття (Oficinskij, Fedinec, 2010, old. 309). Загалом проблеми освіти угорців учені розглядають побіжно, найперше на рівні середньої школи, тоді як те, як представники цього народу здобували професійну й вищу освіту, взагалі залишається поза їхньою увагою.

Мета роботи – виявити особливості розвитку середньої, професійної та вищої освіти на Закарпатті радянського періоду, що стосувалися угорського населення.

У тих школах, які не були зруйновані під час війни, після того, як створили т. зв. Педагогічну комісію (ДАЗО-9, арк. 6), уже пізньої осені 1944 р., розпочалося навчання в дусі радянізації та влаштування угорських дітей в українські школи. 15 грудня, згідно з рішеннями № 6 і № 19 Народної Ради, всі угорські учні, які навчалися в українських школах, мали перебувати в окремій групі, протягом року вивчаючи лише російську й українську мови і літератури, а також історію та географію Радянського Союзу (ДАЗО-17, арк. 1). Викладання Конституції СРСР також було обов'язковим у всіх школах (ДАЗО-17, арк. 3–5). Відповідно до постанови Народної Ради Закарпатської України № 58/1945 від 20 квітня 1945 р. про реформу народної освіти, всі навчальні заклади були націоналізовані, за винятком духовних семінарій, бо церковні школи перейшли під управління сіл і міст (ДАЗО-17, арк. 33). Учителі стали державними службовцями (ДАЗО-11, арк. 1–12; Szamborovszkyné, 2016, old. 98), за якими постійно спостерігали (ДАЗО-13, арк. 1). Замість чинних типів шкіл запровадили навчальні заклади з назвами «неповна середня школа» та «середня школа» (ДАЗО-10, арк. 1–2). Створили Центральний методичний кабінет, тобто центральний орган із питань освіти

та виховання на Закарпатті (ДАЗО-12, арк. 1–6). Відповідно до ст. 124 Конституції Радянського Союзу, у школах було заборонено викладання релігії (ДАЗО-17, арк. 43).

У постанові від 15 квітня 1945 р. зазначено, що в українській народній школі можна відкривати паралельні угорські класи, а в тому населеному пункті, де батьки просять, – угорські школи (ДАЗО-17, арк. 27). Однак на цьому шляху виникла низка перешкод.

Згідно з постановою від 30 червня 1945 р., учителі угорської національності мали брати участь у курсах перепідготовки (ДАЗО-2, арк. 1–34).

Рішення Народної Ради № 63138-V/1945 від 20 липня 1945 р. змінило всю систему освіти з 1945/1946 н. р. Так народна школа стала 4-класною початковою, громадянська – 7-класною неповною середньою, гімназія – 10-класною повною середньою (ДАЗО-17, арк. 1). У 1945/1946 н. р. було ухвалено відкрити й неповні середні школи з угорською мовою навчання. Однак там, де угорці жили розсіяно, жодної не відкрили (Orosz, 1995, old. 6). Перевіряли всі підручники угорською мовою (ДАЗО-14, арк. 1–5).

У 1953 р. було відкрито перші угорські середні школи у Великій Доброні, Великих Берегах та м. Берегові (Benedek, 1993, old. 107), а 1947 р. і 1958 р. у Мукачівському й Ужгородському педагогічних училищах – угорськомовні відділення. Випускники цих закладів мали змогу викладати в 7-класних початкових школах. 19 липня 1945 р. прийнято рішення створити Закарпатський український університет, відтак за участю низки радянських учених і викладачів створено Ужгородський державний університет (УжДУ) для підготовки вчителів і фахівців краю (ДАЗО-12, арк. 1–8; Brenzovics, 2009, old. 98).

Радянський Союз хотів зробити середню освіту загальною. На початок 1960-х років угорська шкільна мережа охопила всю територію, яку населяли угорці. У 1968/1969 н. р. уже діяло 93 угорські школи із 22 807 учнями, з них 18 – середніх, 58 – 8-класних, 17 – початкових. Відповідно до звіту, який підготувало керівництво області, 1973 р. мережа загальноосвітніх шкіл Закарпаття повністю «задовольняла угорське населення», оскільки в 1972/1973 н. р. налічувалося 95 шкіл (20 336 учнів), із них 20 – середніх, 59 – 8-класних і 16 – початкових. У 28 із 95 діяли паралельні угорсько-українські й угорсько-російські класи, було створено «інтернаціоналістичні» змішані школи, у яких навчання відбувалося угорсько-українською та угорсько-російською мовами (Benedek, 1993, old. 108). А у Свалявській середній школі був тримовний паралельний клас – російсько-українсько-угорський. У названих школах викладало 1 540 вчителів, із яких 736 мали вищу освіту. В обласному методичному кабінеті був окремий угорський відділ. Щомісяця 15 учителів могли проходити підвищення кваліфікації в Угорській Народній Республіці, а керівники шкіл їздили для цього до Києва, у Центральний інститут.

Діяло відділення республіканського видавництва підручників «Радянська школа» (ДАЗО-7, арк. 16–17), створене наприкінці 1946 р., яке поступово почало видавати угорські варіанти підручників, перекладені з російської й української мов. Перекладачі повинні були суворо дотримуватися оригінального тексту, але не мали практики й доступу до угорської спеціалізованої літератури, тому нерідко спотворювали наукову термінологію (Oficinszkij, Fedinec, 2010, old. 309).

На 1974 р. було 58 угорських середніх шкіл, 1979 р. – лише 31. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років 29 із 86 угорських шкіл були середніми.



Угорськомовну професійну освіту було відновлено у вересні 1988 р., коли в Берегівському професійно-технічному училищі легкої промисловості відкрили першу угорську групу, а пізніше цей приклад перейняли в кількох установах (Botlik, Dupka, 1991, old. 83).

Ухвалена в жовтні 1961 р. на XXII З'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) програма партії містила ознаки нового підходу до етнічних питань: «Культурне будівництво та ідеологічна робота сприяють зближенню національностей і націй. Збільшується взаємний обмін духовними цінностями. Все це призведе до формування в майбутньому єдиної загальнонаціональної культури комуністичного суспільства» (VZ). «Комуністичне будівництво, яке перебуває у процесі загального розгортання, знаменує новий етап у розвитку етнічних відносин у Радянському Союзі. Процес побудови комунізму характеризується подальшим зближенням національностей і досягненням їхньої повної єдності. Однак розмивання етнічних та, зокрема, мовних відмінностей – це набагато довший процес, ніж зникнення класових кордонів» (Népszabadság, 1961). «Зникнення етнічних відмінностей – об'єктивний історичний прогресивний чинник. Однак цей процес дуже тривалий і його вимушене пришвидшення може призвести лише до відродження шкідливих націоналістичних пережитків» (Csanádi, 2004, old. 243–244). З метою зближення націй, ідеологічну роботу підняли на ще вищий рівень (ДАЗО-5, арк. 1–131). Безсумнівно, було вжито заходів, щоби більш-менш виправити образи, яких зазнали угорці до того часу, передусім у галузі освіти.

Радянські репресії після 1945 р. не давали можливості організувати інтелектуальне життя, розвивати таланти тої частки угорського етносу, яка залишилася на Закарпатті (Botlik, Dupka, 1991, old. 58).

До УжДУ 1963 р. було прийнято перших студентів зі спеціальності «Угорська мова та література» (Orosz, 2007, old. 254). У 1963–1964 рр. угорське відділення ще не мало окремої кафедри, а тимчасово належало до кафедри іноземних мов, яку очолював доцент Шандор Рот (Sándor Róth). Із вересня 1964 р. створено спільну кафедру угорської та французької філології, яку очолив доцент Михайло Симулик. Зі збільшенням кількості студентів вона також розвивалася, тож потребувала нових кадрів.

У 1965 р. створено самостійну кафедру угорської мови та літератури, яку у вересні 1966 р. очолив Петро Лизанець (Péter Lizanec), де фахові предмети вивчали угорською мовою, а інші – російською й українською. На т. зв. відкриту денну форму навчання університету кафедра угорської мови та літератури з 1963 р. могла приймати 10 студентів, на заочну – 10–15. Серед прийнятих 1970 р. 9,4 % були угорської національності (Kovács, Benedek, 1970, old. 1144). Першими викладачами кафедри стали Шандор Рот, Владімір Пірошка (Vladimir Piroška), Імре Закань (Imre Zákány) та Ержебет Гортвай (Erzsébet Gortvay). У 1966 р. викладачем обрали Іштвана Ковтюка (István Kótyuk), а наступного року – Шандора Фодо (Sándor Fodó), випускника Тартуського університету, та Віру Васовчик. Від жовтня 1967 р. на кафедрі відкрито аспірантуру. Відповідно до навчальної програми, тут викладали історію угорської літератури, історію мови, сучасну угорську мову, історію угорської літературної мови, угорську діалектологію, стилістику тощо, а також приймали кількох запрошених викладачів, як-от: Ласло Вайду (László Vajda), викладача Педагогічного інституту м. Сегед; Бейлу Калмана (Béla Kálmán), професора Дебреценського університету;

Андраша Мезева (András Mező), викладача Педагогічного інституту м. Ньїредьгаза; Йозефа Маргочі (József Margócsy), доцента, завідувача кафедри угорської літератури Педагогічного інституту м. Ньїредьгаза. Під час навчання студенти проходили практику з фольклорно-діалектного збирання, а також педагогічну та навчально-виробничу. Наприклад, у Педагогічному інституті м. Сегед, університетах Будапешта, Інституті мовознавства Угорської академії наук. Викладачі й студенти кафедри брали участь у лекціях Угорського вільного літнього університету лінгвістики та літератури в Дебрецені (Lizanec, 1969, old. 187–189). Університет мав офіційний договір із Педагогічними університетами міст Сегед і Ньїредьгаза (ДАЗО-4, арк. 8). З усього цього видно, що угорське відділення підтримувало тісні зв'язки з вищими навчальними закладами Угорської Народної Республіки. Викладання угорської філології в університеті мало величезне значення для розвитку угорської культури на Закарпатті.

Окрім вищих навчальних закладів Угорщини, університет підтримував культурні й наукові зв'язки з Чехословаччиною та Югославією (ДАЗО-16, арк. 56). Мав офіційний договір із Кошицьким університетом ім. Йозефа Шафарика й Університетом Нового Сада (ДАЗО-4, арк. 8).

В університеті великий акцент робили на ідейно-просвітницькій роботі, інтернаціоналістичній освіті, для чого тут діяли наукові гуртки. У 1968/1969 н. р., наприклад, було 78 академічних, 10 з яких – при кафедрі суспільних наук, загалом вони об'єднували 2 043 студентів. Гуртки організовували наукові конференції, ювілейні заходи (до прикладу, із нагоди дня народження Леніна (Владимир Ленин)), атеїстичні вечори (ДАЗО-16, арк. 56). У 1972 р. на денній формі навчалось вже 70 студентів, на заочній – 22, понад 250 угорських студентів здобувало інші спеціальності. Більшість із них влаштувалася на роботу в угорськомовних школах, а частина – в установах області, які працювали угорською (ДАЗО-3, арк. 10–11).

Знання студенти переважно одержували від викладачів, які через радянську програму репресій були загнані до своїх домівок, а також від викладачів кафедри або завдяки особистому старанню. Справді жорстке консервативне спрямування угорської кафедри вирізнялося навіть у середовищі університету (Soós, 1997, old. 95).

Багато років на різні факультети УжДУ не можна було складати вступні іспити угорською мовою. Пізніше прийняли рішення пом'якшити антиугорську політику й дозволили випускникам угорськомовних шкіл складати іспит угорською. Однак ця «пільга» виявилася нетривалою. Вже 30 липня 1970 р. видано наказ ректора, який знову зобов'язав абітурієнтів з угорськомовних шкіл складати вступні іспити з російської та української мов і літератур. Дивує, що перед впровадженням такої міри університет сам організував 8-місячний платний підготовчий курс, на якому абітурієнтів готували до іспиту з угорської мови та літератури (усного й письмового), незалежно від того, на який факультет університету вони хотіли вступити. За кілька місяців до вступних іспитів на шпальтах «Карпаті ігоз со» («Закарпатської правди») з'явилося повідомлення, де було підтверджено інформацію про те, що на всі факультети можна складати вступні іспити угорською мовою, уже і графік був вивішений, проте за два дні до них з'явився наказ ректора про заборону. Цьому свавілля не завадило й те, що на прохання батьків Всесоюзне міністерство вищої та професійної освіти постановило всім випускникам угорськомовних шкіл складати іспити угорською мовою на всіх факультетах університету. У 1971 р. заборонили навіть дозволені доти

письмові іспити з рідної (угорської) мови. Крім того, всіх випускників угорських шкіл, які вступали до університету, змушували писати заяву на іспит російською мовою «добровільно» (Подання 1972, old. 12–13).

На 1971 р. в УжДУ навчалось 11 тис. студентів 22-х національностей, бо у школах цієї частини України тоді велося навчання щонайменше п'ятьма мовами для місцевостей із переважанням російської, української, угорської, молдавської та словацької національностей (MN). Архівні джерела вказують на ще більшу кількість. В одному зі звітів зазначено, що в університеті навчаються студенти 27 різних національностей (українці, росіяни, білоруси, угорці, словаки, чехи, поляки, румуни, німці, грузини, казахи) (ДАЗО-4, арк. 8).

Відчувши політичне пом'якшення, не боячись потрапити до таборів за те, що вони підіймуть голос, декілька осіб звернулося до владних органів із проханням складати вступні іспити угорською мовою, адже молоді люди з хорошими здібностями не могли вступити до університету через погане володіння російською. Так учинив, наприклад, Ендре Полцер (Endre Polczer) (вчитель фізики та математики Велиберезької середньої школи в 1953–1987 рр.), який у 1971–1972 рр. написав кілька листів до Міністерства освіти СРСР і кілька разів відвідував університет, де познайомився з Шандором Фодою, за порадою якого надіслав телеграму до Москви, оскільки, попри відповідь-підтримку Міністерства народної освіти УРСР, улітку 1972 р. ще не було проведено підготовки до вступу угорською мовою. Після того, як дозволили вступний іспит угорською мовою, автора листів ретельно допитали в Берегівському бюро Комітету державної безпеки (КДБ) (Császár, 2013, old. 81–90).

Завдяки об'єднанню громадськості та її рішучості формувалися подання, перше з яких потрапило до державних органів 1963 р. Із цього року, коли берегівська група ветеранів-інтернаціоналістів Жовтневої революції звернулася до територіальних органів Закарпаття, навіть до самого Микити Хрущова (Никита Хрущов), щодо забезпечення територіальних і культурних прав угорців, низка подань свідчить про те, що навіть після репресій ця спільнота не здавалася (Benedek, 1993, old. 115).

У місці зустрічі інтелігенції Берегівщини, на квартирі Гізелли Драваї (Gizella Drávai), однієї з авторів закарпатських угорських підручників, Янош Кіш Ковач (János Kis Kovács) та його побратими 8 січня 1963 р. підготували подання, а також написали Микиті Хрущову відкритого листа, у якому розкрили порушення прав закарпатської угорської громади і просили усунути їх. Прямолинійний текст подання починається так: «Ми, нижчепідписані колишні червоноармійці, члени комуністичної партії та безпартійні, звертаємося до Вас, Микито Сергійовичу, із проханням надати нам допомогу в тім, щоб ми, угорські робітники Закарпатської області, згідно відповідних статей Радянської Конституції, змогли отримати в рамках Української Радянської Соціалістичної Республіки автономію, у вигляді національного автономного округу» (ДАЗО-1, арк. 25). Наголошували, що їхнє прохання не підігрувають націоналістичні настрої, проте вони стурбовані майбутнім закарпатських угорців, тому прохання про автономію формулюють й обґрунтовують фактами в шести пунктах, звертаючи увагу на проблеми угорців (ДАЗО-1, арк. 24–26). Щодо освіти, то акцентували на тому, що молодь, закінчуючи середню школу, не може складати вступний іспит в УжДУ угорською мовою, а також скаржилися, що в угорських середніх школах працюють переважно вчителі-українці, які дуже погано володіють угорською (ДАЗО-1, арк. 24–26).

Окрім Гізелли Драваї, до написання листа долучився Дьордь Чанаді (György Csanádi), тоді відповідальний редактор угорськокомовної газети Берегівського р-ну «Вереш Засло». Одну з копій листа зберегла для нащадків художниця Анна Горват, вмонтувавши її в керамічну скульптуру (ДАЗО-1, арк. 24–26), а одну знайдено в Закарпатському обласному архіві під час написання цього дослідження. Причетних до формулювання його тексту допитали, але до відповідальності не притягнули (Dupka, 2004, old. 46).

На думку деяких істориків, одним із результатів подання стало створення кафедри угорської філології в УжДУ. Проте влада мовчала про надання колективних прав, а прохання про них усе ще вважалося антирадянським (Dupka, 2014, old. 143).

Із відома університету 1966 р. для надання можливостей друкуватися угорським поетам і письменникам незалежна група молодих студентів університету започаткувала самвидавний друкований літературний журнал «Едютт» («Разом»), який редагував Андраш Ш. Бенедек (András S. Benedek). Проте університетський партійний комітет 1967 р. його заборонив, а редакторів притягнув до відповідальності (Botlik, Dupka, 1991, old. 99).

Угорський мовознавець Шандор Фодо, молодий викладач, який почав працювати в університеті 1 вересня 1967 р., заснував Угорський фольклорний ансамбль (Czébely, 2019, old. 67), про що преса також повідомляла: «Хор під керівництвом художнього керівника Шандора Фодо мав великий успіх. Танцювальний колектив виконав кілька красивих угорських танців. Глядачі подякували Ласло Дьорке та його однокурсникам за декламування віршів довготривалими оплесками» (VZ). Ансамбль після одного з виступів виконав пісню Кошута, за що партійний комітет університету звинуватив учасників у націоналізмі, заборонивши подальші виступи. Наказом ректора УжДУ від 24 лютого 1971 р. Ш. Фодо звільнили з посади викладача кафедри угорської мови та літератури (Czébely, 2013, old. 89), куди він зміг повернутися лише 1976 р. (Fodó, 1998, old. 52–54), хоча студенти навіть написали листа, у якому просили про його відновлення на посаді.

На шпальтах «Карпаті ігоз со» було опубліковано кілька статей Л. Балли й інших, у яких засуджувалися молоді інтелектуали. Найсерйозніша серед них – (імовірно) Л. Балли від 20 серпня 1971 р. під назвою «Відчуження? Закарпатська молодь, угорські письменники університету та студія “Форраш”» (ДАЗО-17, арк. 4). Автор, зокрема, засуджував партком УжДУ за те, що той їх політично не контролює та не виховує, не стежить за їхніми публічними виступами й публікаціями у пресі, бо автори ідеологічно «неправильних» віршів – переважно студенти університету за спеціальністю «Угорська мова та література». Анонімний автор редакції «Закарпатської молоді» вимагав від парткому університету виправлення цієї серйозної помилки у стилі терміни (ДАЗО-17, арк. 4). Стаття спричинила обурення громадськості й усупереч намірам авторів перетягнула її на бік молодих письменників.

У відповідь на статтю, яку вони вважали відкритою атакою, і не маючи іншого способу на захист своєї честі, висловлення власної думки, у вересні–жовтні 1971 р. члени студії «Джерело» скерували Подання до Закарпатського обласного комітету Комуністичної партії України (КПУ), до Юрія Мейгеша (György Méhes), відповідального секретаря Закарпатської організації Спілки письменників України, до редакторської колегії газети «Карпаті ігоз со», до редакторів «Закарпатської молоді», Ласло Лендела (László Lengyel) та Яноша Фейєша (János Fejes) (Подання, 1971). У

ньому вони відкинули політичні, моральні, професійно-моральні звинувачення на свою адресу (Подання, 1971, с. 5). У документі, який пізніше стане відомим під назвою «Сімдесят перше Подання», були визначені серйозні проблеми угорців Закарпаття, їхні національні права, зокрема право користуватися рідною мовою та культурою, містилися висловлювання проти клейма колективної провини угорців і німців, вперше сформульовано необхідність створення угорської правозахисної організації (Botlik, 2003, old. 134).

Щодо освіти, то автори подання серед труднощів і проблем, здатних навіть підштовхнути угорців до масової еміграції (Подання, 1971, с. 5), згадують, що наперекір прописаній у Конституції рівності угорців з іншими радянськими громадянами (Подання, 1971, с. 6) в угорських школах угорських сіл діти повинні вітатися російською мовою (Подання, 1971, с. 7). Передаючи від дверей до дверей документ, його підписали тисячі людей, які запевняли ініціаторів у своїй підтримці (Botlik, 2003, old. 134).

Київський ЦК КПУ все наполегливіше вимагав від партійних лідерів Закарпаття офіційно заявити про свою позицію у справі подання, забороняючи будь-які суперечки із пресою сусідньої дружньої соціалістичної країни. Тому залишалася можливість лише непрямих висловлювань. Ласло Балла «як видатний представник закарпатських угорців» отримав завдання розкрити читачам (а отже, й авторам і підписантам подання) «нове щасливе життя» угорських робітників у радянській країні (Botlik, 2003, old. 125). Уже 28 березня 1971 р. на шпальтах «Карпати ігоз со» з'явилася його стаття «Маленька угорська громада великої радянської родини» (ДАЗО-17, арк. 4), у якій автор намагався «замаскувати і сфальсифікувати» проблеми угорського населення (Подання, 1971, с. 5).

До Москви також надійшов такий звіт першого секретаря Закарпатського обласного комітету КПУ Юрія Ільницького: «У листопаді 1971 року до обкому партії надійшов лист від групи членів угорської літературної студії “Форраш”, пронизаний духом угорського націоналізму, з наклепом на нашу радянську діяльність. Як виявилось, авторами листа були Ковач, Фодо, Бенедек та кілька студентів угорського факультету УжДУ. В листі критикується, серед іншого, те, що угорськомовні школи та кафедра угорської мови та літератури в університеті відкрилися із запізненням. Автори листа ставили претензії відносно вибіркового функціонування паралельних угорських класів у російсько- та україномовних школах та інші питання також порушували. Члени літературної студії “Джерело” вказували в листі на те, що якщо не будуть дотримані всі вимоги авторів, вони звернуться до вищих органів» (ДАЗО-6, арк. 2–3).

Серед надісланих до Москви звітів містяться своєрідні пояснення, що КПУ та місцеве радянське керівництво «робили все, щоб якнайшвидше ліквідувати успадковану від минулого економічну та культурну відсталість Закарпаття» (ДАЗО-6, арк. 1). Зокрема, створили широку мережу установ культури, охорони здоров'я і народної освіти. Наголошено, що «поки в 1944 році більше половини населення, а в деяких районах – понад 80 відсотків населення, були неписьменними, то до 1970-х років 367 з 1 000 працівників мали вищу освіту. З 1945 року в Ужгороді діє державний університет, де навчається близько 11 тисяч студентів» (ДАЗО-6, арк. 1).

У численних звітах можна прочитати, що, оскільки на Закарпатті проживає та працює майже 30 національностей, то навчання у школах ведеться чотирма мовами (ДАЗО-6, арк. 1–2).

У 1972 р. відзначали 50-річчя Радянського Союзу. Леонід Брежнєв (Леонид Брежнев) із задоволенням відзначив появу «радянського народу» як нової історичної спільноти націй. Відповідно до цієї ідеології, відмінності між національностями поступово мали зменшуватися, а нації – зближуватися, зміцнюючи нову спільноту націй – радянський народ (Brenzovics, 2013, old. 32).

Однак ці твердження щодо Закарпаття спростовує третє подання навесні 1972 р. із нагоди підготовки радянської влади до відзначення 50-річчя Радянського Союзу й триумфу ленінської національної політики. У ньому констатовано, що на Закарпатті перешкоджають утіленню партійної ленінської національної політики, політики рівності та дружби, тому ленінські принципи етнічної політики КПРС тут не можуть реалізовуватися. Як докази автори наводять те, що останніми роками до різних державних і партійних органів подано чимало скарг та запитів із просьбами усунути низку порушень конституційних прав, але ті не були почуті, натомість почалася антиугорська кампанія з кількома жертвами (Подання, 1972, old. 1–2). Зазначено, що причина проблем криється у тому, що поряд із рівними правами, гарантованими Конституцією, немає рівних можливостей (Подання, 1972, old. 5). Далі наведено перелік основних проблем, із якими доводиться стикатися місцевому угорському суспільству (Подання, 1972, old. 7), зокрема щодо освіти зазначено:

- самостійні угорськомовні школи будуть реорганізовані у змішані, у багатьох угорських і змішаних селах на Закарпатті немає угорськомовних шкіл або є лише три угорськомовні початкові класи, решта – українські; угорці, які живуть розсіяно (Свалява, Рахів, Буштино, Бичків та ін.), повністю позбавлені права на освіту рідною мовою, хоча Ленін чітко стверджував, що навіть одна–дві дитини мають право вивчати рідну мову й історію свого народу (Podannia, 1972, old. 8–9);

- угорськомовні школи не забезпечують відповідними педагогічними кадрами, крім підготовки вчителів угорської мови та літератури для угорськомовних шкіл, хоча різні факультети УжДУ мали би для цього мати всі умови (Podannia, old. 10);

- немає угорськомовного професійно-технічного училища, до жодного музичного та професійно-технічного не можна складати вступні випробування угорською, хоча в області працює майже 100 шкіл з угорською мовою (Подання, 1972, old. 11, 14);

- можливості подальшого навчання для випускників угорськомовних шкіл суттєво обмежені всупереч ст. 123 Конституції, яка стверджує, що обмеження прав людини, або надання різних пільг, залежно від належності до певної національності чи раси, є незаконним. Проте, згідно з рівними правами, що випливають із ленінської національної політики, досконале знання російської чи української мови не може бути критерієм на вступних іспитах (Подання, 1972, old. 11);

- в угорськомовних школах Закарпаття та на угорському відділенні УжДУ не викладають угорської історії, хоча ця практика суперечить духу марксизму, оскільки відриває історію літератури від загальної історії (Подання, 1972, old. 14–15);

- не вирішено питання викладання історії угорської літератури;

- керівники клубів і бібліотек сіл з угорськомовним населенням не мають відповідної кваліфікації або закінчили українську професійну школу, але в багатьох місцях вони не є носіями угорської мови, а лише трішки знають чи зовсім не знають її. Фахівців із народної культури угорською мовою також не готують, тож громадсько-

політична та культурно-просвітницька робота серед угорськомовного населення не може здійснюватися на достатньому рівні (Подання, 1972, old. 16).

Автори подання закликали до необхідності негайного вирішення проблеми, оскільки наведені факти переконливо свідчать про складність ситуації (Подання, 1972, old. 19). Документ обсягом 19 сторінок, перекладений російською, за декілька днів підписало 1 660 осіб. Кампанію з підписання організувало 12 осіб. Проте мешканець Берегова та секретар партії у Вишковому донесли інформацію про акцію до КДБ (Botlik, 2003, old. 136). В одного з організаторів провели 12-годинний обшук будинку, але подання врешті-решт потрапило до Політичного комітету ЦК КПРС, де Михайло Суслов отримав її особисто в руки.

Із Москви до Ужгорода надійшла вказівка надати офіційну відповідь на порушені в поданні питання. Відповідь Ужгорода була своєрідним звітом, яку місцева влада надіслала до Москви. У цьому документі, виданому 15 лютого 1973 р., Ю. Ільницький наголосив, що Закарпаття розвивається й відіграє значну роль у суспільно-політичному та культурному житті всієї країни, чому, зокрема, сприяє угорське населення. Водночас акцентував, що деякі представники угорської інтелігенції останнім часом «активізували свою угорську націоналістичну діяльність і виступили зі сфабрикованими звинуваченнями в порушенні керівництвом принципів ленінської національності на радянському Закарпатті» (ДАЗО-6, арк. 2).

У цьому розлоговому звіті Закарпатський обласний комітет КПУ відреагував не лише на скарги в поданні, а й на згадані статті та листи. Основна суть відповіді полягає у тому, що необхідні висновки вже зроблені, що вжито заходів для припинення «націоналістичної діяльності» угорської національної групи. Крім того, надав відповіді на скарги та прохання угорців Закарпаття, зокрема щодо освіти зазначив (ДАЗО-6, арк. 3):

- в області створено необхідні умови для навчання угорців рідною мовою, на 1972 р. діє 95 угорськомовних шкіл, у яких навчається 20 336 дітей;
- від 1963 р. в УжДУ діє кафедра угорської мови та літератури, яка готує спеціалістів для шкіл з угорською мовою навчання;
- в області функціонують змішані школи з навчанням угорською та українською мовами, оскільки в результаті суспільно-політичних процесів радянської доби в області немає жодного населеного пункту, де проживають лише представники однієї національності, тому змішані школи створені на суто економічних, а не політичних засадах;
- у Хусті, Рахові, Сваляві, Буштині, Кобилецькій Полянці, Великому Бичковому, Усть-Чорні, Ясіні не було окремих самостійних шкіл навіть за часів Австро-Угорської монархії, діяли тільки «карликові» угорські загальноосвітні школи, де навчалися діти «представників окупації» в 1939–1944 рр.;
- обком партії приділяє постійну увагу школам з угорською мовою навчання, наприклад, зараз розвивається викладання російської мови та літератури (ДАЗО-6, арк. 3–4);
- від 1967 р. абітурієнти УжДУ, які закінчили школи з угорською мовою навчання, можуть складати іспит з угорської мови та літератури замість іспиту з російської чи української мови (де цей предмет не є фаховим). Студенти, які недостатньо володіють російською чи українською мовою, також можуть відповідати на запитання з різних предметів угорською (у присутності вчителя, який нею володіє). Такі самі права

мають й угорські школярі Закарпаття, які вступають до середніх навчальних закладів області (ДАЗО-6, арк. 6);

- історія угорського народу як факультативний предмет в угорськомовних школах не викладається, лише в 10-му класі забезпечуються 2 год на вивчення історії Угорської Народної Республіки як держави соціалістичного світу. На історичній спеціальності УжДУ вивчають «Історію Угорщини та угорсько-російських революційних відносин» і «Боротьбу угорського народу за перемогу соціалістичної революції та побудову соціалізму». А на угорському відділенні філологічного факультету – «Історію Угорщини» 62 год (ДАЗО-6, арк. 6–7);

- в угорськомовних школах діти можуть вільно вітатися з учителями рідною мовою, але попередні вислови «цілую ручку» або «Ваш покірний слуга» – неприйнятні (ДАЗО-6, арк. 6–7).

Із наведених відповідей офіційних органів очевидно, що, на їхню думку, у житті угорців на Закарпатті немає проблем, які потребують термінового вирішення. Щодо угорського населення та всіх працівників регіону, то конституційні права в усіх сферах життя дотримуються. Отже, нічого не потрібно змінювати.

Закарпатський обласний партком вважав, що автори листа на адресу ЦК КПРС аналізують суспільно-політичне та культурне життя трудящих угорської меншини з націоналістичного погляду. Багато проблем вони створювали штучно, а повідомляли про них, як про такі, що стосуються всіх угорців Закарпаття, або ж надавали політичного забарвлення давно вирішеним. Крім того, представники влади були впевнені, що «націоналістично мислячих» людей на Закарпатті підбурювали деякі представники інтелігенції Угорської Народної Республіки (ДАЗО-8, арк. 60–61). Саме тому обласний партійний комітет виснував, що треба «покращити ідейно-просвітницьку роботу серед угорського населення» (ДАЗО-8, арк. 60–61). Проблем угорців, отже, не вирішили, і ситуація стала ще напруженішою (Botlik, Dupka, 1991, old. 100).

За підтримки ужгородського поета Кароя Д. Балли (Károly D. Balla), вчитель угорської мови та літератури Бейла Попович (Béla Popovics) ініціював у Мукачевому організації угорського гуртка, про створення якого було офіційно оголошено 1987 р., – Угорського літературного гуртка ім. Ференца Ракоці II, а також Національного товариства книголюбів за зразком Угорського літературного клубу ім. Дюли Іллеша в м. Берегове. Їхні щомісячні заходи відбувалися в Загальноосвітній школі № 3 ім. Ференца Ракоці II, на які приїжджали учасники з багатьох населених пунктів. А 15 березня 1988 р. у головній залі міського будинку культури, незважаючи на заборону, за 44 роки знову прозвучала національна молитва угорців. За кілька місяців Бейла Попович пішов у відставку, а новою головою стала вчителька-пенсіонерка Матільда Васочік (Matild Vaszócsik) (Mihály, 2021).

Попри прийняття 1989 р. «Закону про мови в УРСР», у 1989/1990 н. р. у школах з угорською мовою навчання налічувалося тільки 8,43 % учнів, хоча угорці становили 12,5 % населення краю (Фізеші, 2017, с. 308).

Клуб рідної мови ім. Шандора Петефі (Культурний гурток) у Рахові засновано 1989 р. Вчителька-пенсіонерка Єва Біліч (Eva Bilics) започаткувала програму культурної підтримки територій розсіяного проживання угорців, створивши першу недільну школу з вивчення рідної мови. Їй багато в чому допомагала Емма Нежмак (Emma Nyezsmák). Вони знову почали вчити угорську мову, граючись і співаючи з



вихованцями дитсадків й учнями початкових класів, які добровільно на це зголосилися (Záhonyi, 2000, old. 139).

Гурток ім. Йозефа Аттіли в Батьові започаткував 1989 р. учитель угорської мови та літератури, автор підручників і краєзнавець Балаж Багу (Balázs Bagu). З його іменем пов'язують і започаткування Днів поезії в Батьові, які вперше відбулися на обласному рівні в Батьовській середній школі 11 квітня 1989 р. (Záhonyi, 2000, old. 129).

Від початку 1989 р. гуртки та клуби (Benedek, 1993, old. 103), створені в багатьох угорських навчальних закладах Закарпаття, слугували розвитку угорської мови, літератури й культури (Botlik, Dupka, 1991, old. 104). Вони поставили перед собою завдання популяризувати угорську літературу, дбати про традиції, захищати рідну мову, розвивати культуру.

Отже, у процесі розвитку освіти на Закарпатті за радянськими стандартами інтереси угорського населення не враховувалися повністю. Найяскравіше це виявлялося в замовчуванні й ігноруванні на офіційному рівні важливих проблем, навіть тих, на які скарги надходили у складі розширених правозахисних подань. Заклади освіти нерідко ставали неофіційними осередками збереження угорської ідентичності, через що задіяні в цьому активісти наражалися на небезпеку репресій. Аби знизити ризик, автори звернень до влади аргументували свої вимоги, зокрема й щодо освіти, ідеалами ленінізму. Важливу роль у покращенні якості освіти відігравали контакти з освітянами Угорської Народної Республіки. Також спостережено, що радянська політика щодо використання в закладах освіти угорської мови не була цілком послідовною.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

**ДАЗО-1:** Державний архів Закарпатської обл. (Держархів Закарпатської обл.), ф. 1, оп. 6, спр. 204.

**ДАЗО-2:** Держархів Закарпатської обл., ф. 1, оп. 6, спр. 661.

**ДАЗО-3:** Держархів Закарпатської обл., ф. 1, оп. 6, спр. 662.

**ДАЗО-4:** Держархів Закарпатської обл., ф. 1, оп. 6, спр. 783.

**ДАЗО-5:** Держархів Закарпатської обл., ф. 1, оп. 6, спр. 795.

**ДАЗО-6:** Держархів Закарпатської обл., ф. 1, оп. 6, спр. 797.

**ДАЗО-7:** Держархів Закарпатської обл., ф. 1, оп. 6, спр. 860.

**ДАЗО-8:** Держархів Закарпатської обл., ф. Р-14, оп. 1, од. зб. 13.

**ДАЗО-9:** Держархів Закарпатської обл., ф. Р-14, оп. 1, од. зб. 158.

**ДАЗО-10:** Держархів Закарпатської обл., ф. Р-14, оп. 1, од. зб. 598.

**ДАЗО-11:** Держархів Закарпатської обл., ф. Р-14, оп. 1, од. зб. 601.

**ДАЗО-12:** Держархів Закарпатської обл., ф. Р-14, оп. 1, од. зб. 607.

**ДАЗО-13:** Держархів Закарпатської обл., ф. Р-14, оп. 1, од. зб. 614.

**ДАЗО-14:** Держархів Закарпатської обл., ф. Р-14, оп. 1, од. зб. 626.

**ДАЗО-15:** Держархів Закарпатської обл., ф. Р-14, оп. 1, спр. 1а.

**ДАЗО-16:** Держархів Закарпатської обл., ф. Р-2595, оп. 1, од. зб. 4.

**ДАЗО-17:** Держархів Закарпатської обл., ф.–, оп. 1, од. зб. 631 «Ж».

**ДАЗО-18:** Держархів Закарпатської обл., ф.–, оп. 1, од. зб. 631 «З».

Мишанин, В. В. (2016). Освітня реформа Закарпатської України (1944–1946 рр.): перехід на радянські стандарти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія*, 1(34), 52–57.

**Подання 1971:** Подання секретарю Закарпатського обласного комітету Компартії України т. Г. Шманьку. (1971). *Оцифрований екземпляр документа зберігається в колекції Науково-дослідного центру імені Тиводора Легоцькі Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II.*

**Подання 1972:** Подання до Політичного комітету Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС), до Президії Верховної Ради СРСР. (1972). *Один екземпляр документа міститься у спеціальній колекції Бібліотеки ім. Яноша Апацаї Червоний Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II.*

Фізеші, О. Й. (2017). Початкова освіта Закарпаття у 50–80-их роках ХХ століття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота, 1(40), 306–309.*

Benedek, A. S. (1993). *Tettenérthető történelem. Történelmi-kultúrtörténeti vázlat Kárpátaljáról.* Budapest: IKVA.

Bíró, G. (1995). *Az identitásválasztás szabadsága.* Budapest: Osiris–Századvég.

Botlik, J. (1997). *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1946–1997).* Budapest: Hatodik Síp Alapítvány. Új Mandátum Könyvkiadó.

Botlik, J. (2003). *A hűség csapdájában.* Ungvár; Budapest: Intermix Kiadó.

Botlik, J., Dupka, Gy. (1991). *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991.* Budapest: Mandátum.

Brenzovics, L. (2009). Kárpátalja történetének korszakai és gazdasági-társadalmi helyzete a XX században. *Kárpátalja.* Baranyi, B. (szerk.). Pécs; Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus.

Brenzovics, L. (2013). A '70-es évek Szovjetuniója. In: *Darcsi K., Dobos S. (szerk.). «A 72-es beadvány». Nemzetiségi és oktatáspolitikai a '60–'70-es években a Szovjetunióban.* Ungvár: PoliPrint.

Csanádi, Gy. (2004). *Sorsfordító évek sodrásában.* Uzhgorod: PoliPrint.

Császár, I. (2013). Interjú Polczer Andrással. In: *Darcsi K., Dobos S. (szerk.). «A 72-es beadvány». Nemzetiségi és oktatáspolitikai a '60–'70-es években a Szovjetunióban.* Ungvár: PoliPrint.

Czébely, L. (2002). *Visk története.* Ungvár: KMKSZ.

Czébely, L. (2013). Czébely Lajos levele S. Benedek András özvegyéhez. *Együtt. Irodalom, művészet, kultúra. A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata, 15(5), 89.*

Czébely, L. (2019). *Jelek egy félszigetről. (Tanulmányok, cikkek, emlékbeszédek válogatott gyűjteménye).* Ungvár; Budapest: Intermix.

Dupka, Gy. (2004). *Autonómia-törekvések Kárpátalján.* Ungvár; Budapest: Intermix.

Dupka, Gy. (szerk.). (2014). *A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján, 1944–1991: a kárpátaljai magyarságot ért atrocitások, sérelmek vázlatos története levéltári források, egyéb dokumentumok alapján.* Ungvár; Budapest: Intermix.

Fodó, S. (1998). A Forrás: a KMKSZ előképe (Tóth István köszöntőjével). *Kárpátaljai Minerva, II kötet. 1–2 f. Budapest; Beregszász, 52–54.*

Kovács, V., Benedek, A. (1970). Magyar irodalom. *Kárpát-Ukrajnában, II, (24)12, 1144.*

Lizanec, P. (1969). Ötéves az Ungvári Állami Egyetem magyar tagozata Felsőoktatási szemle. *Január, XVIII, 1, 187–189.*

- MN:** Magyar Nemzet. (1971, 20 április 27 évf.), 92, 7.
- Mihály, L. (2021). A II. Rákóczi Ferenc Irodalmi és Művelődési Kör története A KMKSZ megalakulása előtt összefogta Munkács magyarságát. *Kárpátalja. Március*, 28, 1050.
- Népszabadság. (1961, 1 augusztus XIX évf.), 181, 3–5.
- Oficinszkij, R. (2010). A szovjet időszak sajátosságai Kárpátalja történetében. In Cs. Fedinec, M. Vehes, (Szerk.), *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra*. Budapest: Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 216–230.
- Oficinszkij, R. & Fedinec, Cs. (2010). Oktatás és tudomány (Cs. Fedinec & M. Vehes, ed.), *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra*. Budapest: Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 299–319.
- Orosz, I. (1995). *A magyar nyelvű oktatás esélyei Kárpátalján*. Ungvár; Budapest: Intermix.
- Orosz, I. (2007). *A függetlenségtől a narancsos forradalomig. A kárpátaljai magyarság helyzete a független Ukrajnában (1991–2005)*. Ungvár: PoliPrint.
- Szamborovszkyné, N. I. (2016). A Szovjet hatalom megjelenése és berendezkedése Beregszász magyar iskoláiban (1944–1946) (Történelmi vázlat). *Acta Academiae Beregsasiensis*, XV, 91–93.
- Soós, K. (1997). Magyar tudományos élet Kárpátalján. *Kárpátaljai Minerva*, I, 2. Budapest; Beregszász.
- Törvénytervezet:** Törvénytervezet a nemzetek egyenjogúságáról és a nemzeti kisebbségek jogainak védelméről (1955). *V. I. Lenin művei. 20 kötet: 1913. december – 1914. augusztus*. Budapest: Szikra, 280–284.
- Vida, I. & Zseliczky, B. (2004). Az 1945. június 29-ei szovjet-csehszlovák szerződés. *Kárpátaljáról Külügyi Szemle*. Tavasz – nyár, 1.
- VZ:** Vörös Zászló. (1961, 21 október 17. évf.). 127 (2039), 1–3.
- VZ-1:** Vörös Zászló. (1970, 16 május 26. évf.). 57 (3395), 4.
- Záhonyi, L. (2000). Magyar szavaloverseny – Rahón / Nyelvünk és kultúránk. *A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia – folyóirata*. Beke Gy. (szerk.). Július – szeptember. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaság. Budapest.

## REFERENCES

- Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi obl. (Derzharkhiv Zakarpatskoi obl.), f. 1, op. 6, spr. 204 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 1, op. 6, spr. 661 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 1, op. 6, spr. 662 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 1, op. 6, spr. 783 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 1, op. 6, spr. 795 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 1, op. 6, spr. 797 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 1, op. 6, spr. 860 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. R-14, op. 1, od. zb. 13 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. R-14, op. 1, od. zb. 158 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. R-14, op. 1, od. zb. 598 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. R-14, op. 1, od. zb. 601 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. R-14, op. 1, od. zb. 607 (in Ukrainian).

- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. R-14, op. 1, od. zb. 614 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. R-14, op. 1, od. zb. 626 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. R-14, op. 1, spr. 1a (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. R-2595, op. 1, od. zb. 4 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f.–, op. 1, od. zb. 631 «Zh» (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f.–, op. 1, od. zb. 631 «Z» (in Ukrainian).
- Mishchanyn, V. V. (2016). Osvitnia reforma Zakarpatskoi Ukrainy (1944–1946 rr.): perekhid naadianski standarty. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, 1(34), 52–59 (in Ukrainian).
- Podannia sekretariu Zakarpatskoho oblasnoho komitetu Kompartii Ukrainy T. H. Shmanku. (1971). *Otsyfrovanyi ekzemplier dokumenta zberihaietsia v kolektsii Naukovo-doslidnoho tsentru imeni Tivodora Lehotski Zakarpatskoho uhorskoho instytutu imeni Ferentsa Rakotsi II* (in Ukrainian).
- Podannia do Politychnoho komitetu Tsentralnoho komitetu (TsK) Komunistychnoi partii Radianskoho Soiuzu (KPRS), do Prezydii Verkhovnoi Rady SRSR. (1972). *Odyn ekzemplier dokumenta mistytsia v szpecialynij kolekciji Biblioteky Janosa Apaczai Csere Zakarpatskoho uhorskoho instytutu im. Ferentsa Rakotsi II* (in Ukrainian).
- Fizeshi, O. Y. (2017). Pochatkova osvita Zakarpattia u 50–80-ykh rokakh XX stolittia. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Pedagogika. Sotsialna robota*, 1(40), 306–309 (in Ukrainian).
- Benedek, A. S. (1993). *Tettenérthető történelem. Történelmi-kultúrtörténeti vázlat Kárpátaljáról*. Budapest: IKVA (in Hungarian).
- Bíró, G. (1995). *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest: Osiris – Századvég (in Hungarian).
- Botlik, J. (1997). *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1946–1997)*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány. Új Mandátum Könyvkiadó (in Hungarian).
- Botlik, J. (2003). *A hűség csapdájában*. Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó (in Hungarian).
- Botlik, J., Dupka, Gy. (1991). *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991*. Budapest: Mandátum (in Hungarian).
- Brenzovics, L. (2009). Kárpátalja történetének korszakai és gazdasági-társadalmi helyzete a XX században. *Kárpátalja*. Baranyi, B. (szerk.). Pécs – Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus (in Hungarian).
- Brenzovics, L. (2013). A '70-es évek Szovjetuniója. In: *Darcsi Karolina-Dobos Sándor (szerk.): «A 72-es beadvány». Nemzetiségi és oktatáspolitikai a '60–'70-es években a Szovjetunióban*. Ungvár: PoliPrint (in Hungarian).
- Csanádi, Gy. (2004). *Sorsfordító évek sodrásában*. Uzhgorod: PoliPrint (in Hungarian).
- Császár, I. (2013). Interjú Polczer Andrással. In: *D. K.-D. Sándor (szerk.): «A 72-es beadvány». Nemzetiségi és oktatáspolitikai a '60–'70-es években a Szovjetunióban*. Ungvár: PoliPrint (in Hungarian).
- Czébely, L. (2002). *Visk története*. Ungvár: KMKSZ (in Hungarian).
- Czébely, L. (2013). Czébely Lajos levele S. Benedek András özvegyéhez. *Együtt. Irodalom, művészet, kultúra. A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata*. 15(5), 89 (in Hungarian).

Czébely, L. (2019). *Jelek egy félszigetről. (Tanulmányok, cikkek, emlékbeszédek válogatott gyűjteménye)*. Ungvár Budapest: Intermix. (Kárpátaljai Magyar Könyvek. 280) (in Hungarian).

Dupka, Gy. (2004). *Autonómia-törekvések Kárpátalján*. Ungvár; Budapest: Intermix (in Hungarian).

Dupka, Gy. (Szerk.). (2014). *A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján, 1944–1991: a kárpátaljai magyarságot ért atrocitások, sérelmek vázlatos története levéltári források, egyéb dokumentumok alapján*. Ungvár; Budapest: Intermix (in Hungarian).

Fodó, S. (1998). A Forrás: a KMKSZ előképe (Tóth István köszöntőjével). *Kárpátaljai Minerva*. II kötet. 1–2 f. Budapest–Beregszász, 52–54 (in Hungarian).

Kovács, V., Benedek, A. (1970). Magyar irodalom. *Kárpát-Ukrajnában, II, (24)12*, 1144 (in Hungarian).

Lizanec, P. (1969). Öt éves az Ungvári Állami Egyetem magyar tagozata *Felsőoktatási szemle. Január, XVIII, 1*, 187–189 (in Hungarian).

Magyar Nemzet. (1971, Április 20) 27 évf. 92, 7 (in Hungarian).

Mihály, L. (2021). A II. Rákóczi Ferenc Irodalmi és Művelődési Kör története A KMKSZ megalakulása előtt összefogta Munkács magyarságát. *Kárpátalja*. Március 28, 1050 (in Hungarian).

Népszabadság. (1961, Augusztus 1 XIX évf.), 181, 3–5 (in Hungarian).

Oficinszkij, R. (2010). A szovjet időszak sajátosságai Kárpátalja történetében. In Cs. Fedinec & M. Vehes (Eds.). *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra*. Budapest: Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 216–230 (in Hungarian).

Oficinszkij, R., Fedinec, Cs. (2010). Oktatás és tudomány. In Cs. Fedinec & M. Vehes (Eds.). *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra*. Budapest: Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 299–319 (in Hungarian).

Orosz, I. (1995). *A magyar nyelvű oktatás esélyei Kárpátalján*. Ungvár; Budapest: Intermix (in Hungarian).

Orosz, I. (2007). *A függetlenségtől a narancsos forradalomig. A kárpátaljai magyarság helyzete a független Ukrajnában (1991–2005)*. Ungvár: PoliPrint (in Hungarian).

Szamborovszkyné, N. I. (2016). A Szovjet hatalom megjelenése és berendezkedése Beregszász magyar iskoláiban (1944–1946) (Történelmi vázlat). *Acta Academiae Beregsasiensis, XV*, 91–93 (in Hungarian).

Soós, K. (1997). Magyar tudományos élet Kárpátalján. *Kárpátaljai Minerva, I, 2*. Budapest; Beregszász (in Hungarian).

Törvénytervezet a nemzetek egyenjogúságáról és a nemzeti kisebbségek jogainak védelméről. (1955). *V. I. Lenin művei. 20 kötet: 1913. december – 1914. augusztus*. Budapest: Szikra, 280–284 (in Hungarian).

Vida, I., Zseliczky, B. (2004). Az 1945. június 29-ei szovjet-csehszlovák szerződés. *Kárpátaljáról Külügyi Szemle*. Tavasz – nyár, 1 (in Hungarian).

Vörös Zászló. (1961, Október 21 17. évf.). 127 (2039), 1–3 (in Hungarian).

Vörös Zászló. (1970, Május 16 26 évf.). 57 (3395), 4 (in Hungarian).

Záhonyi, L. (2000). Magyar szavalóverseny – Rahón. *Nyelvünk és kultúránk. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia – folyóirata*. Július-szeptember. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaság. Budapest (in Hungarian).

**Natalia VARADI***PhD (History)**Associate Professor of the Department of History and and Social Sciences**F. Rakoczi II Transcarpathian Hungarian Institute**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4175-4928>**e-mail: [varadinatalia29@gmail.com](mailto:varadinatalia29@gmail.com)*

## **SECONDARY, PROFESSIONAL AND HIGHER EDUCATION OF THE HUNGARIAN MINORITY OF TRANSCARPATIA IN SOVIET TIMES**

The Presidium of the Supreme Soviet of the Soviet Union transformed Transcarpathia, which came under Soviet control on September 26 and October 28, 1944, into a typical Soviet region of the Ukrainian SSR, which lasted until the dissolution of the Soviet Union in 1991. The essence of the Sovietization of the region and its subsequent cultural development under the corresponding conditions can be further explored through the study of education in the Transcarpathian region during the Soviet period.

In general, the issues of education of the Hungarians in Transcarpathia are considered superficially (for example, in works prepared by V. Mishchanin and O. Fizeshi, R. Ofitsynskyi, and Ch. Fedinets), primarily at the level of secondary school, while the education of representatives of this ethnic group at the professional and higher education levels remains overlooked by researchers.

This article, based on the principles of historicism, objectivity, and a combination of special historical and interdisciplinary methods, reveals the peculiarities of the development of secondary, professional, and higher education in Transcarpathia during the Soviet period, focusing on the education of Hungarians.

It was established that during the development of education in Transcarpathia, both secondary, professional and higher, according to Soviet standards, the interests of the Hungarian population were not fully taken into account. This was most clearly manifested in the silencing and ignoring at the official level of important problems, even those that were complained about in the extended human rights petitions submitted by Hungarians. Educational institutions often became unofficial centres for the preservation of Hungarian identity, due to which activists involved in this were exposed to the danger of repression. In order to reduce the risk, the authors of appeals to the authorities argued their demands, in particular regarding education, referring to the ideals of Leninism. Contacts with educators of the Hungarian People's Republic played an important role in improving the quality of education. It can also be seen that the Soviet policy regarding the use of the Hungarian language in educational institutions was not entirely consistent.

**Keywords:** Hungarian population, Transcarpathian region of the Ukrainian SSR, school, college, university.

УДК 930.2:[373.014.5:141.45]:321.64(47+57)(477.8)"195/198"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-135-143

**Оксана ГОДОВАНСЬКА**

*кандидат історичних наук*

*старший науковий співробітник відділу соціальної антропології*

*Інституту народознавства НАН України*

*старший викладач*

*кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини*

*Національного університету «Львівська політехніка»*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8297-2414>*

*e-mail: [oksana.m.hodovanska@lpnu.ua](mailto:oksana.m.hodovanska@lpnu.ua)*

## **РАДЯНСЬКІ АНТИРЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ СПОГАДІВ**

На основі усноісторичних наративів, архівних документів, краєзнавчих матеріалів проаналізовано радянську державну політику «наукового атеїзму». Вказано, що у другій половині ХХ ст. головним способом боротьби проти релігії та Церкви була масова атеїстична пропаганда, обґрунтована політичною доктриною «наукового атеїзму» й підкріплена системою державно-адміністративного тиску. Зазначено, що за допомогою пропаганди радянська інтелектуальна еліта створювала образ Церкви як «внутрішнього ворога», щоби використати його у процесі формування уявної спільноти під назвою «радянський народ». Територіальні межі публікації окреслено Львівською, Тернопільською й Івано-Франківською обл., на теренах яких були здійснені записи спогадів.

Звернено увагу на текстуальний аналіз спогадів, зорієнтований на відтворення сенсу, який людина вкладає у свій конкретний життєвий досвід сьогодні, а також на вивчення тієї послідовності, у якій події розташовуються в оповіданні зараз, у теперішній час. Вказано, що важливе в цьому контексті усвідомлення структурної відмінності між тим, що людина пережила, й тим, що розповіла, а також розгляд розповіді як такої, що містить суто сьогоденні інтерпретації та оцінки інформатора.

З'ясовано, як колишні вчителі пригадують «боротьбу з релігією», спрямовану на атеїзацію суспільства, та їхню співвідносність із цією політикою. Описано залучення вчителів до антирелігійних практик, що було ознакою радянського часу, через організацію виховного і навчального процесів у такий спосіб, щоби перешкоджати школярам вільно відвідувати храми чи відзначати релігійні свята. Виснувано, що спогади про участь в антирелігійних практиках виявляють у колишніх учителів відчуття глибокого психологічного дискомфорту, тож вони вдаються до механізмів психологічного захисту, описуючи себе заручниками обраної професії, а також про достатньо формальне виконання вимог атеїстичного виховання.

**Ключові слова:** вчителі, спогади, антирелігійні практики, атеїзм, радянський час, тоталітаризм.

Для радянського періоду української історії притаманна антирелігійна політика з подальшою атеїзацією всього суспільства. Попередній історіографічний аналіз досліджень становища Церкви в умовах тоталітарних режимів ХХ ст. підтвердив, що це одна з актуальних проблем у сучасній українській гуманітаристиці. Тільки у Львові працюють кілька поважних наукових інституцій, дослідники і дослідниці яких публікують вагомі праці з цієї проблематики. Так, основою діяльності Інституту історії Церкви (ІЦ) Українського католицького університету (УКУ) є збір і наукове опрацювання спогадів очевидців про насильницьку ліквідацію Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) радянською владою, релігійне життя її вірних, духовенства та єрархії в катакомбах. На основі матеріалів ІЦ діє кілька постійних і пересувних експозицій, тематичні електронні виставки, організують конференції, семінари, публікують переклади кращих наукових праць іноземних авторів і впроваджують до наукового дискурсу нові факти, невідомі імена сподвижників Церкви (ІЦ). Інститут релігієзнавства на правах філії Львівського музею історії релігії був організований у травні 1993 р. Він є одним із прикладів того, як окрема атеїстична школа згодом перетворилася на релігієзнавчу і ставить собі за мету розширення науково-дослідної роботи з питань історії релігії, забезпечення належних умов для вивчення проблем релігійного руху в Україні та його різностороннього впливу (ІР).

У сучасній українській і світовій історіографії наявна значна кількість наукових досліджень про релігійні практики, поведінку радянських громадян, жорстку антирелігійну боротьбу сталінського часу та її видозмінення у післявоєнний період тощо. Тож аналіз наявної історіографії заслуговує окремої публікації. Мета статті – ґрунтуючись на спогадах колишніх учителів, проаналізувати радянську «боротьбу з релігією», спрямовану на атеїзацію суспільства, й інтерпретувати їх (спів)відношення із цієї політикою.

Змістове наповнення антирелігійної політики СРСР мало конкретні складові: ідейно-теоретичні основи, т. зв. марксистсько-ленінські постулати про релігію, Церкву, атеїзм і законодавчо-правову базу, що регулювала відносини держави й Церкви, становище релігійних організацій усередині країни, визначала права вірян та атеїстів. Реалізовувалася антирелігійна політика у програмних документах: постановою, наказах, рішеннях Комуністичної партії. Інституційною складовою антирелігійної політики були всі партійні, державні структури та суспільні організації, що «вирішували» релігійне питання у країні, впроваджували конкретні антирелігійні практики та творили систему антирелігійної пропаганди, виховання тощо.

Існує кілька різних етапів радянської антирелігійної політики, з відмінними критеріями. Найпростішим можна вважати поділ на два великі періоди: довоєнний (1917 р. – кінець 1930-х років) і повоєнний (1940-ві–1990-ті роки). З огляду на сувору централізацію та вертикалізацію усіх інститутів влади, антирелігійна політика на території всіх республік СРСР не була самостійною, а підпорядковувалася загальним стратегічним цілям Комуністичної партії, тактично визначалася відповідними постановами, рішеннями вищих партійних і державних органів, реалізовувалася в межах загальнодержавної політико-ідеологічної кампанії й орієнтувалася на конкретну релігійну ситуацію у регіоні. Саме остання обставина частково впливала на особливість вияву антирелігійних практик у Середній Азії, Поволжі та західноукраїнських областях УРСР (Годованська, 2016, с. 690–691).



Після Другої світової війни радянська державна влада відмовилася від масових репресій вірян і прагнула інструменталізувати Церкву. Радянське керівництво, зокрема, залучало лідерів релігійних об'єднань до своєї іміджевої підтримки та легітимзації у сфері зовнішньополітичних відносин. Водночас здійснювала цілеспрямовану маргіналізацію вірян усередині країни, витісняючи їх із важливих і престижних сфер соціального життя, сприяючи їхній суспільній ізоляції. Головним способом боротьби проти релігії та Церкви була масова атеїстична пропаганда, обґрунтована політичною доктриною «наукового атеїзму» й підкріплена системою державно-адміністративного тиску. За допомогою пропаганди радянська інтелектуальна еліта створювала образ Церкви як «внутрішнього ворога». З метою використання цього образу у процесі формування уявної спільноти під назвою «радянський народ» (Панич, 2011, с. 123–142).

Радянська антирелігійна політика була вбудована в навчально-виховний процес. Тож важливу роль у ній відводили передовсім учителям. У радянських документах часто повторюваний сталінський вислів про «фалангу народних вчителів, що становить одну із найбільш необхідних частин великої армії трудящих нашої країни, які будують нове життя на основі соціалізму» (ДАЛО). Перед педагогами, як загалом перед усім радянським активом у західноукраїнських областях УРСР, стояло ідеологічне завдання, основою якого була «боротьба проти залишків українських буржуазних націоналістів» (Коритко, 2009, с. 538). Від них очікували політичної активності, що виявлялася в підготовці до державних виборів, організації партійних чи комсомольських зборів, радянських святкувань тощо. У чисельній краєзнавчій літературі, опублікованій після відновлення незалежності України, вміщені розлогі спогади про радянський період історії сіл і містечок. Доволі часто в них присутні вчителі як особи, на яких опиралася пропагандивно-агітаційна робота в селі, організація «революційного» культурно-мистецького життя. Навіть впровадження колгоспної системи відбувалося із залученням вчителів у складі спеціально створених груп, до яких належали «енкаведисти», місцеві працівники сільських рад, «стрибки» на чолі з районними уповноваженими з партійних радянських службовців. Окрім навчально-виховної роботи, у школі вчителі виконували різні ідеологічні доручення: були агітаторами, виступали перед населенням із бесідами для «роз'яснення» політичної ситуації у світі, читали доповіді та лекції про «братню допомогу» російського народу українському тощо. У шкільних архівах зберігаються записи про діяльність учителів як членів сільського лекторію, секретарів жіночої ради села, агітаторів у колгоспній ланці, редакторів колгоспної стінгазети, комсоргів школи, керівників сільського агітколлективу (Коритко, 2009, с. 596–597). Також збережені спогади про залучення вчителів до атеїзації суспільства. Наприклад, директорка бартатівської школи Ольга Доренська, що обіймала посаду з 1960 р. по 1979 р., наполягала на закритті місцевої церкви, яка немовбито негативно впливала на учнів. За неї свого піку досягли гоніння за тими, хто брав участь у вертепах і ходив колядувати. Доходило до абсурду, коли вчителі маскувалися у кущах, виловлюючи колядників, або чергували вночі, щоби виявити, хто був на великодній відправі у храмі (Сіромський, 2004, с. 174).

У спогадах, які я записала з колишніми вчителями, присутні емоційні розгорнуті пригадування про антирелігійні практики та свою (спів)участь у них. У цій публікації пропоную «почути» кілька голосів моїх оповідачок: «Люди ходили як могли [церква в селі була закрита – *О. Г.*]. І діти тікали з школи. Не пускали, а як жеш і просили, бо

нам була біда. Бо там, у Скольому, стояли з райкому, спеціально. Наприклад, є празник у Скольому 21 вересня. Там спеціальні стояли люди. І наприклад, йде дитина: відки ти хлопчику чи дівчинко? А дитина шо з Кам'янки. В нас раз так було, шо семеро дітей йшли з батьками. Потому викликали директора в райком, Боже, то було страхіття! Ну шо він каже: “А я звідки знав? Батьки взяли тай всьо! Батько відповідає за дитину”. “А яку роботу в школі проводили?”. І тоді ми всьо! Кожен класний керівник мав свій виховний план. І була така спеціальна графа – атеїстична робота. Тай там всьо писали. Роботу з учнями то-то проводимо. В нас тут було завжди на Різдвяні свята, завжди була біда і на Великодні свята. На Великодні свята завжди були в нас ті, на Великдень завжди ми робили недільник. Та чесне слово! Ми йшли, збирали дітей і йшли збирати каміння по колгоспному полі. Ну, правда, ми вже потім, одного разу ми ходили. Ну, люди, знаєте, як казали: “Ну, шо не можете собі – на Великдень йдете каміння збирати?!”. То ми шо – збирали макулатуру. Колись так було металолом, а ми металолом не збирали, а збирали макулатуру. Ми в суботу, суботник зробимо! У Великодню суботу: “Діти давайте, щоб завтра не збирати, на Великдень, ми нині”. Діти поназбирували металолому, а макулатуру – шо то вже папір принести. То ми вже збираємо, на 10 год прийдуть, а потім трохи ігри проведемо з ними. Ну шо, одного разу так було, шо ми зібрали макулатуру, ну, трохи діти пограли там у шахмати, у шашки по класах, маленькі на скакалках поскакали. Одні пішли футболу, старші – гуляти, ну та скільки будеш тримати дітей – та до обіду потримали. Боже! Я лиш пам'ятаю, шо йду додому, дві машини з райкому їдуть. Мама моя рідна! Шо ти будеш робити? Я зразу вертаю, директор, правда, ше був в школі. Люди добрі! То вже стали: “Де ваші учні? Та тільки шо пішли учні?”. Та ше добре, шо були ше одні на ділянці. Та підтвердили діти, шо насправді. Та то питали всіх, кого дітей бачили: чи були ви в школі, шо з вами проводили? Ну тоді-то було страшне, одним словом! ... На свята Різдвяні то ми чергували всі біля церкви. В нас не було церкви. То ше не було побудована, але ми мусіли чергувати, бо тут привозили в першій–другій годині священника чужого і світили ті, то на свята, а на Різдво ходила коляда! Чергували, та ми проводили з дітьми, та шо зробиш. Діти перебралися всякий той у чорта, смерть, ті шо з школи вийшли, були за царів, то шо їх видно, розумієте, за ангела, за тих пастушків. То вже такі, шо не боялися! А тоті всі перебиралися, щоб їх не пізнали. А були такі, шо приходили із райкому, станут тут біля моста, бо йдуть спочатку тут від нас, там постають і давай зривати маски з дітей. Таке було! Ми вже стояли, шо зробимо! Ми цілими днями, всі свята я перебула, я навіть, чесне слово, то було страхіття! То не мож було собі вдома вечері [Святий вечір перед Різдво Христовим – *О. Г.*] зроби. Треба було чергувати, всіх збирав директор, бо зараз-зараз хтось приїде. А тут вчителів нема, і ми сиділи так. Сидимо. То не раз уже так: “Ти, йдеш вечеряти”. Ну і діточки вдома. Мої діти ніколи не знали, шо таке піти на цвинтар, ніколи не знали, шо таке в коляду піти. Так просилися: “Мамо, мамо, то вже пусти нас!”. “Дитинко, – кажу, – та я піду з роботи, шо хочеш?! Або, – кажу, – я на роботі, або ви сидите в хаті”. Але як дітей кортіло туди йти! А вони стануть тут подивляться, мене не було, як іде коляда, тай усьо. Та й в хаті закриті. А дівчата великі хотіли йти подивитись. І нині згадують. А тепер йдуть три коляди: є і малесенькі, і більші, і ше більші» (Інтерв'ю-2).

Наступне пригадування колишньої вчительки таке: «Який-то був страшний атеїстичний час! В нас не було церкви. Але ходили в сколівську церкву. В Сколе працювала православна церква. Тай тягли дітей за собою. Для дитини перший

вчитель – батьки. Ну, а тут дізнаються і таке – давали наганяй страшенно! Одного разу пам'ятаю таке. Тут така Василишинка. То була моя родичка. Я чось зайшла так у грудню, ввечір, а тоти мої хлопці, з того, що я кажу дванадцять хлопців було, і в другій кімнаті, правда, а двері були відчинені і за ролями. Учуть коляду! А то страхіття, як за то крутили! Ну я так стала і думаю: була б знала – була б не йшла. Або тепер, що я маю робити?! Би того не виявилось. Бо не охота того мені заявляти. Поперше, що собі гірше зроблю, бо то відразу виховні плани перевіряють. То з роботи нагнали б, як би знали, що я нічого не працювала по атеїстичні роботи. Ну, що я маю робити?! Відкрила двері, ну та й то діти, я можу піти, а вони на другий день будуть розхвалюватися, що вона нічого не казала нам, чи шо. Відкрила двері до тої другої кімнати та й кажу: то так хлопці – ви учіть, та не буду, бо тота би мене присікла, а ти чо, а ти! Але кажу, як про то хтось буде знати в селі або з дітей, що я вас о тут застала, а ви учите і ви мені пробачте, то вас шляк трафе наглий! Я вас уб'ю в школі! Ну, я була строга вчителька, то правда, і вимоглива. І ви знаєте ніхто, ніде. Вже коляда, вже то, то Бойко був директор, а він дуже, бо він мав зі Сходу жінку, а східняки переважно проти релігії. І та Ніна Петрівна так уже ту коляду розганяла і всьо. Але не сказали по теперішній час [усміхається – *О. Г.*]. Вона була вчителька молодших класів. Вона в релігію не, не вірила, ні грама. На Різдво, на Великдень – тото була біда! Шоби діти не йшли на цвинтар. А де їх убережеш, як батька тягнуть, там коло церкви! А в нас ше палять вогонь на Великодні свята коло церкви. Ну такий був Панов, що він все приїздив і то воював проти релігії, бо він тоже був східняк ... напевне, що він з тих, що шукали бандерівців ... ну і він залишився тут. Він не розмовляв ані слова, роки тут жив, а ні одного слова на українській мові не говорив. Все на російській. То він проти релігії такий запеклий був. Ну, а там був агітпункт. Зібрав нас усіх вчителів в агітпункт і ми б йшли той вогонь розкидати. Був директор [директор школи – *О. Г.*] Витвицький, але правда Витвицький каже, то так Іван Петрович ідіть ви перші, почніть розкидати, а ми тоді підемо. Але не йшов! Ну, ви хочете, щоб нас тут люди вбили. Тай так було. Дуже трудно було працювати [зітхає – *О. Г.*]. Ше стенди по селу повно було, “релігія опіум народу”. Таке то всьо вчителі мали писати. Люди так співчували, що то такі вимоги. Нема що казати, люди нічого не мали проти. Отак було» (Інтерв'ю-1).

Усноісторичні наративи (спогади) мають усі переваги й хиби, притаманні еґо-документам. Пізніші досвід і знання нашаровуються на описані події, викривляють кут зору та впливають на оцінки, які втрачають ознаки самостійності, підпадають під вплив панівної думки чи нав'язаного ґранд-нاراتивом погляду. Деталі та настрої, гострота бачення відформатовуються сьгоднішніми інтерпретаціями. Доведена методологічна необхідність у роботі з усноісторичними наративами – використання аналізу історії життя людини й аналізу розповіді про історію життя. Під час аналізу першої відбувається реконструкція подій у хронологічній послідовності, тобто досліджується процес набуття людиною власного біографічного досвіду. Аналіз другої (текстуальний аналіз) зорієнтований на відтворення сенсу, який людина вкладає у свій конкретний життєвий досвід сьгодні, а також на вивчення тієї послідовності, у якій події розташовуються в розповіді зараз, у теперішній час. Важливе в цьому контексті усвідомлення структурної відмінності між тим, що було пережито оповідачами, й тим, що вони розповідають, а також розгляд оповіді як такої, що містить суто сьгодні інтерпретації та оцінки оповідачів. Наголошеним має бути інтерпретація спогадів, не як винятково інструмента для передання правди, а як засобу, умови й контексту

конструювання змісту, надання сенсу власному досвіду, (само)інтерпретацій і (само)презентацій оповідачів (Грінченко, 2012, с. 66–76).

Аналіз історії життя вчителів свідчить, що вони були причетними до впровадження радянської політики «боротьби з релігією». Їхня участь полягала передовсім у виконанні під час навчально-виховного процесу приписів урядової політики, спрямованої на атеїзацію суспільства через проведення відповідних тематичних уроків чи заходів, організації виховного й навчального процесів у такий спосіб, щоб перешкоджати школярам вільно відвідувати храми чи відзначати релігійні свята. Наприклад, збір макулатури, проведення спортивних змагань або весняної толоки, т. зв. суботників, що точно збігалися з церковними святами. Водночас керівники шкіл, районних чи обласних відділів освіти заохочували спостереження та стеження за релігійними практиками, поширеними серед учнів та їхніх батьків у час святкувань, «чергування» біля храмів під час релігійних відправ, стеження за колядниками, щедрувальниками, примусове зняття різдвяних костюмів, що використовували для вертепу, аж до одіозного та неприйняттого на сьогодні зривання натільного хрестика у школярів.

Текстуальний аналіз спогадів дає підстави стверджувати про підкреслено усвідомлене розуміння вчителями пережитого «страшного» атеїстичного часу. У своїх нарагивах вони долали психологічний бар'єр, який захищав від неприємних думок про їхню причетність до атеїзації суспільства. Оповідачі кваліфікували прожиті події як стресові, що несли актуальну й потенційну загрози їхній праці, особистому життю: «... дуже трудно було працювати... стендів по селу повно було “Релігія – опіум народу” – таке-то всьо вчителі мали писати» (Інтерв'ю-1). Вчителі не могли «втекти» від реальних чи ймовірних проблем, не могли самотужки їх вирішити за допомогою наявних способів. Спогади про участь в антирелігійних практиках виявляють у колишніх учителів відчуття глибокого психологічного дискомфорту. Вони описують себе як заручників вчительської професії: «то з роботи нагнали б, як би знали, що я нічого не працювала по атеїстичні роботі», «кожен класний керівник мав свій виховний план і була така спеціальна графа – атеїстична робота» або «ми мусіли чергувати» (Інтерв'ю-1). Помітне самовідчуження, тобто усвідомлення вчителями власної несвободи, залежності від нав'язаної ззовні радянської дійсності, що прямо впливала на їхні професійні обов'язки. Ці емоції підсилює відчуття підпорядкованості іншим: директорів школи, партійному й освітянському керівництву, що демонструє чітку владну вертикаль, де радянська влада реалізується через нагляд, дисциплінування та контроль.

Мабуть, у «проживанні» різних ситуацій психологічного стресу – закорінене (не)бажання говорити про відповідальність за власні вчинки та співвідносність антирелігійним практикам. Імовірно, вчителі мали вибір або альтернативу, тобто могли абсолютно ігнорувати антирелігійні вказівки та приписи, активно їм протидіяти, але страх як один з елементів радянської соціотехніки сприяв упокоренню, підсилював тривогу, хвилювання за себе і близьких (Годованська, 2021, с. 188–190). Тож колишні вчителі радше застосовували прості нехитрі прийоми забезпечення себе, близьких чи оточення замовчуванням «про щось/про когось», недобачанням «чогось/когось». Доволі часто достатньо формально, про людське око, виконували вимоги атеїстичного виховання, частково перекладаючи відповідальність на інших – «людей з райкому» або «східняків, що переважно проти релігії».

Надаючи сенсу власному досвіду, здійснюючи (само)презентацію, колишні вчителі у спогадах вдаються до механізмів психологічного захисту. Перелік захисних механізмів достатньо великий, і дослідники не прийшли до консенсусу щодо точної їх кількості. Різні теоретики мають різні категоризації й концептуалізації захисних механізмів. Функційне призначення та мета психологічного захисту полягають в ослабленні внутрішньо особистісних конфліктів, напруги та занепокоєння, зумовлених протиріччями між інстинктивними імпульсами несвідомого й засвоєними вимогами зовнішнього середовища, що виникають унаслідок соціальної взаємодії. Послаблюючи цей конфлікт, психологічний захист регулює поведінку людини, підвищуючи її пристосовність і врівноважуючи психіку (Зливков та ін., 2016, с. 46–53). Текстуальні сегменти спогадів про співчутливість чи чуйність оточення до вчителів, які вимушено брали участь в антирелігійних заходах: «... люди так співчували, що то такі вимоги, нема що казати, люди нічого не мали проти» (Інтерв'ю-2), стишували внутрішньо особистісні конфлікти. Проте цілком від них не звільняли, адже пригадувалися і «голоси» осуду та докорів, що звучали з уст односельців, особливо за участь в антирелігійних заходах: «... ну, люди, знаєте, як казали: “Ну, що не можете собі – на Великдень йдете каміння збирати?!”. То ми що – збирали макулатуру. Колись так було металолом, а ми металолом не збирали, а збирали макулатуру!» (Інтерв'ю-2).

Отже, спогади є особливим, емпіричним і певною мірою теоретичним джерелом, що несе цінний культурологічний матеріал, який є незамінним у дослідженні радянського часу. Їх цінність полягає у суб'єктивності, що вкрай необхідна для пізнання людського досвіду, (пере)осмислення життєвого шляху. Саме вони привідкривають емоції, амбіції, пошуки й сумніви, притаманні людям, їхнім слабкості та недоліками. Водночас вчительські спогади порушують питання, які виходять за межі особистості самих оповідачів. Вони передають зіткнення авторів розповіді з викликами радянського часу, відображення ролі радянської держави, її ідеології та пропаганди у професійному й особистому житті. У спогадах оповідачі проговорюють страх, розгубленість, вдаються до ностальгії, виправдання, надають сенсу власному досвіду, реалізують (само)інтерпретацію та (само)презентацію життєвого досвіду.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Годованська, О. (2016). «На Великдень завжди ми робили недільник, та чесне слово!»: антирелігійні практики радянського періоду у вчительських спогадах. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*, 26(1), 690–691. <https://www.religio.org.ua/index.php/religio/article/view/340/339>

Годованська, О. (2021). Страх як дієвий елемент радянської соціальної інженерії у вчительському повсякденні (на основі автобіографічних нарративів). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 34, 183–191. [inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/ukraina/42-034-ukrayina-kulturna-spadshchyna-natsionalna-svidomist-derzhavnist/?id=535](https://inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/ukraina/42-034-ukrayina-kulturna-spadshchyna-natsionalna-svidomist-derzhavnist/?id=535)

Грінченко, Г. (2012). *Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти*. Харків: НТМТ.

ДАЛО: Державний архів Львівської області, ф. Р-163, оп. 4, спр. 50, арк. 33.

Зливков, В., Лукомська, С., Федан, О. (2016). *Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях*. Київ: Педагогічна думка. <https://core.ac.uk/download/pdf/77241343.pdf>

**ІІЦ:** Інститут історії Церкви Українського католицького університету. <http://ichistory.org.ua/>

**ІР:** Інститут релігієзнавства. <http://www.museum.lviv.ua/institut-relihiieznavstva>

**Інтерв'ю-1:** Інтерв'ю з Катерини Х., 1936 р. н., записане 5 липня 2015 р. *Архів авторки*.

**Інтерв'ю-2:** Інтерв'ю з Степанією Д., 1947 р. н., записане 5 липня 2015 р. *Архів авторки*.

Коритко, Р. (2009). *Пуків – героїчне село Рогатинського Опілля*. Львів: Триада плюс.

Панич, О. (2011). Міф про баптистів у радянському суспільстві 1950–1980-х рр.: марновірство і пропаганда. *Український історичний журнал*, 3, 123–142. [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis\\_nbuv/cgiirbis\\_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP\\_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=UIJ\\_2011\\_3\\_9](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=UIJ_2011_3_9)

Сіромський, Р. (2004). *Нарис історії села Баргатів ХХ століття*. Львів: Триада плюс.

## REFERENCES

Hodovanska, O. (2016). «Na Velykden zavzhdy my robyly nedilnyk, ta chesne slovo!»: antyrelihiini praktyky radianskoho periodu u vchytelskykh spohadakh. *Istoriia religii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk*, 26(1), 690–691. <https://www.religio.org.ua/index.php/religio/article/view/340/339> (in Ukrainian).

Hodovanska, O. (2021). Strakh yak diievyi element radianskoi sotsialnoi inzhenerii u vchytelskomu povsiakdenni (na osnovi avtobiohrafichnykh naratyviv). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 34, 183–191. <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/ukraina/42-034-ukrayina-kulturna-spadshchyna-natsionalna-svidomist-derzhavnist/?id=535> (in Ukrainian).

Hrinchenko, H. (2012). *Usna istoriia prymusu do pratsi: metod, konteksty, teksty*. Kharkiv: NTMT (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti. f. R-163. op. 4. spr. 50. ark. 33 (in Ukrainian).

Zlyvkov, V., Lukomska, S., & Fedan, O. (2016). *Psykhodiahnostyka osobystosti u kryzovykh zhyttievykh sytuatsiiakh*. Kyiv: Pedahohichna dumka. <https://core.ac.uk/download/pdf/77241343.pdf> (in Ukrainian).

Instytut Istorii Tserkvy Ukrainkoho katolytskoho universytetu. <http://ichistory.org.ua/> (in Ukrainian).

Instytut relihiieznavstva. <http://www.museum.lviv.ua/institut-relihiieznavstva> (in Ukrainian).

Interview with, Kateryna Kh., 1936 r. n zapysane 5 lypnia 2015 r. [Interview]. *Arkhiv avtorky* (in Ukrainian).

Interview with, Stepaniia D., 1947 r. n., zapysane 5 lypnia 2015 r. [Interview]. *Arkhiv avtorky* (in Ukrainian).

Korytko, R. (2009). *Pukiv – heroichne selo Rohatynskoho Opillia*. Lviv: Triada plus (in Ukrainian).

Panych, O. (2011). Mif pro baptystiv u radianskomu suspilstvi 1950–1980-kh rr.: marnovirstvo i propahanda. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 123–142. [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis\\_nbuv/cgiirbis\\_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21)

ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP\_meta&C21COM=S&2\_S21P03=FILA=&2\_S21STR=UIJ\_2011\_3\_9 (in Ukrainian).

Siromskyi, R. (2004). *Narys istorii sela Bartativ 20 stolittia*. Lviv: Triada plius (in Ukrainian).

**Oksana HODOVANSKA**

*PhD (History)*

*Senior Research Fellow of the Department of Social Anthropology*

*Institute of Ethnology of NAS of Ukraine*

*Senior Lecturer*

*of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage*

*Lviv Polytechnic National University*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8297-2414>*

*e-mail: [oksana.m.hodovanska@lpnu.ua](mailto:oksana.m.hodovanska@lpnu.ua)*

## **SOVIET ANTI-RELIGIOUS PRACTICES THROUGH THE PRISM OF TEACHERS' MEMORIES**

The article analyzes the Soviet public policy of «scientific atheism». The analysis was carried out on the basis of oral historical narratives, archival documents, local history materials. It is noted that in the second half of the 20<sup>th</sup> century the main way of fighting against religion and the church was mass atheistic propaganda. It was justified by the political doctrine of «scientific atheism» and reinforced by a system of state-administrative pressure. With the help of propaganda, the Soviet intellectual elite created an image of the church as an «internal enemy» in order to use it in the process of forming an imaginary community called the «Soviet people». The territorial boundaries of the publication were delineated by the Lviv, Ternopil and Ivano-Frankivsk regions, on the territories of which the memories were recorded.

Attention is given to the textual analysis of memories, which in turn is oriented to the reproduction of the meaning that the teachers placed on their specific life experience today, as well as to the study of the sequence in which the events are arranged in the narrative now, in the present time. It is important in this context to understand the structural difference between what the narrators experienced and what they told, as well as to consider the narrative as containing purely contemporary interpretations and evaluations of the narrators.

The article examines how former teachers recall the «struggle against religion», aimed at the atheization of society and their (co)relation to this policy. It describes the involvement of teachers in anti-religious practices which was a sign of the Soviet era, through the organization of educational and educational processes in such a way, to prevent schoolchildren from freely visiting temples or celebrating religious holidays. It was concluded that memories of participation in anti-religious practices reveal a deep psychological discomfort in former teachers, so they resort to psychological defense mechanisms, describing themselves as hostages of their chosen profession, as well as sufficiently formal fulfillment of the requirements of atheist education.

**Keywords:** teachers, memories, anti-religious practices, atheism, Soviet era, totalitarianism.

УДК [271-9УГКЦ:323.23(=161.2-055.2-058.56)]"194/198"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-144-157

**Роксолана ПОПЕЛЮК**

*аспірант відділу новітньої історії*

*Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8298-8029>*

*e-mail: roksolana.hultaychuk@gmail.com*

## **ВНЕСОК ДИСИДЕНТОК У ЛЕГАЛІЗАЦІЮ УГКЦ В УРСР**

Висвітлено історію спротиву учасників дисидентського руху України тоталітарній радянській державі, а саме боротьбу за легалізацію УГКЦ, що перебувала в підпіллі. Зазначено, що ця діяльність стала важливим елементом українського визвольного руху за відновлення державності та захисту прав громадян. Акцентовано увагу на здобутках жінок-дисиденток щодо відновлення «катакомбної» УГКЦ, зокрема виділено внесок Олени Антонів, Стефанії Петраш-Січко, Марії Гель, Ольги Горинь, Ірини Калинець та Стефанії Шабатури, проаналізовано їхню правозахисну діяльність як учасниць релігійного дисидентства. Вказано на їхній прямий або опосередкований вплив на об'єднання суспільства й організацію руху за легалізацію Церкви, показано їхню величезну працю у підготовці та написанні відозв, протестних заяв, звернень до представників влади, вищого духовенства й закордонного політикуму.

Акцентовано на зосередженості жінок-дисиденток на організації релігійних об'єднань, протестів, виступів і молебнів у середовищі греко-католицької спільноти, збору підписів за відновлення УГКЦ та об'єднання представників греко-католицького духовенства. Окремо проаналізовано загрози, які нависли над представницями релігійного дисидентства, зокрема репресії радянської влади, залякування та арешти.

Водночас виокремлено спогади самих учасниць руху Опору щодо їхньої взаємодії з іншими представниками дисидентства, схарактеризовано їхні спільні дії у справі відновлення УГКЦ, співпрацю із друзями чи родичами, що допомагало не припиняти боротьби, навіть у часі арешту частини товаришів. Наголошено, що завдяки співпраці представників греко-католицького духовенства, українського суспільства, що підтримало цей рух, і дисидентів УГКЦ змогла відновити свою діяльність.

**Ключові слова:** релігійне дисидентство, Українська Греко-Католицька Церква, жінки, протест, репресії.

Релігійність – основний елемент у формуванні моральності народу та показник, що визначає норми поведінки в суспільстві. Проте радянська доба, зокрема комуністична ідеологія, вибрала для себе інше визначення релігії – як опіуму для народу, який буцімто відволікає людей від реалій цього світу (Кучера, 2016, с. 15). А далі радянська тоталітарна держава почала свої «реформи» Церкви. Після угоди Сталіна (Іосиф Сталін) з Російською Православною Церквою (РПЦ) 1944 р., остання стала одним з інструментів нагляду та впливу на суспільство. Тому комуністична влада прагнула підпорядкувати



всі інші конфесії РПЦ або знищити їх узагалі. У межах цієї політики було проведено Львівський псевдособор 1946 р., на якому УГКЦ (Українська Греко-Католицька Церква) «возз'єдналася» із РПЦ (Грицак, 2000, с. 127). Після цього сфальшованого возз'єднання посилювався масовий терор проти греко-католицьких священнослужителів (Дубоделов, 2010, с. 69). Ця конфесія стала однією з найрепресованіших, а «катакомбний» спосіб богослужіння та арешти священників десятиліттями визначали існування УГКЦ.

Мета дослідження – проаналізувати історію боротьби за відновлення УГКЦ і роль жінок-дисиденток у цьому процесі, методи їхньої діяльності та протидію репресіям радянської тоталітарної держави.

Історія відновлення УГКЦ і роль у її відбудові представників духовенства й мирян стали об'єктом вивчення багатьох дослідників. Зокрема, історики приділили увагу цьому питанню як у загальноісторичному (Грицак, 2000), так і вузькоспеціалізованому (Боцюрків, 2005) контексті. Важливим джерелом для вивчення цієї теми стали твори, присвячені окремим учасникам релігійного дисидентства (Дем'янчук, 2015) або опубліковані праці самих дисидентів (Калинець, 2017). Цікаве джерело інформації – власні спогади дисидентів (Овсієнко, 2004) або інтерв'ю з ними (Бублик, 2009).

Потрібно зазначити, що кінець 40-х – початок 50-х років ХХ ст. – найважчий період у діяльності УГКЦ. Легальна структура Церкви була повністю зруйнована арештами єпископату, примусовим запровадженням російського православ'я та репресіями непокірного духовенства і вірних, яким залишалося одне – вистояти в надії на кращі часи (Пашченко, 2005, с. 1). Ольга Горинь зазначила, що сталінський уряд тиснув на УГКЦ, адже не знав інших форм вирішення наявних і надуманих проблем, окрім репресивних (Горинь, 1988, с. 1293).

Протягом десятиліть УГКЦ активно боролася за своє відновлення, тому її відродження стало одним із визначних періодів у сучасній історії. У кінці 80-х років ХХ ст. вона все ж виборола право на легалізацію (Поліщук, 2020, с. 113). Вихід греко-католиків із підпільних умов існування в Радянському Союзі безпосередньо пов'язаний з активною діяльністю різних суспільно-політичних рухів. Окрім духовенства, яке брало участь у відродженні УГКЦ, значний внесок зробили й активні громадські діячі, зокрема представники та представниці дисидентського руху. Вони ставали тією силою, на яку опиралося підпільне греко-католицьке духовенство.

Сьогодні, коли говорять про мирян, які виборювали права греко-католиків, найчастіше згадують Івана Геля, В'ячеслава Чорновола, братів Горинів та ін. Проте варто зауважити і вплив на відновлення УГКЦ жінок-дисиденток: О. Антонів, С. Петраш-Січко, М. Гель, О. Горинь, І. Калинець, С. Шабатури та ін.

У діяльності дисиденти послуговувалися ідеями загальних прав людини. Попри конституційні права де-юре, адже радянська Конституція гарантувала свободу віровизнання, де-факто режим удавався до низки заходів для боротьби з релігійними віруваннями та практикою. Це досить красномовно показав погром 12 січня 1972 р. – «Арештована коляда». Тоді радянська влада розпочала репресії щодо дисидентів, які стали організаторами й учасниками святкового вертепу у Львові. Було заарештовано 19 активістів. Їх залякували розстрілом, тортурами, психлікарнями і завданням шкоди рідним. Декого звинувачували навіть у шпигунстві, використовуючи свідчення громадянина Бельгії (Гриців, 2011).

Дисидентська молодь зі Львова та Києва, що організувала вертеп, кинула виклик політиці викорінення українських національних традицій атеїстичною пропагандою та забороною відзначення релігійних свят, зокрема Різдва Христового

(Гриців, 2011). Оксана Мешко зазначила, що акція була заздалегідь спланованою. Такий вивіреним спосіб масового залякування, мав стати засторогою для тих, хто ще не був арештований, але міг бути (Мешко, 1982 с. 3).

Ініціатором вертепу у Львові стала учасниця правозахисного руху, лікар О. Антонів, колишня дружина В. Чорновола. Репетиції відбувалися в її помешканні (Гриців, 2011). Сам факт організації таких різдвяних дійств свідчить про зацікавленість та обізнаність О. Антонів у релігійних канонах. На формування її національних і релігійних поглядів вплинули, на жаль, не традиційні Різдвяні свята в родинному колі, а жахливі картини тисяч закатованих енкаведистами політв'язнів у тюрмах Бібрки та Львова, відкритих під час німецької окупації. Це сильно вплинуло на О. Антонів і вона постійно відвідувала Службу Богу катакомбної УГКЦ (Овсієнко, 2005а). В'ячеслав Чорновіл виділяв, що Олена була знайома і співпрацювала з учасниками визвольних змагань початку ХХ ст., членами ОУН та УПА, священниками і єпископами підпільної УГКЦ, організувала таємні богослужіння (Черкаська, 2021).

Загалом у кінці 70-х років ХХ ст. почав виникати рух за легалізацію УГКЦ. Його основою став захист прав вірних і донесення до міжнародної громадськості правди про існування у СРСР «катакомбної Церкви». Олена Антонів теж стала учасницею цієї боротьби. Зі середини 1980-х років суспільно-політичні процеси у СРСР обмежувалися декларованим владою новим політичним курсом – перебудовою (Муравський, 2011, с. 31). Олена Антонів визначала це як шанс для плідної громадської роботи, зокрема відновлення руху за легалізацію УГКЦ. Але її життя раптово обірвалося 2 лютого 1986 р. (Овсієнко, 2005а).

Інші дисиденти теж боролися за відновлення УГКЦ. Першим із важливих кроків у її легалізації стало створення 1982 р. української релігійної правозахисної організації «Ініціативна група для захисту прав віруючих та церкви в Україні» (Соляр, Красівський, 2021, с. 54), яку очолив Йосип Тереля. Він одним із перших у середовищі політичних дисидентів почав відкрито говорити про необхідність легалізувати УГКЦ у Радянському Союзі. До складу комітету, крім Йосипа Терелі, увійшли о. Герман Будзінський, Василь Кобрин і Стефанія Петраш-Січко. Всі члени організації зазнали репресій від радянської влади за протестну діяльність (Бублик, 2012, с. 302).

Стефанія Петраш-Січко пригадувала, що перед створенням організації вона зустрілася з Йосипом Терелею, який повідомив, що репресії проти УГКЦ стають усе сильнішими, а тому постала гостра необхідність створення ініціативної групи для її захисту. Для організації цього Й. Тереля потребував однодумців, які б не боялися радянських репресій. Одним із таких був о. Г. Будзінський, що вже погодився долучитися до когорти борців за відновлення УГКЦ, і Й. Тереля запропонував С. Петраш-Січко приєднатися до них. «Я зраділа й очоче погодилася. Бо тим я хотіла довести гебістам, що я не лише їх не злякалася, не розкалася за свою сім'ю, але ще й сама включилася в правозахисну діяльність», – констатувала дисидентка (Овсієнко, 2004, с. 117).

Стефанія Петраш-Січко була бранкою радянських таборів за участь у національному підпіллі, дружиною і матір'ю відомих дисидентів Січків – чоловіка Петра, синів Василя та Володимира (Бублик, 2012, с. 302). Вона вперто й непохитно протистояла тоталітарній системі, тому участь у новоствореній ініціативній групі стала для неї шансом розширити свою боротьбу.

Після погодження складу ініціативної групи була оголошена мета – легалізація УГКЦ. Далі учасники звернулася з меморандумом до уряду УРСР, засудивши

Львівський псевдособор 1946 р. і поставили дев'ять вимог для відновлення УГКЦ (Дубодєлов, 2020, с. 73).

Зі спогадів С. Петраш-Січко, вона з Й. Терелею збирала свідчення про переслідування греко-католиків та руйнування церков у селах і містечках Галичини. Зі зібраним матеріалом у вересні 1982 р. Й. Тереля поїхав до Москви, щоб зареєструвати новостворену організацію і донести вимоги греко-католиків, проте в реєстрації було відмовлено (Овсієнко, 2004, с. 118). Члени цього комітету писали скарги у Президію Верховної Ради СРСР щодо репресій проти УГКЦ, випускали самвидавний часопис «Хроніки УКЦ» для інформування населення про минуле та сучасне Церкви.

Через активну діяльність організації Й. Терелю арештували і він рік перебував в ув'язненні. У цей час роботу над «Хроніками УКЦ» перебрала його дружина в тісній співпраці зі С. Петраш-Січко. У 1984 р. Й. Терелю звільнили, проте в лютому 1985 р. арештували повторно. У цей короткий проміжок часу він, відчуваючи, що його стан здоров'я погіршився, передав повноваження В. Кобрину, проте і його невдовзі арештували. Діяльністю Ініціативної групи продовжували займатися С. Петраш-Січко та Й. Тереля.

Репресії ставали все сильнішими, влада боялася відновлення УГКЦ. У зв'язку з арештом Й. Терелі С. Петраш-Січко викликали на допити до прокуратури, по кілька разів у тиждень проводили обшуки в її помешканні (Інтерв'ю-1, арк. 12). Дисидентка пригадувала, що не боялася арешту, оскільки в ув'язненні вже перебували її син і чоловік (Овсієнко, 2004, с. 118). У 1987 р., коли Йосип Тереля вийшов з ув'язнення, то разом із владикою Павлом Василюком заявив Президії Верховної Ради СРСР, що УГКЦ виходить із підпілля. Після цього священники почали активніше відправляти богослужіння, не ховаючись, у відкритих місцях (Овсієнко, 2004, с. 118).

Незважаючи на всі репресії, у другій половині 1980-х років усе ж виникла можливість виходу УГКЦ із підпілля. У державі визначальною рисою цього часу стало перенесення акцентів на демократизацію політичного режиму (Муравський, 2011, с. 31), а репресії й утиски Церкви не тільки не відвернули людей від віри, а й породили спротив незгодних. Активно розвивався напрям релігійного дисидентства із критикою антирелігійної політики радянської влади, нищівних методів і механізмів боротьби із представниками релігійного середовища (Поліщук, 2020, с. 113).

Одним із визначних представників релігійного дисидентства цього часу став І. Гель. У другій половині 1980-х років саме він очолив вихід УГКЦ із підпілля (Дем'янчук, 2015, с. 5). Ще під час першого ув'язнення у 1960-х роках І. Гель звертався до Президії Верховної Ради УРСР із листами на захист УГКЦ та вимогою скасувати ст. 62 Кримінального кодексу УРСР, що слугувала інструментом для переслідування громадян за вияви інакомислення. А після другого ув'язнення він ще більше впевнився в тому, що боротьба за українську державність не можлива без національної Церкви (Дем'янчук, 2015, с. 64). Також, на думку І. Геля, вплив на формування національно-культурних і релігійних традицій українського народу мала Європа, оскільки в етнокультурному плані Україна завжди була її інтегральною частиною (Гель, 1993, с. 132).

Увесь час підтримкою та соратницею Івана Геля була дружина Марія. Її вклад у діяльність дисидентського руху був значним. Марія Гель отримувала, переховувала та передавала на Захід записки Івана, зроблені під час ув'язнення. Зі спогадів дисидента, це була справжня конспіративна акція, гідна сюжетів детективних фільмів, адже як за самим Іваном, так і за його відвідувачами пильно стежили й обшукували (Кіпіані та ін., 2012).

Після повернення із заслання І. Гель не зміг повернутися до Львова і влаштуватися на роботу, тому оселився у рідному селі Кліцко, що поблизу м. Комарно на Львівщині, працював пастухом, але дисидентської діяльності не покинув. Марія Гель згадувала, що під час перебування в селі до нього в гості приїхали Михайло Горинь і В'ячеслав Чорновіл – дисиденти обговорювали плани майбутньої політичної діяльності. Тоді Марія запропонувала їм почати з потреб народу, який буквально благав про відновлення УГКЦ. Так, на думку М. Гель, суспільство б підтримало дисидентів, адже без підтримки населення добитися державної незалежності практично неможливо. Ця ідея сподобалася друзям (Інтерв'ю-2, 2021).

Розуміючи, що боротьба за Церкву така ж важлива, як за державу, 1987 р. І. Гель очолив Комітет захисту УКЦ/УГКЦ (Української Католицької Церкви – термін, який використовували українці в діаспорі), реформований із попередньої ініціативної групи, яку очолювали Й. Тереля і В. Кобриним. До цього подружжя Гелів намагалося вмовити недавно звільненого з-під арешту Й. Терелю не покидати УРСР та очолити вже реформований комітет, зважаючи на його багаторічний досвід підпільної боротьби. У такому разі І. Гель міг би зайнятися суто громадською чи політичною діяльністю. Але, зважаючи на стан здоров'я та постійний тиск влади, Й. Тереля відмовився і очільником став І. Гель (Дем'янчук, 2015, с. 64–65). Зі спогадів М. Гель, її чоловік походив із релігійної сім'ї – його дві тітки були монахинями, а в батьківському домі відправлялися підпільні богослужіння, тому ця діяльність була близькою дисидентів (Інтерв'ю-2, 2021).

Стефанія Петраш-Січко пригадувала, що після призначення Івана Геля керівником комітету кількість його членів збільшилася до 11, а до руху почали масово приєднуватися українські греко-католицькі священники (Овсієнко, 2004, с. 120). Загалом почало відбуватися те, що передбачала М. Гель, коли казала, що народ підтримає ініціативу відновлення УГКЦ. Надалі створювалися церковні комітети у селах Галичини. Марія Гель резюмувала, що переважно це було 20 людей та голова і вони вивчали, як функціювала Церква в кожному селі: чи її закрили, чи створили в її стінах колгоспні склади тощо. До вищого керівництва дисиденти писали відозви та звернення, а також шукали виходів до політиків за кордоном (Інтерв'ю-2, 2021).

Практично від кінця 1987 р. «уніатське питання» стало однією з головних тем для обговорення у владних структурах Радянського Союзу і політичних колах західного світу. Ефективною та найбільш впливовою формою боротьби І. Гель вважав проведення масових акцій, приурочених важливим релігійно-національним і політичним подіям. І організація таких дійств дала результат – віряни об'єднувалися, збиралися на акції, за свідченнями очевидців, під протекцією комітету люди буквально почали «позбуватися страху» (Бублик, 2014а, с. 46).

Увесь період боротьби М. Гель була з чоловіком. У їхньому домі відбувалися підпільні Служби Божі (Інтерв'ю-3, арк. 4), разом вони організували великі сходи, для підтвердження існування та діяльності конфесії, яку радянська влада намагалася видати за неіснуючу. Всі організовані збори та маніфестації відбувалися під пильним наглядом і в оточенні міліції. Що активніша була їхня діяльність, то сильнішими ставали репресії влади щодо дисидентів. Під час однієї зі сутичок із представниками влади М. Гель доводилося буквально вибивати чоловіка з її рук (Інтерв'ю-2, 2021).

Стефанія Петраш-Січко, яка продовжувала бути активною діячкою руху за відновлення УГКЦ, пригадувала, що згідно з радянським законодавством для

реєстрації конфесії, вона мала нараховувати мінімум 20 членів. А коли Московський патріарх Пимен (Пимен) на зустрічі з іноземцями сказав, що УГКЦ не існує, адже її підтримує 100 бабусь на Заході України, Іван Гель відписав Главі РПЦ і подякував, що той визнав існування цієї Церкви, та пообіцяв уточнити кількість вірних УГКЦ. Далі почався збір підписів на відновлення УГКЦ – люди підписувалися цілими селами, підписи пачками надсилали до Президії Верховної Ради СРСР. До половини 1988 р. було надіслано 15 тис. підписів (Овсієнко, 2004, с. 121).

Стефанія Петраш-Січко також стала активісткою Українського християнсько-демократичного фронту (УХДФ), який організували її чоловік і син (Овсієнко, 2005b). У квітні 1988 р. УХДФ уперше підніс на мітингу у Львові синьо-жовтий прапор, а 1989 р. був учасником голодівки в Москві з вимогою легалізувати УГКЦ (Овсієнко, 2005c). Цю акцію розпочали єпископи Павло Василик, Софрон Дмитерко і Филімон Курчаба в Секретаріаті Верховної Ради СРСР 18 травня 1989 р. як відповідь на відмову Михайла Горбачова (Михайл Горбачёв) щодо петиції із проханням легалізації УГКЦ (Соляр, Красівський, 2021, с. 54). Згодом акцію підтримало духовенство й миряни. Голодування тривало п'ять місяців 1989 р. і спричинило великий резонанс у Радянському Союзі та світі (Пашенко, 2002, с. 484–486).

Загалом, починаючи з 1988 р., діяльність Комітету захисту УГКЦ відбувалася у двох напрямках: зовнішньому, мета якого – популяризація ідей відновлення Церкви за кордоном, та внутрішньому, націленому на визнання УГКЦ у Радянському Союзі (Муравський, 2011, с. 152). Крім багатолюдних акцій, які були важливим методом боротьби з тоталітарним режимом, членом комітету вдалося організувати інформаційну боротьбу, зокрема видавництво самвидавного часопису «Християнський голос» (реформованого із «Хроніків УКЦ») (Овсієнко, 2004, с. 119), який публікувала на Заході редакція «Вістей з Риму». Також вдалося налагодити добрі зв'язки із західними політиками та дипломатами (Бублик, 2012, с. 307).

У лютому 1988 р. однією з редакторів самвидавного журналу «Християнський голос» стала О. Горинь (Батенко, 1999, с. 144), колишня політв'язна, дисидентка, майстриня народно-декоративного мистецтва. Вона разом із чоловіком М. Горинем активно протестувала проти порушення громадянських прав, виступала за легалізацію УАПЦ (Української Автокефальної Православної Церкви) та УГКЦ (Левицька, 2018). Ольга Горинь стала важливою учасницею видавничої діяльності руху, адже ще під час перебування в українському національному підпіллі детально вивчала історію України, читала книжки й журнали довоєнних видань, матеріали підпілля, підтримувала зв'язки з окремими членами повстанських груп. Попередні знання стали в нагоді дисидентці, яка поринула в новий вир боротьби (Шелемей, 2017, с. 184).

Організація релігійного самвидаву була однією з форм вияву дисидентських настроїв, покликаною донести до громадськості й одновірців як у СРСР, так і за кордоном правду про реальний стан свободи совісті та гоніння за віру в умовах державного атеїзму (Боцюрків, 2005, с. 67). Саме завдяки журналу «Християнський голос» висвітлювалися події, пов'язані з рухом за легалізацію УГКЦ, і популяризувалися правдиві факти про рух за її відновлення (Бублик, 2009, с. 63).

Ольга Горинь стала однією з небагатьох, хто, не боячись репресій, впевнено наголошував на всіх злочинах радянської влади проти УГКЦ. Дисидентка зазначала, що ця конфесія продемонструвала тісний зв'язок та вірність народові до останніх днів легального існування. І коли сталінський режим почав масові репресії

греко-католиків, вивозячи їх у Сибір, кидаючи в тюрми та концтабори, вбиваючи в селах і містах, греко-католицькі священники залишилися вірними своїм прихожанам й опинялися в ув'язненні разом із найактивнішими українцями (Горинь, 1988, с. 1299).

У Москві 10 червня 1988 р. відбулася зустріч у контексті святкування 1000-річчя Хрещення Русі. На неї приїхала делегація з Ватикану. З України ж, окрім владики Филимона Курчаби, єпископів і священників, прибула делегація миряни, у складі Зиновія Красівського, Ольги Горинь та Івана Геля. Їхнім завданням було розповісти про можливість легалізації УГКЦ. На жаль, за сприяння РПЦ дисидентів не допустили на зустріч (Батенко, 1999, с. 150). Проте того ж року, з розповіді О. Горинь, її з чоловіком та ще пів сотнею радянських дисидентів запросили в американське посольство в Москві на зустріч із президентом США Рональдом Рейганом (Ronald Reagan). Він виголосив промову про демократію, а дисиденти мали змогу поставити запитання. Зі спогадів дисидентки, під час тієї зустрічі залізна завіса радянської імперії похитнулася (Левицька, 2018).

Активна боротьба за відновлення УГКЦ набирала все більших обертів. На думку Богдана Гориня, у другій половині 1980-х років виникло два погляди на подальшу діяльність дисидентів в умовах політики «гласності». Одна група, до якої він відніс Ігоря та Ірину Калинців, Михайла Осадчого й ін., наполягала на використанні політичного моменту для формування у масах національної свідомості без відкритої політичної діяльності; друга – Іван Гель, Зиновій Красівський, В'ячеслав Чорновіл та ін. – наголошувала на необхідності початку політичної боротьби із владою (Горинь, 2010, с. 48).

Ірина Калинець була частиною, на думку Богдана Гориня, менш радикальної групи. Вона – одна з дисиденток, проти яких були спрямовані радянські репресії після «Арештованої коляди» 1972 р. Звільнившись на початку 80-х років ХХ ст. із ув'язнення, І. Калинець одразу долучилася до суспільно-культурного життя Львова та всієї України. Вона приєдналася до інших дисидентів, що боролися за державне відродження України в тісній взаємодії з боротьбою за реабілітацію та легалізацію українських Церков – УГКЦ й УАПЦ. За її словами, вона приєдналася до національно-духовного відродження, до боротьби за загнану в катакомби Церкву, із відродженням релігійних свят і національних традицій, із відновленням пам'яті про українську історію (Васьків, 2015, с. 112). Зокрема, у грудні 1988 р. заходами Ірини Калинець, Стефанії Шабатури, Анни Мороз, Марії Бабій, Данути Думанської та інших у Львові було організовано марійське товариство «Милосердя». Поряд із Комітетом захисту УГКЦ воно змогло згуртувати активне жіноцтво і його учасниці офіційно оголосили про свою підтримку УГКЦ. У Львові було організовано численні історико-патріотичні й релігійно-церковні акції, які супроводжувалися молебнями, що їх відправляли греко-католицькі священники (Паславський, 2016, с. 242).

Активну діяльність організації можна простежити наприкінці 1988 р. – на початку 1989 р. Ірина Калинець згадувала, що першим був проведений молебен на подвір'ї церкви Святого Миколая 18 грудня 1988 р. за долю дітей України та Вірменії (після землетрусу), наступний – 22 січня 1989 р.; а згодом третій – 25 лютого до Шевченківських днів і четвертий – 26 квітня перед Успенською церквою у Львові. Того ж 1989 р. було організовано освячення пасок на Великдень біля Порохової вежі. Після цього щонедільні відправи перед храмом Святого Михаїла стали традицією (Шкраб'юк, 1997, с. 433).

Реабілітація поневоленої УГКЦ і боротьба за право українських греко-католиків вільно брати участь у житті своєї Церкви стали основною метою І. Калинець. Вона

писала численні листи та звернення до місцевих органів влади, а також вищих інстанцій Києва й Москви з вимогами легалізації УГКЦ. Виступала в Литві, куди їздила на з'їзд Марійських дружин, Польщі, Любліні, на Міжнародній конференції «Церква в посттоталітарних державах» та Москві, де брала участь в установчих зборах всесоюзного «Меморіалу». Там відкрито поставила питання про реабілітацію й легалізацію УГКЦ (Паславський, 2016, с. 243).

Через усю цю діяльність посилювався тиск і репресії проти представників релігійного дисидентства, зокрема й І. Калинець. Стефанія Шабатура зазначала, що коли дисидентки почали воювати за Церкву і державу, то представники влади заходилися буквально фізично їм протистояти: силою розганяти зібрання, випускати собак, арештовувати учасників і священників, а коли побачили, що це не допомагає, то залякували рідних (Малюк, 2014).

Ірина Калинець пригадувала спроби радянської влади підпорядкувати всі храми Галичини РПЦ, щоб не допустити туди греко-католиків. Створювали навіть провладні релігійні товариства, щоби відволікти увагу громадськості від «Милосердя». Тоді І. Калинець вирішила, що потрібно негайно спільно з Комітетом захисту УГКЦ активізувати людей до масових акцій протидії (Шкраб'юк, 1997, с. 432–433).

Варто зауважити, що 1989-й став роком переходу до активної фази боротьби за відновлення УГКЦ, тому тиск радянського карального апарату на представників релігійного дисидентства був дуже відчутним. Зокрема, за проведення молебню 22 січня 1989 р. було подано позов до суду, у якому йшлося, що члени Комітету захисту УГКЦ та Української Гельсінської спілки, зокрема М. Бабій, І. Калинець, В. Чорновіл, І. Гель, організували мітинг, чим ображали «митрополита і православне духовенство, принижуючи їх гідність, і цькували проти них вірних і всіх, хто був на церковному подвір'ї» (Калинець, 2017, с. 36). Те, що в позові були відверто неправдиві речі, адже І. Калинець не була членкинею Комітету захисту УГКЦ, не цікавило представників влади. Суд виніс покарання – 10 діб ув'язнення.

Репресіям піддавалися й інші представники релігійного дисидентства. Так, 27 серпня 1989 р. під час мітингу на стадіоні «Дружба» у Львові І. Гель оголосив про проведення маніфестацій за офіційне визнання УГКЦ у Львові (17 вересня), Івано-Франківську (1 жовтня) і Тернополі (15 жовтня). Такими масовими діями греко-католики прагнули привернути увагу Ватикану й керівництва держави до проблеми легалізації УГКЦ, яка в такий спосіб мала стати основною в запланованих переговорах між радянським лідером Михайлом Горбачовим і Папою Римським Іваном Павлом II (Ioannes Paulus PP. II) (Бублик, 2014а, с. 47).

Після оголошення про проведення маніфестації в облвиконкомі була проведена профілактична розмова з І. Гелем про незаконність такої акції. Місцеві виконкоми в районах області також провели подібні бесіди зі священниками Василем Вороновським, Михайлом Залізником, Романом Каспришиним, Антонієм Масюком, Василем Михайлюком, Михайлом Хрипою і Мар'яном Чорнегою. Окрім того представники обласної прокуратури роз'яснили про можливі наслідки та правову відповідальність найактивнішим лідерам греко-католицьких акцій – Іванові Гелю і священникам Михайлові Гавриліву та Петрові Зеленоху (Бублик, 2014а, с. 47).

Іван Гель вважав, що на цю маніфестацію вийде 100 тис. людей, а вийшло понад чверть мільйона. Через це на дисидента відкрили третю кримінальну справу (Захаров, 2003, с. 141). Проте, незважаючи на підтримку громадськості, у самому русі Опору не було

єдності щодо цієї маніфестації. Зокрема, перед подією І. Гель не отримав благословення від владики Стернюка і його оточення, а також І. Калинець та С. Шабатури, але його підтримало греко-католицьке духовенство (Дем'янчук, 2015, с. 90). Наступним етапом боротьби стало повернення храмів УГКЦ. Після того, як 1 листопада 1989 р. до Москви прибула делегація із Ватикану, а 1 грудня Апостольську столицю відвідав генеральний секретар Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу М. Горбачов, було офіційно оголошено про легалізацію УГКЦ у СРСР (Соляр, Красівський, 2021, с. 55).

УГКЦ отримала право на вільне існування в умовах радянської держави: почали формуватися громади і подавати заяви на реєстрацію (на 1 вересня 1990 р. офіційно зареєстровано 298 громад) (Стоцький, 199, с. 55). Юридично УГКЦ здобула остаточне визнання із затвердженням свого статуту 15 червня 1991 р. у Києві. Відтепер Церква одержала всі права релігійної організації, передбачені радянським законодавством (Бублик, 2014b, с. 153).

Одна з активних діячок руху за відновлення УГКЦ С. Шабатура на запитання, чому Бог послав такі випробування для УГКЦ, резюмувала: «Я знаю, як кажуть, якщо Бог когось любить, то йому дає страждання, щоб він очистився, щоб він загартувався в своїй вірі. Трудно сказати нам, чи це є кара, чи це є випробування, чи це є, щоб люди себе якось вдосконалили в вірі. То скорше всього думаєш в такому напрямку. І те, що наш народ зазнав таких страждань, можливо, то є дійсно з любові Бога. Можливо, Бог собі запланував якість майбутне, чого ми не можемо знати. Роль, наприклад, нашого народу в житті людства якусь. Можливо, той народ має відіграти якусь роль. Не можем знати тих планів Господніх, так? Але мені здається, як би там не було, наш народ перейшов через всі ті страждання, ті всі випробування, все-таки достойно... Ми збереглися, ми вийшли з того...» (Інтерв'ю-4, 1998).

Отже, УГКЦ переживши кількадесятирічні переслідування, зуміла не лише вистояти і витерпіти численні удари атеїстичного режиму, а й згуртувати ті сили, які залишилися після «офіційної» заборони, організувати власну підпільну структуру та виховати нові кадри, спроможні вести наполегливу боротьбу за права своєї Церкви (Бублик, 2012, с. 308). А дисиденти відіграли важливу роль у процесі становлення УГКЦ, адже пройшовши багаторічну боротьбу з комуністичним режимом, принесли в релігійний рух греко-католиків рішучість і впевненість у власних силах (Муравський, 2011, с. 151).

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Батенко, Т. (1999). *«Я повстаю, отже, я існую...»*. Політичний портрет Івана Геля. Нариси з історії українського руху опору кінця 1950 – початку 1990-х років. Львів.

Боцюрків, Б. (2005). *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950)*. Львів: Вид-во Українського католицького університету.

Бублик, Т. (2009). Історія виходу УГКЦ з підпільних умов існування: інтерв'ю з учасниками боротьби за легалізацію. В *«Катакомбна Церква»: статті і матеріали*. Львів: Логос, 60–82.

Бублик, Т. (2012). Участь греко-католицького мирянства у русі за легалізацію УГКЦ: на прикладі діяльності Комітету захисту УКЦ (середина 1980-х – початок 1990-х рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 32, 152–157.



Бублик, Т. (2014а). Відродження УГКЦ крізь призму «мітингової демократії» (1988–1989 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство», 10, 43–53.*

Бублик, Т. (2014б). Еволюція стосунків греко-католиків з радянською владою (1985–1989). *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць, 87, 151–155.*

Васьків, Л. (2015). Вихід Української Греко-Католицької Церкви з підпілля. Мирянський чинник. В о. Марцелюк, П., Гуркіна, С., Суботін, В. (ред.). *Правда визволить: матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 25-ліття легалізації УГКЦ, 6 листопада 2014.* Львів, 112–118.

Гель, І. (1993). Духовність України і спільний європейський дім. *Україна. Наука і культура, 26–27, 132–137.*

Горинь, Б. (2010). *Не тільки про себе.* Роман-колаж: у 3 кн., 3. Київ: Пульсари.

Горинь, О. (1988, листопад). У традиційному руслі русифікації. *Визвольний шлях. Суспільно-політичний та науково-літературний місячник, 1293–1305.*

Грицак, Я. (2000). *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.* Київ: Генеза.

Гриців, М. (2011, 12 січня). Арештована коляда, або Погром 12 січня 1972. *Історична правда.* <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/12/13866/>

Дем'янчук, В. (2015). *Один з когорти шістдесятників: громадсько-політична діяльність Івана Геля (1987–1991).* Львів.

Дубодєлов, А. (2010). Діяльність УГКЦ щодо захисту прав віруючих у 60–80 роках ХХ ст. *Збірник наукових праць Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, 69–74.*

Захаров, Б. (2003). *Нарис з історії дисидентського руху в Україні (1956–1987).* Харків: Фоліо.

**Інтерв'ю-1:** Інтерв'ю з Василем Січком, 1956 р. н., записане в м. Львів 23 грудня 1996 р., інтерв'юєр Л. Купчик. Спр. П-1-1-835. *Архів Інституту історії Церкви Українського католицького університету (Архів ПЦ УКУ).*

**Інтерв'ю-2:** Інтерв'ю з Марією Гель: «Марія Гель. Спомин про життя». (2021). *Архів національного музею «Тюрма на Лонцького».* <https://hi-in.facebook.com/lonckoho/videos>

**Інтерв'ю-3:** Інтерв'ю з Марією Гель, 1936 р. н., записане у м. Львів 25 листопада 1999 р., інтерв'юєр Ю. Нагірний. Спр. П-1-1-1018. *Архів ПЦ УКУ.*

**Інтерв'ю-4:** Інтерв'ю з Стефанією Шабатурою, 1938 р. н., записане у м. Львів 1 червня 1998 р., інтерв'юєр Л. Купчик. Спр. П-1-1-791. *Архів ПЦ УКУ.*

Калинець, І. (2017). *Це моя Церква.* Львів: Логос.

Кіпіані, В., Овсієнко, В. (2012, 23 вересня). Іван Гель. Інтерв'ю. *Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні».* <https://museum.khpg.org/1348418185>

Кучера, Т. (2016). *Релігієзнавство: навч. посіб.* Київ.

Левицька, І. (2018, 27 лютого). Ольга Горинь: «Михайло казав: Якщо помру в таборах, то буде остання моя послуга Україні». *Інтерв'ю з України.* <https://rozmova.wordpress.com/2018/03/07/olha-hogyn/>

Малюк, І. (2014, 18 грудня). Стефанія Шабатура: «Я знала, що Україна буде». *Радіо Свобода.* <https://www.radiosvoboda.org/a/26750792.html>

Мешко, О. (1982, 26 жовтня). Про погром в Україні 1972. *Свобода. Український щоденник, 203, 3.*

- Муравський, О. (2011). *Західні землі України. Шлях до незалежності*. Львів.
- Овсієнко, В. (ред.-упоряд.). (2004). *Три повстання Січків: у 2 т. (Т. 1: Спогади Стефанії Петраш-Січко. Документи)*. Харків: Фоліо.
- Овсієнко, В. (2005а, 18 квітня). Антонів Олена Тимофіївна. *Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні»*. <http://museum.khpg.org/1113836579>
- Овсієнко, В. (2005b, 6 липня). Петраш (Січко) Стефанія Василівна. *Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні»*. <https://museum.khpg.org/1120660752>
- Овсієнко, В. (2005с, 6 липня). Січко Василь Петрович. *Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні»*. <https://museum.khpg.org/1120658058>
- Паславський, І. (2016). Християнський світ Ірини Калинець. *Українське літературознавство, 81*, 241–244.
- Пащенко, В. (2002). *Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів)*. Полтава.
- Пащенко, В. (2005). Українська греко-католицька церква середини 40–50-х років ХХ століття: воскресіння з руїни. *Філософські обрії, 13*, 183–198.
- Поліщук, А. (2020). Особливості протестного релігійного руху як основи вираження релігійного дисидентства в СРСР. *Релігієзнавство, 42*, 110–118.
- Соляр, І., Красівський, О. (2021). Трансформація державно-церковних відносин в Україні (1989–2021). *Izdevnieciba Baltija Publishing, 52–84*. doi:10.30525/978-9934-26-211-1-3.
- Стоцький, Я. (1999). *Релігійна ситуація в Україні: проблеми і тенденції розвитку (1988–1998 рр.)*. Тернопіль.
- Черкаська, Г. (2021, 6 квітня). Олена Антонів, або ангел дисидентів. *Фотографії старого Львова*. <https://photo-lviv.in.ua/olena-antoniv-abo-anhel-dysydentiv/>
- Шелемей, Т. (2017). Громадсько-політична діяльність Михайла Гориня в 1961–1965 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 4*, 181–187.
- Шкраб'юк, П. (1997). *Попід Золоті Ворота. Шість елегій про родину Калинців*. Львів.

## REFERENCES

- Batenko, T. (1999). «*Ya povstaiu, otzhe, ya isnuiu...*» *Politychnyi portret Ivana Helia. Narysy z istorii ukrainskoho rukhu oporu kintsia 1950 – pochatku 1990-kh rokiv*. Lviv (in Ukrainian).
- Botsiurkiv, B. (2005). *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva i Radianska derzhava (1939–1950)*. Lviv: Vyd-vo Ukrainskoho katolytskoho universytetu (in Ukrainian).
- Bublyk, T. (2009). Istoriia vykhodu UHKTs z pidpilnykh umov isnuvannia: intervju z uchashnykamy borotby za lehalizatsiiu. In «*Katakombna Tserkva*»: *statti i materialy*. Lviv: Lohos, 60–82 (in Ukrainian).
- Bublyk, T. (2012). Uchast hreko-katolytskoho myrianstva u rusi za lehalizatsiiu UHKTs: na pryklady diialnosti Komitetu zakhystu UKTs (seredyna 1980-kh – pochatok 1990-kh rr.). *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 32*, 152–157 (in Ukrainian).
- Bublyk, T. (2014a). Vidrozhennia UHKTs kriz pryzmu «mitynhovoi demokratii» (1988–1989 rr.). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Istorychne relihiieznavstvo», 10*, 43–53 (in Ukrainian).
- Bublyk, T. (2014b). Evoliutsiia stosunkiv hreko-katolykiv z radianskoiu vladoiu (1985–1989). *Hileia: naukovyi visnyk: zb. nauk. prats, 87*, 151–155 (in Ukrainian).

Vaskiv, L. (2015). Vykhid Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy z pidpillia. Myrianskyi chynnyk. In o. Martseliuk, P., Hurkina, S., Subotin, V. (Eds.), *Pravda vyzvolyt: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii z nahody 25-littia lehalizatsii UHKTs, 6 lystopada 2014*. Lviv, 112–118 (in Ukrainian).

Hel, I. (1993). Dukhovnist Ukrainy i spilnyi yevropeyskyi dim. *Ukraina. Nauka i kultura*, 26–27, 132–137 (in Ukrainian).

Horyn, B. (2010). *Ne tilky pro sebe*. Roman-kolazh: u 3 kn., 3. Kyiv: Pulsary (in Ukrainian).

Horyn, O. (1988, Lystopad). U tradytsiinomu rusli rusyifikatsii. *Vyzvolnyi shliakh. Suspilno-politychnyi ta naukovo-literaturnyi misiachnyk*, 1293–1305 (in Ukrainian).

Hrytsak, Ya. (2000). *Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st.* Kyiv: Heneza (in Ukrainian).

Hrytsiv, M. (2011, Sichen 12). Areshtovana koliada, abo Pohrom 12 sichnia 1972. *Istorychna pravda*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/12/13866/> (in Ukrainian).

Demianchuk, V. (2015). *Odyn z kohorty shistdesiatnykiv: hromadsko-politychna diialnist Ivana Helia (1987–1991)* (in Ukrainian).

Dubodielov, A. (2010). Diialnist UHKTs shchodo zakhystu prav viruiuchykh u 60–80-rokakh XX st. *Zbirnyk naukovykh prats Sumskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni A. S. Makarenka*, 69–74 (in Ukrainian).

Zakharov, B. (2003). *Narys z istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987)*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).

Interviu z Vasylem Sichkom, 1956 r. n., zapysane v m. Lviv 23 hrudnia 1996 r., intervuiuer L. Kupchyk. Spr. P-1-1-835. *Arkhiv Instytutu istorii Tserkvy Ukrainskoho katolytskoho universytetu (Arkhiv PTs UKU)* (in Ukrainian).

Interviu z Mariieiu Hel: «Mariia Hel. Spomyn pro zhyttia». (2021). [Interview]. *Arkhiv natsionalnoho muzeiu «Tiurma na Lontskoho»*. <https://hi-in.facebook.com/lonckoho/videos> (in Ukrainian).

Interviu z Mariieiu Hel, 1936 r. n., zapysane u m. Lviv 25 lystopada 1999 r., intervuiuer Yu. Nahirnyi. [Interview]. Spr. P-1-1-1018. *Arkhiv PTs UKU* (in Ukrainian).

Interviu z Stefaniieiu Shabaturou, 1938 r. n., zapysane u m. Lviv 1 chervnia 1998 r. [Interview]. Intervuiuer L. Kupchyk. Spr. P-1-1-791. *Arkhiv PTs UKU* (in Ukrainian).

Kalynets, I. (2017). *Tse moia Tserkva*. Lviv: Lohos (in Ukrainian).

Kipiani, V., Ovsienko, V. (2012, Veresen 23). Ivan Hel. Interviu. *Virtualnyi muzei «Dysydentskyi rukh v Ukraini»* <https://museum.khpg.org/1348418185> (in Ukrainian).

Kuchera, T. (2016). *Relihiieznavstvo: navch. posib*. Kyiv (in Ukrainian).

Levytska, I. (2018, Liutyi 27). Olha Horyn: «Mykhailo kazav: Yakshcho pomru v taborakh, to bude ostannia moia posluha Ukraini». *Interviu z Ukrainy*. <https://rozmova.wordpress.com/2018/03/07/olha-horyn/> (in Ukrainian).

Maliuk, I. (2014, Hruden 18). Stefaniia Shubatura: «Ya znala, shcho Ukraina bude». *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/26750792.html> (in Ukrainian).

Meshko, O. (1982, Zhovten 26). Pro pohrom v Ukraini 1972. *Svoboda. Ukrainskyi shchodennyk*, 203, 3 (in Ukrainian).

Muravskiy, O. (2011). *Zakhidni zemli Ukrainy. Shliakh do nezalezhnosti*. Lviv (in Ukrainian).

Ovsienko, V. (Ed.). (2004). *Try povstannia Sichkiv: u 2 t. (T. 1: Spohady Stefanii Petrash Sichko. Dokumenty)*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).

Ovsiienko, V. (2005a, Kvitin 18). Antoniv Olena Tymofiivna. *Virtualnyi muzei «Dysydentskyi rukh v Ukraini»*. <http://museum.khpg.org/1113836579> (in Ukrainian).

Ovsiienko, V. (2005b, Lypen 6). Petrash (Sichko) Stefaniia Vasylivna. *Virtualnyi muzei «Dysydentskyi rukh v Ukraini»*. <https://museum.khpg.org/1120660752> (in Ukrainian).

Ovsiienko, V. (2005c, Lypen 6). Sichko Vasyl Petrovych. *Virtualnyi muzei «Dysydentskyi rukh v Ukraini»*. <https://museum.khpg.org/1120658058> (in Ukrainian).

Paslavskiy, I. (2016). Khrystyianskyi svit Iryny Kalynets. *Ukrainske Literaturoznavstvo*, 81, 241–244 (in Ukrainian).

Pashchenko, V. (2002). *Hreko-katolyky v Ukraini (vid 40-kh rokiv XX stolittia do nashykh dniv)*. Poltava (in Ukrainian).

Pashchenko, V. (2005). Ukrainska hreko-katolytska tserkva seredyny 40–50-kh rokiv XX stolittia: voskresinnia z ruiny. *Filosofski obrii*, 13, 183–198 (in Ukrainian).

Polishchuk, A. (2020). Osoblyvosti protestnoho relihiinoho rukhu yak osnovy vyrazhennia relihiinoho dysydentstva v SRSR. *Relihiieznavstvo*, 42, 110–118 (in Ukrainian).

Soliar, I., Krasivskiy, O. (2021). Transformatsiia derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v Ukraini (1989–2021). *Izdevnieciba Baltija Publishing*, 52–84. doi:10.30525/978-9934-26-211-1-3 (in Ukrainian).

Stotskyi, Ya. (1999). *Relihiina sytuatsiia v Ukraini: problemy i tendentsii rozvytku (1988–1998 rr)*. Ternopil (in Ukrainian).

Cherkaska, H. (2021, Kvitin 6). Olena Antoniv, abo anhel dysydentiv. *Fotografii staroho Lvova*. <https://photo-lvov.in.ua/olena-antoniv-abo-anhel-dysydentiv/> (in Ukrainian).

Shelemei, T. (2017). Hromadsko-politychna diialnist Mykhaila Horynia v 1961–1965 rr. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 4, 181–187 (in Ukrainian).

Shkrabiuk, P. (1997). *Popid Zoloti Vorota. Shist elehii pro rodynu Kalyntsiv*. Lviv (in Ukrainian).

## **Roksolana POPELIUK**

*PhD Student of the Department of Modern History  
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine  
ORCID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-8298-8029>  
e-mail: [roksolana.hultaychuk@gmail.com](mailto:roksolana.hultaychuk@gmail.com)*

## **CONTRIBUTION OF WOMEN DISSIDENTS TO LEGALIZATION OF THE UGCC IN THE USSR**

The article covers the history of the resistance of the members of the Ukrainian dissident movement to the totalitarian Soviet state, namely the struggle for the legalization of the UGCC, which was in the underground. It is noted that this activity has become an important element of the Ukrainian liberation movement for the restoration of statehood and protection of citizens' rights. Attention is focused on the achievements of women dissidents regarding the restoration of the «catacomb» UGCC, in particular, on the contribution of Olena Antoniv, Stefania Petrash-Sichko, Maria Gel, Olga Horyn, Iryna Kalynets, Stefania Shabatura, their human rights activities as participants in religious dissidence are analyzed. Their direct or indirect influence on the unification of society and the organization of the

movement for the legalization of the Church is noted, their enormous work in the preparing and writing of appeals, protest statements, appeals to government officials, higher clergy and foreign politicians, is shown.

Emphasis is placed on the concentration of women dissidents in organizing religious associations, protests, speeches and prayers among the Greek Catholic community, collecting signatures for the restoration of the UGCC and uniting representatives of the Greek Catholic clergy. The threats faced by representatives of religious dissidence, in particular repressions of the Soviet authorities, intimidation and arrests, are analyzed separately.

At the same time, reminiscences of the participants of the Resistance movement as to their cooperation with other representatives of the dissident movement are highlighted. Also, their joint actions to restore the UGCC, their communication with friends and relatives, which encouraged them to continue struggle even at the time of their friends' arrests, are characterized. It is emphasized that due to the cooperation of representatives of the Greek Catholic clergy, Ukrainian society, which supported this movement, and dissidents, the UGCC was able to resume its activities.

**Keywords:** religious dissidence, Ukrainian Greek Catholic Church, women, protest, repression.

УДК [94(47+57):[711.41.523.58:72.012](477.83-25)]"1939/1991"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-158-174

**Pavlo ARTYMYSHYN**

*PhD (History)*

*Research Fellow of the Department of modern history of Ukraine,*

*I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine*

*Senior Research Fellow of the Institute of Religious Studies–  
a branch of the Lviv Museum of the History of Religion*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7501-797X>*

*e-mail: [p.artymyshyn@gmail.com](mailto:p.artymyshyn@gmail.com)*

## **FROM THE CENTER TO THE «SLEEPING DISTRICTS»: ATTEMPTS TO CONSTRUCT THE EXTERNAL IMAGE OF LVIV AS A SOVIET CITY**

The attempts of the Soviet authorities to construct the external image of Lviv as a Soviet city are analyzed. It is argued that an important aspect of the transformation of any city is its visual changes. It is noted that during the period 1939–1941, and later in 1944–1991, the Soviet government sought to give a «Soviet face», first of all, to the center of Lviv. Simultaneously with this, in the so-called «sleeping districts» of the city – a kind of invention of the Soviet era – in Lviv, as in other cities of the USSR, residential quarters typical for the Soviet space were to appear, built with characteristic residential quarters with a uniform layout and standard social infrastructure.

It is concluded that the implementation of the plan to transform, according to the Soviet definition, the «bourgeois» (European) appearance of the city of Lviv into a «Soviet» one turned out to be half-hearted. Thus, the Soviet project to create a «socialist model» center in Lviv was not successful: instead of the large area of the new center planned in the 1940s with Soviet monuments and administrative buildings, only a few buildings were built, and a 700-anniversary of Lviv Street was laid, which instead of the city center, it became an ordinary highway connecting the historic center with the new residential quarters of the northern districts of the city.

It is noted that the process of residential development, which began in the 1950s, was more successful. As a result, being built with typical new buildings, Lviv's suburbs got a Soviet image. At the same time, massive housing construction contributed to a partial solution to the housing issue, although often the condition of new buildings was not the best. It is noted that the cultural phenomenon of the Ukrainian-speaking «yesterday's peasants» – the «new residents of city» – began to form on the outskirts of Lviv. They began to adapt to city life, adopting its culture, in turn influencing the natives of the city. At the same time, in the case of Lviv, it was not precisely about the Russification of the «new settlers», but actually their Ukrainization of the space of the city center and its outskirts.

**Keywords:** Lviv, image construction, Soviet city, Ukrainian SSR, USSR, architecture, city center, city outskirts.

An important aspect of the transformations of any city (in the sense of both architectural and ideological load) are its visual changes. Such transformations are especially important in the city center, which plays the role of its «face». If the city-wide center acquires a certain image, then over time the city itself acquires such an image (at least, this is assumed by those who plan such changes). This was also understood by the Soviet government, which during the period of 1939–1941, and later – in 1944–1991, sought to give a «Soviet face», first of all, to the center of Lviv. Visually, the Soviet center had to create such an environment that would ideologically influence the city's residents (even at the subconscious level) and create the impression of the «permanent presence» of the Soviet power in the city. Simultaneously with this, in the so-called «sleeping districts» of the city – a peculiar invention of the Soviet era – in Lviv, as in other cities of the USSR, residential quarters typical for the Soviet space were to appear, built up with characteristic residential quarters with a uniform layout and with standard social infrastructure (shops, schools, kindergartens, medical institutions, recreational facilities). The fullest possible implementation of the relevant transformations would give the Soviet authorities reason to state that Lviv was successfully transformed into an average Soviet city of the USSR – at least visually, in the context of architecture.

The problem studied in the article has already been partially considered by researchers. Its various aspects were analyzed by Halyna Bodnar (Галина Боднар) (Боднар, 2010), Yuriy Zaitsev (Юрій Зайцев) (Зайцев, 2007), Tamara Zlobina (Тамара Злобіна) (Злобіна, 2007), Sofiia Diak (Софія Дяк) (Дяк, 2008), Ihor Melnyk (Ігор Мельник) (Мельник, 2009; Мельник, 2010), Oksana Morklianyuk (Оксана Моркляник) (Моркляник, 2006), Mykola Nazaruk (Микола Назарук) (Назарук, 2008), Hrihoriï Ostrovskiy (Григорій Островський) (Островський, 1975), Bohdan Posatskiy (Богдан Посацький) (Посацький, 2011), Tetiana Trehubova (Тетяна Трегубова) and Roman Mukh (Роман Мих) (Трегубова & Мих, 1989), Bohdan Cherkes (Богдан Черкес) (Черкес, 1999; Черкес, 2007a, 2007b, 2007c) and other. However, despite the existence of certain historiographic positions, the problem of comprehensive study of plans for the visual transformation of Lviv into a «Soviet» city and attempts to implement them remains relevant and urgent today.

The purpose of the article is to analyze the Soviet plans for the architectural construction of Lviv as a «Soviet/socialist» city through the visual transformation of its center and surroundings, and the progress of the implementation of these projects. In order to achieve the set goal, in this article, the materials of the State Archive of the Lviv region (Fund P-4 – Lviv City Committee of the Communist Party of Ukraine (фонд П-4 – Львівський міськомком Компартії України); Fund R-6 – Executive Committee of the Lviv City Council of Workers' Deputies (Р-6 – Виконком Львівської міської ради депутатів трудящих)), periodicals (Architecture of Soviet Ukraine («Архітектура Радянської України»), «Free Ukraine» («Вільна Україна»), «Construction and Architecture» («Строительство и архитектура»)), electronic Internet resources and existing historiographical achievements were processed.

**Experiments regarding the city center.** When Soviet power was established in Lviv at the end of September 1939, the historical center of Lviv at that time did not fit the role of

the central part of the Soviet city, as it was built up with ancient buildings that constantly «reminded» of the pre-Soviet history of the city. In addition, the city lacked main roads, the streets were narrow, and the blocks were small, which created a problem for the transit of trucks. The latter was especially criticized, because, firstly, Lviv was a border city, and secondly, since the city had a radial network of streets, i. e. there was no bypass road, all transport had to pass through the city center.

Therefore, from the very first days, the Soviet side faced the question: whether to adapt the historical center of Lviv to new conditions by rebuilding it, as a result of which many architectural monuments would be destroyed, or to build a completely new center of the Soviet model (Дяк, 2008, с. 80–81).

The first to find an answer to this question was a group of architects from Soviet Ukraine, led by Oleksandr Kasianov (Олександр Касьянов), who arrived in Lviv already in the fall of 1939 (Черкес, 2007b, с. 191). In 1940, he formulated the goal of creating a new center north of the Opera House, but at the same time, in the general plan of Lviv in 1940, it was planned to demolish a large number of historical and architectural values in the historical center (Касьянов, 1940, с. 8). However, this plan was not implemented. In 1939–1941, only two Soviet monuments were erected, which were installed on Legionów/Legioniv Street (contemporary Svobody Prospect). One of them was a monument in honor of the Stalin Constitution, next to the monument to the Polish king Jan Sobieski (Михалик & Лемко, 2009, с. 13), and the second – a monument symbolizing Friendship, was erected near the monument of the Virgin (Бірюльов, 2008, с. 588). Both monuments were destroyed in the first days of the Nazi occupation of the city. In addition, on September 17, 1940, on the occasion of the first anniversary of the entry of Soviet troops into Western Ukraine, a stone monument to Vladimir Lenin (Владимир Ленин) was laid opposite the Opera House, which was supposed to be completed by 1942, but its construction was also prevented by the beginning of the German-Soviet war (Россолінські-Лібе, 2009).

In the post-war plans, there were clear ideas of creating a central square directly behind the Opera House. Thus, in the general plan of 1946, authored by Andrii Natalchenko (Андрій Натальченко) and Henrikh Shvetskyi-Vinetskyi (Генріх Швецький-Вінецький), it was to be a rather large square where it was planned to build houses for party and state bodies, and the compositional center of the square was to be a monument to Iosif Stalin (Иосиф Сталин) (Бірюльов, 2008, с. 584). The highlight of this plan was to be the construction of a 50 meters high Lenin monument on the mound of the High Castle (Черкес, 2007с, с. 292). The nascency of a monument to the «leader of the world proletariat» on top of the mound, which was filled by the Polish population in honor of the 300<sup>th</sup> anniversary of the declaration of the Union of Lublin, would visually symbolize the elimination of Polish rule in the city. However, despite the fact that the project was considered several times at the government level, it was actually not possible to implement it. First of all, it was connected with the death of Joseph Stalin in 1953 and the subsequent struggle of Nikita Khrushchev (Никита Хрущев) both with the cult of Stalin's personality and with his pompous architecture.

Among the changes that the city center underwent in the 1940<sup>s</sup> and 1950<sup>s</sup>, the monument to Lenin erected in 1952 on the square in front of the Opera House (sculptor Sergey Merkurov (Сергей Меркуров) should be noted (Відкриття пам'ятника). This monument as a whole had rather modest dimensions compared to analogues in



other cities, and did not impress with its splendor and aesthetics. Nevertheless, the monument, in addition to the function of glorifying the «Leader of the Proletariat», became an integral element of Soviet political rituals: flowers were laid on the square near the monument on the days of Lenin's memory on January 21 and his birth on April 22, on Victory Day on May 9, on November 6, before the ceremonial meeting on the occasion of the October Revolution, during republican, union and international sports competitions, and finally, mass demonstrations of workers were organized in the square in front of the monument on May 1 and November 7 (Зайцев, 2007, с. 318–319).

Instead, some of the Lviv monuments erected in the city before 1939 were dismantled and destroyed, or taken to Poland. So, for example, in 1944, the monument to the Polish Hetman Stanisław Jabłonowski, which stood on Tribunalska Square (now Yaworsko Square) on the eve of the war, disappeared without a trace (Пам'ятник гетьману). The further fate of the monument to Agenor Gołuchowski, which disappeared after 1950, is also unknown (Пам'ятник Голуховському). In 1946, the monument to Franciszek Smolka was destroyed (Лемко, 2008, с. 52). The monument to Jan Sobieski was dismantled in 1950 and was kept for a long time in the Wilanów Castle Park in Warsaw, until it was moved to Gdańsk in 1965 (Gdańskie pomniki). Some other Austrian and Polish monuments remained in the city, such as the monument to Adam Mickiewicz or Jan Kiliński.

One of the means of «visual sovietization» of the center in the post-war period was also the placement of Soviet posters, advertisements for the products of the city's industrial enterprises, etc. in the historical part of the city (ДАЛО-1, арк. 51).

In the next general plan for the development of the city, which was developed in 1952–1956, the idea of a new Soviet center immediately behind the Opera House was further developed, but this time it was about the more modest dimensions of the square, and about the installation of a monument to V. Lenin on the High Castle it was not possible. Thus, in 1953, instead of the previously planned large central square on the territory of the former so-called «Kraków market», it was planned to create a square and allocate plots for the construction of a hotel, a cinema, an information and computing center and a multi-story residential building. Near the built hotel, it was planned to build a central square, modern at that time houses for the Philharmonic, a universal concert hall (Завтрашній Львів, 1965). However, the set of these buildings did not create the impression of a square, the territory was transformed into a long building. So, until the end of the 1950s, only a 7-storey residential building was built at the beginning of the 700-anniversary of Lviv Street (contemporary Viacheslava Chornovola Prospect) (Бірюльов, 2008, с. 609).

In the new general plan developed in 1962–1966, the concept of the development of the city center along the 700-anniversary of Lviv Street, expanding it to the north, due to the demolition of residential buildings (Шишка, 2005, с. 156). In the 1960s, the latter was intensively developed. Thus, during the period 1960–1965, the 11-storey building of the Regional State Administration, the cinema «Myr» and the hotel «Lviv» were built, which were planned back in the 1950s (З крупнопанельних блоків, 1965).

In the 1970s, the general plan was adjusted by the so-called the polycentric idea of the city-wide center. Its essence was that, adhering to the postulate of the development of the city-wide center along the 700-anniversary of Lviv Street, the

authors of the project planned three new sub-centers: the western one – on the Horodotska Street in the vicinity of the suburban railway station; eastern – at the intersection of Lychakivska and Pasichna Streets; southern – on the Stryiska Street, south of Stryiskyi Park (Третьубова & Мих, 1989, с. 210–214). This was done in order to relieve the city center from an excessive number of pedestrians and traffic. However, this process was implemented very slowly. In particular, the formation of the southern sub-center along Stryiska Street began as early as the second half of the 1980<sup>s</sup> and was not fully completed at the time of the collapse of the USSR (Посацький, 2011, с. 154–161). However, the concept of a polycentric system of the city center formed the basis of subsequent ge plans of the city, in particular in 1993, and is beginning to develop today.

As for the actual historical center of the city, in the 1960<sup>s</sup> and 1980<sup>s</sup>, a number of monuments were erected within its borders, which were either Soviet in nature, or «Sovietness» was combined with the local Western Ukrainian. So, in 1964, a monument to Ivan Franko (Іван Франко) appeared (Вид на пам'ятник). In the 1970–1980<sup>s</sup>, Vasyl Stefanyk (Василь Стефаник) (Пам'ятник Василю Стефанику), Yaroslav Halan (Ярослав Галан) (Островский, 1975, с. 193), Ivan Fedorovych (Іван Федорович) (Пам'ятник Івану Федорову) and Stepan Tudor (Степан Тудор) (Пам'ятник Степану Тудору) were honored with monuments. In addition, in the course of the implementation of the general plan, which also provided for the regulation of pedestrian traffic with the creation of pedestrian zones in the historical center of Lviv, in the 1970<sup>s</sup>, underground passages were built along Lenina Prospect (modern Svobody Prospect) and on Radianska Square (contemporary Mytna Square) (Третій підземний, 1976).

In 1975, the historical center was granted protection status and the Lviv State Historical and Architectural Reserve with 249 architectural monuments was created on its basis (Турботи будівельників Львова, 1976). At the same time, a grandiose project was being prepared for the construction of a seven-kilometer network of underground tunnels under the historical center, which should relieve the central highways from traffic (Турботи будівельників Львова, 1976). But this project has not been implemented yet.

During the 1970<sup>s</sup> and 1980<sup>s</sup>, the 700-anniversary of Lviv Street extended further north. In 1982–1984, at the intersection of the 700-anniversary of Lviv and Ulianiivska (now Lypynskoho Street) Streets, the district administration building, the 9-storey building of the Lviv Center for Scientific, Technical and Economic Information and the 12-storey management building of the «Druzhba» oil pipeline were built (Посацький, 2011, с. 157–161).

But, despite all the attempts of the authorities and architects to turn the 700<sup>th</sup> anniversary of Lviv Street into the city center, it failed. As a result, as of 1990, it, which was supposed to become part of the new square of Soviet Lviv, turned into an ordinary transport link between the newly built suburbs and the old center.

***New residential districts on the outskirts.*** One of the characteristics of the Soviet government in the cities was the active mass development of the city outskirts. Lviv was no exception in this case either. Along with the formation of a visual image of «Sovietness» outside the city center, massive construction was also aimed at solving one of the most acute social problems – the housing shortage, which was caused by the influx of immigrants from Soviet Ukraine and the entire USSR, as well as from Western Ukrainian villages, with the aim of studies and work.

In the first general plan of 1940, nothing was mentioned about residential development. At that time, the housing issue was solved by nationalizing buildings and distributing them between residents and newcomers to the city. Nationalization took place at a rapid pace and usually the person whose real estate was confiscated was simply put in front of the fact. Despite the applications with the demands of the former owners of real estate to return the latter to their ownership, which were sent to the district and city councils, such appeals often did not receive positive answers. For example, out of 26 owners' applications considered in April 1940 by the Shevchenko District Council of Lviv, only 3 of them were taken into account, and the nationalized objects were returned. At the same time, it was only about small one-room apartments (ДАЛЮ-2, арк. 1–5).

At the same time, repair work was mainly carried out on buildings damaged during the beginning of the Second World War, and the construction of a small number of new buildings (ДАЛЮ-3, арк. 50). These works were mostly of poor quality, which was explained in the documents by the inadequate state of the technical documentation, the lack of accounting of the materials used in the repair, as well as the insufficient number of competent workers (ДАЛЮ-4, арк. 9).

After the end of the war, the first ideas of housing development appeared among the Soviet administration. Already in 1946, it was planned to start construction of buildings in the vicinity of the Pidzamche railway station, Kotliarevskoho Street, Artema Street (now Volodymyra Velykoho Street), on the small streets of Novyi Lviv and Levandivka (Трегубова & Мих, 1989, с. 190). But this development was mostly individual in nature and was not too intensive. In general, in the first post-war years, the urban development of Lviv was weak, limited mainly to the reconstruction of quarters in the central part of the city and the construction of small residential blocks of individual and multi-apartment housing (Моркляник, 2006, с. 181).

Since the 1950<sup>s</sup>, as a result of the mass migration of the rural population to Lviv for work and study, there was a need to organize the process of mass housing construction to provide these «migrants» with a place to live (Боднар, 2010, с. 57). As a result, the tendency to locate residential buildings without detailed planning had to be eliminated from practice, and it was necessary to limit individual construction (Шуляр, 1962, с. 17–19). At the same time, the city territory available at that time was not enough for massive construction, so the new general plan had to solve the issue of expanding the city by joining it with surrounding villages.

Therefore, the general plan, approved in 1956, provided for the active development of residential quarters on the territories annexed to Lviv during the Polish era in the 1930<sup>s</sup>: in the north – Holosko and Zboishcha, in the east – Kryvchytsi, Pasiky Zubrytski, Pasiky Halytski, in the south – Kozelnyky, Sokilnyky, in the west – Syhnyvka, Levandivka (Трегубова & Мих, 1989, с. 191). In addition to the above-mentioned yesterday's villages, throughout the 1950<sup>s</sup>, the following were built sporadically: Sknylivok, Sykhiv, Bondarivka, Bohdanivka, Briukhovychi, Kamianka, Vynnyky (Брик, 1986, с. 391). They were built with typical 4–5-storey buildings – the so-called «khrushchevkas» (Бірюльов, 2008, с. 608).

A new idea in the architecture of Lviv at this time, at the turn of the 1950<sup>s</sup> and 1960<sup>s</sup>, was the idea of microdistrict development, instead of the former practice of building individual houses. Its essence was that in a complex with residential buildings, buildings for everyday cultural and household services of the population (kindergartens, nurseries,

schools, shops), sports grounds and gardens were built, as a result of which the primary building unit – a microdistrict – was formed.

In 1959, architects began planning the residential area in the form of three microdistricts within the radial streets of Kulparkivska and Stryiska (Успенский, 1959, с. 2–4). At the end of the year, the development of the first microdistrict was completed on the territory between Liubinska Street, Pusta Street (later Tereshkovoï Street, and now Vyhovskoho Street), Pershoho Travnïa Street (currently Horodotska Street) and the railway track. Its area was 38 hectares and it was designed for 11.5 thousand inhabitants (Успенский, 1959, с. 5). Already in the early 1960<sup>s</sup>, the microdistrict began to be built up with 5-storey residential buildings, but commercial and household service premises were not built in sufficient quantity (Бірюльов, 2008, с. 617–618).

In parallel, new housing estates were built in Persenkivka (Федоренко, 1960) and Suhnivka («Львівські Черемушки», 1960), where, in addition to residential buildings, shops, canteens, a library, a high school and a kindergarten were built. In the period 1956–1960, a new «working town» with a population of more than 1,500 families grew up on Pasichna Street in a wasteland. As of 1960, there was already a library and a school here, but no cinema, club, or sports ground had yet been built (Зубач, 1960). In total, in 1958–1960<sup>s</sup>, about 10,000 families received apartments in new buildings (Піклування про благо трудящих, 1960).

But during 1956–1962, it was not possible to fully implement the intensive pace of development. In particular, at this time, out of 3,000 the Kinescope Plant's employees who needed housing, only 603 people received it (ДАЛО-5, арк. 44–45). Such delays were explained by several reasons. Firstly, a large share was still occupied by individual residential construction, as a result of which many developers built houses in violation of approved projects, which often forced them to rebuild the same buildings (ДАЛО-5, арк. 44–45). Secondly, there was a lack of technical documentation, due to which the commissioning of facilities was delayed (Лемків, 1960). But the most important reason for slowing down the pace of construction was the shortage of building materials, since their mass production had not yet been established in the city in the early 1960<sup>s</sup> (Тільки 8 з 77, 1960).

Only in 1962, a large-panel house construction plant came into operation in Lviv, which actually started the era of mass and intensive emergence of residential areas. The latter was also facilitated by the popularity of construction cooperatives, which were actively entered by those wishing to get housing in the city (ДАЛО-6, арк. 8). In general, during the period from 1962 to 1965, the housing stock of the city increased by 20 %, which was approximately 9,300 new apartments (Ремонт будинків, 1965).

According to the new general plan of 1966, it was finally decided to move all mass housing construction to the outskirts. It was supposed to divide the city into five large planning districts – central, southern, northern, eastern and western. In these areas, except for the central one, where there were few areas free from development, it was planned to develop microdistricts (Черкес, 2007а, с. 386). In particular, the development of 5 microdistricts was planned in the southern planning district, which was supposed to house 100,000 people (Поронавець, 1973). The first two microdistricts were designed between Stryiska Street and Artema Street with the construction of 5- and 9-storey typical buildings (the so-called «brezhnevkas»), schools and preschools. An administrative building with a

dining room, a large hotel with a restaurant, a department store, a telephone exchange, a large-screen cinema, a summer cafe, a pharmacy, a polyclinic, a household building, an indoor market were to be located here (Поронавець, 1973).

But although the development of the micro-district along Artema Street and two micro-districts on Naukova Street were successful (Бірюльов, 2008, с. 617–618), traffic here was not yet developed, the roads were bad, there were no pharmacies, and you had to go all the way to the city center to get medicine (Потреби мікрорайону, 1967). And although at the beginning of the 1970<sup>s</sup>, residential neighborhoods were already at the final stage of development (Поронавець, 1973), however, the transport system was being developed here until the 1980<sup>s</sup>.

Intensive residential construction was carried out at the turn of the 1960<sup>s</sup> and 1970<sup>s</sup> in the northern planning district between Varshavska Street, Kalinina Street (now Zamarstynivska Street), Bohdana Khmelnytskoho Street and Briukhovychi (Новобудови, новосілля, 1975). Until the mid-1960<sup>s</sup>, the pace of construction in this area slowed down due to the unfavorable natural conditions of the floodplain of the Poltva River. However, after the river was diverted to an underground collector, massive construction of residential areas began here, which were also built by microdistricts (Бірюльов, 2008, с. 619). Therefore, along the Bohdana Khmelnytskoho Street, a number of microdistricts were formed, which, in addition to typical five- and nine-storey buildings, were built with new 12-storey residential edifices (Львову зростати і розвиватись, 1975). From the beginning of the 1970<sup>s</sup>, typical houses began to be built up in the neighborhoods between Dymytrova Street (now Lincoln Street), Topolna Street (modern Mazepy Street) and Promyslova Street (Трегубова & Мих, 1989, с. 225–227). In general, in contrast to the southern planning district, where low-rise buildings built before the 1950<sup>s</sup> coexisted harmoniously with new buildings of the 1960<sup>s</sup> and 1970<sup>s</sup>, during the development of the northern district a lot of single-storey housing was demolished (Моркляник, 2006, с. 185).

Significant volumes of residential construction were carried out in the village of Zhovtneve (contemporary Levandivka), as well as in the area of Batalna Street (modern George Washington Street) and Leninskoho Komsomolu Prospect (modern Pasichna Street). In these residential areas, multi-story buildings were used, and commercial and household service premises were built (Львів: день завтрашній, 1967). In addition, many low-rise buildings were preserved here. In general, by the mid-1970<sup>s</sup>, residential construction had become so massive that in the press at that time one could read in the headlines of articles ironic questions like: «Building or construction fever?» («Забудова чи будівельна лихоманка?») (Кошла, 1973).

From the mid-1970<sup>s</sup>, under the influence of the development of the idea of a polycentric system of the city center, community centers began to be built in residential planning areas. In particular, in 1975, the previously planned central department store «Lviv», the Palace of Water Sports, and a cinema began to be built in the southern residential area. But the construction of the first two objects was delayed until the 1980s, and the construction of the cinema was never completed (Мельник, 2009, с. 234).

In parallel with these processes, active construction of housing continued, and by the end of the 1970<sup>s</sup>, it was already being completed in the southern and south-western districts of the city, and was gaining momentum in the northern, western, and eastern suburbs. In general, during the period from 1960 to 1980, the total area of the city's housing stock

increased from 4,418 thousand square meters to 8,953 thousand square meters (Назарук, 2008, с. 231).

A special place in the development of Lviv belongs to the residential area of Sykhiv, which grew up on the site of the village of the same name, which entered the borders of Lviv in 1952. First of all, the development of this territory was intended to provide housing for workers in the south-eastern industrial zone. The first planning project of Sykhov was developed back in 1965–1966. At that time, it was even planned to start the production of documentation for the construction of a trolleybus line to this new microdistrict (Львів: день завтрашній, 1967). But this project was revised several times, and the final version was released as early as 1979 (Трегубова & Мих, 1989, с. 230).

The microdistrict was planned for 200,000 residents and was to be divided into 11 smaller microdistricts. For the first time, a completely new tactic was planned for the construction of housing estates: first it was planned to start the construction of engineering communications, lay asphalted roads, and only then start building housing, so that the first new settlers would be able to use all communal benefits (Тренчук, 1980).

The development of the district was planned to be carried out comprehensively, i.e. simultaneously with the construction of housing, facilities for social and cultural life were to be erected. In particular, along the Kryvorizka Street (now Chervonoi Kalyny Prospect), together with nine-storey residential buildings, it was planned to build a cultural and household complex with an area of 300 hectares. Specialized houses of trade and public catering, houses of culture, cinemas were also to be located here (Тренчук, 1981).

The start of work in Sykhiv was planned for the spring of 1979, but due to problems in drawing up the relevant technical documentation, the development of microdistrict began only in September 1979 with the construction of Izoliatorna Street (later Voroshylova Street, modern Sykhivska Street) (Лубкович, 1980). By October 1980, the construction of engineering communications had to be completed, and by the same time it was planned to put 7 residential buildings into operation (Тренчук, 1980). However, as of 1980, Sykhiv was described in the press as follows: «Clear field, wagons. Swamp all around. Several pits. In the center there is an orphaned lone hut, which for some reason has not yet been demolished» («Чисте поле, вагончики. Навкруги болото. Кілька котлованів. У центрі сиротіє одинока хатина, чомусь ще досі не знесена») (Тренчук, 1981).

Only in January 1981, 180 families received apartments in the first two buildings on the Izoliatorna Street No. 2 and No. 4. By 1983, the number of Sykhiv's residents had grown to 20,000. By this time, several streets in the neighborhood had already been asphalted, in particular the Zubrivska Street, along which nine-storey buildings were built.

In the center of the Sykhiv massif, near the intersection of Kryvorizka and Voroshylova Streets, the Sykhiv Community Center began to take shape. A whole complex has grown up here, designed to meet the needs of the population: a department store with a department of food and industrial goods, a household service plant, a post office, a vegetable shop, a canteen (Ходикер, 1983).

In the second half of the 1980s, the development of Sykhiv became even more active. In addition to nine-storey residential buildings, houses with 14–15 floors began to be erected. It was planned to run a tram track along Kryvorizka Street, and to extend the street itself up to the ring road. In addition, the process of forming the center of the Sykhiv

massif continued. In particular, in 1986, a Oleksandr Dovzhenko cinema was built here, which was to become the dominant feature of this center. Along with this, it was planned to build the administrative building of the Sykhiv district committee of the Communist Party and the district executive committee. However, in the early 1990<sup>s</sup>, the active construction of Sykhiv slowed down. As a result, the implementation of the Kryvorizka Street «stopped» near the «Zubra» shopping complex, the tram line to Sykhiv was not built, and the need to erect Soviet-style administrative buildings in connection with the collapse of the USSR disappeared by itself (Легендарний Сихів, 2021). The population of Sykhiv at that time was approximately 100–120 thousand people, instead of the previously planned 200 thousand people.

Special attention was paid to the new residential quarters in Soviet guidebooks and sketches of the history of Lviv. At the same time, a large number of photos of new buildings were submitted, they were talked about in newspaper articles and in radio and television broadcasts, as a result of which the image of «Soviet Lviv» was created, which with the help of such means was broadcast to the level of everyday life (Злобіна, 2007).

Despite clear successes in providing housing for the population coming to Lviv, the construction of the city's outskirts had many shortcomings. The newly created districts were «detached» from the center for a long time, they did not have a regular transport connection with the historical part of the city until the 1980<sup>s</sup>, and residents of, for example, Znesinnia complained that «they only see a bus when the TV studio arrives or delegation» (ДАЛО-5, арк. 42). In the 1950<sup>s</sup>, residents of the end of Zelena Street had to walk 5–7 kilometers to the center, as well as their children to school, because there were no secondary schools nearby for a long time, and there was no transport service there. In addition, new houses often lacked water pipes, and it was necessary to go to water fountains for water (ДАЛО-7, арк. 88–91). There were also cases when, due to defects in water pipes, water was supplied to one part of the house, but not to another. Gas pipes were also made with defects, which sometimes led to explosions or lack of heating of premises. The buildings themselves were often built with defects: the walls were cracked, the floor was damaged (ДАЛО-7, арк. 5–24).

Nevertheless, as a result, in the period from the 1950<sup>s</sup> to the 1980<sup>s</sup>, the total area of the city's housing stock increased by 2.5 times, and a typical Soviet-style neighborhood was formed around the historic center, built with standard, identical high-rise buildings. In addition to the creation of «Sovietness» in the suburbs, massive housing development contributed to a partial solution to the housing issue for the youth and workers of the city's industrial enterprises. But many of them, waiting for years for their turn, never got their own housing, were forced to live in dormitories or rent apartments at best (Назарук, 2008, с. 353).

At the same time, since the new residential areas were largely settled by Ukrainian-speaking immigrants from the villages to the city who came to work and got their own apartments or dormitory rooms, the cultural phenomenon of the Ukrainian-speaking «yesterday's peasants» – the «new residents of city» – «began to form on the outskirts of Lviv. They began to adapt to city life, adopting its culture, in turn influencing the natives of the city. Herewith, in the case of Lviv, it was not precisely about the Russification of the «new settlers», but actually their Ukrainization of the space of the city center and its outskirts.

In general, the implementation of the plan to transform, according to the Soviet definition, the «bourgeois» (European) appearance of the city of Lviv into a «Soviet» one was half-hearted. Thus, the Soviet project to create a «socialist model» center in Lviv was not successful: instead of the large square of the new center behind the premises of the opera and ballet theater planned in the 1940<sup>s</sup>, only a few buildings were built and a 700-anniversary of Lviv Street was laid, which instead of the city's center became a regular highway connecting the historic center with the new residential quarters of the northern neighborhoods of the city. Instead, more successful was the process of residential development, which began in the 1950<sup>s</sup>. As a result, being built up with typical new buildings, the neighborhood acquired a Soviet image. However, since the new residential areas were largely inhabited by Ukrainian-speaking immigrants to the city, an interesting cultural phenomenon began to take shape on the outskirts of Lviv – it was not about the Russification of the «new settlers», but actually their Ukrainization of the space of the city center and its outskirts.

### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бірюльов, Ю. (упоряд. і наук. ред.). (2008). *Архітектура Львова: час і стилі XIII–XXI ст.* Львів: Центр Європи.

Боднар, Г. (2010). *Львів: Щоденне життя міста очима переселенців із сіл: (50–80-ті роки XX ст.)*. Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка.

Брик, М. (ред.). (1986). *Історія Львова в документах і матеріалах*. Київ: Наукова думка.

Вид на пам'ятник Івану Франку. <http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture?pictureid=1501>

Відкриття пам'ятника В. І. Леніна у Львові. <http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture?pictureid=836>

**ДАЛО-1:** Держархів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. П-4 (Львівський міськком Компартії України), оп. 1, спр. 253, 96 арк.

**ДАЛО-2:** Держархів Львівської обл., ф. Р-6 (Виконком Львівської міської ради депутатів трудящих), оп. 1, спр. 198, 7 арк.

**ДАЛО-3:** Держархів Львівської обл., ф. П-3 (Львівський обком Компартії України), оп. 1, спр. 2, 133 арк.

**ДАЛО-4:** Держархів Львівської обл., ф. Р-6 (Виконком Львівської міської ради депутатів трудящих), оп. 1, спр. 69, 9 арк.

**ДАЛО-5:** Держархів Львівської обл., ф. П-4 (Львівський міськком Компартії України), оп. 23, спр. 1, 96 арк.

**ДАЛО-6:** Держархів Львівської обл., ф. Р-6 (Виконком Львівської міської ради депутатів трудящих), оп. 2, спр. 1107, 157 арк.

**ДАЛО-7:** Держархів Львівської обл., ф. Р-6 (Виконком Львівської міської ради депутатів трудящих), оп. 2, спр. 540, 146 арк.

Дяк, С. (2008). Творення образу Львова як регіонального центру Західної України: радянський проект та його урбаністичне втілення. *Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник, 9–10*, 75–86.

З крупнопанельних блоків. (1965, 28 липня). *Вільна Україна*.

Завтрашній Львів. (1965, 24 листопада). *Вільна Україна*.

Зайцев, Ю. (2007). Ідеологічні пріоритети. В *Історія Львова: у 3 т. (Т. 3: листопад 1918 – поч. ХХІ ст.)*. Львів: Центр Європи, 310–322.



Злобіна, Т. (2007). Радянський проєкт організації культурного простору та його роль в створенні «радянської» ідентичності. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/72464/15-Zlobina.pdf?sequence=1>

Зубач, Ф. (1960, 8 січня). Виростає нове селище. *Вільна Україна*.

Касьянов, О. (1940). Соціалістична реконструкція м. Львова. *Архітектура Радянської України*, 9, 4–12.

Кошла, С. (1973, 5 вересня). Забудова чи будівельна лихоманка? *Вільна Україна*.

Легендарний Сихів: львівська Санта-Барбара, криміналітет та найкраща школа. (2021, 9 листопада). <https://mylviv.city/legendarnyj-syhiv-lvivska-santa-barbara-kruminalitet-ta-najkrashha-shkola>

Лемків, В. (1960, 30 січня). Будинок споруджується... на око. *Вільна Україна*.

Лемко, І. (2008). *Легенди старого Львова*. Львів: Априорі.

Лубкович, М. (1980, 11 квітня). Що буде у Сихові? *Вільна Україна*.

Львів: день завтрашній. (1967, 25 листопада). *Вільна Україна*.

«Львівські Черемушки». (1960, 27 липня). *Вільна Україна*.

Львову зростати і розвиватись. (1975, 14 березня). *Вільна Україна*.

Мельник, І. (2009). *Львівський Новий світ та південні околиці Королівського столичного міста Галичини від Святого Юра до Наварії*. Львів: Центр Європи.

Мельник, І. (2010). *Довкола Високого Замку шляхами й вулицями Жовківського передмістя та північних околиць міста Львова*. Львів: Априорі.

Михалик, В., Лемко, І. (2009). *Львів повсякденний (1939–2009)*. Львів: Априорі.

Моркляник, О. (2006). Містобудівельний розвиток Львова II-ї пол. 50-х рр. – 60-х рр. 20-го ст. та формування районів нової житлової забудови. *Містобудування та територіальне планування*, 23, 181–189.

Назарук, М. (2008). *Львів у XX столітті: соціально-екологічний аналіз*. Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка.

Новобудови, новосілля. (1975, 18 травня). *Вільна Україна*.

Островський, Г. (1975). *Львов*. Львов: Искусство.

Пам'ятник гетьману Станіславу Яблоновському. <http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture?pictureid=1297>

Пам'ятник Василю Стефанику. [http://www.lvivcenter.org/uk/lia/description/?ci\\_objectid=126](http://www.lvivcenter.org/uk/lia/description/?ci_objectid=126)

Пам'ятник Голуховському та поезуїтський парк. <http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture?pictureid=1117>

Пам'ятник Івану Федорову. <http://lvivcenter.org/uk/uid/picture/?pictureid=1861>

Пам'ятник Степану Тудору. <http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture/?pictureid=856>

Піклування про благо трудящих – над усе. (1960, 26 січня). *Вільна Україна*.

Поронавець, М. (1973, 9 січня). Південні обриси Львова. *Вільна Україна*.

Посацький, Б. (2011). Просторова трансформація загальноміського центру Львова (впродовж XX ст. і на початку XXI ст.). *Досвід та перспективи розвитку міст України*, 20, 154–163.

Потреби мікрорайону. (1967, 4 лютого). *Вільна Україна*.

- Ремонт будинків затягується. (1965, 19 жовтня). *Вільна Україна*.
- Россолінські-Лібе, Г. (2009). Історія міста Львова в його політичних пам'ятниках. <http://uni-hamburg.academia.edu/GrzegorzRossolinskiLiebe/Papers/527653/>
- Тільки 8 з 77. (1960, 23 лютого). *Вільна Україна*.
- Трегубова, Т., Мих, Р. (1989). *Львів: архітектурно-історичний нарис*. Київ: Будівельник.
- Тренчук, М. (1980, 19 вересня). Скільки буде новоселів? *Вільна Україна*.
- Тренчук, М. (1981, 17 лютого). Тіні світлого старту. *Вільна Україна*.
- Третій підземний. (1976, 28 травня). *Вільна Україна*.
- Турботи будівельників Львова. (1976, 5 жовтня). *Вільна Україна*.
- Успенский, В. (1959). Проектирование новых жилых районов. *Строительство и архитектура*, 11, 2–4.
- Федоренко, Т. (1960, 12 лютого). На робітничих околицях. *Вільна Україна*.
- Ходикер, Б. (1983, 1 червня). Адреса – Сихівський масив. *Вільна Україна*.
- Черкес, Б. (1999). Сталінське планування Львова. *Вісник Державного університету «Львівська політехніка»*, 379, 96–106.
- Черкес, Б. (2007а). Архітектура. В *Історія Львова: у 3 т.* (Т. 3: листопад 1918 – поч. ХХІ ст.). Львів: Центр Європи, 386–391.
- Черкес, Б. (2007б). План перебудови Львова. В *Історія Львова: у 3 т.* (Т. 3: листопад 1918 – поч. ХХІ ст.). Львів: Центр Європи, 191–192.
- Черкес, Б. (2007с). Урбаністика та архітектура доби сталінізму. В *Історія Львова: у 3 т.* (Т. 3: листопад 1918 – поч. ХХІ ст.). Львів: Центр Європи, 290–297.
- Шишка, О. (2005). *Наше місто – Львів: посібник з курсу «Львовознавство»*, 2. Львів: Центр Європи.
- Шуляр, А. (1962). Застройка городов и поселков Львовщины. *Строительство и архитектура*, 12, 17–19.
- Gdańskie pomniki. *Portal Miasta Gdańska* <http://www.gdansk.pl/turystyka,89,686.html>

## REFERENCES

- Biriulov, Yu. (Comp. & Ed.). (2008). *Arkhitektura Lvova: chas i styli XIII–XXI st.* Lviv: Tsentri Yevropy (in Ukrainian).
- Bodnar, H. (2010). *Lviv: Shchodenne zhyttia mista ochyma pereselentsiv iz sil: (50–80-ti roky XX st.)*. Lviv: Vyd-vo LNU imeni Ivana Franka (in Ukrainian).
- Bryk, M. (Ed.). (1986). *Istoriia Lvova v dokumentakh i materialakh*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Vyd na pamiatnyk Ivanu Franku. <http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture?pictureid=1501> (in Ukrainian).
- Vidkryttia pamiatnyka V. I. Lenina u Lvovi. <http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture?pictureid=836> (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (Derzharkhiv Lvivskoi obl.), f. P-4 (Lvivskiy miskkom Kompartii Ukrainy), op. 1, spr. 253, 96 ark. (in Russian & in Ukrainian).
- Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. R-6 (Vykonkom Lvivskoi miskoi rady deputativ trudiaschykh), op. 1, spr. 198, 7 ark. (in Russian & in Ukrainian).
- Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. P-3 (Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy), op. 1, spr. 2, 133 ark. (in Russian & in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. R-6 (Vykonkom Lvivskoi miskoi rady deputativ trudiaschykh), op. 1, spr. 69, 9 ark. (in Russian & in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. P-4 (Lvivskyy miskkom Kompartii Ukrainy), op. 23, spr. 1, 96 ark. (in Russian & in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. R-6 (Vykonkom Lvivskoi miskoi rady deputativ trudiaschykh), op. 2, spr. 1107, 157 ark. (in Russian & in Ukrainian).

Derzharkhiv Lvivskoi obl., f. R-6 (Vykonkom Lvivskoi miskoi rady deputativ trudiaschykh), op. 2, spr. 540, 146 ark. (in Russian & in Ukrainian).

Diak, S. (2008). Tvorennia obrazu Lvova yak rehionalnoho tsentru Zakhidnoi Ukrainy: radianskyj proekt ta yoho urbanistychno vtilennia. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyy zbirnyk, 9–10*, 75–86 (in Ukrainian).

Z krupnopanelnykh blokiv. (1965, Lypen 28). *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).

Zavtrashnij Lviv. (1965, Lystopad 24). *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).

Zaitsev, Yu. (2007). Ideolohichni priorityety. In *Istoriia Lvova: u 3 t.* (Vol. 3: lystopad 1918 – poch. XXI st.). Lviv: Tsentr Yevropy, 310–322 (in Ukrainian).

Zlobina, T. (2007). Radianskyi proekt orhanizatsii kulturnoho prostoru ta yoho rol v stvorenni «radianskoï» identychnosti. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/72464/15-Zlobina.pdf?sequence=1> (in Ukrainian).

Zubach, F. (1960, Sichen 8). Vyrostaie nove selysche. *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).

Kasianov, O. (1940). Sotsialistychna rekonstruktsiia m. Lvova. *Arkhitektura Radianskoï Ukrainy, 9*, 4–12 (in Ukrainian).

Koshla, S. (1973, Veresen 5). Zabudova chy budivelna lykhomanka? *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).

Lehendarnyi Sykhiv: lvivska Santa-Barbara, kryminalitet ta naikrashcha shkola. (2021, Lystopad 9). <https://mylviv.city/legendarnyj-sykhiv-lvivska-santa-barbara-kryminalitet-ta-najkrashha-shkola> (in Ukrainian).

Lemkiv, V. (1960, Sichen 30). Budynok sporudzhuiet'sia...na oko. *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).

Lemko, I. (2008). *Lehendy staroho Lvova*. Lviv: Apriori (in Ukrainian).

Lubkovych, M. (1980, Kviten 11). Scho bude u Sykhovi? *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).

Lviv: den zavtrashnii. (1967, Lystopad 25). *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).

«Lvivski Cheremushky». (1960, Lypen 27). *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).

Lvovu zrostaty i rozvyvatys. (1975, Berezen 14). *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).

Melnyk, I. (2009). *Lvivskyy Novyy svit ta pivdenni okolytsi Korolivskoho stolychnoho mista Halychyny vid Sviatoho Yura do Navarii*. Lviv: Tsentr Yevropy (in Ukrainian).

Melnyk, I. (2010). *Dovkola Vysokoho Zamku shliakhamy j vulytsiamy Zhovkivskoho predmistia ta pivnichnykh okolyts mista Lvova*. Lviv: Apriori (in Ukrainian).

Mykhalyk, V., Lemko, I. (2009). *Lviv povsiakdennyj (1939–2009)*. Lviv: Apriori (in Ukrainian).

Morklianyk, O. (2006). Mistobudivelnij rozvytok Lvova II-i pol. 50-kh rr. – 60 kh rr. 20-ho st. ta formuvannia raioniv novoi zhytlovoi zabudovy. *Mistobuduvannia ta terytorialne planuvannia, 23*, 181–189 (in Ukrainian).

- Nazaruk, M. (2008). *Lviv u XX stolitti: sotsialno – ekolohichnyj analiz*. Lviv (in Ukrainian).
- Novobudovy, novosillia. (1975, Traven 18). *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).
- Ostrovskiy, H. (1975). *Lvov*. Lvov: Iskusstvo (in Russian).
- Pamiatnyk hetmanu Stanislavu Yablonovskomu. <http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture?pictureid=1297> (in Ukrainian).
- Pamiatnyk Vasylju Stefanyku. [http://www.lvivcenter.org/uk/uid/description/?ci\\_objectid=126](http://www.lvivcenter.org/uk/uid/description/?ci_objectid=126) (in Ukrainian).
- Pamiatnyk Holukhovskomu ta poiezuitskyi park. <http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture?pictureid=1117> (in Ukrainian).
- Pamiatnyk Ivanu Fedorovu. <http://lvivcenter.org/uk/uid/picture/?pictureid=1861> (in Ukrainian).
- Pamiatnyk Stepanu Tudoru. <http://www.lvivcenter.org/uk/uid/picture/?pictureid=856> (in Ukrainian).
- Pikluvannia pro blaho trudiaschykh – nad use. (1960, Sichen 26). *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).
- Poronavets, M. (1973, Sichen 9). Pivdenni obrisy Lvova. *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).
- Posatskyi, B. (2011). Prostorova transformatsiia zahalnomiskoho tsentru Lvova (vprodovzh XX st. i na pochatku XXI st.). *Dosvid ta perspektyvy rozvytku mist Ukrainy, 20*, 154–163 (in Ukrainian).
- Potreby mikroraiou. (1967, Liutyi 4). *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).
- Remont budynkiv zatiahuietsia. (1965, Zhovten 19). *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).
- Rossolinski-Libe, G. (2009). Istorii mista Lvova v ioho politychnykh pamiatnykakh. <http://uni-hamburg.academia.edu/GrzegorzRossolinskiLiebe/Papers/527653/> (in Ukrainian).
- Tilky 8 z 77. (1960, Liutyi 23). *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).
- Trehubova, T., Mykh, R. (1989). *Lviv: arkhitekturno-istorychnyj narys*. Kyiv: Budivelnik (in Ukrainian).
- Trenchuk, M. (1980, Veresen 19). Skilky bude novoseliv? *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).
- Trenchuk, M. (1981, Liutyi 17). Tini svitloho startu. *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).
- Tretii pidzemnyi. (1976, Travnia 28). *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).
- Turboty budivelnikiv Lvova. (1976, Zhovten 5). *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).
- Uspenskij, V. (1959). Proektirovanie novykh zhilykh rajonov. *Stroitelstvo i arhitektura, 11*, 2–4 (in Russian).
- Fedorenko, T. (1960, Liutyi 12). Na robitnychykh okolytsiakh. *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).
- Khodyker, B. (1983, Cherven 1). Adresa – Sykhivskiyi masyv. *Vilna Ukraina* (in Ukrainian).
- Cherkes, B. (1999). Stalinske planuvannia Lvova. *Visnyk Derzhavnoho universytetu «Lvivska politehnika»*, 379, 96–106 (in Ukrainian).
- Cherkes, B. (2007a). Arkhitektura. In *Istoriia Lvova: u 3 t. (T. 3: lystopad 1918 – poch. XXI st.)*. Lviv: Tsentr Yevropy, 386–391 (in Ukrainian).
- Cherkes, B. (2007b). Plan perebudovy Lvova. In *Istoriia Lvova: u 3 t. (T. 3: lystopad 1918 – poch. XXI st.)*. Lviv: Tsentr Yevropy, 191–192 (in Ukrainian).

Cherkes, B. (2007c). Urbanistyka ta arkhitektura doby stalinizmu. In *Istoriia Lvova*. u 3 t. (T. 3: lystopad 1918 – poch. XXI st.). Lviv: Tsentr Yevropy, 290–297 (in Ukrainian).

Shyshka, O. (2005). *Nashe misto – Lviv: posibnyk z kursu «Lvovoznavstvo»*, 2. Lviv: Tsentr Yevropy (in Ukrainian).

Shuliar, A. (1962). Zastrojka horodov y poselkov Lvovschyny. *Stroytelstvo i arkhytektura*, 12, 17–19 (in Russian).

Gdańskie pomniki. *Portal Miasta Gdańska*. <http://www.gdansk.pl/turystyka,89,686.html> (in Polish).

**Павло АРТИМИШИН**

*кандидат історичних наук*

*науковий співробітник відділу нової історії України*

*Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*

*старший науковий співробітник Інституту релігієзнавства –*

*філії Львівського музею історії релігії*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7501-797X>*

*e-mail: [p.artymyshyn@gmail.com](mailto:p.artymyshyn@gmail.com)*

## **ВІД ЦЕНТРУ ДО «СПАЛЬНИХ РАЙОНІВ»: СПРОБИ КОНСТРУЮВАННЯ ЗОВНІШНЬОГО ОБРАЗУ ЛЬВОВА ЯК РАДЯНСЬКОГО МІСТА**

Проаналізовано спроби радянської влади щодо конструювання зовнішнього образу Львова як радянського міста. Стверджено, що важливим аспектом трансформацій будь-якого міста є його візуальні зміни. Відзначено, що радянська влада протягом 1939–1941 рр., а згодом 1944–1991 рр. прагнула надати «радянського обличчя» передовсім саме центру, а синхронно до цього у «спальних районах» – своєрідному винаході радянської доби – у Львові, як і в інших містах СРСР, мали постати типові для радянського простору житлові квартали з одноманітним плануванням та стандартною соціальною інфраструктурою.

Виснувано, що реалізація плану з перетворення, за радянським визначенням, «буржуазного» (європейського) зовнішнього вигляду міста на «радянське» виявилася половинчатою, а радянський проєкт створення центру «соціалістичного зразка» у Львові не був вдалим: замість планованої у 1940-х роках великої площі нового центру з радянськими пам'ятниками й адміністративними спорудами було збудовано лише декілька будівель, прокладено вул. 700-річчя, яка замість міського центру стала звичайною магістраллю, що сполучала історичний центр із новими житловими кварталами північних мікрорайонів міста.

Відзначено, що успішнішим був процес житлової забудови, розпочатий у 1950-х роках, адже, будучи забудованими типовими новобудовами, околиці набули радянського образу. Відзначено, що масова житлова розбудова посприяла частковому вирішенню житлового питання, хоча часто стан нових будівель був не найкращим. Зауважено, що на львівських околицях почав формуватися культурний феномен українськомовних «вчорашніх селян» – «нових мешканців міста», який розпочав

адаптацію до міського життя, приймаючи його культуру, а також впливаючи й на уродженців міста. Стверджено, що водночас у випадку Львова йшлося якраз не про русифікацію «новоселів», а власне про українізацію ними простору і центру міста, і його околиць.

**Ключові слова:** Львів, конструювання образу, радянське місто, УРСР, СРСР, архітектура, міський центр, міські околиці.

## Постаті

---

УДК 94(477.83/.86):316.472.4(477.83–25)(093)"19"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-175-183

**Андрій СОВА**

*доктор історичних наук, доцент, старший дослідник*

*доцент кафедри олімпійської освіти*

*Львівського державного університету фізичної культури ім. І. Боберського*

*старший науковий співробітник відділу новітньої історії*

*Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>*

*e-mail: [sovaandrij1980@gmail.com](mailto:sovaandrij1980@gmail.com)*

### **СТЕПАН ГАЙДУЧОК ТА ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ: ДО ІСТОРІЇ СТОСУНКІВ**

На основі різнопланових джерел (документів і видань товариства «Сокіл-Батько» у Львові; епістолярної спадщини Степана Гайдучка; публікацій у львівських часописах «Діло», «Наша Батьківщина» та «Туристика і краєзнавство»; спогадів Івана, Романа і Петра-Богдана Крип'якевичів, Ярослава Дашкевича; приватного архіву Лесі Крип'якевич) досліджено стосунки Степана Гайдучка з Іваном Крип'якевичем та його родиною. Із залученням раніше малознаних документів, матеріалів і світлин реконструйовано біографію С. Гайдучка в 1900–1970-х роках. Визначено нижню межу – громадську діяльність С. Гайдучка й І. Крип'якевича в товаристві «Сокіл-Батько» напередодні Першої світової війни, верхню – 1976 р. (відхід С. Гайдучка в засвіти). Звернено увагу на те, що впродовж 1922–1925 рр. С. Гайдучок працював з І. Крип'якевичем у філії Академічної гімназії у Львові, де вони спілкувалися, обмінювалися інформацією, проводили з гімназистами екскурсії Львовом й околицями. Наголошено на їхній важливій роботі як дослідників і поціновувачів української історії, що виявилось у пошуку, даруванні рукописів та книжок бібліотеці й музею НТШ у Львові.

Констатовано, що Степан Гайдучок вплинув на формування світогляду дітей Івана Крип'якевича – Петра-Богдана й Романа, зокрема навчаючи їх в Академічній гімназії та її філії у Львові впродовж 1934–1943 рр. Представлено історію стосунків С. Гайдучка та родини І. Крип'якевича після Другої світової війни.

З'ясовано, що певним підсумком спілкування С. Гайдучка з І. Крип'якевичем стало те, що він передав 30 альбомів фотографій, частину колекції поштівки і книгозбірні, колекцію відзнак, частину особистих документів родині визначного історика, зокрема його синам.

**Ключові слова:** Степан Гайдучок, Іван Крип'якевич, Галичина, Львів, суспільно-культурна діяльність, тіловиховання, руханка, спорт, українська старовина, бібліотека, архів.

Степан Гайдучок (13 березня 1890 р., с. Підтемне – 16 березня 1976 р., м. Львів) – професор українського тіловиховання, громадський та культурно-просвітній діяч,

журналіст, редактор, фотомистець, вояк Галицької армії (ГА), спортсмен, один із перших українських фахівців із фізичного виховання і спорту, учень Івана Боберського (1873–1947), поціновувач української старовини тощо. Впродовж життя спілкувався з багатьма суспільно-культурними та військово-політичними діячами того часу. Однак і досі його стосунки з Іваном Крип'якевичем (1886–1967) та представниками його родини залишаються малознаним питанням української історіографії. З огляду на це підготовлено цю розвідку.



*Степан Гайдучок. Львів, 1930-ті роки. На звороті світлини дарчий напис такого змісту: «1936 р. На спогад Високочоужанам Крип'якевичам». Из приватного архіву Лесі Крип'якевич (м. Львів)*

Джерельною базою для статті стали документи фонду 312 «Українське спортивне товариство “Сокіл-Батько”, м. Львів» Центрального державного історичного архіву України у Львові, видання товариства «Сокіл-Батько» у Львові, часописи «Діло», «Наша Батьківщина» та «Туристика і краєзнавство», спогади Івана, Романа та Петра-Богдана Крип'якевичів, Ярослава Дашкевича, приватний архів Лесі Крип'якевич. Мета статті – вперше в українській історіографії дослідити відносини С. Гайдучка з родиною І. Крип'якевича.

Степан Гайдучок та Іван Крип'якевич познайомилися напередодні Першої світової війни. Коли і за яких обставин це відбулося, – достеменно невідомо. Найімовірніше, перша така зустріч відбулася в українському гімнастичному товаристві «Сокіл» (у 1909 р. організація змінила назву на «Сокіл-Батько»). Ця сторінка біографії І. Крип'якевича й досі недосліджена. Вдалося встановити, що він став членом сокільського товариства 10 червня 1905 р. Відповідний запис є у книзі протоколів «Сокола-Батька», в Алфавітній книзі (ЦДАЛ-3, арк. 20 зв.) та звіті (Звіт, с. 39). Прийняття відбулося на II Звичайному засіданні старшини гімнастичного товариства «Сокіл» (ЦДАЛ-1, арк. 78). Степан Гайдучок 8 жовтня 1910 р. також став членом цієї



організації (ЦДІАЛ-2, арк. 9 зв.). Вони зустрічалися на різних організаційних заходах, однак про якісь дружні стосунки до 1914 р. говорити не доводиться. Принаймні наявні джерела це не підтверджують.

У міжвоєнний період С. Гайдучок деякий час працював з І. Крип'якевичем у філії Академічної гімназії у Львові. Відомо, що І. Крип'якевич викладав у цьому навчальному закладі впродовж 1921–1925 рр. (Крип'якевич, 2001, с. 106), а С. Гайдучок – від 15 лютого 1922 р. до 18 грудня 1939 р. (ОС Гайдучка, арк. 16 зв.). Професори час до часу проводили з гімназистами екскурсії Львовом й околицями. Багато спілкувалися та обмінювалися інформацією.

З початку 1920-х років і впродовж подальшого життя С. Гайдучок почав збирати давні й сучасні фотографії, поштівки Львова та Галичини. Чимало світлин робив сам як аматор-світливець. У приватному архіві Л. Крип'якевич збереглася фотографія, датована 1936 р. Її подарував С. Гайдучок сім'ї І. Крип'якевича. На звороті є напис: «На спогад Високоповажаним Крип'якевичам» і підпис С. Гайдучка (Світлини).

У міжвоєнний період С. Гайдучок та І. Крип'якевич комунікували в контексті діяльності туристично-краєзнавчого товариства «Плай», створеного в жовтні 1924 р. Організація ставила перед членам низку завдань: «1) досліджування рідного краю та інших земель, розповсюдження зібраних про них відомостей, громадження і опрацювання наукових і туристичних матеріалів; 2) праця над розвитком туристики і краєзнавства (мандрівництва та ширення серед загалу замилювання до них); 3) опіка над історичними пам'ятниками та особливостями природи, як також охорона природи взагалі, а зокрема звіринного та рослинного світа; 4) береження і збирання всякого рода пам'яток давнини, природи, давньої ноші, звичаїв, попирання народного мистецтва і домашнього промислу» (3 товариства). Степан Гайдучок був затятим мандрівником, а Іван Крип'якевич редагував друкований орган туристично-краєзнавчого товариства «Плай» – «Туристика і краєзнавство», робив дописи до журналу «Наша Батьківщина» тощо. До речі, на сторінках останнього, поряд зі статтями І. Крип'якевича, містяться і публікації С. Гайдучка. Так, у 2-му числі за лютий 1939 р. є статті І. Крип'якевича «Перший історик Холмщини (єпископ Яків Суша)» (Крип'якевич, 1939) та С. Гайдучка «Зимово у країні Захара Беркута» (Гайдучок, 1939).

Ще одним важливим напрямом, де перетиналися інтереси цих двох дослідників і поціновувачів української історії, було Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ). Степан Гайдучок та Іван Крип'якевич час до часу дарували рукописи і книжки Бібліотеці НТШ. Інформацію про дарувальників записували в «Золотій книзі» товариства. У ній знаходимо прізвища С. Гайдучка й І. Крип'якевича (Кревецький, 1923, с. 12). Періодично вони також передавали різні артефакти до Музею НТШ. Степан Гайдучок був членом Товариства прихильників Музею НТШ (Шануймо). Збирав різні артефакти української старовини. Не раз консультувався з І. Крип'якевичем у цих справах.

Степан Гайдучок навчав дітей Івана Крип'якевича – Петра-Богдана та Романа. Упродовж 1934–1939 рр. П.-Б. Крип'якевич навчався у філії Академічної гімназії і фізико-математичному лицейі у Львові, 1937–1943 рр. Р. Крип'якевич – в Академічній гімназії та її філії у Львові. Степан Гайдучок залишив у пам'яті соратників, учнів та синів Івана Крип'якевича світлі спогади. Так, П.-Б. Крип'якевич (1923–1980) про вчителя згадував: «З викладачів особливо добре згадую також Степана Гайдучка; сам

його предмет “тілесні вправи” не був мені особливо симпатичний, але ж викладач ним не обмежувався; він дав нам солідні знання з краєзнавства, топографії, а на своїх годинах в класі, він був нашим господарем, умів розповісти багато цікавого з життя свого та своїх сучасників, водив нас на прогулянки по околицях Львова, які знав до найменших подробиць. ... С[тепан] Гайдучок вів заняття з фізкультури виключно по-українськи, хоч згідно з офіційним розпорядженням вони повинні були вестися “урядовою мовою”. Згідно з тим же розпорядженням, історію викладали по-польськи, а також (крім ліцею) географію, а всупереч йому – практичні заняття в 1934–1936 рр., бо вчитель був поляк (до речі, в 1936 р. усунений з нашої гімназії за те, що вдарив одного учня в обличчя). Військової підготовки, яка була в програмі, в українських школах не вели. ... Проф[есор] С[тепан] Гайдучок прищепив нам знання і любов до історії рідного міста, сам – феноменальний краєзнавець, знаток і учасник визвольних змагань, знаток і літописець історії спортивного руху в Галичині (“Соколи” й “Січі”) – заслуговує не просто доброї пам’яті, а публікації його праць, рукописів, архівів» (Крип’якевич П.-Б., 1995, с. 628, 631–632).

Роман Крип’якевич (1925–1999) про Степана Гайдучка залишив значно обширніші спогади. Після проголошення незалежності України, йому вдалося більше уваги присвятити своєму колишньому вчителю та другові родини, якого знав 40 років. Із-поміж іншого він писав: «Особливе місце серед розповідей [Степана] Гайдучка займали справи тіловиховання (фізичної культури) і організацій, що цим займалися, особливо “Соколи”. Зрозуміло, “Січам”, “Пластові” і навіть “Лугам” віддавав [Степан] Гайдучок теж належну увагу. Він, один з творців “Сокола”, з натхненням переконливо проповідував і пропагував ідейні основи сокілства. Тіловиховання він сприймав виключно в комплексі з вихованням характеру й інтелекту (знаменита грецька калокагатія) і тому погорджував спортсменами, що являли собою лиш купу м’язів без інтелекту й духу, водночас виключно захоплення духовністю деяких молодих “інтелектуалів” намагався доповнити розумінням необхідності гармонійного розвитку духу й тіла. Це була в нього не теорія, а глибоке прагнення, яке він умів прищеплювати молоді й реалізувати його. Над усе не любив він у людей, особливо у молоді, оцієї духовної й фізичної неохайності, незібраності, недбалства. Часто говорив він про чотири біди “галицького русина”: “не знав”, “заспав”, “забув”, “спізнився”... Він намагався нещадно випалювати їх з нашого “національного характеру”, вживаючи, коли було треба, й такий улюблений епітет: “Ти, русине гнилий!” (Тому й мав він серед гімназистів кличку “Русин”). Про що тільки ми не довідалися під час тих цікавих годин “руханки в класі”! Виклав він нам історію виникнення ідеї сокілства, розповів про наших подвижників та їх осяги, показав, що сила “Сокола” в його всенародності, розповсюдженні серед найширших кіл населення, особливо в селах. Як дохідливо й глибоко пояснював він нам суть кожного слова з сокілського гасла: “Все вперед, всі враз!”. Серед гімназистів було немало вихідців із села. На них звертав він особливу увагу, це була його любов. Він зумів з них зробити пропагандистів тіловиховання серед сільської молоді й організаторів сокілських гнізд [осередків – А. С.] у селах. Відомо, що від 1902 до 1913 р. по селах Галичини було організовано 885 гнізд “Соколів” і “Січей”, і в цьому немалый вклад таких людей, як Гайдучок. Тільки де тепер ці сільські “гнізда”? Де сьогоднішні “Гайдучки”?» (Крип’якевич Р., 1996, с. 211–212).

Степан Гайдучок зумів прищепити Романові Крип'якевичу, тоді ще учню 1-го класу філії Академічної гімназії, любов до тіловиховання. Роман Крип'якевич відвідував додаткові заняття, які відбувалися в рухівні (спортзалі) товариства «Сокіл-Батько» за адресою: вул. Руська, 20, освоїв навички з багатьох видів спорту, навіть із тих, які йому важко давалися, зокрема йдеться про відбиванку (волейбол). У 1938 р., під час літніх канікул, Р. Крип'якевич облаштував на подвір'ї свого діда в с. Кудерявцях відбиванкову площу (волейбольний майданчик), де зі сільськими товаришами щодня вправлялися з цього виду спорту. Також він змайстрував спеціальний спортивний снаряд для стрибків. Урешті-решт такий гарт дав позитивні результати. У 2-му класі гімназії Р. Крип'якевич пріємно здивував С. Гайдучка неабиякими спортивними здобутками (Крип'якевич Р., 1996, с. 211).

Чимало занять С. Гайдучок проводив поза руханковою залом філії Академічної гімназії, зокрема на гімназійному подвір'ї, на стадіоні «Сокола-Батька». Роман Крип'якевич відбув зі Степаном Гайдучком багато мандрівок Львовом та околицями, зокрема Погулянку, Цетнерівкою, Сагарою, Голоско, Брюховичами, Винниками, Чортовими скелями. Як згадував Р. Крип'якевич: «Отут Гайдучок виявився неабияким знавцем рідного міста й околиць. Здавалося, він знав кожний камінь у Львові й умів розповісти про нього. Так ми пізнавали історію визвольних змагань, довідалися про Листопадові Дні не теоретично, а безпосередньо з уст очевидця й учасника, – як “брали” головну пошту й двірць, як били гармати з Чоргової скали... Розповідав він не тільки про дні боїв, але й про будні кропіткої, невсипущої праці, про “здобування” Львова в мирні дні. Зумів показати красу міста не тільки з кургану Високого Замку, але й з вежі Успенської церкви, де могутній двометрового проміру дзвін Кирило вразив мене до глибини. Розповідав про культуру й архітектуру міста, про його неповторність і унікальність, зумів прищепити і любов, і гордість, і знання» (Крип'якевич Р., 1996, с. 211).

Але найбільше С. Гайдучок комунікував з І. Крип'якевичем та його дітьми після Другої світової війни. Адже жили вони поряд: С. Гайдучок на вул. Пісковій, 28, а І. Крип'якевич – на вул. Острозького, 7. Звідти прогулювалися близьким Кайзервальдом та околицями, Шевченківським гаєм, чимало спілкувалися. Взимку неодноразово Крип'якевичі могли побачити проф. С. Гайдучка на лещетах (лижах). Останній часто приходив до І. Крип'якевича в гості. Історик Ярослав Дашкевич про цей період їхнього життя згадував: «Відійшовши від керівництва Інституту [суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України – А. С. )], Іван Крип'якевич зайнявся впорядкуванням свого наукового та особистого архіву, розподіляючи матеріали по окремих течках. Це була та робота, якою він заповнював час між прогулянками по близькому Кайзервальді (переважно в товаристві приятеля з давніх літ, діяча українського спортивного руху Степана Гайдучка) або по дальшому Личаківському парку, де він підготовував білок. Впорядкування свого архіву йому не вдалося довести до кінця. Пізніше цю естафету перейняли його сини Богдан-Петро та Роман. Без сумніву, потрібне ще дальше остаточне впорядкування» (Дашкевич, 2005, с. VIII).

Імовірно, саме тоді в С. Гайдучка виникла ідея передати частину свого архіву видатному історикові. Коли і за яких обставин це було зроблено, – наразі встановити на всі 100 % не вдалося. Але спогади Романа Крип'якевича, Лесі Крип'якевич, внука Степана Гайдучка Андрія Білинського й інших осіб, які спілкувалися зі Степаном Гайдучком, свідчать, що це було зроблено не відразу, а поступово.

У приватному архіві Л. Крип'якевич збереглося два листи С. Гайдучка, які датуються 21 березня 1970 р. та 3 січня 1973 р., адресовані родині І. Крип'якевича. Як і в попередні роки, він мешкав на вул. Піскової, П.-Б. та Р. Крип'якевичі – на вул. Енгельса (тепер – Є. Коновальця). У першому листі зазначено: «Шановні та Дорогі! Не дивуйтеся, що я так довго не показуюся у Вас. Та примхлива зима мені надоїла, що я між людей не показувався. Тому не думайте, що призабув на Вас. Сподіюсь, що гості з Гонконгу Вас не відвідували. Сподіюся заглянути до Вас як весна усталиться. Щиро здоровлю Вас усіх» (Лист-1). У другому С. Гайдучок писав: «Шановні та Дорогі! Витаю Вас усіх з новим роком і Святами Родинними. Бажаю успіхів в дальшій праці для нашої науки, поведження в дальшому житті, приймати з гумором, що воно приносить. Вам прихильний Гайдучок. P. S. Що рідко появляюся у Вас не беріть за зле старому. Покищо чекаю, мабуть, даремно на відвідини крєвняка. А так даремно копаюся у минулому, не тішуся цим безсніжним груднем тай початком січня як кожний сєлюх, що думає про жнива, які вони будуть» (Лист-2).

Певним підсумком спілкування С. Гайдучка з родиною Крип'якевичів стало те, що він передав їм щонайменше 30 альбомів фотографій, частину колекції поштівки і книгозбірні, колекцію відзнак, частину особистих документів. Роман Крип'якевич уже на початку 1990-х років планував видати зібране Степаном Гайдучком. Зокрема, вдалося віднайти картотеку, яку він уклав, з описом відзнак. Але, очевидно, забракло часу...

На сьогодні всі раритети С. Гайдучка ще не стали здобутком широкого загалу. Тільки невелика частинка опублікована й описана у виданнях і введена до наукового обігу, зокрема: «“Сокіл-Батько”»: спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994» (Львів, 1996) (Сокіл-Батько), «Галичина – український здвиг за матеріалами архіву Степана Гайдучка: Альбом» (Львів, 2014) (Крип'якевич Л., 2014), «Іван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції» (Львів, 2017) (Сова, Тимчак, 2017), «Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія» (Львів, 2019) (Сова, 2019).

Отже, С. Гайдучок та І. Крип'якевич були знайомі понад пів століття. Їхні шляхи перетиналися на педагогічній ниві та як громадських діячів, зокрема у НТШ. Упродовж 1922–1925 рр. С. Гайдучок працював з І. Крип'якевичем у філії Академічної гімназії у Львові, де вони спілкувалися, обмінювалися інформацією, проводили з гімназистами екскурсії Львовом й околицями. Вплинув С. Гайдучок і на формування світогляду дітей І. Крип'якевича, зокрема навчаючи їх в Академічній гімназії у Львові. Певним підсумком спілкування С. Гайдучка з І. Крип'якевичем та його родиною стало те, що він передав 30 альбомів фотографій, частину колекції поштівки і книгозбірні, колекцію відзнак, частину особистих документів родині визначного історика, зокрема його синам. Документи, фотографії, поштівки, відзнаки та книжкові видання – унікальне джерело до історії Галичини першої половини ХХ ст.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Благітка, А. (упоряд.). (1996). *«Сокіл-Батько»: спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994*. Львів: Основа.

Гайдучок, С. (1939). Зимою у країні Захара Беркута. *Наша Батьківщина. Журнал краєзнавства й туристики. Орган Українського Туристично-Краєзнавчого Т-ва «Плай» у Львові, 2, 31–34.*

Крип'якевич, Л. (авт. ідеї); Николишин, Ю., Мельник, І. (упоряд.); Лемко, І. (літ. ред.). (2014). *Галичина – український здви́г за матеріалами архіву Степана Гайдучка: [альбом]*. Львів: Апріорі.

Дашкевич, Я. (2005). *У науковій лабораторії історика. Архів Івана Крип'якевича. Інвентарний опис*. Київ; Львів, 2005.

З товариства «Плай». (1925). *Туристика і краєзнавство. Орган українського туристично-краєзнавчого тов-а «Плай» у Львові, 1, 4.*

Звіт «Сокола-Батька» у Львові за рік 1908. (1909). Львів.

Кревецький, І. (1923). *Бібліотека «Наукового Товариства ім. Шевченка» у Львові*. Львів.

Крип'якевич, І. (1939). Перший історик Холмщини (єпископ Яків Суша). *Наша Батьківщина. Журнал краєзнавства й туристики. Орган Українського Туристично-Краєзнавчого Т-ва «Плай» у Львові, 2, 34–37.*

Крип'якевич, І. (2001). Спогади (Автобіографія). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*. (Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві). Львів, 77–140.

Крип'якевич, П.-Б. (1995). Фрагменти спогадів (1934–1939). *Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові. Третя частина. З нагоди світового з'їзду Львівської академічної гімназії у 1991 році та акту відновлення першої львівської гімназії з 1992, 3, 626–632.*

Крип'якевич, Р. (1996). Наш професор Гайдучок (Спогад з років 1936–1976). *«Сокіл-Батько»: спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994*. Львів, 210–213.

**Лист-1:** Гайдучок, С. (21.03.1970) [Лист до Крип'якевичів]. 2 арк. *Приватний архів Лесі Крип'якевич (м. Львів)*.

**Лист-2:** Гайдучок, С. (3.01.1973) [Лист до Крип'якевичів]. 2 арк. *Приватний архів Лесі Крип'якевич (м. Львів)*.

**ОС Гайдучка:** Особова справа Степана Гайдучка. *Архів Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького*, спр. 8413, 26 арк.

Світлини. *Приватний архів Лесі Крип'якевич (м. Львів)*.

Сова, А. (2019). *Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія*. Львів.

Сова, А., Тимчак, Я. (2017). *Іван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції*. Львів: ЛДУФК; Апріорі.

**ЦДАЛ-1:** Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 312 (Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько», м. Львів), оп. 1, спр. 39, 88 арк.

**ЦДАЛ-2:** ЦДАЛ України, ф. 312, оп. 1, спр. 41, 238 арк.

**ЦДАЛ-3:** ЦДАЛ України, ф. 312, оп. 1, спр. 154, 55 арк.

Шануймо і зберігаймо пам'ятки старовини! Загальні Збори Т-ва Прихильників Музею Н. Т. Ш. у Львові. (1939. 24 січня). *Діло, 15, 7.*

## REFERENCES

Blahitka, A. (Comp.). (1996). *«Sokil-Batko»: sportyvno-rukhandkove tovarystvo u Lvovi. Almanakh 1894–1994*. Lviv: Osnova (in Ukrainian).

Haiduchok, S. (1939). Zymoii u kraini Zakhara Berkuta. *Nasha Batkivshchyna. Zhurnal kraieznavstva y turystyky. Organ Ukrainskoho Turystychno-Kraieznavchoho T-va «Plai» u Lvovi*, 2, 31–34 (in Ukrainian).

Krypiakevych, L. (auth. concept); Nykolyshyn, Yu., Melnyk, I. (Comps.); Lemko, I. (Ed.). (2014). *Halychyna – ukrainskyi zdvyh za materialamy arkhivu Stepana Haiduchka: [albom]*. Lviv: Apriori (in Ukrainian).

Dashkevych, Ya. (2005). *U naukovii laboratorii istoryka. Arkhiv Ivana Krypiakevycha: Inventarnyi opys*. Kyiv; Lviv, 2005 (in Ukrainian).

Z tovarystva «Plai». (1925). *Turystyka i kraieznavstvo. Organ ukrainskoho turystychno-kraieznavchoho tov-a «Plai» u Lvovi*, 1, 4 (in Ukrainian).

Zvit «Sokola-Batka» u Lvovi za rik 1908. (1909). Lviv (in Ukrainian).

Krevetskyi, I. (1923). *Biblioteka «Naukovoho Tovyarystva im. Shevchenka» u Lvovi*. Lviv (in Ukrainian).

Krypiakevych, I. (1939). Pershyi istoryk Kholmshchyny (iepyskop Yakiv Susha). *Nasha Batkivshchyna. Zhurnal kraieznavstva y turystyky. Organ Ukrainskoho Turystychno-Kraieznavchoho T-va «Plai» u Lvovi*, 2, 34–37 (in Ukrainian).

Krypiakevych, I. (2001). Spohady (Avtobiohrafia). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats. (Vyp. 8: Ivan Krypiakevych u rodynnii tradytsii, nautsi, suspilstvi)*. Lviv, 77–140 (in Ukrainian).

Krypiakevych, P.-B. (1995). Frahmenty spohadiv (1934–1939). *Yuvileina knyha Ukrainskoi akademichnoi himnazii u Lvovi. Tretia chastyna. Z nahody svitovoho z'izdu Lvivskoi akademichnoi himnazii u 1991 rotsi ta aktu vidnovlennia pershoi lvivskoi himnazii z 1992*, 3, 626–632 (in Ukrainian).

Krypiakevych, R. (1996). Nash profesor Haiduchok (Spohad z rokiv 1936–1976). *«Sokil-Batko»: sportyvo-rukhanove tovarystvo u Lvovi. Almanakh 1894–1994*. Lviv, 210–213 (in Ukrainian).

Haiduchok, S. (21.03.1970). [Lyst Stepana Haiduchka do Krypiakevychiv]. 2 ark. In posession of Pryvatnyi arkhiv Lesi Krypiakevych, m. Lviv (in Ukrainian).

Haiduchok, S. (03.01.1973). [Lyst Stepana Haiduchka do Krypiakevychiv]. 2 ark. In posession of Pryvatnyi arkhiv Lesi Krypiakevych m. Lviv (in Ukrainian).

Osobova sprava Stepana Haiduchka. *Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho medychnoho universytetu imeni Danyla Halytskoho*, spr. 8413, 26 ark. (in Ukrainian).

Svitlyny. *Pryvatnyi arkhiv Lesi Krypiakevych (m. Lviv)* (in Ukrainian).

Sova, A. (2019). *Ivan Boberskyi: suspilno-kulturna, viiskovo-politychna ta osvithno-vykhovna diialnist: monohrafia*. Lviv (in Ukrainian).

Sova, A., Tymchak, Ya. (2017). *Ivan Boberskyi – osnovopolozhnyk ukrainskoi tilovykhovnoi i sportovoi tradytsii*. Lviv: LDUFK; Apriori (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 312 (Ukrainske sportyvne tovarystvo «Sokil-Batko», m. Lviv). op. 1, spr. 39, 88 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 312, op. 1, spr. 41, 238 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 312, op. 1, spr. 154, 55 ark. (in Ukrainian).

Shanuimo i zberihaimo pamiatky starovyny! Zahalni Zbory T-va Prykhylnykyv Muzeiu N. T. Sh. u Lvovi (1939, Sichen 24). *Dilo*, 15, 7 (in Ukrainian).

**Andrii SOVA**

*Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History), Associate Professor,  
Senior Research Fellow  
Associate Professor of the Department of Olympic Education  
I. Boberskyi Lviv State University of Physical Culture  
Senior Researcher of the Department of Contemporary History  
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>  
e-mail: sovaandrij1980@gmail.com*

**STEPAN HAIDUCHOK AND IVAN KRYPIAKEVYCH:  
THE HISTORY OF RELATIONS**

Based on various sources (documents and publications of the «Sokil-Batko» society in Lviv; Stepan Haiduchok's epistolary heritage; publications in the Lviv journals «Dilo»(Business), «Nasha Batkivshchyna» (Our homeland) and «Turystyka i krayeznavstvo» (Tourism and Local History); memories of Ivan, Roman and Petro-Bohdan Krypiakevych, Yaroslav Dashkevych; Lesya Krypiakevych's private archive) the relationship of Stepan Haiduchok with Ivan Krypiakevych and his family was investigated. With the involvement of previously little-known documents, materials and photos, S. Haiduchok's biography in the years 1900–1970<sup>s</sup> has been reconstructed. The lower limit is determined – the public activity of S. Haiduchok and I. Krypiakevych in the «Sokil-Batko» society on the eve of the First World War, the upper limit – 1976 (the death of S. Haiduchok). Attention is drawn to the fact that during 1922–1925, S. Haiduchok worked with I. Krypiakevych at the branch of Lviv Academic Gymnasium, where they communicated, exchanged information, and conducted excursions with the gymnasium students in Lviv and its surroundings. Emphasis is placed on their important work as researchers and connoisseurs of Ukrainian history, which was manifested in the search and donation of manuscripts and books to the library and museum of the National Academy of Sciences in Lviv.

It has been established that Stepan Haiduchok influenced on the formation of the worldview of Ivan Krypiakevych's children – Petro-Bohdan and Roman, in particular by teaching them at Lviv Academic Gymnasium and its branch during 1934–1943. The history of the relationship between S. Haiduchok and the family of I. Krypiakevych after the Second World War is presented.

It was found out that a certain result of S. Haiduchok's communication with I. Krypiakevych was that he handed over 30 photo albums, a part of the collection of postcards and books, a collection of awards, and a part of personal documents to the family of the prominent historian, in particular to his sons.

**Key words:** Stepan Haiduchok, Ivan Krypiakevych, Galicia, Lviv, social and cultural activities, physical education, sports, Ukrainian antiquity, library, archive.

УДК 94-051ГАДЖЕГА(477.87)(092)"189/193"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-184-198

**Павло ФЕДАКА**

*доктор історичних наук  
професор кафедри історії і суспільних дисциплін  
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2572-4115>  
e-mail: [fedaka.pavlo@kmf.org.ua](mailto:fedaka.pavlo@kmf.org.ua)*

**Юрій ЧОТАРІ**

*кандидат історичних наук, доцент  
завідувач кафедри історії і суспільних дисциплін  
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7265-1273>  
e-mail: [csatary.gyorgy@kmf.org.ua](mailto:csatary.gyorgy@kmf.org.ua)*

## **ВАСИЛЬ ГАДЖЕГА – ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ**

На основі праць Василя Гаджеги 20–30-х років ХХ ст., опублікованих переважно в Науковому збірнику товариства «Просвіта» в Ужгороді (1922–1938) та краєзнавчому журналі «Підкарпатська Русь» (1923–1936), а також на основі архівних джерел та інших матеріалів, представлено історію Закарпаття з кінця ІХ ст., зокрема дати заснування (ХІ ст.) багатьох руських (українських) етнічних поселень, церков і монастирів. Особливо акцентовано увагу на тому, що поповнення руської людності та зміцнення тут русько-українського етнічного ядра відбувалося упродовж ХІ–ХІІІ ст. унаслідок переселення сюди русинів із галицьких, київських, чернігівських й інших руських земель, у ХІV ст. – русинів із Поділля, що прийшли з подільським князем Федором Корятовичем, у ХІV–ХІVІ ст. – українських поселенців на основі т. зв. кенезького (шолтеського) права – переважно з Галичини, а також Буковини й Волині. Наголошено, що важливою складовою цієї концепції є дати заснування (з ХІ ст.) багатьох руських (українських) етнічних поселень, церков і монастирів Закарпаття, які подав дослідник, а також використання у богослужіннях грецького обряду та старослов'янської мови.

Водночас зазначено, що В. Гаджега належав не тільки до визначних дослідників української історії Закарпаття, а й до провідних, українського спрямування, культурних, церковних і громадських діячів краю 20–30-х років ХХ ст., був одним із засновників та очільників товариства «Просвіта» Підкарпатської Русі, Руського національного музею, Кооперативного союзу, Центральної Руської Народної Ради й інших організацій. Встановлено, що його наукові та науково-популярні статті відіграли важливу роль у поширенні історичних знань, у формуванні національної свідомості й утвердженні державницьких устремлень українців Закарпаття.

**Ключові слова:** Василь Гаджега, історико-архівні студії, історичні джерела, руські села, руські церкви, руські монастирі, русини (українці), жупи/комітати.



Василь Гаджега (1864–1938) належить до найвизначніших учених-істориків та громадських, культурних і церковних діячів Закарпаття кінця XIX – 30-х років XX ст. Як дослідник історії і культури краю та громадський діяч проукраїнської орієнтації, знавець, окрім рідної, латинської, угорської, німецької, французької, італійської, англійської, російської, чеської мов, він належав до найосвіченіших людей свого часу та був відомий за життя у наукових, культурних, освітніх і релігійних колах рідного краю, Австро-Угорщини, Чехословаччини, однак після встановлення у 1945 р. на Закарпатті радянської влади й упродовж наступних десятиріч його ім'я було викреслено з контексту історії.



Вперше за понад 50 років після його смерті в час національного пробудження і боротьби за незалежність України, об'єктивну оцінку В. Гаджеги як визначного вченого-історика та громадського діяча було дано на установчій конференції з відродження на Закарпатті у грудні 1990 р. крайового товариства «Просвіта» (Федака, 1991, с. 23–25).

Грунтовної праці щодо життя, наукової і громадської діяльності В. Гаджеги досі немає. Першою про його життя та діяльність стала популярна стаття без підпису, надрукована в ужгородському календарі-місяцеслові (Ник, 1901, с. 61–65). Августин Волошин опублікував у Науковому збірнику товариства «Просвіта» в Ужгороді статтю-спогад про прелата-протоєрея Василя Гаджегу з нагоди 50-річчя його діяльності (Волошин, 1938, с. 5–9). У цьому ж річнику наукового збірника, присвяченому пам'яті Василя Гаджеги, вміщено статтю Івана Панькевича, у якій дано загальну стислу характеристику наукової праці вченого (Панькевич, 1938а, с. 10–12), він же подав неповний список наукових праць дослідника (Панькевич, 1938b, с. 12–13). Постаті Василя Гаджеги як вченого і громадського діяча присвячені короткі статті українських учених Дмитра Данилюка (Данилюк, 1993, с. 187–193) та Павла Федаки (Федака, 2020).

Крім праць самого вченого, цінними є матеріали Державного архіву Закарпатської області (Держархіву Закарпатської обл.), зокрема фонд 151 (Правління Мукачівської греко-католицької єпархії) та фонд 72 (Культурно-освітнє товариство «Просвіта», м. Ужгород), а також Протоколи засідань Головного виділу товариства «Просвіта» в Ужгороді у двох томах, які зберігаються в бібліотеці Закарпатського крайового культурно-освітнього товариства «Просвіта».

У вказаному архіві, фонд 151, перебувають рукописи опублікованих і неопублікованих праць В. Гаджеги, окремі документи з його біографії, громадської і церковної діяльності тощо, які потребують окремого дослідження (ДАЗО-1, арк. 1–295; ДАЗО-2, арк. 1–292; ДАЗО-3, арк. 1–298; ДАЗО-4, арк. 1–33; ДАЗО-5, арк. 1–253; ДАЗО-8, арк. 1–313). Матеріали фонду 72 Держархіву Закарпатської обл. дають уявлення про В. Гаджегу як громадського і культурного діяча (ДАЗО-15; ДАЗО-16; ДАЗО-17; ДАЗО-18; ДАЗО-19).

Цінність становлять рукописи і машинописи наукових праць В. Гаджеги, зібрані й оформлені в архіві у 10 окремих томах, частина з них опублікована (ДАЗО-6, арк. 1–23, 24–39, 40–61, 151–170; ДАЗО-7, арк. 1–216; ДАЗО-8, арк. 1–313; ДАЗО-9, арк. 1–358; ДАЗО-10, арк. 1–288, 299–396; ДАЗО-11, арк. 1–248; ДАЗО-12, арк. 112–228; ДАЗО-13, арк. 1–178; ДАЗО-14, арк. 2–9, 10–15, 121–187, 188–255).

Цінне джерело для висвітлення громадської, культурної і наукової діяльності В. Гаджеги становлять Протоколи засідань Головного відділу товариства «Просвіта» в Ужгороді у двох томах (перший – обсягом 338 с. охоплює період від 11 травня 1920 р. до 27 травня 1925 р., другий – 580 с. – від 1 червня 1925 р. до 26 липня 1934 р.). Третій том Протоколів (1934–1939) досі, на жаль, не знайдено.

Народився Василь Гаджега 28 липня 1864 р. у с. Русь Поляна на Мараморощині. Навчався в гімназіях Ужгорода й Левочі, в Ужгородській і Будапештській духовних семінаріях, Віденському університеті, 1887 р. здобув науковий ступінь доктора богослов'я. Того ж року єпископ Іван Пастелій висвятив його на священника, працював парохом Преображенської церкви на Цегольні в Ужгороді, секретарем та архіваріусом єпископської резиденції, у 1897 р. став професором богослов'я Ужгородської духовної семінарії та директором Ужгородського конвікта – інтернату для дітей-сиріт греко-католицьких священників, у 1914 р. призначений архиєпископом комітату Унг, обраний каноніком капітули Мукачівської греко-католицької єпархії. Брав участь в укладанні та виданні церковних календарів, друкував у них статті, здебільша релігійні, перебував серед найактивніших членів «Общества Св. Василя Великого» (Ник, 1901, с. 62–64), у 1901–1903 рр. – редактор газети «Наука» – першого народного часопису краю, який відіграв визначну роль у культурній історії закарпатців.

На початку ХХ ст. В. Гаджега підготував і видав угорською мовою для учнів-богословів два підручники: з онтології (Hadjsega, 1903) та натурфілософії і світогляду (Hadjsega, 1909), відповідно до сповідуваного томізму (філософського вчення Томи Аквінського (Tommaso d'Aquino)), які здобули схвальні рецензії в богословських і філософських журналах (Волошин, 1938, с. 7).

Після Першої світової війни та розпаду Австро-Угорщини В. Гаджега активно долучився до громадсько-політичного і культурного життя краю. Навесні 1919 р. його обрали членом правління Центральної Руської Народної Ради, яка 8 травня 1919 р. прийняла рішення про входження краю до складу Чехословаччини, став співзасновником товариства «Просвіта», Підкарпатського банку, Кооперативного союзу, Руського національного музею та інших народовецьких (українського спрямування) організацій.

Як громадський і культурний діяч, зробив помітний внесок у діяльність товариства «Просвіта» Підкарпатської Русі. Був серед учасників історичних зборів 9 травня 1920 р. в Ужгороді зі створення товариства, увійшов до складу Головного відділу «Просвіти» й незмінно до смерті його обирали членом її правління, був референтом бібліотечно-музейної комісії, завдяки діяльності якої вдалося домогтися заборони вивезення за кордон цінних зібрань Музею Тиводара Легоцького в Мукачеві та провести велику роботу зі збору експонатів і створення музею «Просвіти» в Ужгороді (ДАЗО-16, арк. 6–18; Протокол-2, с. 2; Протокол-1, с. 13–14; Протокол-6, с. 14). Музей було відкрито для відвідувачів у Народному домі товариства «Просвіта» в Ужгороді у травні 1929 р., а бібліотека товариства, розташована там, на середину 30-х років ХХ ст. нараховувала понад 8 000 книжок українською мовою (Федака, 2020, с. 10, 46).

Визначну роль відіграв В. Гаджега й у справі зведення Народного дому товариства «Просвіта» в Ужгороді – національно-культурного центру українців краю, активно проводив збір коштів, був на прийомах у кабінетах державних високопосадовців у Празі й Ужгороді, вносив на цю ціль чималі особисті пожертви (Протокол-2, с. 18; Протокол-9, с. 106; ДАЗО-17, арк. 9). Про його авторитет як вченого та громадського діяча свідчить і

факт входження до складу делегації, якій було доручено запросити на урочисте відкриття Народного дому 7 жовтня 1928 р. президента Чехословацької Республіки (ЧСР) Томаша Масарика (Tomáš Masaryk) і міністра Шрамека (Šrámek) (Протокол-3, с. 183).

Василь Гаджега був одним із засновників Літературно-наукового виділу товариства «Просвіта», членом редколегії Наукового збірника товариства «Просвіта» в Ужгороді, членом комісії опіки над молоддю, очолював комісію з подолання алкоголізму, економічну комісію (Протокол-5, с. 127), був у складі делегації із привітання в Ужгороді від товариства «Просвіта» президента ЧСР Томаса Масарика у вересні 1921 р. (Протокол-4, с. 79), у складі делегації на прийомі у прем'єр-міністра ЧСР Едварда Бенеша (Edvard Beneš) 30 грудня 1921 р. у Празі у справі Руського театру товариства «Просвіта» та діяльності «Товариства» загалом (Протокол-8, с. 88), брав активну участь у багатьох патріотичних акціях.

Вчений зробив помітний внесок у дослідження історичного минулого Закарпаття. Його наукові статті з історії і культури краю друкували в Науковому збірнику товариства «Просвіта» в Ужгороді (з 1922 р. по 1938 р. вийшло 12 річників у 14 томах), красназвочному журналі «Підкарпатська Русь» (1923–1936), окремих наукових збірниках і журналах, що виходили у Львові, Ужгороді, Братиславі.

Серед публікацій Наукового збірника товариства «Просвіта» особливе місце належить історичним працям В. Гаджеги, передовсім ґрунтовним монографічним, статтям під назвою «Додатки до історії русинів і руських церковей» (у Марамороській, Ужанській, Уточанській, Земплінській жупах Закарпаття), опублікованих у 10 річниках збірника (1922, 1923, 1924, 1925, 1927, 1930–1931, 1932, 1933–1934, 1935, 1936). Він підготував до друку й рукопис праці про Березьку жупу, але опублікований він не був і доля його досі не відома.

Основним джерелом для написання цих праць стали історико-архівні документи XI–XIV і пізніших століть, праці місцевих угорських, німецьких, чеських, українських та інших дослідників історії краю і Протоколи канонічної візитації греко-католицьких парафій та церков єпископа Мукачівської єпархії Михайла Ольшавського 1750–1752 рр. у 10 жупах, які він відвідав й обстежив згідно з указом австрійської імператриці Марії-Терезії (Maria Theresia) від 21 квітня 1750 р. Протоколи, писані латинською мовою, зшиті в багатьох зошитах, які знайшов В. Гаджега в єпархіальному архіві в Ужгороді та переклав на руську (українську) мову. Переклад цих багатотомних рукописних латиномовних протоколів та їхня публікація – це один із найбільших наукових подвигів ученого, свідчення його надзвичайної працездатності, жертовності, наукової сумлінності й самопосягати.

У статтях В. Гаджеги проглядається його чітка та послідовна концепція історії краю: 1. Русини заселяли землі історичного Закарпаття ще до приходу мадярів у кінці IX ст. на свою нову батьківщину. 2. Частина русинів прийшла сюди разом з угорцями під час здобуття ними нової батьківщини. 3. Ще одна частина русинів – із київських, чернігівських та інших руських земель – поселилася тут в XI–XIII ст. за сприяння угорських королів Андрія I (András I), Коломана (Kálmán), Андрія II (András II), Бейли IV (Béla IV), Ладислава IV (László IV), які породичалися з руськими князями Ярославом Мудрим, Ізяславом, Святополком II, Ростиславом Михайловичем та іншими. 4. Значна кількість русинів прийшла на Закарпаття у XIV ст. із подільським князем Федором Корятовичем, заснувавши чимало нових або поповнивши населення наявних сіл. 5. Багато русько-українських сіл виникло і в XIV–XVI ст. на основі т. зв. кенезького (шолтеського) права.

Василь Гаджега, полемізуючи з істориками, які вважали, що землі Закарпаття заселялися тільки із другої половини XIII – початку XIV ст., тобто після

монголо-татарської навали, переважно русинами з Галичини, наводить документальні згадки про давнє проживання тут русинів, ще до приходу мадярів і в наступні з того часу століття. Зокрема, це уривки з Гільдесгаймського літопису, у яких під 1031 р. згаданий Емерик (Imre), син угорського короля Стефана I (István I), як Dux Ruizogum (Князь Русинів), а під 1127 р. зафіксований факт зустрічі Зальцбурзького архієпископа Конрада (Conrad) з угорським королем Стефаном II (István II) у Marchia Ruthenorum (Країні Руській), тобто Потиській Русі, а це свідчить про давнє існування тут поселень із руським людом – русинами (Гаджега, 1923, с. 35). Дослідник наводить факт, що в Березькому комітаті в кінці XIII – на початку XIV ст. правив *comes* (жупан) Григорій (1299–1307), названий «Officialis dux Ruthenonum» (урядовий князь русинів) (Гаджега, 1922, с. 145). Він ввів до наукового обігу й такі рідкісні документи, як уривки з грамот: Папи Римського Інокентія III (Innocentius III) від 1204 р., у якій той вважав за потрібне заснувати для русинів греко-східного обряду, що перебували під владою латинських єпископів, нове окреме єпископство, і папи Григорія IX (Gregorius IX) за 1234 р. до угорського короля Бейли IV (Béla IV), у якій повідомляється, що на околиці Половецького (Куманського) єпископства живуть люди, які Святі Тайни приймають не від католицьких, а від «шизматичеських» (необ'єднаних) священників, тому Половецький єпископ повинен висвятити для них із простолюдинів окремого єпископа; ці грамоти вказують на те, що в ті часи в Мадярщині у великій кількості жив народ не латинського, а грецько-східного обряду, тобто русини (Гаджега, 1922, с. 151). Водночас король Бейла IV 1245 р. у листі до Рима зазначив, що Мадярщина, знищена татарами й різними невірними, оточена русинами й іншими народами, тобто визнано факт проживання тут у значній кількості русинів (Гаджега, 1922, с. 145).

Незважаючи на те, що масове заселення Мараморощини відбувалося, порівняно з іншими районами Закарпаття, пізніше, В. Гаджега вважав, що і тут ще в давні часи проживали русини, які були королівськими ловцями, сторожами лісів тощо, а щодо відсутності кенезьких грамот із XIII ст. і XIV ст. про заселення цих місцевостей русинами зазначав, що їх не видано, тому «понеже русини в своїх сторонах первобитнѣ обывательѣ были; инакше и не можливо, чтобы не позостала хоть една така кенезька грамота, як о нѣмѣях, волохах и других населенях, або хоть деякі слѣди и пам'ятки того» (Гаджега, 1922, с. 143–144). Він наводить факти проживання русинів у старих Марамороських містах Хуст, Вишково, Тячево, Довге Поле, Сигіт, які вже в XIV ст. (1329 р. і 1352 р.) були наділені королівськими привілеями й віднесені до коронних міст Угорщини (Гаджега, 1922, с. 144).

Для підкріплення своїх доказів про давнє заселення русинами території історичного Закарпаття, Василь Гаджега покликається на працю Михайла Грушевського «Історія України-Русі» і висновує, що «лиш так мож порозумѣти словянську перевагу, що русини ту еще перед приходом мадяров задержали большинство и через слѣдующѣ столѣтя против всеѣ другоѣ людности, хоть и певно из початку руська людность на самом подгору и в горах рѣдка и слаба была; славянський тип и славянську перевагу до наших часов иншак толковати и порозумѣти не мож; и то само указуют славянскѣ имена мѣсцевостей mezi Тисою и Дунаем» (Гаджега, 1922, с. 152).

Як важливий доказ повсюдного заселення русинами цих територій, наявності численних руських церков і руських священників В. Гаджега наводить лист Остригомського єпископа, примаса Угорщини Ліппая (Lippay Gy.) від 2 липня 1654 р. до Рима, у якому зазначено, що в «Карпатах від Спѣша до Хуста, Марамороша і Семигорода, в довготі 70 миль, всяды жиють русини, а их число винесе больше

як 300.000 душ, а священників маюť 600, всѣ, одначе, несоединенні суть (східної, руської, православної віри), по латинськи не знають, всѣ богослуженя кончать руським языком» (Гаджега, 1922, с. 158).

У статті подано дати будівництва старих церков – дерев'яних і кам'яних – у багатьох селах Марамороша (Гаджега, 1922, с. 224), а також уперше висловлено думку про важливість створення крайового Підкарпатського музею дерев'яних церков, вік окремих із яких сягає понад 400 років, з огляду на руйнування цих шедеврів народної архітектури; ця свята справа, вважав він, потрібна для збереження пам'яті, як «живий доказ нашої вѣры, терпеливости, постоянности и минувшости!» (Гаджега, 1922, с. 226).

У статті «Додатки до історії Русинів і руських церковей в Ужанській жупі» В. Гаджега розглянув питання заселення території Закарпаття у контексті історії східних, західних і південних слов'ян, з опертям на візантійські (праці Лева Мудрого (Leo VI) і Константина Багрянородного (Konstantinos VII Porphyrogenitus) та західні (опис Європи Алфреда Великого (Alfred the Great), короля Англії) джерела, подав панораму суспільно-політичного життя VI–IX ст. та місце і роль у ньому слов'ян, змалював взаємовідносини болгар, мораван, русинів з угорцями в Паннонії у IX–X ст., із покликанням на хроніки XII–XIII ст. дійшов висновку, що в кінці XI ст., та й у раніші часи, у Мадярщині була відома земля Русинів біля р. Уж і руський князь Лаборець у фортеці Унг; у наступні століття на ці землі переселилася велика кількість русинів (Гаджега, 1923, с. 3–17).

Про проживання на цих землях за часів св. Стефана (Szent István) великої кількості русинів свідчать численні слов'янські слова в угорській мові, прийняття і поширення християнської віри, адміністративний поділ Угорщини на жупи на чолі з жупанами (*ispán* – із слов'янського «спан»), перехід угорців до осілого життя, заснування постійних поселень тощо. Як доказ слов'янського впливу вчений наводить маловідомий факт: «В Вѣднѣ сохранияется до днесь в церкви Капуцинов одна мошонка, яку переданя приписує св. Стефану (Szent István), и на ней золотом вишито читаем: Буди имя господне благословенно от нынѣ и до вѣка» (Гаджега, 1923, с. 20–22). Дослідник зауважує значний вплив на зміцнення державності Угорщини прийняття християнства, внаслідок чого вона ввійшла між європейські християнські країни та вступила «в приятельські односини з сусідніми слов'янами – чехами, поляками і особливо з Русинами, де не один мадярський король женився, де не раз в нуждѣ і переслѣдованях утѣкали і прибѣжища глядали і одержали» (Гаджега, 1923, с. 26).

Вчений відстежує близькі стосунки угорських королів і руських князів, починаючи від короля Андрія I (з 1046 р.), який був одружений із донькою великого князя київського Ярослава, та наступних угорських королів – Ладислава (László), Гейзи I (Géza I), Коломана (Kálmán), Стефана II (István II), Бейли II (Béla II), Гейзи II (Géza II), Стефана III (István III), Бейли III (Béla III), Андрія II (András II), переселення сюди в ті часи значної кількості русинів із руських земель та вплив русинів на суспільне життя Угорської держави в XI–XIII ст. (Гаджега, 1923, с. 26–34).

Василь Гаджега простежує заснування і розвиток міст та сіл Ужанської жупи, навіть роки перших письмових згадок про 7 замків, 7 міст і 205 сіл Ужанщини XIV–XV ст., самі назви яких вказують на їхнє руське походження (Гаджега, 1923, с. 49–51), подав інформацію про наявність церков у всіх парафіях Мукачівської єпархії (801 дерев'яна і 40 кам'яних) (Гаджега, 1923, с. 53).

У статті «Додатки к історії Русинів и руських церковей в жупѣ Угоча» вчений продовжує тему заселення Закарпаття, наводить докази проживання русинів у Мадярщині

в XI ст., про давні сліди Угочанської жупи та її розвиток, подає факти існування в XI ст. руських монастирів: вишеградського, печерського в Тихоні, заснованих у часи правління угорського короля Андрія I (1046–1061), жіночого в Тормові, заснованого за короля Гейзи I (1074–1077), біля яких згодом утворювалися і постійні руські поселення (Гаджега, 1925с, с. 119, 142–143). Ще одним доказом заселення у цей час тут русинів учений вважав заснування *comesom* Петром монастиря для монахів Засті – згідно з грамотами 1067 р., а монахів та багатьох інших вірників монастиря вважав такими, що могли прийти з Русі, тобто русинами; це ж, на його думку, підтверджують і назви давніх сіл та міст (Гаджега, 1925с, с. 143–144, 147, 151–152). Дослідник стверджує, що населення жупи в той час було зорганізовано настільки, що під окремим прапором жупи брало участь у військових походах короля Гейзи II (1141–1161) на Русь, в оборону союзника, свого шурина, великого князя київського Ізяслава (1146–1154) (Гаджега, 1925с, с. 156). Василь Гаджега подав перелік давніх поселень і роки їхньої першої згадки згідно з королівськими грамотами, а також усіх 73 сіл Угочанської жупи, заснованих у XIV–XV ст., у яких, як і в раніше заснованих, мешкали русини (Гаджега, 1925с, с. 158–159, 162, 166, 169–171).

Стаття «Додатки до історії русинів і руських церковей в бувш. жупѣ Земплинській» продовжує розгляд проблеми заселення території історичного Закарпаття різними народами, серед них слов'янами, зокрема русинами.

На питання, коли постала жупа Земплинська, В. Гаджега на основі зібраних у різний час і різними дослідниками документів доводить, що це сталося у першій половині XIII ст. (Гаджега, 1931а, с. 93–95). Коли відбувалося заселення території Земплинської жупи мадярами, вона була цілком слов'янською і такою ж залишалася пізніше, підсиливши свою слов'янськість у зв'язку з переселенням у ці краї нових груп русинів за часів королів Андрія I і Коломана (Гаджега, 1931а, с. 95–96).

Нові слов'янські поселення особливо інтенсивно виникали тут після татарської навали 1241 р., а її слов'яно-руський вимір посилили переселення русинів у XIII ст. із чернігівським князем Ростиславом Михайловичем – зятем угорського короля Бейли IV, а пізніше, у XIV ст., – подільським князем Федором Корятовичем (Гаджега, 1931б, с. 96, 108–110). На основі документальних згадок В. Гаджега доводить, що слов'яно-руські села постали і значно раніше – в XI–XII ст. та першій половині XIII ст. (Гаджега, 1931а, с. 112, 116, 120, 127).

Дослідник висловлює думки із приводу заселення території Закарпаття. Це питання було тоді і залишається до сьогодні дискусійним. Незважаючи на те, що вчені-історики доводили факт підробки грамоти Ф. Корятовича 1360 р. про заснування мукачівського монастиря, дарування його ченцям сіл Бобовище і Лавки та прибуття князя на Закарпаття з руськими поселенцями тільки 1394 р., В. Гаджега дотримувався думки про автентичність грамоти, стверджував, що Ф. Корятович прийшов у Мадярщину невдовзі після 1351 р., а у 1353–1364 рр. міг бути власником Мукачівської домонії; до 1380 р. був власником маєтків у Земплині в домонії Гуменянській, після чого, вірогідно, перебував на Поділлі, де після 1388 р. (по смерті трьох старших братів) став князем Подільським, звідки 1394 р., рятуючись, знову вернувся до Мадярщини, був жупаном комітату Берег, власником міста і мукачівського замку (Гаджега, 1932, с. 45–47). На підтвердження своєї думки вчений наводить дані про руські села, заснування яких пов'язує з діяльністю Ф. Корятовича (Гаджега, 1932, с. 45–49, 52). Саме в той час (у кінці XIV – на початку XV ст.) уже існували церкви в багатьох селах, у яких богослужіння відправляли за східним, грецьким, обрядом, а вірниками були

русини (Гаджега, 1934, с. 5, 18–20). Це ж підтверджують і грамоти угорських королів Матія I (Mátyás I) (1479), Владислава II (László II) (1491) (Гаджега, 1934, с. 21).

У Науковому збірнику товариства «Просвіта» в Ужгороді вчений опублікував ще кілька статей, зокрема «Перва проба історії греко-католицької Мукачівської єпархії» (коментарі і примітки до рукопису 1749 р. Колляра), «Смиренніший меморіал о походженню, розвитку и перебуванню народа руського в Мадярщині» (Гаджега, 1924b, с. 1–27), «Папська булла о переложенню осѣдка греко-католическоѣ Мукачевскоѣ єпархїѣ з Мукачева до Ужгорода» (висвітлює маловідомий процес переміщення центру єпархії з Мукачева до Ужгорода, який тривав із 1775 р. по 1817 р.) (Гаджега, 1935, с. 1–3).

Велика заслуга вченого перед історичною наукою – написання і публікація монографії «Михаил Лучкай, життєпис и творы», яка до сьогодні є найповнішою працею про визначного історика Закарпаття (1789–1843), автора 6-томної латиномовної праці «Historia Carpatho-Rutenorum» («Історія карпатських русинів») (Гаджега, 1929с).

Серію ґрунтовних, основаних на джерелах, статей з історії Закарпаття опублікував В. Гаджега у краєзнавчому журналі «Підкарпатська Русь» (1923–1936). Це, зокрема, стаття «Гречеські і руські монастирі під Арпадовичами», у якій розглянуто питання заснування в Угорщині давніх (XI ст.) монастирів грецького обряду, богослужіння у яких велось грецькою або церковнослов'янською мовами, серед них: у Марошварі (який заснував болгарський князь Охтум у 1028 р. або 1030 р.); Вишеграді (угорський король Андрій I на честь дружини Анастасії, доньки великого князя київського Ярослава); жіночий монастир Чину св. Василя Великого, який заснувала Анастасія біля Тормова (згаданий у грамоті угорського короля Гейзи I); найстаріший жіночий монастир у Веспремській долині, що його заснував 1011 р. або 1025 р. король Стефан I; монастир Святого Димитрія біля Сави, у якому проживали греки, мадари і слов'яни, що проводили богослужіння за своїм обрядом (заснування датують 1057 р.); грушівський монастир, який існував ще перед навалою татар 1241 р. і де богослужіння велось старослов'янською мовою (Гаджега, 1924а, с. 116, 118).

Кілька статей В. Гаджеги під назвою «Севлюш, особливо під Арпадовичами» надруковано в «Підкарпатській Русі» за 1925 р. У них він спростовує прийняті угорською історіографією твердження, що Севлюш заснований 1261 р., і доводить, що це поселення виникло ще в XI ст., за угорського короля Ладислава I, і населяли його гайовики, стрільці, рибалки, сокольники й інші, які були слов'янського роду; пізніше *villa* (село) Севлюш згадано за часів короля Стефана III, а потім у 1175, 1187, 1211, 1219, 1260 р., а села в його околиці – у 30-ті роки XIII ст., тобто ще до татарської навали (Гаджега, 1925b).

У статті «Печерська лавра Тихонська» досліджено заснування угорським королем Андрієм I та його дружиною Анастасією 1055 р. печерського монастиря біля тихоньського на півострові Тихонь. У мадярських джерелах він названий «Uruszke» або «Oroszkő», тобто Руський камінь. Автор стверджує, що монаше життя в печерах могло перейти сюди тільки з Русі, де було поширене, а звідти розповсюджувалося на інші землі (Гаджега, 1925а, с. 93, 95, 97).

Стаття під назвою «Наші культурні і державні справи на єпископських нарадах 1773 року у Відні» висвітлює перебіг важливих нарад греко-католицьких єпископів, зокрема Мукачівської єпархії Андрея Бачинського, у Відні та прийняті на них рішення: запровадження церковних книг слов'янською мовою (кирилицею) на базі руської друкарні, про необхідність створення повсюдно народних шкіл із руською мовою навчання тощо (Гаджега, 1926а).

До наукових здобутків В. Гаджеги належить і стаття «О первых початках народного школьництва на Подкарпатській Русі», де він розглядає розвиток шкіл краю від часу першої згадки 1593 р. і подальші, XVII ст. і XVIII ст. та початок XIX ст. (Гаджега, 1927b).

У контексті проблеми шкільництва й освіти краю треба згадати й невелику за обсягом статтю Василя Гаджеги «Пастирський лист Іоана Брадача о наукованю дітей з року 1762», у якій він подає і коментує лист єпископа Мукачівської єпархії Івана Брадача від 2 січня 1762 р. про важливість та необхідність навчання дітей рідною мовою в народних школах і зазначає, що цей лист – перший в історії Мукачівської єпархії наказ для священнослужителів проводити навчання дітей у народних (церковно-парафіяльних) школах (Гаджега, 1926b, с. 136–139).

У статті «Історія катедральної капітули греко-католицької єпархії Мукачівської» вчений простежує історію капітули від 1771 р. і до початку XX ст. (Гаджега, 1927a).

Важливе місце в науковій спадщині Василя Гаджеги посідають праці про подільського князя Федора Корятовича. Грунтовні статті на цю тему, написані на архівних та інших джерелах, дослідник опублікував і в журналі «Подкарпатська Русь».

У статті «О переселеню князя Федора Корятовича до Мадярщини» вчений повторює думки, які виклав у IX річнику (1932) Наукового збірника товариства «Просвіта» (Гаджега, 1927c), в іншій наводить факти перебування Федора Корятовича в кінці XIV – на початку XV ст. у Мараморській жупі (Гаджега, 1930), розглянув питання залюднення території Мараморощини у другій половині XIV – першій половині XV ст. через інститут кеңейзів (Гаджега, 1931b, с. 169–170).

До заслуг В. Гаджеги як вченого треба віднести і перший переклад українською мовою та публікацію в шести числах краєзнавчого журналу «Подкарпатська Русь» уривків із латиномовної хроніки «Gesta Hungarorum» («Діяння угорців») (Гаджега, 1929a), ґрунтовних статей у цьому ж журналі про закарпатського історика і мовознавця Івана Фогорашія (1786–1834) (Гаджега, 1928), засновника (1834) і диригента багатоголосого, першого в тодішній Австрійській імперії хору «Гармонія» в ужгородському греко-католицькому катедральному соборі Константина Матезонського (1794–1858) (Гаджега, 1929b), а також поважних праць на релігійну тематику – «Виховання молодого кліру Мукачівської єпархії» (Гаджега, 1936) та «Вплив реформації на подкарпатських русинов» (Гаджега, 1943), надрукованих у журналі «Зоря-Најна!» уже після смерті автора з його рукопису 1932 р.

Василь Гаджега опублікував і чимало популярних, просвітницьких статей з історії Закарпаття, про громадсько-політичне та культурне життя краю, зокрема у краєзнавчих часописах для молоді «Наш рідний край» (1922–1939), «Пчолка» (1923–1932), газеті «Наука» (1897–1914; 1919–1922), щорічних календарях-альманахах «Просвіти» (1923–1938) й інших виданнях. Вони відіграли велику роль у поширенні знань про минуле рідного краю, розвитку культури, формуванні національної свідомості, самосвідомості та демократичного світогляду українців Закарпаття.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Волошин, А. (1938). Прелат-протоієрей Др. Василь Гаджега. Короткі спомини з нагоди 50-літньої діяльності. *Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник XIII–XIV*. Ужгород: Друкарня ОО. Василян.



Гаджега, В. (1922). Додатки к історії Русинов и руських церковей в Мараморошѣ: Студіѣ історично-архивнѣ. *Науковий зборник товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ за рік 1922. Річник I.* Ужгород: Книгопечатня акційного товариства «Унію».

Гаджега, В. (1923). Додатки к історії русинів и руських церковей в Ужанській жупѣ. *Науковий зборник товариства «Просвѣта» за рік 1923. Річник II.* Ужгород.

Гаджега, В. (1924a). Гречеські і рускі монастирі під Арпадовичами. *Подкарпатська Русь, 4*, 116–118.

Гаджега, В. (1924b). Перва проба історії греко-католицескої Мукачевської епархії. *Науковий зборник товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ. Річник III.* Ужгород, 1–27.

Гаджега, В. (1925a). Печерська Лавра Тихоньська. *Подкарпатська Русь, 6*, 93–97.

Гаджега, В. (1925b). Севлюш, особливо под Арпадовичами. *Подкарпатська Русь, 1*, 8–11; 3, 41–43; 4, 52–57.

Гаджега, В. (1925c). Додатки к історії Русинов и руських церковей в жупѣ Уточа. *Науковий зборник товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ за рік 1925. Річник IV.* Ужгород.

Гаджега, В. (1926a). Наші культурні і державні справи на єпископських нарадах 1773 р. у Відні. *Подкарпатська Русь, 4*, 105, 107; 6, 167, 169.

Гаджега, В. (1926b). Пастирський лист Іоана Брадача о научаню дітей з року 1762. *Подкарпатська Русь, 7*, 136–139.

Гаджега, В. (1927a). Історія катедральної капітули греко-католицької Єпархії Мукачівської. *Подкарпатська Русь, 7*, 160–163; 8, 182–186; 9, 201–214; 10, 231–235.

Гаджега, В. (1927b). О первых початках народного школьництва на Подкарпатській Русі. *Подкарпатська Русь, 1*, 8–9; 2, 29–31; 3, 55–57; 4, 82–85; 5, 110–112.

Гаджега, В. (1927c). О переселеню князя Федора Корятовича до Мадярщини. *Подкарпатська Русь, 7*, 153–157.

Гаджега, В. (1928). Іоан Фогорашій. *Подкарпатська Русь, 10*, 207–224.

Гаджега, В. (1929a). Витяги з літописа Аноніма. *Подкарпатська Русь, 3*, 62–64; 4, 79–85; 5, 111–113; 6, 140–144; 8–9, 154–178; 10, 207–215.

Гаджега, В. (1929b). Константин Матезонський (1794–1858) перший хоровий диригент греко-католицької церкви в Ужгороді. *Подкарпатська Русь, 1*, 1–7; 2, 29–36.

Гаджега, В. (1929c). Михаил Лучкай, житєпис и творы. *Науковий зборник товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ. Річник VI.* Ужгород, 1–128.

Гаджега, В. (1930). Князь Федор Корятович і Мараморош. *Подкарпатська Русь, 1–2*, 1–3; 3, 40–46; 4–5, 76–88; 6, 108–120.

Гаджега, В. (1931a). Додатки до історії Русинов и руських церковей в бувш. жупѣ Земплинській. *Науковий зборник товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ за 1930–31. Річник VII–VIII.* Ужгород: Друкарня ОО. Василян.

Гаджега, В. (1931b). Князь Федор Корятович і Мараморош. *Подкарпатська Русь, 8*, 169–170.

Гаджега, В. (1932). Додатки до історії Русинов и руських церковей в бувш. жупѣ Земплинській. *Науковий зборник товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ за 1932. Річник IX.* Ужгород: Друкарня ОО. Василян.

Гаджега, В. (1934). Додатки до історії Русинів и руських церковей в бувш. жупѣ Земплинській. *Науковий зборник товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ за 1933–34 рік. Річник X. Ужгород.*

Гаджега, В. (1935). Папська булла о переложеню осѣдку греко-католицескоѣ Мукачѣвскоѣ епархіѣ з Мукачова до Ужгорода. *Науковий зборник товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ. Ужгород, 1–3.*

Гаджега, В. (1936). Виховання молодого кліру Мукачівської епархії. *Праці греко-католицької Богословської Академії у Львові, 3. Львів, 25–29.*

Гаджега, В. (1943). Вплив реформації на подкарпатських русинів. *«Зоря-Најнал», 1–4, 5–50.*

**ДАЗО-1:** Державний архів Закарпатської області (Держархів Закарпатської обл.), ф. 151, оп. 20, спр. 72.

**ДАЗО-2:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 20, спр. 78.

**ДАЗО-3:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 20, спр. 92.

**ДАЗО-4:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 20, спр. 150.

**ДАЗО-5:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 20, спр. 282.

**ДАЗО-6:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 20, спр. 284.

**ДАЗО-7:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 20, спр. 285.

**ДАЗО-8:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 20, спр. 286.

**ДАЗО-9:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 20, спр. 287.

**ДАЗО-10:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 20, спр. 288.

**ДАЗО-11:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 20, спр. 289.

**ДАЗО-12:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 20, спр. 290.

**ДАЗО-13:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 20, спр. 291.

**ДАЗО-14:** Держархів Закарпатської обл., ф. 151, оп. 20, спр. 292.

**ДАЗО-15:** Держархів Закарпатської обл., ф. 72, оп. 2, спр. 1.

**ДАЗО-16:** Держархів Закарпатської обл., ф. 72, оп. 2, спр. 5.

**ДАЗО-17:** Держархів Закарпатської обл., ф. 72, оп. 2, спр. 16.

**ДАЗО-18:** Держархів Закарпатської обл., ф. 72, оп. 2, спр. 19.

**ДАЗО-19:** Держархів Закарпатської обл., ф. 72, оп. 2, спр. 35.

Данилюк, Д. Д. (1993). В. М. Гаджега – дослідник історії і культури Закарпаття. *Saratica-Karpatika: Актуальні питання історії, історіографії і культури країн центральної і південно-східної Європи, 2. Ужгород.*

Ник. (1901). Др. Василий Николаевич Гаджега. *Месяцеслов на 1902 год. Ужгород: Книгопечатня «Общества св. Василия Великого».*

Панькевич, І. (1938а). Др. Василь Гаджега і перші початки організації наукового руху на Підкарпатській Русі. Загальна характеристика його наукової праці. *Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник XIII–XIV. Ужгород: Друкарня ОО. Василян.*

Панькевич, І. (1938б). Спис наукових праць о. кан. і протоєрея Др. Василя Гаджеги (від р. 1922). *Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник XIII–XIV. Ужгород: Друкарня ОО. Василян.*

**Протокол-1:** Протокол VIII засідання Головного віділу товариства «Просвіта» дня 23 серпня 1920. *Бібліотека товариства «Просвіта», Ужгород.*

**Протокол-2:** Протокол з першого засідання Головного віділу товариства «Просвіта» дня 11 травня 1920. *Бібліотека товариства «Просвіта», 1. Ужгород.*

**Протокол-3:** Протокол засідання Головного відділу товариства «Просвіта» дня 10 липня 1928. *Бібліотека товариства «Просвіта», 2.* Ужгород.

**Протокол-4:** Протокол засідання Головного відділу товариства «Просвіта» дня 19 вересня 1921. *Бібліотека товариства «Просвіта», 1.* Ужгород.

**Протокол-5:** Протокол засідання Головного відділу товариства «Просвіта» дня 4 листопада 1922. *Бібліотека товариства «Просвіта», 1.* Ужгород.

**Протокол-6:** Протокол ІХ засідання Головного відділу товариства «Просвіта» дня 30 серпня 1920. *Бібліотека товариства «Просвіта», Ужгород.*

**Протокол-7:** Протокол Х засідання Головного відділу товариства «Просвіта» дня 17 листопада 1920. *Бібліотека товариства «Просвіта», Ужгород.*

**Протокол-8:** Протокол ХІІІ засідання Головного відділу товариства «Просвіта» дня 2 січня 1922. *Бібліотека товариства «Просвіта», 1.* Ужгород.

**Протокол-9:** Протокол ХХІ засідання Головного відділу товариства «Просвіта» дня 1 липня 1922. *Бібліотека товариства «Просвіта», Ужгород.*

Федака, П. (упоряд.). (1991). *Матеріали установчої конференції по відродженню на Закарпатті крайового товариства «Просвіта».* Ужгород.

Федака, П. (2020). *Закарпатська «Просвіта» у постатях її діячів (1920–2020).* Ужгород: Timpani.

Hadzsega, L. (1903). *Lénytan – Ontologia.* Ungvár.

Hadzsega, L. (1909). *Természetbölcselet és világnézet.* Ungvár.

## REFERENCES

Voloshyn, A. (1938). Prelat-protoiieri Dr. Vasyl Hadzhega: Korotki spomyny z nahody 50-litnoi diialnosti. *Naukovyi zbirnyk tovarystva «Prosvita» v Uzhhorodi. Richnyk XIII–XIV.* Uzhhorod: Drukarnia OO. Vasyliian (in Ukrainian)

Hadzhega, V. (1922). Dodatky k ystoriy Rusynov y ruskykh tserkvei v Maramoroshi: Studii istorychno-arkhyvni. *Naukovyi zbornyk tovarystva «Prosvita» v Uzhhorodi za rik 1922. Richnyk I.* Uzhhorod: Knyhopezhatnia aktsiinoho tovarystva «Unio» (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1923). Dodatky k ystoriy Rusynov y ruskykh tserkvei v Uzhanskoï zhupi: Studii istorychno-arkhyvni. *Naukovyi zbornyk tovarystva «Prosvita» v Uzhhorodi. Richnyk II.* Uzhhorod: Knyhopezhatnia Yuliia Feldeshiia (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1924a). Hrechski i ruski monastyri pid Arpadovychamy. *Podkarpatska Rus, 4,* 116–118 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1924b). Perva proba ystoriy hreko-katolycheskoï Mukachevskoï yeparkhii. *Naukovyi zbornyk tovarystva «Prosvita» v Uzhordi. Richnyk III.* Uzhhorod, 1–27 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1925a). Pecherska Lavra Tykhonska. *Podkarpatska Rus, 6,* 93–97 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1925b). Sevliush, osobenno pod Arpadovychamy. *Podkarpatska Rus, 1,* 8–11; 3, 41–43; 4, 52–57 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1925c). Dodatky k ystoriy Rusynov y ruskykh tserkvei v zhupi Uhocha. *Naukovyi zbornyk tovarystva «Prosvita» v Uzhhorodi za rik 1925. Richnyk IV.* Uzhhorod (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1926a). Nashi kulturni i derzhavni spravy na yepyskopskykh naradakh 1773 r. u Vidni. *Podkarpatska Rus, 4,* 105, 107; 6, 167, 169 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1926b). Pastyrskiy lyst Ioana Bradacha o nachovanii dityi z roku 1762. *Podkarpatska Rus*, 7, 136–139 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1927a). Istoriiia katedralnoi kapituly hreko-katolytskoi Yeparkhii Mukachivskoi. *Podkarpatska Rus*, 7, 160–163; 8, 182–186; 9, 201–214; 10, 231–235 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1927b). O pervykh pochatkakh narodnoho shkolytstva na Podkarpatskoi Rusy. *Podkarpatska Rus* 1, 8–9; 2, 29–31; 3, 55–57; 4, 82–85; 5, 110–112 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1927c). O pereselenii kniazia Fedora Koriatovycha do Madiarshchyny. *Podkarpatska Rus*, 7, 153–157 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1928). Ioan Fogorashii. *Podkarpatska Rus*, 10, 207–224 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1929a). Vytiahy z litopysa Anonima. *Podkarpatska Rus*, 3, 62–64; 4, 79–85; 5, 111–113; 6, 140–144; 8–9, 154–178; 10, 207–215 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1929b). Konstantyn Matezonskyi (1794–1858) pershyi khorovyi dyryhent hreko-katolytskoi tserkvy v Uzhhorodi. *Podkarpatska Rus*, 1, 1–7; 2, 29–36 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1929c). Mykhayl Luchkai, zhyttiepys y tvory. *Naukovyi zbornyk tovarystva «Prosvita» v Uzhhorod. Richnyk VI. Uzhhorod*, 1–128 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1930). Kniaz Fedor Koriatovych i Maramorosh. *Podkarpatska Rus*, 1–2, 1–3; 3, 40–46; 4–5, 76–88; 6, 108–120 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1931a). Dodatky do istorii Rusynov y ruskykh tserkvei v buvsh. zhupi Zemplynskii. In *Naukovyi zbornyk tovarystva «Prosvita» v Uzhhorod za 1930–31. Richnyk VII–VIII. Uzhhorod: Drukarnia OO. Vasyliian* (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1931b). Kniaz Fedor Koriatovych i Maramorosh. *Podkarpatska Rus*, 8, 169–170 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1932). Dodatky do istorii Rusynov y ruskykh tserkvei v buvsh. zhupi Zemplynskii. In *Naukovyi zbornyk tovarystva «Prosvita» v Uzhhorod za 1932. Richnyk IX. Uzhhorod: Drukarnia OO. Vasyliian* (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1934). Dodatky do istorii Rusynov y ruskykh tserkvei v buvsh. zhupi Zemplynskii. In *Naukovyi zbornyk tovarystva «Prosvita» v Uzhhorod za 1933–34 rik. Richnyk X. Uzhhorod* (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1935). Papska bulla o perelozhenii osidku hreko-katolycheskoi Mukachivskoi yeparkhii z Mukachova do Uzhhoroda. In *Naukovyi zbornyk tovarystva «Prosvita» v Uzhhorod. Uzhhorod*, 1–3 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1936). Vykhovannia molodoho kliru Mukachivskoi yeparkhii. In *Pratsi hreko-katolytskoi Bohoslovskoi Akademii u Lvovi*, 3. Lviv, 25–29 (in Ukrainian).

Hadzhega, V. (1943). Vplyv reformatsii na podkarpatskykh rusynov. *«Zoria-Hajnal»*, 1–4, 5–50 (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (Derzharkhiv Zakarpatskoi obl.), f. 151, op. 20, spr. 72 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 20, spr. 78 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 20, spr. 92 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 20, spr. 150 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 20, spr. 282 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 20, spr. 284 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 20, spr. 285 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 20, spr. 286 (in Ukrainian).

- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 20, spr. 287 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 20, spr. 288 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 20, spr. 289 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 20, spr. 290 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 20, spr. 291 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 151, op. 20, spr. 292 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 72, op. 2, spr. 1 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 72, op. 2, spr. 5 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 72, op. 2, spr. 16 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 72, op. 2, spr. 19 (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 72, op. 2, spr. 35 (in Ukrainian).
- Danyliuk, D. D. (1993). V. M. Hadzhega – doslidnyk istorii i kultury Zakarpattia. *Carpatica-Karpatyka: Aktualni pytannia istorii, istoriohrafii i kultury krain tsentralnoi i pivdenno-skhidnoi Yevropy*, 2. Uzhhorod (in Ukrainian).
- Nyk. (1901). Dr. Vasylyi Nykolaevych Hadzhega. In *Mesiatseslov na 1902 hod*. Ungvar: Knyhopezhatnia «Obschestva Sv. Vasyliia Velykoho» (in Ukrainian).
- Pankevych, I. (1938a). Dr. Vasyl Hadzhega i pershi pochatyky orhanizatsii naukovooho rukhu na Pidkarpatskii Rusi: Zahalna kharakterystyka yoho naukovoii pratsi. *Naukovyi zbirnyk tovarystva «Prosvita» v Uzhhorodi. Richnyk XIII–XIV*. Uzhhorod: Drukarnia OO. Vasyliian (in Ukrainian).
- Pankevych, I. (1938b). Spys naukovykh prats o. kan. i protoiereia Dr. Vasyliia Hadzhegy (vid r. 1922). *Naukovyi zbirnyk tovarystva «Prosvita» v Uzhhorodi. Richnyk XIII–XIV*. Uzhhorod: Drukarnia OO. Vasyliian (in Ukrainian).
- Protokol VIII zasidannia Holovnoho vydilu tovarystva «Prosvita» dnia 23 serpnia 1920. *Biblioteka tovarystva «Prosvita»*, Uzhhorod (in Ukrainian).
- Protokol z pershooho zasidannia Holovnoho vydilu tovarystva «Prosvita» dnia 11 travnia 1920. *Biblioteka tovarystva «Prosvita»*, 1. Uzhhorod (in Ukrainian).
- Protokol zasidannia Holovnoho vydilu tovarystva «Prosvita» dnia 10 lypnia 1928. *Biblioteka tovarystva «Prosvita»*, 2. Uzhhorod (in Ukrainian).
- Protokol zasidannia Holovnoho vydilu tovarystva «Prosvita» dnia 19 veresnia 1921. *Biblioteka tovarystva «Prosvita»*, 1. Uzhhorod (in Ukrainian).
- Protokol zasidannia Holovnoho vydilu tovarystva «Prosvita» dnia 4 lystopada 1922. *Biblioteka tovarystva «Prosvita»*, 1. Uzhhorod (in Ukrainian).
- Protokol IX zasidannia Holovnoho vydilu tovarystva «Prosvita». dnia 30 serpnia 1920. *Biblioteka tovarystva «Prosvita»*, Uzhhorod (in Ukrainian).
- Protokol X zasidannia Holovnoho vydilu tovarystva «Prosvita» dnia 17 lystopada 1920. *Biblioteka tovarystva «Prosvita»*, Uzhhorod (in Ukrainian).
- Protokol XIII zasidannia Holovnoho vydilu tovarystva «Prosvita» dnia 2 sichnia 1922. *Biblioteka tovarystva «Prosvita»*, 1. Uzhhorod (in Ukrainian).
- Protokol XXI zasidannia Holovnoho vydilu tovarystva «Prosvita» dnia 1 lypnia 1922. *Biblioteka tovarystva «Prosvita»*, Uzhhorod (in Ukrainian).
- Fedaka, P. (Comp.). (1991). *Materialy ustanovchoi konferentsii po vidrozhenniui na Zakarpatti kraiovooho tovarystva «Prosvita»*. Uzhhorod (in Ukrainian).
- Fedaka, P. (2020). *Zakarpatska «Prosvita» u postatiakh yii diiachiv (1920–2020)*. Uzhhorod: Timpani (in Ukrainian).
- Hadzsega, L. (1903). *Lénytan – Ontologia*. Ungvár (in Hungarian).
- Hadzsega, L. (1909). *Természeti bölcselet és világnézet*. Ungvár (in Hungarian).

***Pavlo FEDAKA***

*Doctor of Historical Sciences (Dr Hab. in History)*  
*Full Professor of the Department of History and Social Disciplines*  
*Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education*  
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2572-4115>  
 e-mail: [fedaka.pavlo@kmf.org.ua](mailto:fedaka.pavlo@kmf.org.ua)

***Chotari YURII***

*PhD (History), Associate Professor*  
*Head of Department of History and Social Disciplines*  
*Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education*  
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7265-1273>  
 e-mail: [csatary.gyorgy@kmf.org.ua](mailto:csatary.gyorgy@kmf.org.ua)

## **VASYL HADZHEGA, A SIGNIFICANT RESEARCHER OF THE HISTORY OF TRANSCARPATHIA**

The purpose of the article is based on the works of Vasyl Hadzhega from the 20<sup>s</sup> and 30<sup>s</sup> of the 20<sup>th</sup> century, published mainly in the Scientific collection of the society «Prosvita» in Uzhhorod (1922–1938) and the local history magazine «Pidkarpatska Rus» (1923–1936), and based on archival sources and other materials, to present the history of Transcarpathia from the end of the 9<sup>th</sup> century, in particular the dates of the foundation (from the 11<sup>th</sup> century) of many settlements, churches and monasteries in Transcarpathia that had a Ruthenian (Ukrainian) ethnic character. Particular attention is paid to the fact that the replenishment of the Ruthenian (Ukrainian) population and the strengthening of the Ruthenian-Ukrainian ethnic core took place during the 11<sup>th</sup>–13<sup>th</sup> centuries as a result of the resettlement of Ruthenians from Galicia, Kyiv, Chernihiv and other Ruthenian lands; in the 14<sup>th</sup> century Rusyns from Podillia, who came with the Podillia prince Fyodor Koryatovych; in the 14<sup>th</sup>–16<sup>th</sup> centuries Ukrainian settlers based on the so-called Kenez (Schultheiß) law mainly from Galicia, as well as Bukovyna and Volhynia. It is emphasized that an important component of this concept is the researcher's dates of foundation (from the 11<sup>th</sup> century) of many settlements, churches and monasteries of Transcarpathia, which had a Ruthenian (Ukrainian) ethnic character, as well as the use of the Greek rite and the Old Slavic language in religious services.

At the same time, it is noted that Vasyl Hadzhega belonged not only to prominent researchers of the Ukrainian history of Transcarpathia, but also to the leading, Ukrainian-oriented, cultural, church and public figures of the region in the 20<sup>s</sup> and 30<sup>s</sup> of the 20<sup>th</sup> century, he was one of the founders and leaders of the society «Prosvita» of Subcarpathian Rus, the Ruthenian National Museum, the Cooperative Union, the Central Ruthenian People's Council and other organizations. It has been established that his scientific and popular scientific articles played an important role in the dissemination of historical knowledge, in the formation of national consciousness and the establishment of state aspirations of the Ukrainians of Transcarpathia.

**Keywords:** Vasyl Hadzhega, historical and archival studies, historical sources, Ruthenian villages, Ruthenian churches, Ruthenian monasteries, Ruthenians (Ukrainians), counties.

УДК 37(091)(477.83/.86)(092)"1871/1945"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-199-209

**Сергій ОЛЕНИЧ**

*кандидат філософських наук*

*докторант*

*Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9198-3043>*

*e-mail: olenych.sr@i.ua*

## **ІСТОРІЯ ОСВІТИ В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ІВАНА ФІЛИПЧАКА (1871–1945)**

Розкрито діяльність Івана Филипчак як дослідника освіти Східної Галичини та частково Лемківщини. Вперше проаналізовано дослідження праць І. Филипчак в річищі історії освіти. Стверджено, що більшість із них присвячені здебільша історії освіти й освітніх інституцій: сільським початковим школам у селах Стрільбичі та Гординя на Самбірщині, монастирській школі с. Лаврів, Самбірській учительській семінарії. Виокремлено дві узагальнювальні праці вченого, присвячені розвитку народного шкільництва етнографічних регіонів України – Лемківщини і Бойківщини.

Доведено, що частина праць написана на широкому джерельному матеріалі (передусім студія з історії головної школи в Лаврові), а деякі інші (школа в Гордині, освіта на Лемківщині) побудовані на доволі обмеженій джерельній базі. Відзначено, що дослідник активно послуговувався спогадами вчителів та учнів, особистими спогадами, документами зі шкільних архівів і фондів товариства «Бойківщина» в Самборі, активним учасником якого він був.

Встановлено особливість багатьох його праць – помітний антикварний підхід до історичних джерел, наявність у студіях археографічних нарисів, що притаманно історикам-початківцям і краєзнавцям. Виявлено, що він дуже чітко простежує, на його думку, головні чинники розвитку освіти: політику влади, представників Церкви, громади й окремих освітніх діячів. Доведено, що значну увагу вчений приділяв мало-відомим діячам на ниві народної освіти, зокрема вчителям П. Буцаковському, Г. Гординському, о. М. Максимовичу, Й. Кереярту, Т. Біленькому й ін. Констатовано, що працям ученого властива особлива увага до рідномовної освіти, а також етнографічні спостереження про життя бойків і лемків.

**Ключові слова:** історія освіти, Іван Филипчак, Роман Лукань, історіографічний аналіз, Самбірщина.

Дослідження історіографії історії освіти Східної Галичини, яка розвивалася у другій половині XIX – першій третині XX ст., ґрунтується на аналізі праць провідних учених у цій галузі. Серед них особливу увагу привертає діяльність й наукова спадщина І. Филипчак (1871–1945) – педагога, письменника, громадського діяча і краєзнавця. Він відомий як автор численних оповідань й історичних повістей («Анна Ярославна – королева Франції», «Княгиня Романова», «Будівничий держави»),

«Кульчицький – герой Відня», «Іванко Берладник або пропаша сила» й ін.). Серед його праць є і краєзнавчі студії з історії сіл Береги та Тирява Сільна на Самбірщині (Филипчак, 1935с; Филипчак, 1937b). Однак більшість науково-історичних досліджень присвячено історії освіти, а відтак вони потребують історіографічного аналізу.



Ще за життя І. Филипчак його історичні праці викликали науковий інтерес, що відображено в низці рецензій (І. М., 1933; Кобільник, 2005; Герасимович, 1939). Тривалий час його творчу спадщину в умовах радянської дійсності з відомих причин науковці не досліджували. Лише представники української діаспори час до часу публікували спогади та статті про цього визначного діяча української культури (Кухар, 1984; Филипчак, 1985; Ріпецький, 1980; Дибко, 1983). Життя та діяльність І. Филипчак стали повноцінним об'єктом наукових зацікавлень у добу незалежності України. Відродженню інтересу до цієї по-статі сприяли численні публікації краєзнавців (Роксолани Данчин, М. Костів (ім'я не встановлено), Романа Коритка, Костя Куб'яка, О. Леськів (ім'я не встановлено), Світ-

лани Оксененко, Н. Пазиняк (ім'я не встановлено), Василя Семчишина й ін.) у місцевій пресі Львівщини. Одним із перших науковий біографічний нарис про Івана Филипчак опублікував мовознавець Ярослав Радевич-Винницький (Радевич-Винницький, 1995). Літературну спадщину ретельно проаналізував Петро Сорока (Сорока, 2001), а згодом інші вчені (Богдан Денисюк, Зенон Гузар). Документально-бібліографічну збірку, присвячену українському письменникові та громадському діячеві, видав Микола Сенейко (Сенейко, 2005). Біографічні нариси публікували Ігор Зубрицький та Ігор Гриник (Зубрицький, Гриник, 2014), Володимир Вантух і Леся Славич (Вантух, Славич, 2015). Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Івана Филипчак ґрунтовно досліджена і представлена в монографіях Марії Чепіль та Галина Савчин (Чепіль, Савчин, 2013; Чепіль, 2014). Історіографічний аналіз студій щодо освітньої діяльності педагога здійснила М. Чепіль (Чепіль, 2016). Доводиться констатувати відсутність історіографічних досліджень праць І. Филипчак в річищі історії освіти. Мета статті – проаналізувати праці І. Филипчак з історії освіти, виокремити проблематику та головні концептуальні візії дослідника.

Праці І. Филипчак стали надбання історіографії історії освіти у 1930-х роках. Саме в цей час педагог і письменник активно публікує результати своїх наукових розвідок з історії шкільництва. Так, 1931 р. у заснованому товариством «Бойківщина» журналі «Літопис Бойківщини» побачила світ його студія «З історії шкільництва на західній Бойківщині (від 1772–1930)». Відтак дослідник опублікував праці: «Ц.к. Окружна Головна школа в Лаврові 1788/89–1910/11» (1932, у співавторстві з Романом Луканем), «Школа в Стрільбичах (Самбірський повіт). Історичний нарис» (1935), «Школа в Гордині» (1937), «Учительська семінарія в Самборі (Історичний нарис)» (1938), «Шкільництво на Лемківщині. Історичний нарис» (1939). Праць, як бачимо, небагато, проте вони доволі змістовні та ґрунтуються на чималому джерельному матеріалі.

Дослідник виявляв особливу увагу до історичних джерел з історії шкільництва, які активно збирав до фондів музею товариства «Бойківщина» в Самборі. Як історик-антиквар, він висловлював жаль із приводу того, що в роки Першої світової війни



чимало документів було втрачено. «Світова війна (1914–1918) знищила на нашій території багато старовинних пам'яток, що їх наші діди й прадіди зберігали, шанували, тішилися ними. Ворожі війська, що переходили через наш край, нищили наші старі родинні записки, палили старі акти; пропали важні документи з великою втратою для рідної історії, для науки» (Филипчак, 1935а, с. 153), – писав дослідник.

У багатьох працях учений ретельно описував найважливіші, на його думку, джерела. Так, у статті з історії школи в с. Стрільбичі на Самбірщині І. Филипчак характеризував такі джерела, як урядовий обіжник «Informacja dla miejscowych Szkół Dozorców po wsiach i miasteczkach», каталоги учнів за 1820–1850-ті роки й «екстракти» їхньої успішності (зокрема гарно ілюстровані каталоги вчителя П. Буцаковського), приписи для наглядачів шкіл 1858 р., щоденники вчителів (Филипчак, 1935а, с. 156–158, 160, 164–172, 175–177, 245–248). Багато документів історик цитував повністю або майже повністю. У статті про школу в с. Гординя на Самбірщині дослідник практично повністю наводить спогади відомого галицького письменника Андрія Чайковського, опубліковані в «Українському голосі» (Перемишль, 1932) під назвою «Як я ходив до сільської школи» (Филипчак, 1937b, с. 56–60). У праці з історії Самбірської учительської семінарії вчений використав спогади випускників цього закладу Івана Пукача, Дмитра Беча, Олекси Петрика, Івана Садлича, В. Панаса (ім'я не встановлено), Е. Мінчака (ім'я не встановлено), які ще й розмістив повністю наприкінці студії (Филипчак, 1938с, с. 144–160). У цій же праці масово натрапляємо на спогади й оцінки самого І. Филипчака, який три десятиріччя викладав в учительській семінарії Самбора.

У полі зору І. Филипчака перебували переважно освітні інституції (початкові школи, учительська семінарія) ХІХ – першої третини ХХ ст. Відтак у працях значну увагу приділяв освітній політиці австрійської влади щодо шкільництва Галичини. Водночас дослідник виявляв своєрідну проавстрійську політичну лояльність, відзначаючи реформаторські ініціативи Марії-Терезії (Marie Theresia), Йосифа ІІ (Joseph II), Леопольда ІІ (Léopold II) і Франца І (Franz I), які, на думку українського історика, спрямовувалися «для морального й матеріального здвигнення нашого народу» (Филипчак, 1935а, с. 153; Филипчак, 1939, с. 93). Хвалить і австрійських чиновників кінця ХVІІІ ст., які начебто були «овіяні глибокою любов'ю до простого народу», а тому піклувалися про розбудову шкільництва (Филипчак, 1935а, с. 155; Филипчак, 2005, с. 68–69; Филипчак, 1937b, с. 54).

Хоча І. Филипчак негативно характеризував реакційну політику Меттерніха (Metternich), мовив про переслідування прогресивних ідей, закриття шкіл (Филипчак, 1935а, с. 156; Филипчак, 2005, с. 85; Филипчак, Лукань, 1932, с. 30–31). Безумовно, у його працях була помітна прихильність до ліберальних ідей, що відобразилося, наприклад, на позитивних оцінках ідей Французької революції кінця ХVІІІ ст.: «Кличі, кинені французькою революцією, відбилися сильним гомоном по цілій Європі. Знесення станів, декларація прав людини, вільність, рівність, братерство, відбилися сильно між народами Австрії» (Филипчак, 2005, с. 67). У цій студії з історії шкільництва на Західній Бойківщині І. Филипчак позитивно характеризує відомого реформатора освіти в імперії Габсбургів Яна Фельбігера (Johann Felbiger), називає його «поступовою людиною», послідовником Яна Амоса Коменського (Филипчак, 2005, с. 66). Багато уваги вчений приділив шкільному законодавству Австрійської держави щодо шкільництва. Зокрема, детально описував зміст закону «Політичний шкільний

статут» 1805 р., який складався з 23 розділів і містив значну кількість інструкцій для вчителів, директорів, інспекторів, навіть формуляри на свідоцтва (Филипчак, 2005, с. 67–68, 75–77; Филипчак, 1939, с. 94–95). Дослідник використав і шкільні куренди (розпорядчі документи від єпископських консисторій у Перемишлі чи Львові, у яких йшлося про школу і призначилися вони для шкільних наглядачів (деканів), а ті передавали їх священникам і дякам у парафії) й листи єпископів, у яких йшлося про необхідність утворення парафіяльних шкіл, утримування вчителя-дяка тощо.

Водночас дослідник переважно негативно характеризував освітню політику польської влади в Галичині доби автономії (1867–1918). Іван Филипчак критикує політику Крайової шкільної ради (КШР), яка, на його думку, передусім займалася реорганізацією польських навчальних закладів, перетворюючи їх на державні школи (тобто такі, що перебувають на фінансовому забезпеченні держави). Натомість українські школи в селах довгий час залишалися nereорганізованими. Історик зазначає, що така «дбайливість» призвела до того, що в Ліському повіті й досі немає шкіл у 67 селах. Дорікає КШР, що та не реорганізувала василіанську школу в Лаврові (Филипчак, Лукань, 1932, с. 108). У праці про історію Самбірської учительської семінарії історик критично висловився щодо політики Міхала Бобжинського (Michał Bobrzyński) як лідера польської консервативної партії, фактичного керівника КШР, а потім намісника Галичини. Він також не схвалював політики «нової ери» початку 1890-х років (Филипчак, 1938а, с. 24–26, 33).

Тож головним чинником розвитку освіти у Східній Галичині історик вважав інтереси Австрійської держави. Серед соціальних чинників розбудови шкільництва Іван Филипчак називав священників і єпископів, підносив діяльність митрополита Михайла Левицького, але картав тих священників, які у XVIII–XIX ст. не дбали про культурний розвиток народу (Филипчак, 1939, с. 83–84). Крім урядової освітньої політики, виокремив й інший вагомий чинник розбудови народного шкільництва – прагнення народу до освіти. У праці з історії шкільництва на Західній Бойківщині дослідник пише про народ, зокрема про етнографічну групу бойків, які прагнули мати власні школи (наводить приклад с. Галівка на Старосамбірщині) (Филипчак, 2005, с. 71). Також учений не звинувачував народ у низькому рівні освіти, повільній розбудові шкільництва. Так, говорячи про 13 деканатів Перемишльської греко-католицької єпархії, у яких на 1836 р. було 112 тривіальних і парафіяльних шкіл, а 1867 р. – 108, дослідник не стримався від докорів на адресу влади (світської і церковної): «Це було недбалство супроти народа, супроти тих овець, котрі стрижено, а не кормлено! Це було дурення народа, дурення властей після засади: *ut aliquid fecisse videatur...*» (Филипчак, 2005, с. 127). Важливо, що у працях І. Филипчак використав власні спостереження за етнографічними аспектами освітньої культури бойків. На його думку, вони виявляли цікавість до освіти. У бойківській селах існувала традиція: священники вчили деяких селянських дітей читати церковні книги. «Найбільшим щастям для Бойка було це, як його син прочитав у церкві Апостола на очах цілого народу. Цей примір впливав незвичайно добре на поширення освіти» (Филипчак, 2005, с. 71). Відзначив дослідник і релігійність бойків, які часто беруть участь у відпустах святих місць на Закарпатті та Кальварії. Звідти вони приносили церковні книжечки, співаники, «про-роцтва королеви Михальди», «листи з неба», і ця «ярмаркова література довгі віки була духовою поживою наших Бойків» (Филипчак, 2005, с. 72).

У студії з історії шкільництва на Лемківщині І. Филипчак змалював етнопсихологічний портрет лемків, їхню прив'язаність до східнохристиянського обряду, мови й культури предків (Филипчак, 1939, с. 81).

Серед суспільних чинників розвитку освіти І. Филипчак великого значення надавав чернечим орденам і школам, які вони утримували. Особливу увагу привертала школа лаврівського монастиря. Ще й у праці про шкільництво на Західній Бойківщині дослідник стверджував, що головним джерелом поширення освіти на зазначеній території був монастир у с. Лаврів, який «сповнив свою місію». Учений порівнює його значення з іншими монастирями, що були «джерелом духовної поживи»: Манявський Скит – для східної Бойківщини і Гуцульщини, Почаїв – для Волині і Поділля. На думку історика, Лаврів зрозумів свою місію краще, бо заклав школу і так уникнув ліквідації, а Манявський Скит «закостенів у східнім аскетизмі» і його закрили (Филипчак, 2005, с. 72).

Власне історії школи в Лаврові дослідник присвятив ґрунтовну монографію. Співавтором був чернець-василіанін Роман Лукань, який написав передмову, додатки і допомагав збирати документальні джерела до історії монастиря та школи. До слова, дослідник розповів про виникнення ідеї щодо написання праці про лаврівську школу. Її історикові подав о. Модест Пелех – ігумен монастиря в Лаврові. Відтак І. Филипчак навідувався у Лаврів (спочатку на чотири дні, а згодом – на місяць), де ознайомився з архівними матеріалами. Йому на допомогу надали студента богослов'я Р. Луканя, «що в тих справах добре знався», який активно впорядкував, розсортював, уклав у теки і позначив томи документів. Іван Филипчак зауважує, що Роман Лукань виписував з усіх каталогів учнів, учителів, директорів, катехитів школи, а тому висловлює йому велику подяку, особливо за працю про давніх професорів, «про яких, як то кажуть, світ забув, а твори їх лежать у рукописах в лаврівській (і добромільській) бібліотеці й чекають своїх дослідників» (Филипчак, Лукань, 1932, с. 5–6).

Оскільки студію фінансував Чин св. Василя Великого (ЧСВВ), то вчений наситив її компліментарними оцінками просвітницької діяльності василіан. Із перших сторінок праці він наголошував, що василіанські монастирі в Україні були центрами й осередками освіти та культури, де «процвітали науки, повставали перші наші літописи, творилося й ширилося письменство, розвивалося мистецтво й малярство, в монастирях засновувано школи, де молодь добувала собі знання й виховувано її в монастирських школах на добрих громадян своїй Церкві і своїй суспільності» (Филипчак, Лукань, 1932, с. 1). Дослідник розповідає про відкриття школи й надалі буде виклад за хронологією. Описуючи становище за керівництва кожного директора, І. Филипчак розкриває зміст освіти, зміни у вчительських кадрах, чисельність учнівського колективу, публічні іспити тощо. Наратив відзначається насиченням документального офіційного матеріалу, а також, що важливо, спогадами випускників. Подекуди у праці помітна цілком зайва деталізація певних подій (наприклад, про те, що лист від шкільного інспектора о. М. Вігошинського (ім'я не встановлено), пароха Нагуєвич, йшов до Лаврова три дні, будучи надісланим кінним післанцем (Филипчак, Лукань, 1932, с. 46)). Таке нагромадження другорядних фактів притаманне краєзнавцям, а також історикам-початківцям, яким був тоді І. Филипчак.

Важливо, що дослідник активно послуговувався біографічним підходом і часто зупинявся на описі життя та діяльності того чи того вчителя лаврівської головної школи. Наприклад, зазначає, що о. Маріян Говинський, другий директор школи в Лаврові (1790–1811), залишив після себе п'ять великих томів латиномовних рукописних праць із філософії, догматики, історії Церкви. Будучи знаним на той час у Східній Галичині письменником, І. Филипчак із літературного погляду характеризував вірші о. М. Говинського: «Вірші його, повні артизму, глибокого чуття й ніжності, спочивають у

рукописах, оправлених у півшкіру, разом із прозовими його творами в книгозбірні лаврівського монастиря (називає номери книг)... і ждуть якоїсь милосердної душі, щоб їх, як слід, оцінила й привела на денне світло, бодай для наших фахівців, як що вже не для звеличання наших великих, на свій час, людей» (Филипчак, Лукань, 1932, с. 18–19). Загалом у праці про лаврівську школу чітко бачимо, що дослідник пов'язував її розвиток винятково з ефективною діяльністю директорів.

Особливо піднесено оцінює директора о. М. Максимовича (ім'я не встановлено) як енергійного організатора і «великого приятеля школи й батька бідної молоді» (Филипчак, Лукань, 1932, с. 57). Історик навіть публікує німецькомовні документи – похвали о. М. Максимовичу за директорську працю у головних школах Дрогобича і Лаврова (Филипчак, Лукань, 1932, с. 59–63). Описавши всі заходи директора для розвитку школи, І. Филипчак емоційно повідомляє про його звільнення: «Таку людину, котра всіх своїх зверхників переростала на цілу голову, відтручено в хвили, коли, будучи у силі віку, забиравась до сміливого лету, котра вміла і хотіла служити своєму народові, показуючи йому дорогу до просвіти, до пошани, до щастя, а може, й до волі» (Филипчак, Лукань, 1932, с. 67). Щоправда, історик надто захопився по-статтю о. М. Максимовича, бо вдався до зайвих у цій монографії відступів, зокрема описав ремонтні роботи, які василіанин проводив у львівському монастирі Святого Онуфрія, куди його перевели з лаврівської обителі (Филипчак, Лукань, 1932, с. 77).

Відзначу, що в цій студії помітні й педагогічні оцінки І. Филипчака, який мав понад 30-річний досвід педагогічної діяльності в початкових, виділових школах і Самбірській учительській семінарії. Він негативно оцінює таку практику нагород та покарань у тогочасних школах, як «Золота книга» й «Чорна книга». Відзначаючи, що на сьогодні це – цінні історичні джерела, дослідник особливо гостро віднісся до практики «чорних книг», куди записували імена «найгірших учнів». Він наголошував на деморалізаційних наслідках такого покарання, констатував відсутність стимуляційних ефектів цієї практики й, зрештою, назвав «вічною ганьбою тодішньої педагогії» (Филипчак, Лукань, 1932, с. 16). Хоча позитивно оцінював шкільні приписи щодо поведінки учнів, вважаючи, що вони мають педагогічну вартість, бачив у них не так чиновницький, як батьківський субстрат (Филипчак, Лукань, 1932, с. 55–56).

Зважаючи на попередню професійну діяльність, І. Филипчак особливо увагу присвячував педагогічній і громадській діяльності вчителів, часто підносячи їхню працю як служіння суспільству. Так, у праці про школу у Стрільбичах дослідник наголошує: «Лише люди сильної волі, що любили вчительське звання, любили молодь, сповняли дальше цю тяжку службу народного вчителя, серед темряви мостили шлях просвіті, “лупали скалу” темноти» (Филипчак, 1935а, с. 243). Він багато уваги приділяє платні вчителів, їхньому соціальному становищу. Про вчителя стрільбицької школи П. Буцаковського (ім'я не встановлено) пише як про «правдивого народолюбця» (Филипчак, 1935а, с. 243). Високо оцінює діяльність учителя школи с. Гординя Г. Гординського (друга половина XIX ст.). Дослідник відзначає служіння народові, вказує на матеріальні нестатки, яких зазнавав педагог, хоч міг знайти кращу працю. Іван Филипчак наголошує, що цей учитель служив місцевій громаді як радний, заклав у селі читальню, шпихлір, дбав про книжки для селян, вчив ведення господарства й загалом «будив національну свідомість» (Филипчак, 1937b, с. 61).

Описуючи минуле Самбірської учительської семінарії, у якій тривалий час працював, дослідник багато уваги приділяє її директорам і педагогам. Зокрема, до-

волі детально й різнобічно характеризує особистісні риси, професійну та суспільну діяльність першого директора семінарії Й. Керекярта (Филипчак, 1938а, с. 26–31). Іван Филипчак шкодує, що 1911 р. шкільна влада не призначила директором Самбірської семінарії українця Т. Біленького. «Йому по справедливості це становище вповні належалося і до нього він вповні надавався. Він був би школу підніс, був би розвинув наукове життя між учительським збором, мав до цього хист...» (Филипчак, 1938b, с. 106), – зазначає історик, безумовно, крізь призму дружніх стосунків із Т. Біленьким.

У працях І. Филипчака акцентовано увагу на питанні вивчення української мови у школах Галичини. Зокрема, у праці про лаврівську головну школу дослідник мовив про її впровадження у цій освітній інституції після революції 1848 р. Він констатує, що це відбулося дещо пізніше, ніж в інших навчальних закладах. Проте загалом виправдовує василіан, наводить розлогий пояснювальний зарис із цього приводу, зазначаючи, що польською навчали навіть у братських школах, а руської канцелярської мови ніде не навчали, народну мову до школи не впроваджували. Згадує Івана Могильницького та Маркіяна Шашкевича, але як винятки, наголошує, що духовенство трималося польської мови, але руського обряду, відзначає, що василіани наприкінці XVIII – на початку XIX ст. були польськими патріотами (наводить приклад лаври в Почаєві, де під час повстання 1830 р. навіть був склад зброї для польських повстанців). Історик говорить про документ від 9 грудня 1851 р., написаний у лаврівській школі руською мовою, і наголошує, що це «перша вістка... в українській лаврівській школі, овіяній до того часу польсько-німецьким духом». Автором документа був директор о. О. Крайківський (ім'я не встановлено), що «в нім із подумом весни народів пробудилось українське серце й любов до свого рідного слова. Це перша ластівка, перша українська ластівка, що з подумом весни народів завітала до Лаврова й збудила з довгого сну наших братів – синів українського народу. Ця перша українська птичка вперше заспівала над лаврівським монастирем під впливом подій 1848 й наступних років. Розбурхана хвиля народнього життя й Лаврів пірвала за собою!» (Филипчак, Лукань, 1932, с. 73–75, 84).

Безумовно, на історичному наративі І. Филипчака позначилася його письменницька діяльність. Для прикладу, статтю про школу в с. Гординя на Самбірщині автор розпочав у літературному стилі, мовлячи про витоки села, його чорноземи, «гордих людей», від яких пішла назва поселення; гординську шляхту – нащадків давніх бояр, що «в боярській раді занимали місця при боці Осмомисла і Данила»; отамана Запорізької Січі Гордієнка; письменника Юрія Федьковича, батько якого походив із Гордині; праці В'ячеслава Липинського, з якими листувався один із місцевих шляхтичів; письменника Андрія Чайківського (Филипчак, 1937, с. 49–50).

Отже, історик І. Филипчак (1871–1945) спеціалізувався на дослідженні минувшини освіти Східної Галичини і частково Лемківщини. Його праці присвячені переважно історії освітніх інституцій: сільським початковим школам у селах Стрільбичі та Гординя на Самбірщині, монастирській школі с. Лаврів, Самбірській учительській семінарії. Дві праці дослідника є узагальнювальними і присвячені розвитку народнього шкільництва етнографічних регіонів України – Лемківщини та Бойківщини. Частина праць ґрунтується на масивному джерельному матеріалі (передусім студія з історії головної школи в Лаврові), а деякі інші (школа в Гордині, освіта на Лемківщині) побудовані на доволі обмеженій джерельній базі. Дослідник активно послуговувався

спогадами вчителів і учнів, особистими спогадами, документами зі шкільних архівів та фондів товариства «Бойківщина» в Самборі, активним учасником якого він був. У багатьох працях помітний антикварний підхід до історичних джерел, а студії часто нагадують археографічні зариси. Такий метод притаманний для істориків-початківців та краєзнавців. У своїх працях головними чинниками розвитку освіти І. Филипчак вважав політику влади, представників Церкви, громади й окремих освітніх діячів. Значну увагу вчений приділяв маловідомим діячам на ниві народної освіти, зокрема вчителям П. Буцаковському, Г. Гординському, о. М. Максимовичу, Й. Керекярту, Т. Біленькому та ін. Працям ученого властива увага до рідномовної освіти, а також помітні етнографічні спостереження щодо життя бойків і лемків.

### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Вантух, В., Славич, Л. (2015). Правдивий учитель народу: Іван Филипчак. *Початкова школа*, 4, 31–34.

Герасимович, І. (1939, 25 березня). [Рец. на кн. *Филипчак І. Учительська семінарія в Самборі. Історичний нарис*. Львів, 1938. Накладом Т-ва «Взаїмна поміч Українського вчителства»]. *Рідна школа*, 6–7, 115.

Дибко, І. (1983). Про автора і його книжку. В *Филипчак І. Кульчицький – герой Відня: історична повість з XVII в.* 2 вид. Кліфтон, 9–11.

Зубрицький, І., Гриник, І. (2014). Діяльність Івана Филипчака на посаді вчителя народних шкіл. *Імідж сучасного педагога*, 2, 45–47.

І. М. (1933). [Рец. на кн. Филипчак І. *З історії шкільництва на Західній Бойківщини* (від 1772–1930)]. *Шлях виховання і навчання. Педагогічно-методичний тримісячник*, 4, 5, 6, 124–125.

Кобільник, В. (2005). [Рец. на кн. Филипчак І. «Школа в Стрільбичах». Нарис з історії шкільництва, Львів, 1936]. *Літопис Бойківщини. Записки, присвячені досліддам історії, культури й побуту бойківського племені. Перевидання часопису*, 3 (числа 7–9 за 1936–1937 рр.), 143–144.

Кухар, Р. (1984). Іван Филипчак – призабутий письменник (1871–1945). *Літопис Бойківщини*, 1/39(50), 43–46.

Радевич-Винницький, Я. (1995). Іван Филипчак: доля українського інтелігента. В І. Филипчак *Анна Ярославна королева Франції*. Дрогобич: Відродження, 153–169.

Ріпецький, М. (1980). Історія, культура і церква міста Самбір і Самбірщини та її визначні діячі. *Літопис Бойківщини*, 2/32(43), 4–11.

Сенейко, М. (2005). *Мов подум'я свічки. Вибране (статті, нариси, документи, фото). Присвячується 135-річчю від дня народження Івана Филипчака (1871–2006) – письменника, педагога, журналіста, музеєзнавця, який жив і працював у Самборі*. Дрогобич.

Сорока, П. (2001). *Іван Филипчак: літературний портрет*. Тернопіль: Джура. Филипчак, Б. (1985). Спогад про батька Івана Филипчака. В І. Филипчак *Дмитро Детько: історична повість*. Буенос-Айрес, 123–124.

Филипчак, І. (1935а). Школа в Стрільбичах (Самбірський повіт). Історичний нарис. *Шлях виховання й навчання. Педагогічно-методичний тримісячник*, 3, 153–178.

Филипчак, І. (1935б). Школа в Стрільбичах (Самбірський повіт). Історичний нарис. *Шлях виховання й навчання. Педагогічно-методичний тримісячник*, 4, 241–252.

Филипчак І. (1935с). *Історія села Берегів Самбірського повіту*. Береги: Вид-во читальні «Просвіти в Берегах».

- Филипчак, І. (1937а). *Нарис історії Тиряви Сільної*. Львів: НТШ.
- Филипчак, І. (1937б). Школа в Гордині. *Шлях виховання й навчання*. Тримісячник. Орган «Взаємної Помочі Українського Вчительства», 4, 49–64.
- Филипчак, І. (1938а). Учительська семінарія в Самборі (Історичний нарис). *Шлях виховання й навчання*. Педагогічний тримісячник. Орган Т-ва «Взаємна Поміч Українського Вчительства», 1, 24–36.
- Филипчак І. (1938б). Учительська семінарія в Самборі (Історичний нарис). *Шлях виховання й навчання*. Педагогічний тримісячник. Орган Т-ва «Взаємна Поміч Українського Вчительства», 2, 105–112.
- Филипчак І. (1938с). Учительська семінарія в Самборі (Історичний нарис). *Шлях виховання й навчання*. Педагогічний тримісячник. Орган Т-ва «Взаємна Поміч Українського Вчительства», 3, 141–144.
- Филипчак, І. (1939). Шкільництво на Лемківщині. Історичний нарис. *Шлях виховання й навчання*. Педагогічний тримісячник. Орган Т-ва «Взаємна Поміч Українського Вчительства», 2, 81–100.
- Филипчак, І., Лукань Р. (1932). Ц. к. Окружна Головна школа в Лаврові 1788/89–1910/11. *Записки Чина Св. Василя Великого*, 1–4, 1–158.
- Филипчак, І. (2005). З історії шкільництва на західній Бойківщині (від 1772–1930). *Літопис Бойківщини*. Записки, присвячені дослідям історії, культури й побуту бойківського племені. Перевидання часопису, 1 (числа 1, 2 за 1931–1933 рр.), 65–132.
- Чепіль, М., Савчин, Г. (2013). *Педагогічні погляди та культурно-освітня діяльність Івана Филипчака*. Дрогобич.
- Чепіль, М. М. (2014). *Іван Филипчак (1871–1945): науково-педагогічна біографія*. Дрогобич.
- Чепіль, М. (2016). Освітня діяльність Івана Филипчака: історіографія проблеми. *Людинознавчі студії: зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія «Педагогіка», 2/34, 255–265.

## REFERENCES

- Vantukh, V., Slavych, L. (2015). Pravdyvyi uchytel narodu: Ivan Fylypchak. *Pochatkova shkola*, 4, 31–34 (in Ukrainian).
- Herasyimovych, I. (1939, Berezen 25). [Review of the book. *Uchytelska seminariia v Sambori. Istorychnyi narys*. Lviv: Nakladom T-va «Vzaimna pomich Ukrainskoho vchytelstva», by I. Fylypchak]. *Ridna shkola*, 6–7, 115 (in Ukrainian).
- Dybko, I. (1983). Pro avtora i yoho knyzhku. In *Fylypchak I. Kulchytskyi – heroii Vidnia: istorychna povist z XVII v. 2 vyd*. Klifton, 9–11 (in Ukrainian).
- Zubrytskyi, I., Hrynyk, I. (2014). Diialnist Ivana Fylypchaka na posadi vchytelia narodnykh shkil. *Imidzh suchasnoho pedahoha*, 2, 45–47 (in Ukrainian).
- I. M. (1933). [Review of the book. *Z istorii shkilnytstva na Zakhidnii Boikivshchyni» (vid 1772–1930)* by I. Fylypchak]. *Shliakh vykhovannia i navchannia. Pedahohichno-metodychni trymsiachnyk*, 4, 5, 6, 124–125 (in Ukrainian).
- Kobilnyk, V. (2005). [Review of the book. *Fylypchak I. Shkola v Strilbychakh. Narys z istorii shkilnytstva*. Lviv, 1936, by I. Fylypchak]. *Litopys Boikivshchyny. Zapysky, prysviacheni doslidam istorii, kultury u pobutu boikivskoho plemeni. Perevydannia chasopysu*, 3 (chysla 7–9 za 1936–1937 rr.), 143–144 (in Ukrainian).

Kukhar, R. (1984). Ivan Fylypchak – pry zabutyi pysmennyk (1871–1945). *Litopys Boikivshchyny*, 1/39 (50), 43–46 (in Ukrainian).

Radevych-Vynnytskyi, Ya. (1995). Ivan Fylypchak: dolia ukrainskoho intelihenta. In I. Fylypchak *Anna Yaroslavna koroleva Frantsii*. Drohobych: Vidrozhennia, 153–169 (in Ukrainian).

Ripetskyi, M. (1980). Istoriia, kultura i tserkva mista Sambir i Sambirshchyny ta yii vyznachni diiachy. *Litopys Boikivshchyny*, 2/32(43), 4–11 (in Ukrainian).

Seneiko, M. (2005). *Mov polumia svichky: Vybrane (statti, narysy, dokumenty, foto): Prysviachuietsia 135-richchiu vid dnia narodzhennia Ivana Fylypchaka (1871–2006) – pysmennyka, pedahoha, zhurnalista, muzeieznavtsia, yakyi zhyv i pratsiuвав u Sambori*. Drohobych (in Ukrainian).

Soroka, P. (2001). *Ivan Fylypchak: literaturnyi portret*. Ternopil: Dzhura (in Ukrainian).

Fylypchak, B. (1985). Spohad pro batka Ivana Fylypchaka. In I. Fylypchak *Dmytro Detko: istorychna povist*. Buenos-Aires, 123–124 (in Ukrainian).

Fylypchak, I. (1935a). Shkola v Strilbychakh (Sambirskyi povit). *Istorychnyi narys. Shliakh vykhovannia y navchannia. Pedahohichno-metodychni trymisiachnyk*, 3, 153–178 (in Ukrainian).

Fylypchak, I. (1935b). Shkola v Strilbychakh (Sambirskyi povit). *Istorychnyi narys. Shliakh vykhovannia y navchannia. Pedahohichno-metodychni trymisiachnyk*, 4, 241–252 (in Ukrainian).

Fylypchak, I. (1935c). *Istoriia sela Berehiv Sambirskoho povitu*. Berehy: Vydavnytstvo chytalni «Prosvity v Berehakh» (in Ukrainian).

Fylypchak, I. (1937a). *Narys istorii Tyriavy Silnoi*. Lviv: NTSh (in Ukrainian).

Fylypchak, I. (1937b). Shkola v Hordyni. *Shliakh vykhovannia y navchannia. Trymisiachnyk. Orhan «Vzaimnoi Pomochi Ukrainskoho Vchytelstva»*, 4, 49–64 (in Ukrainian).

Fylypchak, I. (1938a). Uchytelska seminariia v Sambori (Istorychnyi narys). *Shliakh vykhovannia y navchannia. Pedahohichnyi trymisiachnyk. Orhan T-va «Vzaimna Pomich Ukrainskoho Vchytelstva»*, 1, 24–36 (in Ukrainian).

Fylypchak, I. (1938b). Uchytelska seminariia v Sambori (Istorychnyi narys). *Shliakh vykhovannia y navchannia. Pedahohichnyi trymisiachnyk. Orhan T-va «Vzaimna Pomich Ukrainskoho Vchytelstva»*, 2, 105–112 (in Ukrainian).

Fylypchak, I. (1938c). Uchytelska seminariia v Sambori (Istorychnyi narys). *Shliakh vykhovannia y navchannia. Pedahohichnyi trymisiachnyk. Orhan T-va «Vzaimna Pomich Ukrainskoho Vchytelstva»*, 3, 141–144 (in Ukrainian).

Fylypchak, I. (1939). Shkilnytstvo na Lemkivshchyni. *Istorychnyi narys. Shliakh vykhovannia y navchannia. Pedahohichnyi trymisiachnyk. Orhan T-va «Vzaimna Pomich Ukrainskoho Vchytelstva»*, 2, 81–100 (in Ukrainian).

Fylypchak, I., Lukan, R. (1932). Ts. k. Okruzhna Holovna shkola v Lavrovi 1788/89 – 1910/11. *Zapysky Chyna Sv. Vasylia Velykoho*, 1–4, 1–158 (in Ukrainian).

Fylypchak, I. (2005). Z istorii shkilnytstva na zakhidni Boikivshchyni (vid 1772–1930). *Litopys Boikivshchyny. Zapysky, prysviacheni doslidam istorii, kultury y pobutu boikivskoho plemeni. Perevydannia chasopysu*, 1 (chysla 1, 2 za 1931–1933 rr.), 65–132 (in Ukrainian).

Chepil, M., Savchyn, H. (2013). *Pedahohichni pohliady ta kulturno-osvitnia diialnist Ivana Fylypchaka*. Drohobych (in Ukrainian).



Chepil, M. M. (2014). *Ivan Fylypchak (1871–1945): naukovo-pedahohichna biohrafia*. Drohobych (in Ukrainian).

Chepil, M. (2016). Osvitnia diialnist Ivana Fylypchaka: istoriohrafia problemy. *Liudynoznavchi studii: zb. nauk. prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Pedahohika», 2/34, 255–265* (in Ukrainian).

**Serhiy OLENYCH**

*PhD (Philosophy)*

*Doctoral Candidate*

*Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9198-3043>*

*e-mail: [olenych.sr@i.ua](mailto:olenych.sr@i.ua)*

## **HISTORY OF EDUCATION IN THE SCIENTIFIC RESEARCH OF IVAN FILYPCAK (1871–1945)**

The article reveals the figure of the historian Ivan Filipchak (1871–1945) as a researcher of education in Eastern Galicia and, partially, Lemkiv region. For the first time, the study of I. Filipchak's studies in the history of education is analyzed. It is claimed that most of them are devoted mainly to the history of education and educational institutions: rural primary schools in the villages of Strilbychi and Hordynia in Sambir Region, the monastery school of the village of Lavriv, Sambir Teacher's Seminary. Two works of the researcher are singled out, which have a generalizing nature and are dedicated to the development of folk schooling in the ethnographic regions of Ukraine – Lemkivshchyna and Boykivshchyna.

It is proved that some of the works were written on the basis of extensive source material (primarily the study of the history of the main school in Lavrov), while some others (school in Hordyna, education in Lemkiv region) were built on a rather limited source base. It was noted that the researcher actively used the memories of teachers and students, personal memories, documents from the school archives and funds of the «Boikivshchyna» Society in Sambor, of which he was an active member.

A feature of many of his works has been established – a noticeable antiquarian approach to historical sources, the presence of archeographic essays in the studios, which is characteristic of novice historians and local historians. It was revealed that in his writings the author very clearly traces, in his opinion, the main factors of the development of education – the policy of the authorities, representatives of the church, the community and individual educational figures. It is proven that the scientist paid considerable attention to little-known figures in the field of public education, in particular to teachers P. Buschakovsky, H. Gordynskyi, Fr. M. Maksymovich, Y. Kerekyarto, T. Bilenko, and others. It was established that the scientist's works were characterized by special attention to native-language education, as well as ethnographic observations about the life of Boiks and Lemks.

**Keywords:** history of education, Ivan Filipchak, historiography, Roman Lukan, historiographical analysis, Sambir region.

УДК [929С.СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ:323.2(477.83/.86)]"1859/1938"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-210-230

**Іван ПАТЕР**

*доктор історичних наук, професор  
головний науковий співробітник відділу новітньої історії  
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>  
e-mail: [I.Pater@nas.gov.ua](mailto:I.Pater@nas.gov.ua)*

## **ГОЛОВНА ЗАСАДА ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ – УКРАЇНСТВО (до політичних переконань Степана Смаль-Стоцького)**

Розглянуто основи формування національних переконань Степана Смаль-Стоцького, зокрема захоплення народовськими ідеями, прилучення вже у студентські роки до активної праці на ниві українства, участь у політичній та просвітницькій діяльності, а також серйозне заняття науковою та викладацькою роботою. Наголошено на його фаховості на педагогічній ниві, енергійній праці у громадсько-політичному й культурно-освітньому житті Буковини. Констатовано його великий внесок у розвиток шкільництва краю, значну економічну підмогу буковинському селянству. Наголошено на посольській сеймовій і парламентській діяльності у відстоюванні національно-політичних інтересів буковинських українців, зокрема в підтримці та зміцненні національних сил, єдності, самостійності українського народу, розширенні демократичних свобод і мережі українських шкіл, безкоштовного навчання у всіх освітніх закладах.

Акцентовано на участі С. Смаль-Стоцького у створенні політичної партії, його публіцистичній та редакторській праці, осмисленні народовського руху, окресленні завдань і теоретичних засад народовців, відповіді на найпекучіші питання українського національного руху. Стверджено про його непримиренну позицію щодо москвофілів, їхню шкідливість для українського руху, відкидання будь-якої можливості класової боротьби для українців, протиставляючи їй національне визволення.

Висвітлено наукові здобутки професора, зокрема щодо впровадження фонетичного правопису в українських навчальних закладах Галичини й Буковини, вивчення історії рідного краю, видання низки праць суспільно-політичного спрямування. Наголошено на тісних зв'язках з українськими та зарубіжними вченими, культурно-освітніми діячами. Звернено особливо увагу на велику національно-освідомлювальну та культурно-просвітню працю С. Смаль-Стоцького серед військовополонених українців російської армії у таборах Австро-Угорщини й Німеччини в роки Першої світової війни. Розкрито його працю періоду ЗУНР, в Українському вільному університеті, у створенні Музею визвольної боротьби України, участь у роботі різних українських громадських і культурних організаціях у 1930-х роках.

**Ключові слова:** Степан Смаль-Стоцький, Буковина, українська мова, наукова праця, культурно-просвітницька діяльність, СБУ.

Степан Йосипович Смаль-Стоцький (9.01.1859–17.08.1938) – український мовознавець, педагог, літературознавець, історик, академік, фундатор Всеукраїнської академії наук (ВУАН), визначний громадсько-політичний, культурний та економічний діяч Буковини. Псевдонім і криптоніми: С. Нагнибіда, Піп народовець, С... Н., С.С.-С., Др. Ст., С.С.С., С-й, С.Ст-ий, др. С.С-кий, Др. С., С-кий.

Життєвий і творчий шлях С. Смаль-Стоцького може стати прикладом для професорсько-викладацького складу, науковців і громадсько-політичних діячів у справі сумлінного служіння своєму народові. Мета статті – заповнити окремі прогалини в різнобічній діяльності вченого, передусім наголосити на його праці у Союзі визволення України (СВУ).

Вперше зроблено спробу розкрити діяльність професора в опублікованій 1919 р. статті «Життєпис академіка Смаль-Стоцького» (Записки, 1919). Наукову і педагогічну діяльність ученого висвітлено здебільша у статтях Василя Щурата (Щурат, 1914), Луки Гранички (Лука Луців) (Луців, 1934), Василя Сімовича (Сімович, 1938), Степана Сірополка (Сірополк, 1939) та ін.

Національно-просвітня праця С. Смаль-Стоцького серед військовополонених українців російської армії в таборах Австро-Угорщини й Німеччини показана у спогадах учасників цих подій: Костянтина Даниленка (Даниленко, 1979), Павла Дубрівного (Дубрівний, 1979), Василя Сімовича (Сімович, 1979), а також Андрія Жука (Жук, 1938), Олександра Лотоцького (Лотоцький, 1934), Євгена Маланюка (Маланюк, 1942).

Варто згадати також спогади діаспорних дослідників Луки Луціва (Луців, 1960) та Костя Кисілевського (Кисілевський, 1960b), а також збірники спогадів «Збірник філологічної секції на пошану сторіччя народин Степана Смаль-Стоцького» (Кисілевський, 1960a) і «За волю України» (Ріпецький, 1967).

Радянська історіографія заторкувала наукову та педагогічну діяльність академіка дуже побіжно й, зрозуміло, з відповідними незаслуженими ярликами.

Сучасні українські історики присвятили вивченню науково-педагогічної та громадсько-політичної діяльності С. Смаль-Стоцького низку праць. Найважливіші з-поміж них: Олександра Добржанського й Віктора Даниленка (Добржанський, 2009; Даниленко, Добржанський, 1994; Даниленко, Добржанський, 1995), Івана Патера (Патер, 2000), Ігоря Срібняка (Срібняк, 1999), Ганни Черкаської (Черкаська, 2020), Тетяни Шоліної (Шоліна, 2009) та ін.

Народився Степан Смаль-Стоцький у с. Немилів (колись – Радехівський повіт, тепер – Червоноградський р-н Львівської обл.) у селянській родині доброго господаря Йосипа Смаль-Стоцького та Катерини Карпової, що походила зі сусіднього села Середпільці. Мати померла, коли Степанові виповнилося 3 роки. Мав ще трьох братів і чотирьох сестер.

Краєзнавці, дослідники біографії вченого доводять, що його рід походив від Руденків-Куликових. Оскільки в роду були чорняві, засмагли, то вуличним прізвиськом стало «Смаль», «Смалі», батько навіть підписувався Смаль, хоч офіційно був записаний як Йосип Стоцький (Черкаська, 2020).

Оскільки батько був дяком, то вихованням малих дітей займалися дід із бабусею (по батькові). У 1865 р. Степан вступив до початкової школи у рідному селі, а



за 2 роки – до 3-го класу тривіальної (нормальної) у Радехові. Після цього вчився у німецькій гімназії у Львові, де виявив неабиякі здібності, щоб почуватися на рівних із поляками та німцями. У 1869 р. Степана прийняли до москвофільської бурси при Ставропігійському інституті й записали слухачем до Академічної гімназії. Варто зазначити, що Степан у гімназії та бурсі був записаний як Смаль і лише в 16–17 років став Смаль-Стоцьким (Черкаська, 2020).

Вирішальну роль у становленні Степана Смаль-Стоцького як майбутнього суспільного діяча й у визначенні його наукових спрямувань відіграв мовознавець-славіст, від 1878 р. професор української мови та літератури Чернівецького університету Гнат Онишкевич. «Він перший, – згадував С. Смаль-Стоцький, – збудив у мені і моїх товаришах поважні думки, перший зігрів нас щирим словом до праці народної» (Смаль-Стоцький Степан). Ще навчаючись у бурсі, Степан прилучився до українства, став одним із засновників товариства, яке взяло на себе видання бібліотеки української літератури, зокрема творів Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемовського, Миколи Гоголя, батька письменника (Смаль-Стоцький Степан). Вже в гімназії С. Смаль-Стоцький захопився народовськими ідеями і порвав із москвофілами, які намагалися перетягнути його на свою сторону (Даниленко, Добржанський, 2019).

Після закінчення гімназії, 1878 р. С. Смаль-Стоцький вступив на філософський факультет Чернівецького університету на відділ класичної слов'янської й української філології. З перших днів перебування у Чернівцях він долучився до активної праці на ниві українства. Відразу став членом товариства «Союз» – першої української студентської організації на Буковині. У 1882 р. у межах товариства створено Літературно-історичний гурток для поширення національної ідеї, розвитку наукових досліджень, пропаганди української культури. Біля його витоків стояв С. Смаль-Стоцький, який їздив Буковиною, знайомився з людьми, їхніми настроями та переконаннями. Згодом це дуже багато дало йому для політичної та просвітницької діяльності.

Навчання в університеті С. Смаль-Стоцький закінчив 1883 р. Опісля продовжив вчитися у Віденському університеті, слухав лекції відомого славіста Франя Міклошича (Franz von Miklosich). У грудні 1883 р. закінчив дисертацію на тему «Процес аналогії у словозмінах руської мови». У березні–квітні 1884 р. склав докторські екзамени і, згідно з тодішніми правилами, здобув звання доктора слов'янської філології (Добржанський, 2009, с. 276).

Пройшовши всі відповідні наукові щаблі та здобувши ступінь доктора філософії, С. Смаль-Стоцький ще рік працював у Віденському університеті на посаді доцента кафедри слов'янської філології, набираючись викладацького досвіду. Не забував він і про національну справу, підтримуючи тісні зв'язки з українським студентським товариством «Січ» та популяризуючи твори українських письменників. Зокрема, у квітні–травні 1885 р. виступав на вечорницях, влаштованих членами «Січі» на честь Миколи Костомарова (Даниленко, Добржанський, 2019).

Цього ж 1884 р. у житті Степана Смаль-Стоцького сталася ще одна знакова подія – він одружився з Емілією Заревич, дочкою пароха в Рожнові біля Снятина. Її дядько, Федір Заревич, був відомим публіцистом і письменником, редактором народовецьких часописів «Вечерниці» та «Русь», одним із засновників народовського руху 60-х років XIX ст. на західноукраїнських землях. У сім'ї Смаль-Стоцьких народилися донька Ірина і два сини: Роман та Нестор.

У жовтні 1885 р. 26-річний Степан Смаль-Стоцький повернувся до Чернівецького університету вже надзвичайним професором й очолив кафедру української мови і літера-

тури по смерті професора Гната Онишкевича. Ще з 1884 р. на Буковині почалося справжнє національне відродження, коли провід в українському житті перебрали народовці. Степан Смаль-Стоцький невдовзі став одним із лідерів українського національного руху у краю. У різний час він був співзасновником, брав активну участь у їхній діяльності й очолював такі буковинські товариства: «Руська бесіда» – першу і до румунської окупації восени 1918 р. найголовнішу українську громадську та культурно-освітню організацію краю; «Руська рада» – метою якої було ознайомлення населення з політичними справами (головував у 1904–1914 рр.); «Руська (Українська) школа» (у 1887–1891 рр. очолював) – дбала про українські потреби в державних школах, засновувала приватні школи та курси, організувала підвищення кваліфікації вчителів, надавала фінансову допомогу потребуючим учням, займалася видавничими справами; «Селянська каса» (її засновник) – ощадне й позичкове товариство для хліборобських райфазенівських спілок, а згодом і для української кооперації на Буковині. Крім того, професор став співзасновником за зразком львівського «Народного дому»; товариства для плекання співу й музики «Буковинський баян» тощо.

За ініціативою С. Смаль-Стоцького в Буковинському краї створено у селах десятки читалень, відкрито початкові українські школи, гімназії та спеціальні училища, а селянські каси стали значною підмогою сільським господарям у їхньому нелегкому економічному становищі (Добржанський, 2009, с. 277).

У 1892 р. С. Смаль-Стоцького обрали послом до Буковинського сейму, у якому він пробув до 1912 р., а в 1911 р. – послом до австрійського парламенту, де він сповнював свої обов'язки аж до його розпуску в листопаді 1918 р.

Особливо великий вплив на громадські справи Буковини С. Смаль-Стоцький мав у 1904–1912 рр., коли був заступником маршалка крайового сейму. Він зосередив у своїх руках значну владу через майже повну відсутність маршалка сейму Георгія Василька (Georg Wassilko), що перебував переважно у Відні. За таких обставин С. Смаль-Стоцький одержував значні можливості вирішувати різні життєві питання, але водночас ніс велику відповідальність людині влади в тодішній Буковині. Він і далі зустрічався зі селянами, брав участь у численних вічах, однак тепер в очах простих людей був представником влади, який може вирішити будь-які проблеми. Проте і за недоробки українське суспільство питало з нього. Адже всі звикли до того, що лише послі відстоювали інтереси українців у Буковинському сеймі або в інших державних установах, а решта загалу їм у кращому випадку тільки підіграла. Такий розподіл обов'язків означав слабкість і недостатню організованість українства (Добржанський, Даниленко, 1994, с. 110).

У період керівництва в Буковинському сеймі С. Смаль-Стоцький продовжував розширювати мережу сільських читалень, райфазенівських кас, разом з іншими українськими послами відстоював національні інтереси буковинців. Він організував у Чернівцях курси вищої освіти для селян за аналогією подібних шкіл у Німеччині, Данії та Швеції, з роботою яких ознайомився ще 1906 р. Перший такий курс розпочався в лютому 1910 р. і нараховував 37 слухачів, а у 1911 р. їх було вже 80 (Добржанський, Даниленко, 1994, с. 113).

Програма викладів на курсах охоплювала: всесвітню історію, історію України, історію державного устрою Австрії, астрономію, фізику, географію, антропологію, етнографію, гігієну, історію української літератури, історію релігій тощо. Програма мала всього 26 год у тиждень упродовж 1,5–2 місяців. Окрім навчальних занять, значною була й культурна програма, а житлово-побутовими умовами курсантів заопікувалася «Селянська каса», якій платили за навчання лише 30 корон. Викладачами курсів, крім Степана Смаль-Стоцького (був одночасно й директором курсів), працювали

також Мирон Кордуба, Зенон Кузеля, Василь Сімович, Теодет Галіп, Іван Герасимович, Володимир Кміцикевич, Олександр Луцький та ін.

У 1911 р. організацію курсів вищої народної освіти перебрало Історичне товариство, але діяли вони лише 3 роки. Пізніше на Буковині довго ще згадували добрим словом «славну чернівецьку школу» (Добржанський, Даниленко, 1994, с. 113–114).

Степан Смаль-Стоцький був одним із засновників 12 листопада 1905 р. першої української політичної партії краю «Національна рада русинів на Буковині», яка об'єднала різні групи народовців і претендувала на першість у репрезентації національних інтересів українців. У її програмі виділено чотири головні напрями:

1) у справах національних головним завданням було: підтримка і зміцнення національної сили, єдності та самостійності українського народу;

2) у державно-політичних питаннях першочерговими вважали вимоги введення загального, рівного й таємного виборчого права, розширення демократичних свобод, посилення відповідальності урядовців за свої дії перед громадянами;

3) щодо економічних проблем поставлено завдання розвивати спілководний рух, розширювати всіма доступними засобами селянське землеволодіння, підвищувати культуру землеробства, скасувати прямі та непрямі податки і ввести загальний прогресивний податок, створити безкоштовні бюро з працевлаштування, охорона прав працюючих, заснування агрономічних та промислових шкіл, скорочення терміну військової служби;

4) у галузі культури висувалося домагання безкоштовного навчання у всіх закладах і розширення мережі шкіл з українською мовою викладання (Добржанський, 2009).

Ця партія досить успішно розвивалася впродовж 1905–1906 рр. На виборах до австрійського парламенту 1907 р. вона здобула повну перемогу, виборовши усі п'ять місць, передбачених для українців. Проте вже 1908 р. припинила існування. Замість неї народовці створили Поступову партію, пізніше – Селянську партію – Руська рада. Перед Першою світовою війною вони об'єднувалися навколо двох партій: національно-демократичної (лідер – Микола Василько) і народної (провідник – Степан Смаль-Стоцький). Ідейно вони майже нічим не відрізнялися, проблема була в особистому конфлікті між керівниками (Добржанський, 2009). Ішлося передусім про лідерство в народовському русі, зокрема прагнення М. Василька усунути С. Смаль-Стоцького з посади віцемаршалка крайового сейму. Зрештою, скандал із фінансовою ситуацією у «Селянській касі», головою якої на громадських засадах був Степан Смаль-Стоцький, а також висунення Миколою Васильком на посаду віцемаршалка Буковинського сейму посла о. Теофіла Драчинського, призвели до написання Степаном Смаль-Стоцьким заяви на ім'я президента графа Рудольфа фон Мерена (Rudolf von Meran) і крайового маршалка Константина Гормузакі (Constantin von Hornmuzaki) листа із заявою про складання повноважень посла Буковинського сейму й заступника крайового віцемаршалка (Добржанський, Даниленко, 1994, с. 116–117).

Не висвітлюючи детально перебіг конфлікту між В. Васильком і С. Смаль-Стоцьким, наголошу, що перехід останнього в опозицію відіграв позитивну роль у становленні народовства в Буковині. З'ясувалося, що М. Василькові було не так уже легко проводити безконтрольну, повністю собі підпорядковану політику. Він мусив рахуватися навіть не так із критикою, як з осудними виступами з боку газети «Україна», перше число якої з'явилося 26 грудня 1912 р. із підзаголовком «демократична часопись» і навколо якої С. Смаль-Стоцький об'єднав своїх союзників.

Так, професор не збирався пасивно відсиджуватися в опозиції. У вересні 1913 р. його обрали головою товариства «Міщанський клуб» у Чернівцях, що було першим

політичним об'єднанням українського міщанства на Буковині. Він був неофіційним керівником організованої у жовтні 1913 р. Української народної партії (головою її тимчасового комітету обрано Агенора Артимовича), яка протиставлялася національно-демократичній партії Миколи Василька (Добржанський, Даниленко, 1994, с. 120).

Протистояння продовжувалося й у Віденському парламенті. Степан Смаль-Стоцький вийшов із Буковинського парламентарного клубу і далі у всіх парламентських питаннях діяв із галицькими послами, зокрема активно підтримував їх у справі заснування українського університету у Львові. До речі, у цьому питанні послам-галичанам обіцяв допомогу М. Василько взамін на не опозиціонування віденським властям. Однак із його обіцянок нічого не вийшло й галицькі депутати разом зі С. Смаль-Стоцьким розпочали опозиційну боротьбу в парламенті. Микола Василько з буковинським парламентарним клубом продовжував підтримувати політику уряду, що призвело до розколу колись єдиного Союзу українських послів (Добржанський, Даниленко, 1994, с. 120).

У довоєнній парламентській діяльності посол С. Смаль-Стоцький активно виступав за вирішення національних проблем в Австро-Угорській імперії. Він, зокрема, закликав поважати національні вимоги інших народів монархії, враховувати їхні національно-політичні інтереси, добиватися порозуміння і злагоди. Він став загально-визнаним впливовим українським політиком, здобув велику повагу й авторитет в австрійських парламентських та урядових колах. Ще 1908 р. був нагороджений командорським хрестом Ордена Франца Йосифа, а 1911 р. цісар надав йому дворянський титул. І відтоді він іменувався «рицар Степан Смаль-Стоцький» (Добржанський, Даниленко, 1994, с. 121).

Крім того, С. Смаль-Стоцький у 1904–1913 рр. редагував «Хлібороб» – популярний господарський двотижневик, орган Ради крайової культури для Буковини, журнал «Руська школа», співпрацював із часописами «Буковина», «Руська рада», «Україна» тощо.

Варто наголосити на дуже плідній публіцистичній і науковій праці вченого. Так, певні успіхи в організації народовського руху на Буковині, досягнуті на середину 90-х років XIX ст., С. Смаль-Стоцький узагальнив у великій статті «Політика реальна», опублікованій у газеті «Буковина». Він зробив спробу теоретично осмислити народовський рух у західноукраїнських землях загалом, окреслити найголовніші його завдання і тактичні засади, відповісти на найпекучіші питання українського національного руху.

Він загострив питання про політичні принципи та програму діяльності народовства, наголосивши на об'єднувальному спільному началі для народу, яке додавало йому бажання й сили до праці. «Тим одним, – стверджував С. Смаль-Стоцький, – є і може бути лиш ідея національна. Одна лиш ідея національна може в нас будити надію, що колись виплинемо наверх». Для досягнення цього потрібно «вибороти собі незалежність, щоб вийти з упослідненого становища і стати поплич з другими народами до загальної людської культурної праці... Для того то справа самостійности руського народу мусить належати до політичної програми русинів і з тої точки програмової не можна ані на волос попустити, бо вона є истиною самої програми» (Даниленко, Добржанський, 2019).

Степан Смаль-Стоцький відкидав необхідність і можливість класової боротьби для українців, протиставляючи їй національне визволення. Займав непримиренну позицію щодо москвофілів, наголошував на шкідливості їхньої діяльності, закликав не йти з ними на жодні компроміси.

У розвитку національної справи вчений найбільшого значення надавав інтелігенції, наголошував на її основній ролі – вести за собою народ, бути на сторожі національних інтересів, нести відповідальність за стан національних справ.

Степан Смаль-Стоцький закликав усіх до реальної політики та конкретної роботи на користь народу, вважаючи, що цим у тодішніх умовах можна досягти руху вперед, розвитку, що це значно потрібніше українському народові, ніж поширення абстрактних ідей про загальну справедливість (Даниленко, Добржанський, 2019).

Варто зацентувати, що із приходом С. Смаль-Стоцького до Чернівецького університету для нього важливою проблемою стало прагнення впровадити фонетичний правопис в українських навчальних закладах Галичини й Буковини. Він разом із професором романських мов Чернівецького університету Теодором Гартнером (Theodor Gartner) присвятив цій проблемі низку публікацій: статті «Нова руська школа», «Про план науки руської мови в гімназіях», брошури «Голос меншості в комісію по впорядкуванню українського правопису», «Про руську правопись», «Руська правопись». У них автори доводили переваги фонетичного правопису для навчання дітей грамоти й безперспективність використання етимологічного. Крім того, для підтримки своїх наукових обґрунтувань щодо запровадження фонетичного правопису вони організували громадські акції. Зрозуміло, що з такою постановкою питання аж ніяк не могли погодитися москвофіли, що спричинило гостру ідейну боротьбу між ними та народовцями. Однак, незважаючи на всі москвофільські виступи, С. Смаль-Стоцькому і Т. Гартнерові завдяки їхній завзятій позиції вдалося у 1893/1894 н. р. ввести фонетику в народних школах Буковини та Галичини, а в наступному 1895/1896 н. р. після багатьох звернень товариства «Руська школа» за підтримкою до української громадськості та дозволом до крайових шкільних властей – і в усіх класах середніх шкіл. Боротьба, що велася навколо правопису близько 10 років, увінчалася успіхом професорів (Добржанський, 2009, с. 277).

У 1893 р. вийшов у світ підручник української мови для середніх шкіл, підготовлений із Т. Гартнером. Він став загальноновизнаним серед освітян західноукраїнських земель і згодом, у 1907 р. та 1913 р., вийшли друге і третє його видання.

Вчений приділяв значну увагу вивченню історичного минулого Буковинського краю. Вже 1899 р. побачила світ перша в українській історіографії праця «Буковинська Русь», де висвітлено історію буковинських українців, починаючи від часів Галицько-Волинської держави, коли «наша Буковина і Молдавія належали тоді до галицького руського князя. Ба, вже перед тим власть галицьких князів сягала аж по Дунай...» (Смаль-Стоцький, 1897, с. 3). Автор довів, що потрапивши під молдавське панування, «на дворі господарів молдавських у Сучаві панує мова руська, у всіх урядових письмах уживається тодішня писемна мова руська, а в церкві зрушена мова церковно-слов'янська. Волоського слова в публічному житті Молдавії зовсім не чути». Вчений наголошував, що цей історичний факт вказував на суто руський тип молдавського господарства аж до половини XVII ст., коли в молдавських грамотах господаря Василя Лупула (Василе Лупул) уперше з'явилася волоська мова (Смаль-Стоцький, 1897, с. 6–8). Він показав розквіт Молдавії, її зв'язки, особливо церковні й освітні, з Україною, аж до загарбання Туреччиною молдавської Русі, її підневільне становище.

Степан Смаль-Стоцький наголосив, що нове піднесення культури й освіти буковинської Русі відбулося за часів її приєднання до Австрійської держави, що дало можливість підтримувати духовний зв'язок із Галицькою, Угорською, а згодом і Українською Руссю (Смаль-Стоцький, 1897, с. 14). Вчений представив розвиток шкільництва, вищих



наукових закладів на Буковині, зародження українського письменства, навчання українською мовою у середніх школах, Чернівецькій гімназії, реальній школі, учительській семінарії, назвав перших українських вчителів, а також вказав на причини винародовлення православних українців, зокрема щодо поширення москвофільства і боротьбу з ним. Належне місце в роботі відведено ролі таємних учнівських товариств, що будили «щирі змагання серед української молоді, повної гарних ідеалів, на дорозі освіти і духовного поступу» (Смаль-Стоцький, 1897, с. 128). А боротьба із засиллям русофільства зрештою привела до того, що 1884 р. народовці стали управляти в українських товариствах, а москвофіли «не мали вже більше відваги при збільшеній прилюдній контролі плгогавити до непізнання лице руської (української) мови» (Смаль-Стоцький, 1897, с. 139).

З'явилися нові підручники з української мови, гімназійні бібліотеки зі значною кількістю української літератури і, зрештою, 1893 р. у шкільних підручниках заведено український правопис і мова в них стала українською (Смаль-Стоцький, 1897, с. 142). Таку реальність С. Смаль-Стоцький вважав «початком нової доби для розвитку руської (української) мови». Він констатував, скільки труду було вкладено, щоб запровадити навчання українською мовою, скільки поколінь змушені були боротися за це, коли інші народи йшли вперед, яку велику шкоду нанесено народові: «... тоді стане нам жаль за страченим марно часом на непотрібні і шкідливі експерименти московщення руської (української) інтелігенції» (Смаль-Стоцький, 1897, с. 142).

Автор виокремив етап пробудження національного почуття на Буковині, яке, на його думку, почалося 1848 р., коли над Австрією зірвалася «буря», яка досягла й Буковини. Тоді у краю вибухнули своєрідні революції: перша – звернена проти владики Такмана за деспотизм в управі дієцезії, друга – серйозні виступи селян під проводом Лук'яна Кобилиці. Вчений наголошував, що хоч вплив галичан на буковинців був значний, однак ще ослабкий, щоб викликати жвавіше духовне життя серед буковинських українців, на яких навіть не дуже вплинули нові політичні реалії: вибори, сеймові наради тощо. Проте були одиниці, як-от Юрій Федькович, Сидір Воробкевич, які живо переймалися народною ідеєю й зайняли з початком 60-х років XIX ст. значне місце в народному русі краю, що зрештою привело до виникнення «Руської бесіди», де з часом «запанувала одноцільність і самосвідомість народна» (Смаль-Стоцький, 1897, с. 267).

Написана на великому документальному матеріалі, «Буковинська Русь» стала не тільки оригінальним дослідженням, а й надзвичайно цінним історичним джерелом.

Не оминав учений плідною працею й української літератури, друкуючи статті про творчість Юрія Федьковича, Сидора Воробкевича, Івана Котляревського. Він одним із перших оцінив великий талант молодого Василя Стефаника, допомігши йому 1899 р. видати і написавши передмову до його першої збірки «Синя Книжечка». «Образки, які містяться в сій “Синій Книжечці”, – писав у передмові С. Смаль-Стоцький, – зробили на мене сильне вражінє, порушили мою душу до глибини. Се дійсно образки-малюнки». Він відзначав і вдалі твори письменника, що «годі очей відвести... наводить глибоку задуму на душу, сильно настроює її після себе, очаровує своєю високою поетичністю». Щоправда, звертав увагу професор і на те, що «не всі вони однаково артистично викінчені, є деякі недокінчені... недогладжені, рапаві», але у всіх слідна рука «хоть молодого ще, але все-таки майстра». Степан Смаль-Стоцький зазначав, що своїми творами автор «Синьої Книжечки» нагадував Юрія Федьковича, й акцентував, що «таке саме глибоке вражінє як на мене, зроблять тоті образки і на всіх читачів». А оскільки автор тоді був ще студентом медицини, то вчений

наголошував: «... маю повну надію, що він нашу літературу обдарує ще не одним гарним твором» (Передмова).

Варто зазначити, що з наукового погляду дуже вартісна стаття С. Смаль-Стоцького «Характеристика літературної діяльності І. Франка», надрукована 1913 р. у двох числах часопису «Діло» до творчого 40-річчя Каменяра (Смаль-Стоцький, 1913, 1 липня; Смаль-Стоцький, 1913, 2 липня). Це була одна з перших робіт щодо висвітлення творчих здобутків Івана Франка. Перед тим письменник двічі перебував у Чернівцях і зупинявся у С. Смаль-Стоцького: вперше, коли поет їхав до Одеси в жовтні 1909 р. і С. Смаль-Стоцький допоміг йому у виробленні дозволу на виїзд до Росії<sup>1</sup>; вдруге – 1913 р., коли І. Франко читав у Чернівцях свого знаменитого «Мойсея» (Добржанський, Даниленко, 1994, с. 121).

Автор зазначав, що літературний дебют І. Франка відбувся 1874 р. у студентському двотижневику «Друг» серед особливо сприятливих обставин для розвитку його таланту: надзвичайно слабке народовство, байдужість до національних справ галицької інтелігенції, цілковитий брак національної свідомості народних мас. «Тісний, стухлий дух віяв всюди по Галичині, – писав вчений, – догматичний спосіб думання держав в мурах природні сили» (Смаль-Стоцький, 1913, 1 липня).

Він наголошував, що незважаючи на такі обставини, талант Івана Франка не пропав як багато інших, а розвинувся широко, всесторонньо, сильно, що «д-р Іван Франко став тепер найбільшою окрасою української літератури». Степан Смаль-Стоцький відзначав величезний вплив Михайла Драгоманова на невеликий гурток молодих людей на чолі з Іваном Франком, який почав пильно читати, студіювати, звертати увагу на насущні потреби народу та братися до реальної праці. І за деякий час у галицькому суспільстві «серед гнилого супокою, сліпої байдужості нараз стало чути клекіт боротьби, гомін все нових ключів, все нових конфліктів». На цьому ґрунті, власне, і зріс І. Франко, запустивши в нього глибоко коріння, тягнув із нього всі соки, на цьому ґрунті й розвинулася вся його літературна діяльність (Смаль-Стоцький, 1913, 1 липня).

Степан Смаль-Стоцький акцентував, що за 40 років бачимо в Івана Франка працю у всіх галузях духовного життя. «Він і поет, і повістяр, і критик, і публіцист, і учений історик літератури, і етнограф, і економіст, і філософ, і педагог, і популяризатор, а сам спис його усіх творів виповняє цілу книжку», – констатував професор (Смаль-Стоцький, 1913, 1 липня).

Вчений особливо наголосив на вагомому внеску Каменяра «для вироблення, очищення, збагачення нашої літературної мови, для вироблення і збагачення літературної техніки і форми. Без пересади можна сказати, що наша теперішня літературна мова се мова Франка. У нього вірш повний ніжності, мелодійності, грації, проза відзначається високим поетичним летом, а форма найрізніша, блискуча». Професор для акцентування великого внеску І. Франка в розвиток української мови, над якою насміхалися як «дуже невірною мовою», діалектом, процитував поета, який прирік:

<sup>1</sup> За спогадами Михайла Мочульського «З останніх десятиліть Івана Франка», у жовтні 1909 р. поет постановив їхати до Одеси, перейнятий думкою, що там є замуrowаний в університеті рукопис з описом чудотворного ліку на його недугу. Михайло Мочульський, Володимир Гнатюк і Карло Бандрівський не змози відмовити Івана Франка від поїздки, домовилися з російським консулом у Львові, щоб той відмовив поетові у видачі візи. Так і сталося. Тоді І. Франко поїхав до Чернівців, де С. Смаль-Стоцький, будучи заступником маршалка, зробив поетові візу і він у листопаді 1909 р. виїхав до Одеси (Смаль-Стоцький Р. Франко у Чернівцях).

Діалект, а ми надишем  
Міццю вуха і огнем любови,  
І нестертий слід його запишем  
Самостійно між культурні мови (Смаль-Стоцький, 1913, 2 липня).

Потрібно віддати належне С. Смаль-Стоцькому, який показав нещасливу долю поета, суперечливості його таланту. «Та не дасться заперечити, – зазначав вчений, – що над усе його літературною діяльністю тяжить – скажімо се словами самого Франка, висказаними в оправді про діяльність інших письменників прокляття зацофаного осередка, непочатого перелого. Його гаряча душа рвалася до суцільної, гармонійної, широкої діяльності, – дійсність ставила його перед самі урізки, щерби, прогалини; він кидався на всі боки, заповнював прогалини, лагав, піднімав повалене, валив те, що поставлене не до ладу, будував нове, шукав спосіб підняти до роботи більше рук. Велика сила отак розбилася на дрібні округлики. Така доля усіх людей перехідних епох, пори “тяжкого перелому”, в якій Франкові приходилося працювати» (Смаль-Стоцький, 1913, 2 липня).

У цей час Степан Смаль-Стоцький написав кілька полемічних статей про український правопис, започаткував серію дослідницьких праць про ідейну спрямованість та інтерпретацію творів Тараса Шевченка. Це, зокрема, статті: «Ідеї Шевченкової творчості», «Шевченкова Містерія», «Читання Шевченкових поезій», «Діди, батьки і внуки у Шевченка». Ці праці стали своєрідним продовженням шевченківської тематики вченого, зокрема його виступи на відзначеннях різних роковин Т. Шевченка, популярних читань для населення Буковини та лекцій і семінарів з україністики в університеті. Це була самобутня шевченкіана С. Смаль-Стоцького. «Не знаю, а мені здається, що в тому часі, про який я говорю, – згадував учень вченого В. Сімович про 1899–1903 рр., коли він вчився у Чернівецькому університеті, – ніде так до Шевченкової творчості не підходили, ще так докладно й так різнобічно не розбирали Шевченка ні на одному університеті тодішньої Австрії, як це робилося в нас, на семінарійних вправах у проф[есора] Смаль-Стоцького» (Сімович, 1934, с. 7).

Варто зазначити, що вчений у підході до вивчення творчості Т. Шевченка, як зазначав В. Сімович, «зі становища виключно ритмічної будови народних пісень», пояснював читачам Шевченків національно-політичний світогляд, його погляди на минуле України, її сучасне й майбутнє, що «робили незрозумілі на перший погляд Шевченкові поеми ясними і зрозумілими» (Сімович, 1934, с. 8).

Надзвичайно актуальна для сьогодення праця С. Смаль-Стоцького «Т. Шевченко – співець самостійної України». Автор, показуючи любов поета до України, наголошував, що «у Шевченка ніхто ніде не знайде ні одного слова яких-небудь федераційних чи союзних міркувань. Навпаки. Він усяку злуку України з Московщиною уважав за найбільшу недолу, за найбільше нещастя для України, за джерело її фізичного, духовного, матеріального, культурного й морального занепаду, уважав за кару божу...» (Смаль-Стоцький, 1934, с. 14).

Вчений акцентував, що Шевченко відкидав будь-яке спільне «отечество», знав тільки неньку-Україну, яку так щиро любив, що за неї готовий і душу віддати, визнавав тільки повну державно-політичну самостійність України (Смаль-Стоцький, 1934, с. 14).

У 1914 р. вийшла у світ ґрунтовна праця С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера «Грамматика руської (української) мови», роботу над якою автори розпочали ще в 90-х роках XIX ст. Поява такої праці на тоді була справді сміливим кроком у науці, книга сколихнула науковий світ, викликала великий резонанс у славістичних колах.

Автори доводили, що українська мова постала безпосередньо із праслов'янської – як і польська, сербська, чеська й ін. Твердячи, що українська мова ближча до сербської, ніж до російської, С. Смаль-Стоцький заперечив існування спільної давньоруської (єдиної східнослов'янської). Він вважав, що ідея прасхіднослов'янської мови позбавлена ґрунту, а твердження нібито праруська є спільною мовою росіян, українців і білорусів VI–XI ст. – це штучний витвір фантазії російських філологів (Ми підемо).

Степан Смаль-Стоцький ніколи не погоджувався з доказами Олексія Шахматова (Алексей Шахматов), Ватрослава Ягіча (Vatroslav Jagić), Олександра Брікнера (Aleksander Brückner) щодо походження української мови із праруської. Згодом, 1937 р., він опублікував розвідку «Питання про східнослов'янську прамову», у якій наголошував: «... про східнослов'янські прамови або праруську добу я думав ціле життя, бо це колода на перепоні, щоб досягнути наукової правди про становище української мови серед слов'янських ... мене все наново силувало зайняти конечно неї ясне становище... Тому праруську мову можемо зложити до архіву» (Питання).

Професор О. Лотоцький, директор Українського наукового інституту, з нагоди 75-річчя академіка С. Смаль-Стоцького, наголошуючи на його невтомній патріотичній праці, історичній заслугі на науковій ниві, відзначив правдиве висвітлення «місія мови українського народу в сім'ї слов'янських мов і цим поклали одну з твердих підвалин українознавства» (Лотоцький, 1934, с. 3).

Степан Смаль-Стоцький 10 березня 1914 р., якому виповнилося 55 років, був обраний головою філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) замість важкохворого Івана Франка. У нього було ще чимало наукових задумів і проєктів, однак у повітрі вже пахло порохом війни.

Із вибухом війни С. Смаль-Стоцький як австрійський офіцер був прикріплений до штабу Чернівецької бригади, обіймав різні посади, переважно адвоката при військово-польовому суді, і врятував не одного українця, звинуваченого в москвофільстві, від несправедливого вироку австрійської влади (Шоліна, 2009, с. 68).

Восени 1914 р. Чернівецька бригада воювала в Польщі, де зазнала значних втрат. Після цих невдач бригади С. Смаль-Стоцького приділили до польового суду краківської корпусної команди в Моравській Остраві, а пізніше – у Кракові. Разом із ним служив відомий український учений, правник Станіслав Дністрянський (Добржанський, Даниленко, 1995).

У Кракові вченого спіткало велике горе. Після важкої хвороби тут померла його дружина Емілія, з якою він прожив 31 рік. Однак, незважаючи на тяжкий життєвий удар, С. Смаль-Стоцький знайшов сили до дальшої праці. На пропозицію свого учня В. Сімовича професор восени 1916 р. пішов працювати у Фрайштадтський табір військовополонених українців російської армії (Горішня Австрія).

Спочатку головним завданням С. Смаль-Стоцького було налагодження відносин між військовою командою табору і просвітнім відділом СВУ (членом якого він був) та таборовими організаціями полонених українців. Австрійська адміністрація табору не завжди вникала у суть цієї роботи, яка проводилася серед українців, і тому своїми невиваженими діями перекреслювала здобутки просвітніх працівників серед полонених. Оскільки С. Смаль-Стоцький був австрійським офіцером, то до нього була довіра австрійського військового командування, тому будь-які непорозуміння щодо ведення національно-освідомлювальної та культурно-освітньої праці серед полонених українців можна було без якоїсь тяжби усунути (Добржанський, Даниленко, 1995).

Отже, прихід С. Смаль-Стоцького до таборової команди відразу позначився на взаємовідносинах таборової адміністрації і представників СВУ. Як зазначав член Президії СВУ А. Жук, «професор намагався відразу справу розглядати з точки зору виховання національної свідомості у полонених, культурної праці серед них, умів переконливо показати значимість цієї роботи» (Жук, 1938, с. 2).

У Фрайштадті С. Смаль-Стоцький відразу долучився до культурно-просвітньої праці, докладаючи надзвичайно багато сил у справу національного освідомлення полонених. Він разом із докторами Осипом Охримовичем і Романом Домбачевським допомагав активним членам таборової «Просвіти» ім. Михайла Драгоманова серед полонених вести просвітню роботу. Професор як посол до австрійського парламенту від часу відновлення його роботи навесні 1917 р. не був таким уже діяльним у «Просвіті». Але до свого покликання до парламенту він «вкладав у просвітню працю масу енергії, працюючи по 16–18 годин на тиждень» (Дубрівний, 1979, с. 112).

Спочатку під орудою В. Сімовича, а з його від'їздом до Німеччини, під управою С. Смаль-Стоцького діяли курси для неписьменних від 6 лютого 1915 р. до 10 травня 1917 р. Незважаючи на несприятливі умови для ведення цих курсів, таборовим організаціям – просвітній секції й товариству «Просвіта» – пощастило провести 6 курсів, на які записалося 759 осіб, а закінчило 615. На курсах викладало (викладів було 446) 16 фахових учителів під безпосереднім наглядом д-ра В. Сімовича і проф. С. Смаль-Стоцького (Дубрівний, 1979, с. 121–122).

Протягом 1917 р. – першої половини 1918 р. у Фрайштадті вчений вів загальний курс української мови, на якому мав тільки 10 викладів. Проте з початком революції в Росії і відновленням у березні 1917 р. української державності «Просвіта» 25 березня 1917 р. відкрила новий курс української мови, на який відразу записалося 250 таборян, яких було поділено на 5 груп. Керував курсом С. Смаль-Стоцький, його закінчено наприкінці грудня 1917 р. Викладів у всіх групах було 310 (Дубрівний, 1979, с. 125).

З ліквідацією 22 лютого 1918 р. «Просвіти» курси української мови припинилися, бо всі активні працівники зголосилися добровольцями до куреня «Оборони рідного краю» і виїхали для подальшого формування військової частини до Володимир-Волинського.

Однак у травні 1918 р. до Фрайштадта почали прибувати добровольці до української армії, з огляду на що виникла потреба знову відкрити курс української мови. Навчання відбувалося щоденно, адже слухачі постійно змінювалися. Викладали на цьому курсі проф. Степан Смаль-Стоцький, д-ри Осип Охримович і Роман Домбачевський та полонений Федір Шевченко. Курс тривав аж до ліквідації Фрайштадтського табору у червні 1918 р. Усіх курсів було 5, викладів – 642, слухачів – 834 (Дубрівний, 1979, с. 126).

Крім того, вчений провадив популярний курс української літератури, організований 25 березня 1917 р. товариством «Просвіта», який постійно відвідувало 250 таборян. Навчання відбувалося регулярно двічі в тиждень, ввечері. Провадив курс проф. Степан Смаль-Стоцький, допомагав йому полонений Микола Лозовик. Закінчився він 10 грудня 1917 р. Усіх викладів було у С. Смаль-Стоцького – 30, у М. Лозовика – 36 (Дубрівний, 1979, с. 112).

Степан Смаль-Стоцький організував курси декламації. Перше декламаторське змагання відбулося 7 жовтня 1917 р., на якому професор представив історію мистецького

володіння слова в Давній Греції та висловив бажання, щоб і «наш український народ полюбив і шанував своє рідне слово, як ті давні греки» (Дубрівний, 1979, с. 75–76).

У змаганнях декламаторів нагороди оцінювалися так: перша – 3 корони, друга – 2 корони і третя – 1 корона. Відбулося сім декламаторських читань, але премії вже видавали не грошима, а книжками творів Тараса Шевченка, Івана Франка, Степана Руданського й посвідченнями, які майстерно по-мистецьки виготовив артист-маляр Юліан Балицький (Дубрівний, 1979, с. 76).

Варто виокремити й факт провадження проф. С. Смаль-Стоцьким із допомогою кошового таборової «Січі» М. Лозовика письмового курсу української граматики, тобто диктанту. За найкраще написання диктанту теж давали книжки й мистецькі посвідки. Таких вправ із граматики відбулося 21, а слухачів було 280 (Дубрівний, 1979, с. 76).

У березні 1917 р. «Просвіта» організувала популярний курс історії України для всіх полонених, на який записалося понад 500 осіб. Керував курсом Степан Смаль-Стоцький, а допомагали йому полонені Михайло Славинський, Микола Лозовик, Григорій Щербацький, Володимир Шевчук і Павло Дубрівний. Курс закінчено в кінці 1917 р. Усіх викладів було 28, а відвідуваність на них була велика (Дубрівний, 1979, с. 123).

Крім регулярних курсів, досить часто відбувалися окремі виклади, на яких з'ясували якусь важливу подію в історії України. У квітні 1918 р. знову відбувалися щоденні курси з української історії для офіцерів і козаків, які прибували до Фрайштадта як добровольці української армії. Викладав на них С. Смаль-Стоцький, а допомагали йому д-ри О. Охримович і Р. Домбчевський та полонений Ф. Шевченко. Всіх відбулося 70, а учасники змінювалися із відходом транспортів до Володимира-Волинського й прибуттям до табору нових добровольців. Усіх систематичних курсів з історії України відбулося 6, викладів було 414, а слухачів – 1 800 осіб (Дубрівний, 1979, с. 124).

Найпопулярнішими серед полонених були виклади С. Смаль-Стоцького зі шевченкознавства. Аудиторія, розрахована на 1 000 осіб, не вмщувала всіх охочих. Він так уміло подавав аналіз Шевченкових творів, що така велика аудиторія годинами сиділа й уважно слухала про «Великий льох», «Сон», «Кавказ», «Чигирин» та ін. (Дубрівний, 1979, с. 114).

Учений 10 березня 1918 р. виступив на таборовому святі, присвяченому 104-м роковинам від дня народження найбільшого поета, борця і мученика за волю України Т. Шевченка. У промові професор детально розібрав ті пророчі місця з поезії Кобзаря, у яких він пророкував Україні світле майбутнє і пристосував ті пророцтва до тодішнього моменту. Він закликав присутніх усіма силами підтримати вже здобуту волю України. На закінчення присутні в супроводі оркестру заспівали «Вже воскресла Україна» (Даниленко, 1979а, с. 197).

Степан Смаль-Стоцький 28 травня 1917 р. виступив із доповіддю на Академічному вечорі, присвяченому роковинам смерті Івана Франка, у якій надзвичайно глибоко схарактеризував літературну творчість Каменяря і яка справила неабияке враження на присутніх (Даниленко, 1979а, с. 194–195).

За свою невтомну національно-культурну працю в товаристві «Просвіта» проф. С. Смаль-Стоцький був іменований його почесним членом. Окрім того, вчений був членом Головної української ради табору Фрайштадт (Даниленко, 1979б, с. 30).

З відновою роботи 30 травня 1917 р. австрійського парламенту С. Смаль-Стоцький як посол брав участь у його засіданнях, виступав за необхідність реформування імперії за національним принципом і надання найширших національних прав україн-

цям. Адже впродовж десятиліть національні питання в Австрії вже мусіли бути вирішені. «Коли державні мужі, не спосібні давати народам держави внутрішній мир, – наголошував учений на засіданні палати послів у червні 1917 р., – нехай оставлять се самим народам» (Промова, 1917, ч. 11).

У Відні 25 липня 1917 р. на засіданні новоперебраної бойової управи Українських січових стрільців (УСС), через з розходження в поглядах на подальше існування стрілецьтва та визначення його завдань, С. Смаль-Стоцького обрано її головою. Вже наступного дня на його пропозицію бойову управу перейменовано на Центральну управу (ЦУ) УСС.

Степан Смаль-Стоцький як голова Центральної управи на нараді 5–7 лютого 1918 р. представників ЦУ, Української Православної Церкви (УПЦ) і відпоручників усіх формацій УСС унаслідок гострих дебатів добився прийняття резолюції, у якій наголошувалося на значенні Легіону для українського народу як вияві його волі до державної самостійності. Цієї ідеї Легіон триматиметься до останку. Зазначено, що тоді політичним постулатом українців Австро-Угорщини повинно стати об'єднання всіх українських земель монархії в окрему державну одиницю. У випадку, коли б Легіон своїм існуванням або воєнними діями суперечив українським національним інтересам, ЦУ має право вирішити питання про його розпуск. Нарada висловила також солідарність з УСС Наддніпрянщини (Ріпецький, 1967, с. 428–431). Отже, визначивши чіткі орієнтири подальшого існування стрілецьтва, ЦУ не допустила прийняття передчасних і неважених рішень.

У відозві ЦУ С. Смаль-Стоцький наголосив на важливій ролі УСС і в національно-культурному свідомленні українського народу. Він акцентував: «Стрілецьтво, як рідне українське національне військо, повне національної свідомості і національних ідеалів, повинно ширити скрізь серед українського населення національну свідомість, знання історії, літератури, краю і людей, пісні і музики, пошановання і культ всього рідного, своїх національних пам'яток, своєї минувшини» (Ріпецький, 1967, с. 436). Для ведення такої роботи потрібно було використовувати бесіди, публічні читання, музично-співочі вистави, заснування просвітньо-культурних товариств і бібліотек.

Степан Смаль-Стоцький позитивно сприйняв гетьманський переворот у квітні 1918 р., сподіваючись на стабілізацію ситуації у Наддніпрянщині. Влітку 1918 р. він особисто познайомився з Павлом Скоропадським.

Степан Смаль-Стоцький став одним із перших 12 академіків-засновників ВУАН, яких затвердив гетьман Павло Скоропадський. На першому установчому засіданні історично-філологічного відділу академії 8 грудня 1918 р. його обрано секретарем відділу, а 16 грудня 1918 р. – членом її господарського правління. За ним закріплено кафедру історії української мови. Однак у жодному із засідань ВУАН учений не зміг взяти участі, перебуваючи в еміграції. Проте він уважно стежив за її виданнями й 1922 р. навіть опублікував у журналі «Славія» про неї критичну статтю, у якій гостро виступив проти більшовизації такої поважної наукової установи. У другій половині 1920-х років Степан Смаль-Стоцький через Михайла Грушевського налагодив наукові контакти з академією, опублікувавши декілька праць у журналі «Україна». Однак через посилення ідеологічного тиску на українських учених і репресії проти них в УРСР, незважаючи на те, що 1928 р. С. Смаль-Стоцького було перезатверджено у складі дійсних членів ВУАН, навіть отримав запрошення на сесію ради академії з питань прийняття 5-річного плану, його відносини з ВУАН припинилися (Добрянський, 2009, с. 280–281; Ми підємо).

У жовтні 1918 р. учений взяв участь у роботі Української конституанти в застудванні Української Народної Ради, підтримуючи ідею створення окремої держави з українських етнографічних земель Австро-Угорської монархії.

Листопадові події та проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) 1918 р. застали С. Смаль-Стоцького у Відні. Його призначено державним секретарем у справах освіти, проте він так і не виконував своїх обов'язків, перебуваючи у Відні, де очолив військове представництво ЗУНР. Тут він опублікував звернення до всіх українських вояків про створення української національної армії та умови вступу до її лав українців і чужинців (Добржанський, 2009, с. 281).

Керівництво ЗУНР 19 грудня 1918 р. призначило С. Смаль-Стоцького послом у Празі. Це призначення було дуже відповідальним – привернути новостворену в листопаді 1918 р. Чехо-Словацьку Республіку (ЧСР) на свій бік, оскільки ще не так давно між українськими та чеськими і словацькими послами в австрійському парламенті були певні розбіжності (Добржанський, Даниленко, 1995).

Дипломатична робота С. Смаль-Стоцького якраз припала на період підписання повоеенних мирних договорів, пов'язаних із політичним, національним і територіальним устроєм Європи, а також із згромадженням української еміграції у ЧСР. Очолював учений дипломатичну місію ЗУНР у Празі до 9 вересня 1921 р., передавши свої повноваження представникові УНР, а сам працював радником.

Степан Смаль-Стоцький розпочав працю в Українському вільному університеті у Празі 1921 р., був серед його фундаторів. Належав до складу вищого керівного органу – Академічного сенату. У 1921/1923 н. р. був деканом, а наступного – заступником декана філософського факультету, читав курс «Українська мова в сім'ї слов'янських мов». Деякий час очолював комісію з підготовки наукових збірників університету, Товариство для допомоги українських учених, які опинилися у складному матеріальному становищі.

Професор, займаючись викладацькою працею, ніколи не полишав роботи над проблемами українського мовознавства. У 1925 р. опублікував працю «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення» (у 1927 р. – 2-ге, доп. вид.), у якій продовжив розвінчання теорії праруської мови, вважаючи її штучною конструкцією О. Шахматова. Адже, на думку С. Смаль-Стоцького, «історія української, російської і білоруської мови ні одної нової, спеціальної, тільки їм спільної позначки спільного розвитку не виявляє» (Розвиток).

Свою позицію щодо вказаної проблеми вчений ще раз підтвердив у праці «Питання про східнослов'янську прамову», у якій наголосив: «Ніякої праруської мови ніколи не було, а всі живі слов'янські мови, між ними й українська, російська й білоруська, розвинулися прямо й безпосередньо з діалектів праслов'янської мови» (Смаль-Стоцький, 1937).

Вчений не став осторонь правописної полеміки, пов'язаної з розробкою нового правопису в підрадянській Україні, що планувався як єдиний для всіх українських земель. Окрім ґрунтового реферату, підготовленого для державної правописної комісії, він опублікував низку статей із цього питання у «Літературно-науковому віснику» й «Україні».

Найбільше часу та праці в еміграції С. Смаль-Стоцький присвятив дослідженню творчості Т. Шевченка, що вилилося в окрему книжку «Т. Шевченко. Інтерпретації», яку опублікував Український науковий інститут у Варшаві 1934 р. Шевченкіана С. Смаль-Стоцького надзвичайно різноманітно і детально вивчена. Очевидно, мав право Євген Маланюк наголосити: «Степан Смаль-Стоцький, найдетальніший дотепер коментатор Шевченка, де в чім просто Колумб» (Маланюк, 1942).



Вчений був одним з ініціаторів I Українського наукового з'їзду у Празі 1926 р., очолював філологічну секцію, брав жваву участь в обговоренні різних дискусійних питань. У 1931 р. С. Смаль-Стоцький обраний головою II Українського з'їзду, який відбувся у березні 1932 р. за участю понад 100 учених із різних міст Європи. На цьому представницькому форумі підбито підсумки 10-річної наукової роботи української еміграції, особливо в галузі українознавства (Добржанський, 2009, с. 285).

Чимало сил віддав професор товариству «Музей визвольної боротьби України», яке уконституювалося 25 травня 1925 р. у Празі. 8 квітня 1935 р. його обрано головою товариства замість проф. Івана Горбачевського через погіршення стану здоров'я останнього.

Степан Смаль-Стоцький повністю віддався роботі музею, вважаючи його не тільки самобутнім сховищем зібраних надзвичайно цінних і важливих для української історії експонатів і документів, а й центром українського життя у Празі, своєрідним українським Народним домом.

У 1937 р. різко погіршився стан С. Смаль-Стоцького, але він старався тримати руку на пульсі життя музею. 16 березня 1938 р. він підписав купчу на придбання будинку для нього, реалізувавши кошти, збір яких тривав понад 6 років, а також пожертвував для його потреб більшу частину своєї бібліотеки (близько 3 000 томів), інші документи та речі (Добржанський, 2009, с. 286).

Степан Смаль-Стоцький очолював колегію фундаторів Української могилянсько-мазепинської академії наук, розробив її статут, який закінчив у липні 1938 р. Учений був почесним членом НТШ, Музею визвольної боротьби України, різних товариств Буковини й Галичини, зокрема «Руської бесіди», «Української школи», «Союзу», «Запорожжя» у Чернівцях, «Просвіти» у Львові тощо.

У першій половині 1938 р. С. Смаль-Стоцький переніс дві складні операції на шлунку, проте стан його здоров'я не покращувався. Черговий приступ стався проти ночі на 8 серпня – його помістили в один із празьких санаторіїв, однак полегшення не було і 17 серпня 1938 р. у другій половині дня він помер.

Вченого поховали 20 вересня 1938 р. у тимчасовій гробниці на Ольшанському кладовищі у Празі. Однак син Роман мусів виконати передсмертне бажання батька – спочити біля дружини. Роман владнав усі формальності й у вересні 1938 р. чесько-польський кордон перетнув останній потяг, що складався лише з одного вагону із труною С. Смаль-Стоцького. 30 вересня 1938 р. відбувся похорон на Раковицькому цвинтарі у Кракові, де знайшов свій останній прихисток великий український учений-мовознавець і громадянин С. Смаль-Стоцький.

Всесвітньо відомий учений-мовознавець, історик української мови і літератури, академік першого складу Всеукраїнської академії наук, громадсько-політичний діяч С. Смаль-Стоцький упродовж усього життя боровся за рівноправне місце української мови серед інших слов'янських, доводив їхнє походження із праслов'янських, поборюючи теорію праруської мови російських учених. Він був провідником українського народу Буковини й Галичини, кермував його працею на всіх ділянках національного життя, підготовляючи до власної державності.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Багалій, Д. І. (гол. ред.). (1919). *Записки історично-філологічного відділу Української академії наук*, 1. Київ.

Граничка, Л. (Лука Луців). (1934). Степан Смаль-Стоцький і українська мова. 1859–1934. *Вістник*, 3. Львів.

Даниленко, К. (1979а). Драматичне т[овариств]во імени Івана Котляревського у таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк: Червона Калина, 175–197.

Даниленко, К. (1979б). Розвій суспільно-національної думки в таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк: Червона Калина, 13–31.

Даниленко, О., Добржанський, О. (2019). *Степан Смаль-Стоцький – учений і «реальний політик» (До 160-річчя з дня народження)*. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/169738/16-Danylenko.pdf?sequence=1>

Добржанський, О. (2009). Степан Смаль-Стоцький. *Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті*. Львів.

Добржанський, О. *Становлення та розвиток українського національного руху на Буковині у другій половині XIX – на початку XX ст.: динаміка, періодизація, регіональна специфіка*. [https://oa.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/121/2021/11/Oriens\\_aliter\\_1-2014035-048.pdf](https://oa.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/121/2021/11/Oriens_aliter_1-2014035-048.pdf)

Добржанський, О., Даниленко, В. (1994). Степан Смаль-Стоцький. Протистояння. *Буковинський журнал*, 3–4, 108–123.

Добржанський, О., Даниленко, В. (1995). Степан Смаль-Стоцький. Роки війни. *Буковинський журнал*, 1–2, 133–143.

Дубрівний, П. (1979а). Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк: Червона Калина.

Дубрівний, П. (1979б). Товариство «Січ» ім. гетьмана Петра Дорошенка в таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк: Червона Калина.

Жук, А. (1938). Зі споминів про проф[есора] С. Смаль-Стоцького. *Календар «Червоної Калини»*, 10. Львів.

Кисілевський, К. (ред.). (1960а). *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (Т. 172: Збірник філологічної секції на пошану сторіччя народин Степана Смаль-Стоцького). Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто.

Кисілевський, К. (1960б). Українознавчі праці акад. Степана Смаль-Стоцького. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. (Т. 172: Збірник філологічної секції на пошану сторіччя народин Степана Смаль-Стоцького). Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 28–72.

Лотоцький, О. (1934). Лист директора Українського наукового інституту до академіка С. Смаль-Стоцького з приводу 75-ліття його віку. *Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації*. Варшава.

Луців, Л. (1960). Спогади про академіка Степана Смаль-Стоцького (Прага в 1921–1926 роках). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. (Т. 172: Збірник філологічної секції на пошану сторіччя народин Степана Смаль-Стоцького). Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 19–27.

Маланюк, Є. (1942). Шлях до Шевченка. *Пробосм*, 3.

«Ми підемо у мандрівку століть з твого духа печаттю...» – Степан Смаль-Стоцький. *Наша парафія*. <https://parafia.org.ua/person/smal-stotskujj-stepan/>

Патер, І. (2000). *Союз визволення України: проблеми державності і соборності*. Львів.

- Промова С. Смаль-Стоцького. (1917). *Буковина*, 11.
- Ріпецький, С. (гол. ред.). (1967). *За волю України. Історичний збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви. 1914–1964*. Нью-Йорк: Видання Головної Управи Братства Українських Січових Стрільців.
- Сімович, В. (1934). Вступ. *Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації*. Варшава.
- Сімович, В. (1938, 15 вересня). Наукова діяльність академіка Смаль-Стоцького. *Діло*.
- Сімович, В. (1939). *С. Смаль-Стоцький як шкільний діяч і педагог. Історичний нарис*. Львів.
- Сімович, В. (1979). Початки національно-просвітньої праці серед полонених українців у таборі Фрайштадт. *Союз визволення України 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк.
- Сірополко, С. (1939, 17 серпня). Все життя – одній меті. *Діло*.
- Смаль-Стоцький, С. (1897). *Буковинська Русь. Культурно-історичний образок*. Чернівці.
- Смаль-Стоцький, С. (1913, 1 липня). «Характеристика літературної діяльності І. Франка». *Діло*.
- Смаль-Стоцький, С. (1913, 2 липня). «Характеристика літературної діяльності І. Франка». *Діло*.
- Розвиток:** Смаль-Стоцький, С. (1927). *Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. 2-ге вид. доп.* Прага. <https://zbruc.eu/node/14620>
- Смаль-Стоцький, С. (1934). *Т. Шевченко – співець самостійної України. Інтерпретації*. Варшава.
- Смаль-Стоцький, С. (1937). Питання про східнослов'янську правому. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. (Т. 155: Праці Філологічної секції). Львів.
- Передмова:** Смаль-Стоцький, С. *Передмова до видання «Синя книжечка» Вас[илия] Стефаника*. <https://zbruc.eu/node/35189>
- Смаль-Стоцький, Р. *Франко у Чернівцях*. <https://zbruc.eu/node/12849>
- Смаль-Стоцький Степан (1885–1918). <http://clg-phil.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/30deps/50modernukrlang/10history/40noted/020smalstots>
- Срібняк, І. (1999). *Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.)*. Київ.
- Черкаська, Г. (2020). *Степан Смаль-Стоцький*. <http://uahistory.com>
- Шоліна, Т. (2009). Науково-освітня та громадська діяльність Степана Смаль-Стоцького в еміграції (1914–1938). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 1*.
- Щурат, В. (1914, 25 лютого). Програмова книжка (Про «Граматiku української мови» С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера). *Діло*.

## REFERENS

- Bahalii, D. I. (Ed.). (1919). *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu Ukrainskoi akademii nauk, 1*. Kyiv (in Ukrainian).
- Hranychka, L. (Luka Lutsiv). (1934). Stepan Smal-Stotskyi i ukrainska mova. 1859–1934. *Vistnyk*, 3. Lviv (in Ukrainian).
- Danylenko, K. (1979a). Dramatychnе t[ovaryst]vo imeny Ivana Kotliarevskoho u tabori Fraishtadt. *Soiuz vyzvolennia Ukrainy 1914–1918. Viden*. Niu-York: Chervona Kalyna, 175–197 (in Ukrainian).

Danylenko, K. (1979b). Rozvii suspilno-natsionalnoi dumky v tabori Fraishtadt. *Soiuz vyzvolennia Ukrainy 1914–1918. Viden.* Niu-York: Chervona Kalyna, 13–31 (in Ukrainian).

Danylenko, O., & Dobrzhanskyi, O. (2019). *Stepan Smal-Stotskyi – uchenyi i «realnyi polityk» (Do 160-richchia z dnia narodzhennia)*. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/169738/16-Danylenko.pdf?sequence=1> (in Ukrainian).

Dobrzhanskyi, O. (2009). *Stepan Smal-Stotskyi. Zakhidnoukrainska Narodna Respublika. 1918–1923. Uriady. Postati.* Lviv (in Ukrainian).

Dobrzhanskyi, O. *Stanovlennia ta rozvytok ukrainskoho natsionalnogo rukhu na Bukovyni u druhii polovyni 19 – na pochatku 20 st.: dynamika, periodyzatsiia, rehionalna spetsyfika*. [https://oa.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/121/2021/11/Oriens\\_aliter\\_1-2014035-048.pdf](https://oa.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/121/2021/11/Oriens_aliter_1-2014035-048.pdf) (in Ukrainian).

Dobrzhanskyi, O., & Danylenko, V. (1994). *Stepan Smal-Stotskyi. Protystoiannia. Bukovynskyi zhurnal, 3–4*, 108–123 (in Ukrainian).

Dobrzhanskyi, O., Danylenko, V. (1995). *Stepan Smal-Stotskyi. Roky viiny. Bukovynskyi zhurnal, 1–2*, 133–143 (in Ukrainian).

Dubrivnyi, P. (1979a). *Kulturno-prosvitnia robota v tabori Fraishtadt. Soiuz vyzvolennia Ukrainy 1914–1918. Viden.* Niu-York: Chervona Kalyna (in Ukrainian).

Dubrivnyi, P. (1979b). *Tovarystvo «Sich» im. hetmana Petra Doroshenka v tabori Fraishtadt. Soiuz vyzvolennia Ukrainy 1914–1918. Viden.* Niu-York: Chervona Kalyna (in Ukrainian).

Zhuk, A. (1938). *Zi spomyniv pro prof[esora] S. Smal-Stotskoho. Kalendar «Chervonoi Kalyny», 10.* Lviv (in Ukrainian).

Kysilevskyi, K. (Ed.). (1960a). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka (T. 172: Zbirnyk filolohichnoi sektiis na poshanu storichchia narodyn Stepana Smal-Stotskoho)*. Niu-York; Paryzh; Sidnei; Toronto (in Ukrainian).

Kysilevskyi, K. (1960b). *Ukrainoznavchi pratsi akad. Stepana Smal-Stotskoho. Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka (T. 172: Zbirnyk filolohichnoi sektiis na poshanu storichchia narodyn Stepana Smal-Stotskoho)*. Niu-York; Paryzh; Sidnei; Toronto, 28–72 (in Ukrainian).

Lototskyi, O. (1934). *Lyst dyrektora Ukrainskoho naukovoho instytutu do akademika S. Smal-Stotskoho z pryvodu 75-littia yoho viku. Smal-Stotskyi S. T. Shevchenko. Interpretatsii.* Varshava (in Ukrainian).

Lutsiv, L. (1960). *Spoehady pro akademika Stepana Smal-Stotskoho (Praha v 1921–1926 rokakh). Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka (T. 172: Zbirnyk filolohichnoi sektiis na poshanu storichchia narodyn Stepana Smal-Stotskoho)*. Niu-York; Paryzh; Sidnei; Toronto, 19–27 (in Ukrainian).

Malaniuk, Ye. (1942). *Shliakh do Shevchenka. Proboiem, 3* (in Ukrainian).

«My pidemo u mandrivku stolit z tvoho dukha pechattiu...» – *Stepan Smal-Stotskyi. Nasha parafia*. <https://parafia.org.ua/person/smal-stotskyj-stepan/> (in Ukrainian).

Pater, I. (2000). *Soiuz vyzvolennia Ukrainy: problemy derzhavnosti i sobornosti.* Lviv (in Ukrainian).

Promova S. Smal-Stotskoho. (1917). *Bukovyna, 11* (in Ukrainian).

Ripetskyi, S. (Ed.). (1967). *Za voliu Ukrainy. Istorychnyi zbirnyk USS. V 50-littia zbroinoho vystupu Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv proty Moskvy. 1914–1964.* Niu-York: Vydannia Holovnoi Upravy Bratstva Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv (in Ukrainian).

Simovych, V. (1934). *Vstup. Smal-Stotskyi S. T. Shevchenko. Interpretatsii.* Varshava (in Ukrainian).

Simovych, V. (1938, Veresen 15). *Naukova diialnist akademika Smal-Stotskoho. Dilo* (in Ukrainian).

Simovych, V. (1939). *S. Smal-Stotskyi yak shkilnyi diiach i pedahoh. Istorychnyi narys*. Lviv (in Ukrainian).

Simovych, V. (1979). *Pochatky natsionalno-prosvitnoi pratsi sered polonenykh ukrainstiv u tabori Fraishtadt. Soiuz vyzvolennia Ukrainy 1914–1918. Viden*. Niu-York (in Ukrainian).

Siropolko, S. (1939, Serpen 17). *Vse zhyttia – odnii meti. Dilo* (in Ukrainian).

Smal-Stotskyi, S. (1897). *Bukovynska Rus. Kulturno-istorychnyi obrazok*. Chernivtsi (in Ukrainian).

Smal-Stotskyi, S. (1913, Lypen 1). «Kharakterystyka literaturnoi diialnosti I. Franka». *Dilo* (in Ukrainian).

Smal-Stotskyi, S. (1913, Lypen 2). «Kharakterystyka literaturnoi diialnosti I. Franka». *Dilo* (in Ukrainian).

Smal-Stotskyi, S. (1927). *Rozvytok pohliadiv pro simiu slovianskykh mov i yikh vzaimne sporidnennia. 2-he vyd. dop*. Praha. <https://zbruc.eu/node/14620> (in Ukrainian).

Smal-Stotskyi, S. (1934). *T. Shevchenko – spivets samostiinoi Ukrainy. Interpretatsii*. Varshava (in Ukrainian).

Smal-Stotskyi, S. (1937). *Pytannia pro skhidnosloviansku pramovu. Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka* (T. 155: Pratsi Filolohichnoi septsii). Lviv (in Ukrainian).

Smal-Stotskyi, R. *Franko u Chernivtsiakh*. <https://zbruc.eu/node/12849>

Smal-Stotskyi, S. *Peredmovna do vydannia «Synia knyzhechka» Vas[yli]a Stefanyka*. <https://zbruc.eu/node/35189> (in Ukrainian).

Smal-Stotskyi, S. *Franko u Chernivtsiakh*. <https://zbruc.eu/node/12849>.

Smal-Stotskyi Stepan (1885–1918). <http://clg-phil.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/30deps/50modernukrlang/10history/40noted/020smalstots> (in Ukrainian).

Sribniak, I. (1999). *Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1920 rr.)*. Kyiv (in Ukrainian).

Cherkaska, H. (2020). *Stepan Smal-Stotskyi*. <http://uahistory.com> (in Ukrainian).

Sholina, T. (2009). *Naukovo-osvitnia ta hromadska diialnist Stepana Smal-Stotskoho v emihratsii (1914–1938). Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii, 1* (in Ukrainian).

Shchurat, V. (1914, 25 liutoho). *Prohramova knyzhka (Pro «Hramatyku ukrainskoi movy» S. Smal-Stotskoho ta T. Hartnera)*. *Dilo* (in Ukrainian).

**Ivan PATER**

*Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History), Professor  
Chief Researcher at the Department of Contemporary History  
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>  
e-mail: [I.Pater@nas.gov.ua](mailto:I.Pater@nas.gov.ua)*

## **THE MAIN BASIS OF HIS ACTIVITY IS UKRAINIANISM (To the political beliefs of Stepan Smal-Stotsky)**

The foundations of the formation of Stepan Smal-Stotskyi's national beliefs are considered, in particular, his fascination with national ideas, his involvement in active work

in the field of Ukrainianism in his student years, his participation in political and educational activities, as well as his serious pursuit of scientific and teaching work. Emphasis is placed on his expertise in the pedagogical field, energetic cooperation in the social, political and cultural and educational life of Bukovyna. His great contribution to the development of schooling in the region, in significant economic support to the Bukovyna peasantry, was noted. The ambassador's Diet and parliamentary activity in defending the national and political interests of Ukrainians of Bukovyna, in particular in supporting and strengthening the national forces, unity, independence of the Ukrainian people, expanding democratic freedoms and the network of Ukrainian schools, free education in all educational institutions, was emphasized.

Emphasis is placed on the participation of S. Smal-Stotskyi in the creation of a political party, his journalistic and editorial work, his understanding of the Ukrainophiles movement, the outline of the tasks and theoretical foundations of the Ukrainophiles, and answers to the most pressing questions of the Ukrainian national movement. It has been asserted about his irreconcilable position towards Moscophiles, their harmfulness to the Ukrainian movement, his rejection of any possibility of class struggle for Ukrainians, opposing it to national liberation.

The scientific achievements of the professor are highlighted, in particular, regarding the introduction of phonetic spelling in Ukrainian educational institutions of Galicia and Bukovyna, regarding the study of the history of the native region, the publication of a number of socio-political works. Emphasis is placed on close ties with Ukrainian and foreign scientists, cultural and educational figures. Particular attention is paid to the great national awareness and cultural and educational work of S. Smal-Stotsky among the Ukrainian prisoners of war of the Russian army in the camps of Austria-Hungary and Germany during the First World War. His work during the ZUNR period, at the Ukrainian Free University, in the creation of the Museum of the Liberation Struggle of Ukraine, and his participation in the work of various Ukrainian public and cultural organizations in the 1930<sup>s</sup> are revealed.

**Keywords:** Stepan Smal-Stotskyi, Bukovyna, Ukrainian language, scientific work, cultural and educational activity, SVU (The Union for the Liberation of Ukraine).

**Микола КРУПАЧ**

*кандидат філологічних наук*

*доцент кафедри української літератури ім. акад. М. Возняка*

*Львівського національного університету ім. І. Франка*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0911-1693>*

*e-mail: [mukolakrupach@ukr.net](mailto:mukolakrupach@ukr.net)*

## **ЄВГЕН МАЛАНЮК І ЮРІЙ ДАРАГАН – ФАКТОЛОГІЧНЕ ПОДОЛАННЯ МІФУ ПРО «ПЕРШОГО» ТА «ДРУГОГО» ПОЕТІВ ЕМІГРАЦІЇ**

Розкрито варіанти інтерпретації генези тематики української еміграційної поезії 1920–1930 рр. Уперше комплексно проаналізовано основні праці сучасних українських науковців, які досліджували зазначену проблему. Стверджено, що більшість літературознавців пов'язують генезу тематики української еміграційної поезії міжвоєнного періоду з іменем Юрія Дарагана. Хоча, водночас, найвизначнішим поетом еміграції вважають Є. Маланюка. Виокремлено думку одного із сучасних дослідників, який звернув увагу на тенденцію до дещо спрощеного захвалювання доволі невеликої за обсягом творчості Ю. Дарагана, зокрема його збірки «Сагайдак».

Порівняльним методом та методом фактологічної верифікації доведено, що книжка «Сагайдак» насправді не була першою поетичною збіркою, надрукованою в еміграції. Відзначено, що сучасні дослідники, які називали Ю. Дарагана першим поетом «Празької школи», не наводили для такого твердження переконливих фактів. Натомість вони лише користувалися доволі суб'єктивними думками попередників, висловленими в ідеологічно доволі суперечливих статтях довоєнного періоду.

Встановлено, що виходу книжки «Сагайдак» передувала публікація збірки Є. Маланюка «Стилет і стилос». Також виявлено, що вихід книжки «Стилет і стилос» Є. Маланюка був зустрітий рецензіями та статтями окремих українських критиків як в Україні, так і закордоном. Натомість на збірку «Сагайдак» опублікував відгук лише Микита Шаповал, який належав із Юрієм Дараганом до однієї партії (соціалістів-революціонерів). Доведено, що твердження про Ю. Дарагана як начебто про першого поета еміграції, який зосібна вплинув і на ідейно-тематичне спрямування творчості Є. Маланюка, є всього лишень літературознавчим міфом. Насправді факти вказують, що саме Є. Маланюк був провідним письменником української еміграційної літератури міжвоєнного періоду ще на початках її формування.

**Ключові слова:** генеза тематики української еміграційної поезії 1920–1930-х років, збірка Є. Маланюка «Стилет і стилос», збірка Ю. Дарагана «Сагайдак», «Празька школа», «вісниківство».

Генеза української еміграційної літератури 1920–1930-х років, зосібна на Європейському континенті, й досі залишається малодослідженою. До того ж під час

її висвітлення з'явилася низка маніпулятивних тверджень і літературознавчих (чи радше літературо-не-знавчих) міфів, про що доводилося писати в окремому дослідженні (Крупач, 2013b, с. 305–322). Так, 1934 р. у «польському часопису **лівої** [тут і далі в цитатах усі виокремлення наші – М. К.] орієнтації “Signalny”» (Ільницький, 1990a, с. 116), який виходив у Львові, була опублікована стаття Богдана Ігоря Антонича «Поезія по цей бік барикади». У ній ще недавно студент Львівського університету стверджував, що Є. Маланюк став **«найвидатнішим»** поміж поетів-емігрантів «воєнного покоління». Та, на думку Б. І. Антонича, **«першим»** із них «виділився» Ю. Дараган, який 1926 р. «передчасно помер на туберкульоз». Однак начебто видана ним 1925 р. у Празі збірка **«Сагайдак»** уже «містить у собі всі елементи, які згодом розвиватиме решта поетів еміграції: яскравий історизм, варяги, дикий степ, сонячний Дажбог, настрої вигнанця» (Антонич, 1990, с. 116). Висловлюванню Б. І. Антонича про Ю. Дарагана судилося стати, так би мовити, «крилатим». Особливого поширення в середовищі літературознавців воно набуло після публікації 1990 р. україномовного перекладу статті «Поезія по цей бік барикади», який здійснив Микола Ільницький.

Проте, як вдалося документувати в окремій публікації, стаття «Поезія по цей бік барикади» була написана на замовлення та під тиском культурних діячів московської орієнтації, тому цілком може містити елементи маніпуляцій, зокрема й політичних (Крупач, 2014, с. 88–96). Також в іншому дослідженні (Крупач, 2013a, с. 133–141) було фактологічно доведено, що цитовані твердження молодого Б. І. Антонича про ідейно-тематичну першість збірки «Сагайдак» украй суб'єктивні й науково необґрунтовані, тому їх не варто вважати авторитетним джерелом під час висвітлення генези української еміграційної літератури 1920–1930-х років, зокрема як це одним із перших у сучасному літературознавстві зробив М. Ільницький.

Так, у статті «Поетичні школи в західноукраїнському літературному процесі 20–30-х років ХХ ст.» М. Ільницький (можливо, перебуваючи під впливом автора перекладеного огляду) припустив, що **«першим»** поетом Празької школи можна назвати Ю. Дарагана, оскільки саме в його творчості начебто «окреслилися всі основні мотиви, які згодом розвинули інші представники цієї групи» (Ільницький, 1990b, с. 165–166). Подібні твердження М. Ільницького знаходимо й у дослідженні «Західноукраїнська і еміграційна поезія 20–30-х років», де вчений уже безпосередньо покликається на цитований висновок Б. І. Антонича (Ільницький, 1992, с. 26), а також у монографії «Від “Молодої Музи” до “Празької школи”» (Ільницький, 1995, с. 201–202).

У М. Ільницького навіть є стаття із промовистою назвою «Юрій Дараган – **перший поет** “Празької школи”». У ній не здійснено порівняльно-хронологічного аналізу творчих здобутків поетів-емігрантів, а лише процитоване «крилате» висловлювання Б. І. Антонича, з яким погодився й автор дослідження (Ільницький, 2005, с. 412–413). Також й у статті «Гридень Дажбога» М. Ільницький зазначив, що «Сагайдак» Ю. Дарагана хоч і «маленька книжечка», але буцімто саме вона «поклала **початок** такому явищу нашої літератури, як “празька школа” української поезії». Для підтвердження висновку вчений залучив **«свідчення авторитетних митців того часу** про поезію» Ю. Дарагана. Першим він процитував «крилате» висловлювання Б. І. Антонича. А от друге «свідчення» начебто належить **Олегові Ольжичу** (Ільницький, 1999, с. 22–23). Взятє воно зі статті «Сучасна українська поезія», де автор, приступаючи до огляду творчості **«націоналістичної»** групи поетів, писав, що **«найперше** треба згадати



**Ю. Дарагана**». Далі він стверджував, що буцімто «історіософічні натяжки Дарагана повно розкрив **другий** поет-емігрант **Є. Маланюк**» (Ольжич, 2007, с. 198).

Протистояння між оцінкою творчості Ю. Дарагана та Є. Маланюка також відчутні й у антології «Поети Празької школи», яка має ще одну назву – «Срібні сурми» (так титулований і один із циклів у збірці «Сагайдак»). У ній М. Ільницький уже звично називає Ю. Дарагана «**першим** представником “Празької школи” української поезії». Правда, науковець уточнює, що коли поет помер, то «такої школи ще не існувало». Наприкінці «літературної сільвети» М. Ільницький власні висновки підкріплює цитуваннями вже наведених висловлювань зі статей Б. І. Антонича та начебто О. Ольжича (Ільницький, 2009, с. 121, 124–125). На твердження про значущу роль Ю. Дарагана у формуванні тематики «Празької школи», висловлені начебто О. Ольжичем і Б. І. Антоничем, покликаються й інші дослідники української еміграційної літератури. Так, знаходимо їх у книзі Юрія Коваліва «“Празька школа” на крутосхилах “філософії чину”» (Ковалів, 2001, с. 37).

Насправді ж авторство статті «Сучасна українська поезія» викликає в дослідників сумнів (Ольжич, 1994, с. 426). Наприклад, не погодився з ним Петро Іванишин (Іванишин, 1996, с. 164). І справді, прочитання статті в контексті літературно-критичних публікацій О. Ольжича засвідчує, що вона не могла належати його перу. Адже зміст окремих тверджень у ній суперечить ідейно-політичним поглядам О. Ольжича. Про це доводилося писати в таких дослідженнях, як «“Перший” та “другий” поети “Празької школи”: проблема автентичності “свідчень авторитетних митців”» (Крупач, 2015, с. 219–232), «Factological orientations of text authorization» (Крупач, 2020, с. 393–398), «“З лупою літературного детектива” (До проблеми ідентифікації утаємничених текстів)» (Крупач, 2021, с. 212–225) тощо.

Водночас існують й інші погляди щодо критичної оцінки творчості Ю. Дарагана. Володимир Базилевський у статті «Свята неправда поезії» зауважує, що в українському літературознавстві «намітилася **тенденція до спрощеного захвалювання** передчасно померлого поета». Насправді ж, «великим поетом» він «не став» чи, «можливо, не встиг стати» (Базилевський, 2012, с. 9). На жаль, автор статті власний висновок не проілюстрував окремими прикладами з літературознавчих досліджень. Та якщо спробувати методом фактологічної ретроспекції відшукати початкову точку «захвалювання» цього поета, то потрібно зазначити, що значною мірою саме Є. Маланюк спричинився до витворення, так би мовити, «культу» Ю. Дарагана, якого вважав «любим побратимом» (Маланюк, 1992, с. 37). Проте Маланюкова рецепція життєвого та творчого абрису Ю. Дарагана потребує окремого дослідження.

Мета ж цієї публікації – проілюструвати на прикладах зі сучасних літературознавчих досліджень зауважену В. Базилевським «тенденцію до спрощеного захвалювання» творчості Ю. Дарагана. А головне – з’ясувати, яка з надрукованих 1925 р. у Празі збірок – Ю. Дарагана чи Є. Маланюка – все ж таки побачила світ хронологічно першою. Відповідно провідним завданням стало порівняльним методом і методом фактологічної верифікації з’ясувати якомога точніші дати виходу обох збірок.

Отож, коли спробувати й далі простежити «тенденцію до спрощеного захвалювання» автора збірки «Сагайдак», то потрібно відзначити, що в одному зі шкільних підручників навіть наявне твердження, що Ю. Дараган – «**родоначальник**» усієї «Празької школи», бо буцімто «мав великий вплив на творчість її поетів саме

історіософськими мотивами» (Семенюк, Ткачук, Ковальчук, 2006, с. 172). На жаль, автор цього твердження, нав'язаного впливом Б. І. Антонича, навіть не цілком усвідомлює відмінність між такими термінологічними окресленнями, як історичний та історіософський.

Про неабияку роль творчості Юрія Дарагана в генезі української еміграційної літератури запевняє й Михайло Слабошпицький. У книзі «25 поетів української діаспори» він твердить, буцімто Ю. Дараган «став своєрідним **камертоном** Празької школи», його поезія «вирізняється» не лише «духовою силою, потужною енергетикою», а начебто «за нею – добра **поетична школа**». Михайло Слабошпицький навіть вважає доконаним «фактом», що «Дараганове слово повело за собою **всіх**», тобто визнає за поетом статус першості, або ж, так би мовити, «вождя». Утім зразу ж після презентації Ю. Дарагана у книзі М. Слабошпицький розміщує короткий огляд життя та творчості Є. Маланюка, який красномовно називає «Вождь». Також М. Слабошпицький вважає збірку «Сагайдак» начебто «**програмовою** для поетів Празької школи» (Слабошпицький, 2006, с. 52, 55–57, 72).

Та, наприклад, Микола Неврлий (Mikuláš Nevrlý) займає дещо іншу позицію. Зокрема, деякий час він твердив нібито «одним із перших пражан, що, заглиблюючись в українську давнину, оспівував її “половецький степ”, княжі дружини, “бронзу і метал”», був Ю. Дараган, який, правда, «**разом з Є. Маланюком і Л. Мосендзом став родоначальником празької поетичної школи**». Однак далі, як і Б. І. Антонич, учений переконував, що «**найвизначнішим поетом** цієї школи» є все ж таки Є. Маланюк (Неврлий, 1995, с. 5). Та згодом, уже в іншій статті, М. Неврлий уточнив, що «**програмовою** для цих поетів була перша збірка **Є. Маланюка “Стилет і стилос”**», а її автора вчений-славіст назвав «**лідером**» усієї «празької поетичної школи». Хоча тут же додав, що «одним із перших у ній був» Ю. Дараган. І «саме він, а з ним майже рівночасно Є. Маланюк і Л. Мосендз, був **родоначальником** цієї школи» (Неврлий, 2009, с. 207).

Водночас, у статті, присвяченій О. Ольжичеві – одному з лідерів українських націоналістів, М. Неврлий уже не згадує не тільки про тріумвірат «родоначальників», а й про «празьку поетичну школу» загалом. Натомість пише лише про «поетів нової світоглядкової формації – **націоналістів**», які «найчастіше друкувалися у львівському “Віснику” (1933–1939) Д. Донцова». Тепер М. Неврлий твердить, що «**програмовою**» і «для цих поетів була перша збірка **Є. Маланюка “Стилет і стилос”**». Учений майже дослівно повторює щодо «**вісниківців**» те, що недавно писав і про поетів «**Празької школи**». Далі М. Неврлий знову переказує попередні висловлювання про збірку «Стилет і стилос», додаючи й уже дещо оновлену й більш науково обґрунтовану характеристику саме одноосібної значущості Є. Маланюка, зокрема його першої книжки: «Символіка назви цієї **майже епохальної збірки все істотно визначила**: стилет – зброя в руках воїна, стилос – перо літописця. Меч вчорашнього вояка УНР (1917–1921) – по програній війні з більшовицькою Москвою – поет змінив на перо борця за волю України. Сила художнього вислову стала не тільки поетові, але й **усьому його поколінню найміцнішою ідейною збробою. Маланюк стає лідером** цього покоління. Після цієї першої збірки його **слава гримить не тільки в діаспорі, але й у Галичині, Буковині й на Закарпатті**. Луною озвалась вона й у тогочасній **радянській Україні**. **Подєбради**, де кілька років перед тим розгорілось літературне життя та де 1925 р. зав'язалась Легія українських націоналістів, стають **першою куз-**

нею нової хвилі української літератури. Подебради відвідують молоді літературні сили з Праги» (Неврлий, 2008, с. 395–396).

Однак і така доволі об'єктивна візія генези української еміграційної літератури потребує уточнення. Так, учений не згадує, що до Подебрад воїни Армії Української Народної Республіки (УНР) активне літературне життя розпочали в таборах інтернованих на території Польщі, зокрема в **Каліші**. Там ще навесні 1922 р. було утворене **літературно-артистичне товариство «Веселка»**, яке видавало й однойменний журнал. Передусім саме до цього мистецького об'єднання належав не тільки Є. Маланюк, а й Ю. Дараган, про якого, звичайно, відсутня згадка в когорті «вісниківців», що й запропонував М. Неврлий. Адже поет помер 1926 р., тому аж ніяк не міг друкувати власні твори в журналі «Вісник», який почав виходити 1933 р.

Та один вірш Юрія Дарагана під назвою «Акварель» 1924 р. був опублікований ще в «Літературно-науковому віснику» (ЛНВ), редактором якого був Дмитро Донцов (Дараган, 1924, с. 108). Утім, як вдалося з'ясувати, це – всього лише передрук вірша «Як луна загубленого раю...», що складається із двох катренів. Уперше він опублікований 1923 р. у чернівецькому журналі «Промінь» (Дараган, 1923, с. 91), а згодом під такою ж назвою увійшов до збірки «Сагайдак». Тож, очевидно, редактор самочинно дав йому назву «Акварель» та з помилками опублікував у ЛНВ. Цілком можливо, що й без згоди автора. До такого припущення спонукає і рукопис рецензії Юрія Дарагана, який віднайшов в архіві Леонід Куценко, на поетичну збірку Миколи Оверковича (Битинського) «В гromі і бурі», що, між іншим, побачила світ ще 1923 р. у Каліші. Зокрема, Юрій Дараган у рецензії цитує нещодавно надрукований у ЛНВ вірш Олєся Бабія «Весна» та запитує в читачів: «Ну скажіть, будь ласка, де б Ви могли ще відшукати такі заяложені образи і більш трафаретні теми?...». Наведене зауваження, яке Л. Куценко вважає «справедливим» (Дараган, 2004, с. 18–19), ілюструє доволі скептичне ставлення Ю. Дарагана до редакторської об'єктивності Д. Донцова, який нещодавно критично оцінював поезію, зокрема опубліковану на сторінках таборового журналу «Веселка». Отож сумнівно, що після цього Ю. Дараган одразу ж пробував би надсилати до ЛНВ власний вірш та ще й попередньо опублікований в іншому журналі.

Та попри те, книжка «Сагайдак» була повністю передрукована у збірнику «Лицарі духу (Українські письменники-націоналісти – “вісниківці”»». У «Передньому слові...» до неї Олег Баган твердить, що нібито Юрій Дараган «творив **перші кроки**» української емігрантської літератури 1920–1930-х років і саме йому «належить **творчий заспів** до потужної течії **неоромантизму**». Також у Ю. Дарагана начебто «ми знаходимо всі ті мотиви, настрої, символи, поетичні стилі, що розроблялися в нашій поезії по обидва боки кордону розшматованої вітчизни: київськими неокласиками і неоромантиками-“вісниківцями”». А ще «своєю романтикою степу, його “печензькими” символами» Ю. Дараган «ніби проторує шляхи для поетичного натхнення Є. Маланюка» (Баган, Гузар, Червак, 1996, с. 129–130).

Передусім незрозуміло, як Ю. Дараган, який виростав у Тифлісі та Петербурзі, вплинув на формування художніх візій малої батьківщини Є. Маланюка – уже потомственного степовика? Теж не зовсім зрозуміло, про який неоромантизм згадує О. Баган. Загалом дослідники сходяться на думці, що він виник в українській літературі начебто ще на початку ХХ ст. і вже наявний у творчості, наприклад, Лєсі Українки, яка називала його новоромантизмом. Тож незрозуміло, як поезія Ю. Дарагана

1922–1925 рр. могла стати **«творчим заспівом»** течії, яка вже існувала в українській літературі близько двох десятків років.

Фактологічно непереконливим є й запевнення, що Ю. Дараган мав неабиякий вплив на «київських неокласиків». Так, Микола Зеров, якого вважають лідером «київських неокласиків», 1925 р. написав рецензію саме на збірку Євгена Маланюка, а не Юрія Дарагана. У ній він продемонстрував доволі кваліфіковану обізнаність з українською еміграційною літературою першої половини 1920-х років. Згадав каліських таборових літераторів, їхній журнал «Веселка» й альманах «Озимина». Не підлягає сумніву й обізнаність М. Зерова з іншими періодичними виданнями емігрантів, зокрема і празьким журналом «Нова Україна». А вже наприкінці рецензії він звернув увагу на «мовні риси» поезії Є. Маланюка, вважаючи їх «спільними з усіма українськими поетами еміграції». Отож поет-критик явно мав бути ознайомлений і з творчістю Ю. Дарагана, який переважно друкував свої твори на шпальтах журналів «Веселка» та «Нова Україна», а потім із них й уклав збірку «Сагайдак». Та попри те, М. Зеров навіть не згадав його, а в рецензії цілком однозначно запевнив: «Євг. Маланюк – безперечно, **найталановитіший** з молодих поетів української еміграції» (Зеров, 1925, с. 132–133).

Так, «пальму» поетичної першості з-поміж українських емігрантів авторитетний критик віддав саме Є. Маланюкові, пояснивши навіть чому. На думку М. Зерова, **«радянська дійсність»** (а насправді московська окупаційна система) «має в Маланюкові **великого ворога**», бо «поет відчуває в собі кров тих, “чия упевнена рука зміцнила сивого **Мазепу**”», та «тих, хто в урагані майбутніх подій скинуть **ярмо Москви** і **«московський лапоть»** не пустять на “паркети **українських сал**”». Також М. Зеров протиставив Є. Маланюка й т. зв. «радянським» письменникам, твердячи: «“Жовте сонце **Азії**” і “жорстокі кроки **орд**”, “непроглядні хащі” і дикі **“печеніги”**». В **азіатський** ренесанс Маланюк не вірить, і тому нього ці “жорсткі кроки” не початок нового дня, нової славної доби, а **національна катастрофа, Калка: староруське** військо розбито, і на грудях **князів** бенкетує татарва» (Зеров, 1925, с. 132).

Тож, М. Зеров прочитав у творах Є. Маланюка не просто згадки про **«печенігів»**, **Київську Русь** чи **Івана Мазепу**, які, на думку деяких критиків, є новаторськими темами начебто саме у спадщині Ю. Дарагана, передусім М. Зеров відзначив **національно-державницьке** спрямування творчості Є. Маланюка та **протиставив її окупаційно-лівій ідеології Кремля**, яку, на жаль, тоді почали підтримувати (принаймні, як, наприклад, М. Зеров, формально) чимало українських письменників. Хоча деякі науковці й досі не звертають уваги на доволі об’єктивну оцінку ранньої творчості Є. Маланюка, публічно озвучену М. Зеровим ще в середині 1925 р.

Водночас, коли М. Ільницький вважає Ю. Дарагана «першим поетом» саме «Празької школи», то О. Баган його першість пов’язує з «вісниківством». У передмові до збірника «Гридень Дажбога» критик намагається довести «першість» («піонерство») Ю. Дарагана у «вісниківському неоромантизмі» (чи «літературному вісниківстві») навіть через доволі тенденційне порівнювання його творчості з Маланюковою, зокрема на стилістичному рівні. Мовляв, хронологічно перша збірка Є. Маланюка «Гербарій» була написана в дусі «стильового символізму». І вже потім поет (услід за Ю. Дараганом) «включився в стилістику неоромантизму» (Дараган, 2022, с. 16). Таке твердження, звичайно, хибне, бо на початку 1922 р., коли Ю. Дараган не написав ще жодного україномовного вірша, Є. Маланюк, захоплюючись боротьбою ірландських націоналістів, уже публічно закликав українців до **«високого ідеалізму та на-**

**ціонального романтизму»**, про що доводилося писати в окремій публікації (Крупач, 2018, с. 18–25). Звичайно, у візії Є. Маланюка «національний романтизм» – поняття не тільки літературно-мистецького спрямування, а передусім ідейно-державницького. Та й загалом його смислове наповнення набагато ширше за доволі доктринерський, принаймні в окресленні О. Багана, «вісниківський неоромантизм». Врешті найцінніші для читача тематика й ідейно-політичне спрямування доволі художньо довершених текстів Є. Маланюка, які в період чужоземної окупації виконували функції передусім **національно-державницького єднання українців у всьому світі**.

Також відчутно, що О. Баган намагається всіляко пов'язати життєвий та творчий шляхи Ю. Дарагана з націоналістичною доктриною Д. Донцова, яка, між іншим, була публічно сформульована вже після смерті поета. На початку книжки «Гридень Дажбога» навіть поміщений на всю сторінку портрет не Ю. Дарагана, чиї твори там опубліковані, а чомусь «високоповажного редактора» Д. Донцова. Проте потрібно зазначити, що в останні роки життя Ю. Дараган насправді був досить активним соціалістом-революціонером, зокрема сподвижником М. Шаповала, політичну позицію якого в 1920-х роках критикував саме Д. Донцов. Отож у Празі Ю. Дараган читав не націоналістичну, а саме «величезну соціалістичну літературу, щоб перетворити думки в поезію і цим запалити маси» (Шаповал, 1926а, с. 36). Про це також свідчить і його вірш «Вперед!», опублікований 1924 р. у празькому збірнику «Голос соціаліста». У ньому Ю. Дараган, який за часів російської імперії належав до дворянського роду, доволі політично награно твердив, що буцімто він «Хмільний від праці і пригноблений,/ Не розгинав спини», а також порівнював себе з «важким піяком», закликаючи, як і більшовики, битися з «паном-упирем» (Дараган, 1924, с. 30). Натомість Є. Маланюк 1925 р. брав активну участь у творенні Легії українських націоналістів (ЛУН). Проте в аносованому на початку збірника «Гридень Дажбога» порядку видань книжкової серії «О(а)нтологія вісниківства» Є. Маланюк опинився чомусь аж на п'ятому місці!

Де в чому «консенсусне» твердження щодо творчої значущості Юрія Дарагана та Свгена Маланюка знаходимо у Віри Просалової. Вона також запевняє, що начебто «єдиною збіркою Ю. Дараган визначив тематичне коло поезії Празької поетичної школи», тобто виокремив «коло інваріантних мотивів». Однак, на думку дослідниці, у середовищі письменників-емігрантів саме Є. Маланюк визначив «**ідеологічне** підґрунтя творчого процесу», адже, «настроївши свою музу на хвилю служіння нації», він «уже назвою своєї першої збірки (за часом впорядкування другої) “Стилет і стилос” окреслював функції поетичного слова: стилоса, що силою свого впливу, акумульованої в ньому енергії, був би стилетом» (Просалова, 2008, с. 5).

В об'єктивному трактуванні генези української еміграційної літератури 1920–1930-х років виникає чимало труднощів, передусім пов'язаних із нестачею достовірної інформації про життя та творчість багатьох тамтешніх письменників. Однак на шляху безстороннього висвітлення проблеми стають і суб'єктивні чинники, які можуть бути складниками й політичних, та навіть особистісних маніпуляцій безпосередніх учасників чи професійних обсерваторів літературно-мистецького життя. Так, залучені сучасними дослідниками «свідчення **авторитетних** митців того часу» про поезію Ю. Дарагана після навіть часткового аналізу історій публікацій і змістових наповнень оглядів, звідки вони були цитовані, втрачають будь-яку довіру й вагомість. Проте оголошена у статтях «Поезія по цей бік барикади» та «Сучасна українська поезія» суб'єктивна «боротьба» за лідерство серед поетів-емігрантів уже розкрутила

велетенський літературно-критичний «маховик», який ще довго провокуватиме різні наукові дискусії. Часто вже навіть не покликаючись на будь-які джерела, багато сучасних учених апріорі не тільки твердять, що українська еміграційна поезія розпочалася саме із «Празької школи», а й беззастережно переконують у «першості» в ній саме Ю. Дарагана.

Так, наприклад, Ігор Качуровський переконує, що саме «лірика» Юрія Дарагана «цікава для нас тим, що в ній, мов у **зернятці**, заховані основні риси української поезії Празької школи». До неї, на думку дослідника, належали не тільки такі «**визначні** поети», як Олег Ольжич, Євген Маланюк, Олена Теліга, Олекса Стефанович, а й «шерега рядових», зокрема Леонід Мосендз, Микола Чирський, Максим Грива, Оксана Лятуринська й ін. Саме вони начебто і «створять не **вершину**, а саме **тіло** літератури» (Качуровський, 2002, с. 355–356). На жаль, таке й подібні лаштування поетів української еміграції 1920–1930-х років у «шерегу» та нічим необґрунтована роздача їм «літературознавчими генералами» ерархічних відзнак першості вкрай односторонньо та заздалегідь суб'єктивні. Тож неможливо збагнути, чому в цій «шерезі» О. Ольжич потіснив на задній план Є. Маланюка, а О. Стефанович опинився після О. Теліги. Не цілком зрозуміло, і за якими показниками вибудована «шерега» рядовиків та для чого взагалі потрібно було «вишиковувати» письменників за не цілком зрозумілим ранжиrom.

Ще задовго до виходу статті Ігоря Качуровського спроби шерегувати поетів-емігрантів начебто намагався розвінчувати Богдан Бойчук, який стверджував: «Десятками років в уяві читачів плекався та зберігався досить дивний збірний портрет Празької групи: поети в тому портреті стояли в штивих позах (тобто серйозно ставилися до свого покликання), всі вони мали один вираз обличчя (тобто спільну творчу настанову), всі вони мали могутні геройські рамена (тобто поставу служити ідеалам нації), всі були звернені в одному напрямі (створити до вимог “добри”), у всіх були відкриті роти (були трибунами політичних ідей) і т. д., і т. д.». Цей «збірний портрет» Б. Бойчук вважав «нецікавим і недійсним» та навіть переконував, нібито «щонайдивніше, його допомагали творити самі поети Празької групи», а «головне» – Є. Маланюк (Бойчук, 1980, с. 64). Звичайно, коли щось і «дивує» в цьому колективному образі українських поетів-емігрантів 1920–1930-х років, то це іронічний цинізм автора. Його Леонід Куценко назвав ще «жовчю», зокрема коментуючи суб'єктивний «портрет Є. Маланюка без сяйва бронзи», який подав Богдан Бойчук (Куценко, 2002, с. 150).

У статті «Празька поетична школа», окреслюючи її «стале ядро», Володимир Моренець також переконує, що «**першим** у цій **шерезі** стоїть саме Юрій Дараган. Учений твердить, що перші вірші Ю. Дараган опублікував у журналі «Веселка», а його збірка «Сагайдак» начебто 1925 р. «**започаткувала** низку видань празької школи і, за **загальним** визнанням, чинила відчутний вплив на творчість **всіх** інших», зокрема О. Ольжича й О. Лятуринської (Моренець, 1999, с. 295). Однак, чи в такому випадку потрібно розпочинати генезу української еміграційної літератури саме з «Празької школи», адже В. Моренець зазначив, що Ю. Дараган перед Прагою почав друкувати свої твори в журналі «Веселка», який виходив у польському Каліші? Отож, можливо, варто спочатку говорити про «**Каліську школу**»?

Та попри те, звідки взялося переконання, що саме збірка «Сагайдак» «**започаткувала** низку видань празької школи»? Найімовірніше, воно зродилося (безпосередньо чи опосередковано) із тверджень, наявних передусім в оглядах «Поезія по цей

бік барикади» Б. І. Антонича та «Сучасна українська поезія» невідомого автора. Саме в цих публікаціях, не обґрунтувавши власні висновки серйозними фактологічними доказами, автори запевняють у «першості» Ю. Дарагана в якомусь цілком незрозумілому «творчому» забігу молодих поетів-емігрантів.

Так у ще одному шкільному підручнику також знаходимо «крилатий» вислів про Ю. Дарагана зі статті Б. І. Антонича. Однак йому передують такі твердження автора: **«Першими ластівками на небосхилі “празької школи” були збірки Галі Мазуренко “Акварелі” та Ю. Дарагана “Сагайдак”.** Якщо книжечка Галі Мазуренко, позначена безпосереднією переживань, не вплинула на творчість “пражан”, то **дебют Ю. Дарагана сприймався їхнім заспівом»** (Мовчан та ін., 1998, с. 32).

Тут важливо уточнити, що збірка «Акварелі» насправді була надрукована у Празі 1926 р. (Мазуренко, 1926). Проте до списку «перших ластівок» чомусь не потрапила, наприклад, збірка «Стилет і стилос» Є. Маланюка, яка побачила світ саме 1925 р. Врешті не потрібно забувати і про поетичну книжку «Гербарій», до якої увійшли вірші Є. Маланюка 1920–1924 рр. Вона опублікована 1926 р. Однак уже наприкінці 1924 р. була готова до друку, тому хронологічно саме її потрібно вважати не тільки першою збіркою поета, але, так би мовити, і «першою ластівкою на небосхилі “празької школи”».

З цього приводу Леонід Череватенко свого часу вступив у полеміку з Тарасом Салигою, який у статті «Міццю духа» твердив, що «основна домінанта», на якій була заснована «празька група поетів», «базується» саме на творчості Юрія Дарагана. Власне переконання вчений аргументував заклик «дивитись на суть цього групування через **хронологічну призму**». Мовляв, як і Ю. Дараган, 1925 р. «лише Ю. Липа видав свою першу збірку “Світлість”». А начебто «решта авторів приходили до читача вже по смерті Ю. Дарагана» (Салига, 1990, с. 6). Не згідний із таким твердженням Л. Череватенко у статті, присвяченій Ю. Дарагану, писав: «Поступово та невідворотно складається збірка віршів “Сагайдак”, видана у Празі 1925 р. Її поява була без перебільшення подією не лише літературною. І все-таки, правди ради, **не треба сприймати події якимись іншими, аніж вони були в реальності**». Тож далі дослідник дорікнув Т. Салізі: «Перераховуючи поетів-“пражан”, що всі начебто видали книжки “після”, автор статті чомусь оминає “Стилет і стилос” Євгена Маланюка. Ця збірка вийшла у Подєбрадах того ж таки 1925 р. – та ще й затрималась у видавництві на цілих два роки. Отже, з **категоричними висновками годиться бути обережнішими**» (Череватенко, 1991, с. 74).

Загалом погоджуючись із твердженням Л. Череватенка, все ж вартувало б уточнити: чия ж із збірок українських поетів-воїнів таки була надрукована 1925 р. у Празі першою – Є. Маланюка чи Ю. Дарагана? Адже, як було вже описано, суть творчості поетів-емігрантів міжвоєнного періоду саме «через **хронологічну призму**» розглядає не тільки Т. Салига, а й чимало інших літературознавців. Складається враження, що всі вони переконані, буцімто саме поетична книжка «Сагайдак» Ю. Дарагана була опублікована хронологічно першою, тому й мала вплив, зокрема, на творчість Є. Маланюка.

Проте під час пошукової роботи вдалося з’ясувати, що все ж таки книжка «Стилет і стилос» Є. Маланюка передувала виходу збірки «Сагайдак» Ю. Дарагана. Так, у листі до Д. Донцова, написаному **15 квітня 1925 р.**, Є. Маланюк зазначав: «Ви вже, певно, **одержали “Стилет і стилос”**» (Сварник, 1999, с. 275). Попередній лист до головного редактора ЛНВ датований 7 березням 1925 р. У ньому ще немає

згадки про вихід збірки. Однак **11 березня** 1955 р. «Літературно-мистецький клуб у Нью-Йорку відзначив **30-річчя першої збірки**» Є. Маланюка, а також вихід у світ його книжки «Поезії» (Гординський, 1955, с. 64). Отож дата святкувань, у якій особисто взяв участь Є. Маланюк, була вибрана не випадково, бо якраз у **березні** (або ж щонайпізніше на початку квітня) 1925 р. збірка «Стилет і стилос» побачила світ масовим накладом.

Того ж таки 1925 р. у спарених числах (за **червень–липень**) журналів «Життя і революція» та «Нова Україна» з'явилися перші рецензії на збірку «Стилет і стилос», які написали відповідно в Києві Микола Зеров та у Празі Михайло Мухин. Невдовзі відгуки на книжку Євгена Маланюка опублікував у ЛНВ Олесь Бабій, а у «Студентському віснику» – Меріям (Григор Лужицький). Із приводу виходу збірки з'явилися й окремі статті, зокрема «Книга залізної доби» Спиридона Довгала в «Нашій бесіді» (Варшава) та «Поезії Євгена Маланюка» Онуфрія Іваха, опублікована в «Канадійському фармені» (Вінніпег) **17 червня 1925 р.** (Маланюк, 06.02.1933, арк. 3). Також у листі до Євгена Чикаленка, датованому **5 серпням 1925 р.**, Сергій Єфремов повідомив з окупованої росіянами України, що «Маланюкової книжки» начебто «не одержав» (Чикаленко, Єфремов, 2010, с. 273). Зрозуміло, що надісланою йому із Праги до того часу могла бути тільки збірка «Стилет і стилос».

Водночас М. Мухин, якого можна вважати літописцем літературного життя української еміграції 1920–1930-х років у Празі, у рецензії, що реально до читача мала дійти орієнтовно в **серпні** 1925 р., зазначив: «**“Стилет і стилос” – перший і, тимчасом, єдиний дарунок української еміграції – українській літературі**» (Мухин, 1925, с. 72)<sup>1</sup>. Тож М. Мухин зафіксував факт, що принаймні до серпня 1925 р. у Празі з-поміж поетичних книжок побачила світ лише Маланюкова, а відповідно збірка «Сагайдак» Ю. Дарагана тоді ще не була надрукована.

Натомість, як повідомляв М. Шаповал, **весною 1925 р.**, коли збірка Є. Маланюка «Стилет і стилос» уже побачила світ, на загальних зборах у Празі лише відбувалися дибати «на тему: чи друкувати взагалі поезії» в Українському громадському видавничому фонді (УГВФ). І лише після того, як було прийняте позитивне рішення, тут мали надрукувати збірку Ю. Дарагана «Сагайдак». Також, пригадуючи останню зустріч з уже смертельно хворим поетом, яка відбулася **10 березня** наступного (1926) року, М. Шаповал розповів, що Ю. Дарагана передусім цікавило, «як **здається** “Сагайдак” – його збірка, що **вийшла за кілька місяців перед тим**» (Шаповал, 1926а, с. 34, 37). Не цілком зрозуміло, у якому значенні М. Шаповал ужив лексему «здається» щодо збірки Ю. Дарагана? Зосібна серед видавців розповсюджені такі термінологічні поняття, як «здано на складання» й «підписано до друку». Та М. Шаповал запевнив, що збірка «Сагайдак» начебто вже побачила світ за декілька місяців до їхньої розмови. Отже, який конкретно відтинок часу М. Шаповал вклав у словосполучення «кілька місяців»? Якщо шість, то він мав би сказати, що збірка побачила світ «пів року тому», коли – п'ять, то вартувало б говорити: «десь із пів року перед тим». Тож «кілька місяців» – це, найочевидніше, від двох до чотирьох. Так, збірка «Сагайдак» мала б дійти до читача щонайраніше десь у **листопаді 1925 р.**, тобто **наприкінці осені**.

<sup>1</sup> Згідно з інформацією, наявною на титулі, повний бібліографічний опис збірки мав бути таким: Дараган Юрій. Сагайдак. Вірші. Книга перша. 1922–1924 р[р]. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. 64 с. Правда, на окремій сторінці звороту титулу також поодиноким зазначено: «Фундація імені Гр. Чупринки. Ч. 2». Отож до видання книжки причетна й інша організація.



Підтвердження такого припущення начебто знаходимо й у біографічному нарисі Л. Куценка, який він написав на підставі матеріалів з архіву Ю. Дарагана. Зосібна там процитована листівка Валерії О'Коннор-Вілінської від **11 листопада 1925 р.** У ній письменниця дякувала Ю. Дараганові за подаровану їй книжку «Сагайдак». Далі Л. Куценко навів і згадку про вихід у світ поетичної книжки Ю. Дарагана, яка з'явилася у грудневому числі празького журналу «Студентський вісник». У ній, між іншим, Ю. Дараган був названий «однією із найкращих поетичних сил на еміграції», але не, так би мовити, провідною. Також у нарисі подана й записка від **19 лютого 1926 р.**, де М. Шаповал повідомляв Ю. Дарагана, що надсилає йому верстку статті «Під білими парусами», яку фактично можна вважати і **єдиною** спробою рецензії на книжку «Сагайдак» (Дараган, 2004, с. 35–36).

Маємо й інші свідчення щодо історії публікації збірки «Сагайдак», які залишив Михайло Мухин, що, як припускає Надія Миронець, «очевидно редагував» поезії Юрія Дарагана, «бо в його листах до поета зустрічаються запитання щодо правильності написання деяких слів у його віршах» (Миронець, 2003, с. 138). Зокрема, Михайло Мухин повідомив, що лише «**восени**» 1925 р. «вмираючий від сухот» Юрій Дараган звернувся до нього листовно, щоби він «відвідав» Василя Сімовича та прохав його пришвидшити написання рецензії на «Сагайдак», без якої УГВФ не брав збірки до друку. Однак і після відвідин М. Мухина В. Сімович не поспішав із написанням рецензії на поетичну книжку свого студента, виправдовуючись професійною зайнятістю: «Я маю безліч праці як ректор. Для студентів складаю граматику й вибір староболгарських текстів. Окрім цього, працюю над редакцією Марксового “Капітала”. Де ж при таких умовах мені знайти час для рецензії на “Сагайдак”?» – начебто бідкався професор. Водночас до цього повідомлення М. Мухин подав і «примітку автора»: «На початку **осени** наступного року Дараганові на смертному ліжку пощастило нарешті передивитися авторську коректуру “Сагайдака” у шпальтах, сама ж **збірка вийшла по його смерті**» (Гридень, 1977, с. 276–278).

У цьому інформуванні наявна безумовна помилка, яка могла закрастися й під час передруку спогадів М. Мухина. «На початку **осени** наступного року», тобто **1926 р.**, Ю. Дарагана серед живих уже не було. Отож переглянути «авторську коректуру» збірки він мав би хіба на початку **весни**<sup>2</sup>. Чи навіть точніше – десь у першій половині березня 1926 р., бо вже 17 числа цього ж місяця поет відійшов у вічність.

У підсумку різні інформативні джерела фіксують начебто дещо розбіжну хронологію виходу збірки «Сагайдак». Звичайно, дослідникові інколи важко вирішити подібну колізію без додаткових фактологічних свідчень чи архівних документів, які загалом можуть уже й не існувати. Однак, якщо справді збірка «Сагайдак» вийшла у світ «**за кілька місяців перед**» останньою зустріччю М. Шаповала з Ю. Дараганом, тобто на початку листопада 1925 р., то незрозуміло, чому він так довго писав на неї відгук, адже знав про смертельну недугу поета.

Ще більше дивує жанрова загадковість публікації М. Шаповала, іменованої – «Під білим парусом (“Сагайдак” Юрія Дарагана)». За назвою та змістом її потрібно сприймати як **рецензію**. Та наприкінці тексту автор раптом заявив, що не хоче писати про «хиби» збірки, бо «це діло рецензентів», а він «тільки читач» (Шаповал, 1926b,

<sup>2</sup> Можливо, у рукописі не чітко була написала літера «в», яку сплутали з «о», а дві наступні або редактор, або ж навіть складальник тексту в друкарні просто переставив місцями – **осени** – **весни**.

с. 134). Звично в журналі «Нова Україна», як традиційно й у інших часописах, публікації подібного спрямування містилися у відділі «Бібліографії». Там, наприклад, була вміщена й уже згадувана рецензія М. Мухина на збірку «Стилет і стилос» Є. Маланюка. Також звично в рецензії автор вказує повний бібліографічний опис книжки<sup>3</sup>. Та М. Шаповал чомусь його не зазначив, хоча й був одним із редакторів журналу «Нова Україна».

Зрозуміло, доки не був повністю укладений титул збірки «Сагайдак», М. Шаповал не міг правильно подати його в назві рецензії, тому, найімовірніше, і змушений наприкінці виправдовуватися, що він не «рецензент», а «тільки читач». Відчутно також, що «читацька» рецепція М. Шаповала написана якось похапцем, із домінуванням цитувань віршів Ю. Дарагана. Однак лише в першому покликанні на збірку «Сагайдак» зазначено номер сторінки («стор. 16»), звідки процитований фрагмент вірша. Декілька інших уривків такої ідентифікації щодо розміщення у книжці не мають.

Ці й інші особливості написання та публікації відгуку М. Шаповала можуть якраз свідчити, що перед ним ще не було остаточного варіанта збірки «Сагайдак». Тож, як вказує М. Мухин, М. Шаповал міг користуватися лише її «шпальтами» (гранками) або радше одним із сигнальних примірників, яких, наприклад, на замовлення вже вмираючого Ю. Дарагана могли виготовити кілька. Власне, ці примірники, крім М. Шаповала, могли потрапити й до В. О'Коннор-Вілінської та редакції журналу «Студентський вісник». Можна також здогадуватися, що на тоді ще не повністю був сформований і титул. Отож не було змоги подати й повний бібліографічний опис. Відповідно М. Шаповал у цитуванні змушений був відмовитися від посторінкового покликання, адже, як знову ж засвідчує М. Мухин, Ю. Дараган мав ще передивлятися «авторську коректуру “Сагайдака” у шпальтах», тож міг внести зміни, які б порушили посторінкове покликання в публікації М. Шаповала. Також можливо, що зазначене все ж у відгуку на збірку «Сагайдак» покликання на відповідну (16-ту) сторінку спричинило подальше «підганання» нумерації книжки загалом. Адже надзвичайно дивно, що перший вірш у збірці опублікований аж на **сьомій** сторінці. І це тоді, коли українські видавництва в еміграції відчували колосальний брак коштів, зокрема на придбання друкарського паперу. Так можна вважати достовірним і свідчення М. Мухина про вихід у світ збірки «Сагайдак» уже після смерті Ю. Дарагана. Однак, потрібно уточнити, що весною 1926 р., найімовірніше, був надрукований основний наклад книжки, яка могла потрапити й до масового читача.

Та якими б не були деталі остаточного виходу збірки «Сагайдак», існує низка неспростовних доказів, які дають змогу аргументовано стверджувати, що книжка Є. Маланюка «Стилет і стилос» її явно випереджала щонайменше на півріччя, а то й на понад рік. Отже, твердження, що саме «збірка «Сагайдак» 1925 р. започаткувала низку видань празької школи» чи подібні до нього, є абсолютно недостовірними та навіть маніпулятивними, оскільки явно спотворюють правдиву історію генези української еміграційної літератури, зокрема 1920–1930-х років. Водночас вихід збірки «Стилет і стилос» був зустрітий рецензіями та статтями провідних українських кри-

<sup>3</sup> Згідно з інформацією, наявною на титулі, повний бібліографічний опис збірки мав бути таким: Дараган Юрій. Сагайдак. Вірші. Книга перша. 1922–1924 р[р]. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. 64 с. Водночас на окремій сторінці звороту титулу також поодинокі зазначено: «Фундація імені Гр. Чупринки. Ч. 2». Отож до видання книжки причетна й інша організація.

тиків як в Україні, так і за кордоном, зокрема в Чехо-Словаччині, Польщі, Канаді. Натомість на збірку «Сагайдак» відгук опублікував лише М. Шаповал – однопартієць Ю. Дарагана. Ці й інші результати дослідження дають змогу вносити корективи у вивчення історії генези української еміграційної літератури 1920–1930-х років, а також руйнують маніпулятивний міф про Ю. Дарагана як начебто про «першого» поета еміграції, який, зокрема, вплинув і на ідейно-тематичне спрямування творчості Є. Маланюка. Окремого дослідження потребує генеалогія цього міфу, який, найімовірніше, політично-замовний, спрямований на знецінення національно-державницької та водночас й антиокупаційної творчості Є. Маланюка.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Антонич, Б. І. (1990). Поезія по цей бік барикади (М. Льницький, пер. з пол.). *Дзвін*, 5, 114–116.

Баган, О., Гузар, З., Червак, Б. (1996). *Лицарі духу (Українські письменники націоналісти – «вісниківці»)*. Дрогобич: Відродження.

Базилевський, В. (2012). Свята неправда поезії. *Слово просвіти*, 29, 8–9.

Бойчук, Б. (1980). Два штрихи. *Сучасність*, 1, 61–66.

Гординський, С. (1955). Євген Маланюк. З нагоди появи «Поезій». *Київ*, 2, 64–69.

Гридень, К. (Мухин, М.) (1977). Матеріали для життєпису О. Теліги. В *О. Теліга. Збірник*. Детройт; Нью-Йорк; Париж, 250–279.

Дараган, Ю. (1923). «Як луна загубленого раю...». *Промінь*, 3–4, 91.

Дараган, Ю. (1924а). Акварелі. *ЛНВ*, 2, 108.

Дараган, Ю. (1924б). Вперед! *Голос соціаліста*, 1, 30.

Дараган, Ю. (2004). *Срібні сурми. Поезії*. Київ: Веселка.

Дараган, Ю. (2022). *Гридень Дажбога. Збірник*. Дніпро; Тернопіль: Крила.

Зеров, М. (1925). [Рец. на кн. Маланюк Є. *Стилет і стилос. Вірші 1923–1924*. Подєбриди: Київ, 47 с.]. *Життя і революція*, 6–7, 132–133.

Іванишин, П. (1996). *Олег Ольжич – герольд нескореного покоління*. Дрогобич: Відродження.

Льницький, М. (1990а). Невідомий Антонич. *Дзвін*, 5, 116–117.

Льницький, М. (1990б). Поетичні школи в західноукраїнському літературному процесі 20–30-х років ХХ ст. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці філологічної секції, ССХХІ*, 156–170.

Льницький, М. (1992). *Західноукраїнська і еміграційна поезія 20–30-х років*. Київ.

Льницький, М. (1995). *Від «Молодої Музи» до «Празької школи»*. Львів.

Льницький, М. (1999). Гридень Дажбога. *Слово і час*, 8, 22–23.

Льницький, М. (2005). Юрій Дараган – перший поет «Празької школи». В *М. Льницький. У фокусі віддзеркалень: Статті. Портрети. Спогади*. Львів, 409–416.

Льницький, М. (упоряд.). (2009). *Поети Празької школи: Срібні сурми. Антологія*. Київ: Смолоскип.

Качуровський, І. (2002). Юрій Дараган і поезія Празької школи. В *І. Качуровський. Променисті силуети. Лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки*. Мюнхен, 355–358.

Ковалів, Ю. (2001). *«Празька школа» на крутосхилах «філософії чину»*. Київ: Бібліотека українця.

Крупач, М. (2013а). Генеза тематики української еміграційної поезії 1920–1930-х років у інтерпретації Б. І. Антонича. *Spheres of Culture*, 5, 133–141.

Крупач, М. (2013b). Проблема маніпуляцій у висвітленні генези української еміграційної літератури 1920–1930-х років. *Парадигма*, 7, 305–322.

Крупач, М. (2014). «Чорні демони» та «ясні янголи» в літературознавстві (проблема утаємниченої діяльності деяких західноукраїнських письменників 1920–1930-х років). *Spheres of Culture*, 9, 88–96.

Крупач, М. (2015). «Перший» та «другий» поети «Празької школи»: проблема автентичності «свідчень авторитетних митців». *Pomiędzy. Miż. Между. Between. Zwischen. Entre. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*, 1, 219–232.

Крупач, М. (2018). «Великий ворог» із «маленької задротяної каплиці» (Пореволюційні «бої» Євгена Маланюка за нове національне мистецтво). *Слово і час*, 2, 18–25.

Крупач, М. (2021). «З лупою літературного детектива» (До проблеми ідентифікації утаємничених текстів). *Studia Polsko-Ukraińskie*, 8, 212–225. <https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.8.15>

Куценко, Л. (2002). *Dominus Маланюк: тло і постать*. Київ: Просвіта.

Мазуренко, Г. (1926). *Акварелі*. Прага: Дніпрові пороги.

Маланюк, Є. (06.02.1933). [Лист до Євгена Юлія Пеленського]. *Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів*, ф. 76 (Архів Є. Ю. Пеленського), п. 2, арк. 3.

Маланюк, Є. (1992). *Поезії*. Львів: УПП ім. І. Федорова; «Фенікс Лтд».

Миронець, Н. (2003). *На тлі трагічної історії*. Київ: Вид-во ім. О. Теліги.

Мовчан, Р., Ковалів, Ю., Погребенник, В., Панченко, В. (1998). *Українська література, 11 клас: підручник*. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун».

Моренець, В. (1999). Празька поетична школа. *Хроніка 2000. «Україна – Чехія»*, 2, 291–305.

Мухин, М. (1925). [Рец. на кн. Маланюк Є. *Стилет і стилос. Вірші 1923–1924*. Подєбради: Київ, 47 с.]. *Нова Україна*, 2–3, 72.

Неврлий, М. (1995). Празька поетична школа. В М. Неврлий (упоряд.). *Муза любові і боротьби: Українська поезія празької школи*. Київ: Український письменник, 3–19.

Неврлий, М. (2008). Ольжич на тлі празького літературного доквілля. В Кучрук, О. (упоряд.). *О. Ольжич. In tetoriam. Спогади, статті*. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 393–405.

Неврлий, М. (2009). *Минуле й сучасне. Збірник слов'язнавчих праць*. Київ: Смолоскип.

Ольжич, О. (1994). *Незнаному Воякові. Заповідане живим*. Київ: Фондація ім. О. Ольжича.

Ольжич, О. (2007). *Поезія, проза*. Київ: Вид-во ім. О. Теліги.

Просалова, В. (упоряд.). (2008). *Празька літературна школа. Ліричні та епічні твори*. Донецьк: Східний видавничий дім.

Салига, Т. (1990). Міццю духа. *Україна*, 35, 6–7.

Сварник, Г. (1999). Євген Маланюк періоду «Стилета і стилоса». Листи Євгена Маланюка до Дмитра Донцова 1924–1925 років. *Україна. Наука і культура*, 30, 262–275.

Семенюк, Г., Ткачук, М., Ковальчук, О. (2006). *Українська література: Підручник для II класу*. Київ: Освіта.

Слабошпицький, М. (2006). *25 поетів української діаспори*. Київ: Ярославів Вал.

Череватенко, Л. (1991). Нашого цвіту по всьому світу. *Дніпро*, 3, 73–77.

Чикаленко, С., Єфремов, С. (2010). *Листування. 1903–1928 роки*. Київ: Темпора.

Шаповал, М. (1926а). Пам'яті Товариша! *Нова Україна*, 5–6, 33–37.

Шаповал, М. (1926б). Під білим парусом («Сагайдак» Юрія Дарагана). *Нова Україна*, 1–2, 131–134.

Krupach, M. (2020). Factological orientations of text authorization. In *The VI th International scientific and practical conference «About the problems of science and practice, tasks and ways to solve them» (October 26–30, 2020)*. Milan, 393–398.

## REFERENCES

Antonych, B. I. (1990). Poeziia po tsei bik barykady (M. Ilnytskyi, Trans.). *Dzvin*, 5, 114–116 (in Ukrainian).

Bahan, O., Huzar, Z., & Chervak, B. (1996). *Lytsari dukhu (Ukrainski pysmennyky-natsionalisty – «visnykivtsi»)*. Drohobych: Vidrozhennia (in Ukrainian).

Bazylevskiy, V. (2012). Sviata nepravda poezii. *Slovo prosvity*, 29, 8–9 (in Ukrainian).

Boichuk, B. (1980). Dva shtrykhy. *Suchasnist*, 1, 61–66 (in Ukrainian).

Hordynskiy, S. (1955). Yevhen Malaniuk. Z nahody poiavy «Poezii». *Kyiv*, 2, 64–69 (in Ukrainian).

Hryden, K. (Mukhyn, M.). (1977). Materialy dlia zhyttiepysu O. Telihi. In *O. Teliha. Zbirnyk*. Detroit; Niu-York; Paryzh, 250–279 (in Ukrainian).

Darahan, Yu. (1923). «Iak luna zahublenoho raiu...». *Promin*, 3–4, 91 (in Ukrainian).

Darahan, Yu. (1924a). Akvareli. *LNV*, 2, 108 (in Ukrainian).

Darahan, Yu. (1924b). Vpered! *Holos sotsialista*, 1, 30 (in Ukrainian).

Darahan, Yu. (2004). *Sribni surmy. Poezii*. Kyiv: Veselka (in Ukrainian).

Darahan, Yu. (2022). *Hryden Dazhboha. Zbirnyk*. Dnipro; Ternopil: Kryla (in Ukrainian).

Zerov, M. (1925). [Review of the book. *Stylet i stylos: virshi 1923–1924*, by Ye. Malaniuk]. *Zhyttia i revoliutsiia*, 6–7, 132–133 (in Ukrainian).

Ivanyshyn, P. (1996). *Oleh Olzhych – herold neskorenoho pokolinnia*. Drohobych: Vidrozhennia (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (1990a). Nevidomyi Antonych. *Dzvin*, 5, 116–117 (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (1990b). Poetychni shkoly v zakhidnoukrainskomu literaturnomu protsesi 20–30-kh rokiv XX st. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka. Pratsi filolohichnoi seksii, CCXXI*, 156–170 (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (1992). *Zakhidnoukrainska i emihratsiina poeziia 20–30-kh rokiv*. Kyiv: Tovarystvo «Znannia» Ukrainy (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (1995). *Vid «Molodoi Muzy» do «Prazkoi shkoly»*. Lviv (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (1999). Hryden Dazhboha. *Slovo i chas*, 8, 22–23 (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (2005). Yurii Darahan – pershyi poet «Prazkoi shkoly». In *M. Ilnytskyi, U fokusi viddzerkalen: Stati. Portrety. Spohady*. Lviv, 409–416 (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (Comp.). (2009). *Poety Prazkoi shkoly: Sribni surmy. Antolohiia*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).

Kachurovskiy, I. (2002). Yurii Darahan i poeziia Prazkoi shkoly. In I. Kachurovskiy, *Promenyisti sylvety. Lektsii, dopovidi, statii, esei, rozvidky*. Miunkhen, 355–358 (in Ukrainian).

Kovaliv, Yu. (2001). «Prazka shkola» na krutoskhyllakh «filosofii chynu». Kyiv: Biblioteka ukrainsia (in Ukrainian).

Krupach, M. (2013a). Geneza tematyky ukrainskoi emihratsiinoi poezii 1920–1930-kh rokov u interpretatsii B. I. Antonycha. *Spheres of Culture*, 5, 133–141 (in Ukrainian).

Krupach, M. (2013b). Problema manipuliatsii u vysvitleni genezy ukrainskoi emihratsiinoi literatury 1920–1930-kh rokov. *Paradyhma*, 7, 305–322 (in Ukrainian).

Krupach, M. (2014). «Chorni demony» ta «iasni yanholy» v literaturoznavstvi (problema utaiemnychenoi diialnosti deiakykh zakhidnoukrainskykh pysmennykiv 1920–1930-kh rokov). *Spheres of Culture*, 9, 88–96 (in Ukrainian).

Krupach, M. (2015). «Pershyi» ta «druhyi» poety «Prazkoi shkoly»: problema avtentychnosti «svidchen avtorytetnykh myttsiv». *Pomiędzy. Mizh. Mezhd. Between. Zwischen. Entre. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*, 1, 219–232 (in Ukrainian).

Krupach, M. (2018). «Velykyi voroh» iz «malenkoi zadrotianoï kaplytsi» (Porevoliutsiini «boi» Yevhena Malaniuka za nove natsionalne mystetstvo). *Slovo i chas*, 2, 18–25 (in Ukrainian).

Krupach, M. (2021). «Z lupoiu literaturnoho detektyva» (Do problemy identyfikatsii utaiemnychenykh tekstiv). *Studia Polsko-Ukrainskie*, 8, 212–225. <https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.8.15> (in Ukrainian).

Kutsenko, L. (2002). *Dominus Malaniuk: tlo i postat*. Kyiv: Prosvita (in Ukrainian).

Mazurenko, H. (1926). *Akvareli*. Praha: Dniprovi porohy (in Ukrainian).

Malaniuk, Ye. (06.02.1933). [Letter to Yevhen Yulii Pelenskyi]. In *Lvivska natsionalna biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. Viddil rukopysiv*, f. 76 (Arkhiv Ye. Yu. Pelenskoho), p. 2, ark. 3 (in Ukrainian).

Malaniuk, Ye. (1992). *Poezii*. Lviv: UPI im. I. Fedorova; «Feniks Ltd» (in Ukrainian).

Myronets, N. (2003). *Na tli trahichnoi istorii*. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihy (in Ukrainian).

Movchan, R., Kovaliv, Yu., Pohrebennyk, V., & Panchenko, V. (1998). *Ukrainska literatura, 11 klas: pidruchnyk*. Kyiv; Irpin: VTF «Perun» (in Ukrainian).

Morenets, V. (1999). Prazka poetychna shkola. *Khronika 2000. «Ukraina – Chekhiiia»*, 2, 291–305 (in Ukrainian).

Mukhyn, M. (1925). [Review of the book. *Stylet i stylos. Virshi 1923–1924*, by Ye. Malaniuk, Podebrady: Kyiv, 74 s.]. *Nova Ukraina*, 2–3, 72 (in Ukrainian).

Nevrlyi, M. (1995). Prazka poetychna shkola. In Nevrlyi, M. (Comp.). *Muza liubovi i borotby: Ukrainska poeziia prazkoi shkoly*. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk, 3–19 (in Ukrainian).

Nevrlyi, M. (2008). Olzhych na tli prazkoho literaturnoho dovkillia. In Kuchkrak, O. (Comp.). *O. Olzhych. In memoriam. Spohady, statii*. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihy, 393–405 (in Ukrainian).

Nevrlyi, M. (2009). *Mynule y suchasne. Zbirnyk slovianoznavchykh prats*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).

Olzhych, O. (1994). *Neznanomu Voiakovi. Zapovidane zhyvym Cherevatenko*. Kyiv: Fundatsiia im. O. Olzhycha (in Ukrainian).

- Olzhych, O. (2007). *Poeziia, proza*. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihy (in Ukrainian).
- Prosalova, V. (Comp.). (2008). *Prazka literaturna shkola: Lirychni ta epichni tvory*. Donetsk: Skhidnyi vydavnychy dim (in Ukrainian).
- Salyha, T. (1990). Mitstsiu dukha. *Ukraina*, 35, 6–7 (in Ukrainian).
- Svarnyk, H. (1999). Yevhen Malaniuk periodu «Styleta i stylosa». Lysty Yevhena Malaniuka do Dmytra Dontsova 1924–1925 rokiv. *Ukraina. Nauka i kultura*, 30, 262–284 (in Ukrainian).
- Semeniuk, H., Tkachuk, M., & Kovalchuk, O. (2006). *Ukrainska literatura: Pidruchnyk dlia II klasu*. Kyiv: Osvita (in Ukrainian).
- Slaboshpytskyi, M. (2006). *25 poetiv ukrainskoi diaspory*. Kyiv: Yaroslaviv Val (in Ukrainian).
- Cherevatenko, L. (1991). Nashoho tsvitu po vsomu svitu. *Dnipro*, 3, 73–77 (in Ukrainian).
- Chykalenko, Ye., & Yefremov, S. (2010). *Lystuvannia. 1903–1928 roky*. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).
- Shapoval, M. (1926a). Pamiaty Tovarysha! *Nova Ukraina*, 5–6, 33–37 (in Ukrainian).
- Shapoval, M. (1926b). Pid bilym parusom («Sahaidak») Yurii Darahana). *Nova Ukraina*, 1–2, 131–134 (in Ukrainian).
- Krupach, M. (2020). Factological orientations of text authorization. In *The VI th International scientific and practical conference «About the problems of science and practice, tasks and ways to solve them» (October 26–30, 2020)*. Milan, 393–398 (in English).

**Mykola KRUPACH**

*PhD (Philology)*

*Associate Professor at the M. Voznyak Department of Ukrainian Literature*

*I. Franko National University of Lviv*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0911-1693>*

*e-mail: [mukolakrupach@ukr.net](mailto:mukolakrupach@ukr.net)*

## **YEVHEN MALANYUK AND YURIY DARAGAN – FACTOLOGICAL OVERCOME OF THE MYTH ABOUT THE «FIRST» AND «SECOND» POETS OF EMIGRATION**

Variants of the interpretation of the genesis of the theme of Ukrainian emigration poetry of 1920<sup>s</sup> and 1930<sup>s</sup> are revealed. For the first time, the main works of modern Ukrainian scientists who researched the specified problem are comprehensively analyzed. It has been asserted that the vast majority of literary critics associate the genesis of the topic of Ukrainian emigration poetry of the interwar period with the name of Yu. Daragan. At the same time, E. Malanyuk is considered the most prominent emigration poet. The opinion of one of the modern researchers is singled out, who drew attention to the tendency to somewhat simplistic praise of Yu. Daragan's work, which is quite small in scope, in particular, his collection «Sagaidak».

The comparative method and the method of factual verification proved that the book «Sagaidak» was not actually the first poetry collection printed in exile. It was noted that modern researchers, who called Yu. Daragan the first poet of the «Prague School», did not provide convincing facts for such a statement. Instead, they only used the rather subjective

opinions of their predecessors, expressed in ideologically rather contradictory articles of the pre-war period.

It has been established that the publication of the book «Sagaidak» was preceded by the publication of E. Malaniuk's collection «Stiletto and Stylos». It was also revealed that the publication of the book «Stiletto and Stylus» by E. Malanyuk was met with reviews and articles by individual Ukrainian critics both in Ukraine and abroad. Instead, only M. Shapoval, who belonged to the same party (Socialist-Revolutionaries) as Yu. Daragan, published a review of the «Sagaidak» collection. It has been proven that the statement about Yu. Daragan as the first poet of emigration, who personally influenced the ideological and thematic direction of E. Malanyuk's work, is just a literary myth. In fact, the facts indicate that it was E. Malanyuk who was the leading writer of Ukrainian emigration literature of the interwar period, even at the beginning of its formation.

**Keywords:** the genesis of the theme of Ukrainian emigration poetry of the 1920<sup>s</sup>–1930<sup>s</sup>, the collection of E. Malanyuk «Stylet and Stylos», the collection of Y. Daragan «Sagaidak», «Prague School», «visnykivstvo».



УДК 821.161.2-32.091.ФРАНКО"188":7.041.5

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-249-263

**Христина ВОРОК**

*кандидат філологічних наук*

*науковий співробітник відділу франкознавства*

*Державної установи «Інститут Івана Франка НАН України»*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8131-5124>*

*e-mail: [xrystynka@ukr.net](mailto:xrystynka@ukr.net)*

## **ОПОВІДАННЯ ІВАНА ФРАНКА ПРО «ВІЛЬНУ ПТАШКУ» (поетика та проблематика «Панталахи»)**

Розглянуто творчу історію оповідання з тюремною проблематикою «Панталаха» Івана Франка. Досліджено художню специфіку цього твору. Проаналізовано історію публікації, структуру, жанрову особливість, проблемно-тематичний спектр. Схарактеризовано львівський локус, який впізнається у творі через такі відомі місцеві об'єкти ХІХ ст., як Бригідки (тюрма при Казимирівській вулиці, колишній монастир монахинь ордену Святої Бригіди, тепер – вул. Городоцька, 20) та кнайпа «У Нафтули» (офіційна назва – «Під трьома коронами», зараз це – вул. Шевська, 12). Особливу увагу приділено локусу в'язниці – коридору, камері, кухні й даху. Зазначено, що І. Франко акцентував не тільки на місці розташування самої камери у в'язниці, а й на інтер'єрі, порівнюючи його зі справжнім пеклом. Вказано, що письменник, зображуючи головних героїв оповідання, не лише активно використовував портретні деталі (зовнішність, фізичну та комунікативну поведінку), а й наголошував на їхніх рисах характеру, зокрема волелюбності та винахідливості Панталахи, чесності та сумлінності Спориша. Розкрито художнє функціонування й психічно хворої особистості Прокопа.

Для аналізу та порівняння частково залучено й інші тексти письменника. В оповіданні порушено багато проблем, наявних і в попередніх творах І. Франка («Івась Новітній», «На дні», «Хлопська комісія»), адже тут актуалізовано проблематику добра і зла, життя і смерті, свободи і несвободи. Окремо розглянуто великий психологічний підтекст твору, який увиразнюється через позасвідомі стани особистості. Зазначено, що І. Франко як вмілий обсерватор людських душ у цьому оповіданні значну увагу звернув на сновидіння персонажів, зокрема у творі онейричні візії Спориша зумовлені душевними потрясіннями і є відгомном гнітючих денних вражень. Вказано, що письменник із великою майстерністю зосереджується як на зовнішніх, так і на внутрішніх виявах хвороби ключника.

**Ключові слова:** Іван Франко, «Панталаха», оповідання, тюремна тематика, жанр, стиль, проблематика, локус, інтер'єр, портрет.

Про оповідання «Панталаха» Івана Франка критики й дослідники говорили неодноразово та в різних ракурсах, однак дещо побіжно. Майже 100 років тому у праці «Про “тюремні оповідання” Івана Франка» Мирон Степняк звернув увагу на довершеність

композиції твору (Легкий, 1999, с. 118). А вже сучасні франкознавці розглядали цей текст з огляду на нарративну проблематику (Легкий, 1999, с. 116–118), належність до визначеного напрямку та стилю (Денисюк, 2005, с. 191–203; Голод, 2000, с. 73–76), у контексті поезики творів із кримінальним сюжетом (Швець, 2003, с. 91–96) і дослідженні психології та соціології злочину й кари (Гундорова, 2006, с. 99), зважаючи на поезику сновидінь (Ворок, 2018, с. 91–107). Актуальність дослідження зумовлена не лише суто франкознавчими чинниками (відсутністю комплексного аналізу та інтерпретації маловивчених творів письменника), а й загальнолітературознавчими (психологічне, соціальне, тюремно-кримінальне наповнення тексту надає естетичної та ідейної значущості твору для української літератури).

Мета статті – дослідити художню специфіку оповідання «Панталаха», висвітлити історію публікації, проаналізувати його поезику (жанрову специфіку, систему персонажів, образний світ, особливості характеротворення, зокрема простежити душевні зміни героїв) і проблематику в контексті тюремної прози письменника.

Оповідання «Панталаха» разом із творами «Івась Новітний» (кінець 70-х років XIX ст.), «На дні» (1880), «Хлопська комісія» (1884), «Тюремні сонети» (1889), «До світла!» (1890), «В тюремнім шпиталі» (1902) й іншими формує цикл Франкової прози на тюремну і кримінальну тематику, де місце дії – в'язниця, а персонажі – ув'язнені та їхні наглядачі. Твори, написані в різні роки, акумулювали досвід чотирьох ув'язнень письменника і передали натуралістичні описи «дна» суспільства. Сам автор розкрив задум усієї своєї малої прози на тюремну тематику, який полягав у намаганні дати нове розуміння, «чим є злочин із соціологічного та психологічного погляду і чим повинна бути кара» (Франко-33, с. 397). Так, І. Франко підсумував: «Епізоди тюремного життя, оповідані тут, певно в значній мірі належать уже до історії; се останні сліди старих, неконституційних відносин, а фігури, такі як Панталаха, дід Герасим та герої “Хлопської комісії”, також витвори старого панщизняного ладу. Я передав ті епізоди, не мудруючи та не вдаючися в ніяке філософування про їх значення. Нехай їх фактична основа говорить сама за себе» (Франко-33, с. 397).

Іван Франко написав оповідання «Панталаха» польською мовою в січні 1888 р. у Львові. Вперше його надруковано під назвою «Pantafacha» в газеті «Kurjer Lwowski» (Franko, 1888). Згодом твір увійшов до збірки «Obrazki galicyjskie» (Franko, 1897, s. 85–159). Українською вперше опубліковано у збірці «Панталаха і інші оповідання» (Франко, 1902, с. 1–105) накладом Антона Хойнацького разом із творами «Хлопська комісія» та «В тюремнім шпиталі». У «Передмові» до цієї книжки І. Франко вказав на відмінності між українською та польською публікаціями: «Оба ті польські видання подали мій текст не зовсім повно; крім дрібніших пропусків, зроблених редактором “Kurjer-a Lwowsk-ого” з естетичних мотивів, там було пропущено також кінець розділу VI (побут Прокопа в кухні) – з яких мотивів, сього я не міг зрозуміти. Сей пропуск лишав не виявленою досить важну обставину: відки у Прокопа взялося гусяче перо, не зовсім звичайний гість у тюремній казні» (Франко-33, с. 397).

У листі до Сергія Єфремова від 3 червня 1903 р. Іван Франко висловлював прохання: «... з Вашого екземплярика моїх оповідань переслати “Панталаху” д. Липі для їх альманаху» (Франко-50, с. 232). Сергій Єфремов надіслав твір Іванові Липі для альманаху «Багаття», що вийшов 1905 р. в Одесі. 3 червня 1903 р. І. Липа повідомляв С. Єфремову: «Дістав я лист від Франка, де він пише, що Ви надішлете мені його рукопис “Панталаху”. Висилайте на дім Луценка, бо я сиджу вже на селі під Одесою»

(Листи, 2003, с. 62). Сергій Єфремов виконав прохання Івана Франка, про що свідчить лист Івана Липи від 30 березня 1904 р.: «Спасибі Вам і за книжки, і за “Панталаху”, і за клопоти про “Багаття”» (Листи, 2003, с. 63). Оповідання виявилось занадто розлогим для цього видання, і І. Липа подав його до цензури, щоби видати окремою книжкою, проте цензуру твір не пройшов, і в Одесі його не надруковано.

У передмові до збірки «“Панталаха” і інші оповідання» І. Франко розкрив основні імпульси, що спонукали його написати цей твір: «Жорстокі часи та обставини плодили жорстоких людей. Та наскільки всі ті жорстокості тепер уже *tempri passati* [минулі часи – *X. B.*], сумна та страшна казка, а не дійсність? Сього я не беруся рішати, та події остатніх днів, бунт в’язнів у Бригідках [львівська в’язниця, детальніше див. нижче – *X. B.*] і те, що про його причини дійшло до прилюдної відомості, свідчить, що давнє лихо не зовсім іще минуло. І не минеться без основної реформи самого розуміння того, чим є злочин із соціологічного та психологічного погляду і чим повинна бути кара. Сучасна наука загарливо працює над сею реформою, та поки наука копає свої глибокі міни, стара рутинна господарює собі по-давньому, топчучи людські душі та гасячи остатні іскри чоловіцтва там, де в інтересі суспільності й людяності було б піддержати їх та роздути в ясне полум’я» (Франко-33, с. 397).

Цей твір Іван Франко назвав новелою (лист до Михайла Драгоманова від 26 квітня 1890 р.) (Франко-49, с. 250), а Омелян Огоновський – повістю (Огоновський, 1893, с. 935). За формулюванням, яке подає Микола Легкий, «повістка – епічний, здебільшого прозовий жанр, за обсягом середній між оповіданням і повістю, з однолінійним сюжетом, фабула якого обмежена кількома епізодами з життя небагатьох персонажів, з доволі виразним нарративним тлом (описами, відступами тощо). Особливо характерна для літератури XIX ст. (романтичної, реалістичної, натуралістичної)» (Легкий, 2021, с. 105). На нашу думку, за жанром «Панталаха» – оповідання, позаяк це невеликий твір, основою якого є кілька епізодів із життя персонажів, із нерозгалуженим, чітким за будовою сюжетом та лаконічними описами. Такого погляду дотримується більшість франкознавців (Роман Голод, Тамара Гундорова, Микола Легкий, Алла Швець). Іван Денисюк називав твір «глибоко психологічним оповіданням», адже воно містить такі сюжетотворчі чинники, як «суцільна напруга, тривога і жах» (Денисюк, 2005, с. 200).

Оповідання написано від третьої особи. Микола Легкий відніс його до різновиду творів, де присутній наратор зі скомплікованим знанням, а «загальний ракурс суб’єкта мовлення об’єднує цілий ряд часткових кутів бачення». Дослідник конкретизував ці «кути бачення»: по-перше, «дія твору відбувається в основному у замкненому просторі в’язниці – у камері, в коридорі, на кухні»; по-друге, «наратор, озброєний всезнанням, з легкістю розповідає про минуле персонажів»; по-третє, «обіймаючи панхронічну позицію, суб’єкт викладу вводить у твір деякі деталі для вмотивування того чи іншого сюжетного ходу»; по-четверте, «наратор втілюється у свідомість Панталахи і Споріша, передаючи їхні думки і внутрішні стани» (Легкий, 1999, с. 116).

Микола Легкий услід за Мироном Степняком зарахував оповідання «Панталаха» до «найбільш досконалих у сюжетно-композиційному плані», виділяючи такі його якості, як «два композиційних кільця, що майстерно поєднуються слуховим образом, наявність у творі кількох внутрішніх сюжетних ліній, які перетинаються у потрібний момент, стрімкий доцентровий рух сюжету, якому послугує кожна сюжетна деталь, ... вміле заінтригування читача» (Легкий, 1999, с. 118). У творі вдало поєднано

елементи реалізму, натуралізму й експресіонізму. Натуралістично змальовано вияви психічної патології «дурного Прокопа», який мусить відсидіти 20 років за братовбивство. Елементи експресіонізму знаходимо в описах містичного страху Спориша, його нічних кошмарів, фантазмагоричних видінь, коли «найменший шелест перемилювався в його сонній уяві на остре, свистюче гарчання, і при тім відголосі він за кождим разом зривався, мов опарений» (Франко-17, с. 269). Щоправда, «вся містика, з якою пов'язаний страх Спориша, пояснюється врешті-решт цілком реалістично, як результат пережитого стресу. Елементи експресіонізму, які вдало синтезуються з елементами натуралізму, з волі автора не виходять за рамки реалістичної доктрини» (Голод, 2000, с. 73). За словами Р. Голода, «обставини самого життя примушували Франка вдаватися до поезики натуралізму», яка допомагала читачеві «побачити усю ту “погань і грязюку” суспільного дна, свідком якої був сам» (Голод, 2000, с. 72, 76).

Події твору відбуваються в одній із львівських в'язниць на початку осені. На львівський локус в оповіданні вказують такі місцеві об'єкти, як Бригідки (тюрма при Казимирівській вулиці, колишній монастир монахинь ордену Святої Бригіди, тепер – вул. Городоцька, 20) та кнайпа «У Нафтули», до якої часто заходив Спориш (офіційна назва закладу – «Під трьома коронами»). Народне найменування свідчило про ім'я власника Нафталі Тепфера. Відомо, що саме цей заклад (тепер – вул. Шевська, 12) відвідував сам І. Франко (див. також Артимішин).

Усі пригоди героїв обмежуються локусом в'язниці – коридором, камерою, кухнею та дахом. Камеру, у якій сиділи Панталаха і Прокіп, І. Франко іменував «пеклом»: «Була вона найгірша, найтісніша та найневигідніша в цілім закладі. Положена в сутерені [в підвалі, діал. – *Х. В.*], в темнім куті величезної будівлі, якраз обік тюремної кухні, вона вліті була душна, як правдиве пекло, а взимі одна стіна звичайно була гаряча, а дві інші мокрі» (Франко-17, с. 236). Фізичні властивості цього простору викликають у в'язнів відчуття незручності, завдають тілесних страждань. Наявність одного маленького вікна також свідчить про дискомфорт, пов'язаний із недостатнім сонячним освітленням: мале віконце «виходило на північ, а затінене було з заходу муром офіцини» (Франко-17, с. 236). Ця «казня лежала в самім осередку тюрми і подавала найменше змоги до втеки. Грубі на два лікті мури, грубими штабами оковані двері, вузьке віконце з подвійною kratoy [гратами, діал. – *Х. В.*], що виходило на подвір'я, зі всіх боків замкнує мурами будинків, склеплена стеля, за дверима коридор, по яким, крім ключника, всю ніч ходив військовий патруль» (Франко-17, с. 237). Іван Франко акцентував не лише на місці розташування цієї камери, а й на її інтер'єрі, щоб наголосити, власне, на неможливості втечі: «Всередині ніякісіньких меблів, крім двох тапчанів і залізної круглої печі, оперезаної грубими залізними штабами [тут і далі курсив мій – *Х. В.*] в місці, де прилягали до себе окремі часті, з яких була зложена піч, – оце й усе окруження, що й *справді дуже мало могло заохотити до втеки*» (Франко-17, с. 237).

Назва оповідання походить від імені головного героя твору, довкола якого розвивається сюжет, – Панталахи. У техніці персонажотворення вагоме смислове навантаження відведено портретуванню, яке виконує не лише інформативну, а й характеротвірну функцію. В оповіданні детально акцентовано на портреті злодія: «Се був мужчина середнього росту, але дуже сильно збудований і мускулистий, одягнений у звичайний арештантський мундур, себто в куртку з грубого сивого сукна, в такі ж шаровари і з такою ж шапкою в руці. На ногах мав арештантські, великі та безугарні деревляники. Лице було обголене і зеленкувато-жовте “від тюремних мурів”, волосся на

голови коротко обстрижене» (Франко-17, с. 227). Іван Франко часто відзначав важливі портретні деталі – очі та вуста злочинця: «Була се звичайна “злодійська”, “кримінальна” фігура. Лише в невеличких чорних очах горіли іскорки великої, невичерпаної енергії, впертості та невтомимої, вічно рухливої, хоч до низьких, злочинних речей оберненої думки ...» (Франко-17, с. 28); «блиснули очі в Панталахи при тих словах, випростувалася його скулена постать» (Франко-17, с. 231); «запитав Панталаха, живо звертаючи до нього очі, в яких заблисли іскри радісного дождання, але зараз і щезли, загашені силою волі» (Франко-17, с. 233); «з лицем, похиленим до долівки, і з незапримітним іронічним усміхом, що грав довкола його уст» (Франко-17, с. 227). Після смерті Панталахи спогад про ті «страшні» очі відгукнеться в душі Споріша докором: «На тому лиці лиш очі, обдерті з повік, величезні й непорушні, бачилось, гляділи на нього з виразом безмежного страху і якогось страшенного, кривавого докору» (Франко-17, с. 255).

Панталаха – особливий тип злочинця, адже він «в коротких відступах часу відсиджував уже, як сам висловлювався, “третю капітуляцію” по вісім літ за крадіжкі» (Франко-17, с. 228). Постійно його переслідувала лише одна думка, така собі ідея-фікс: будь-якими – хитрими, дотепними, іноді й небезпечними для життя – методами вириватися з ув'язнення на волю. Його не цікавили матеріальні вигоди злочину, а вабили труднощі та перешкоди на шляху. Крадіжки він виконував «не раз з казочною зручністю, але звичайно також майже з дитинячою легкокомісністю і з повним недбалством на змазання слідів злочину» (Франко-17, с. 228). Саме вправність і майстерність крадія викликали симпатію та повагу і серед арештантів, і в очах директора в'язниці та ключника. Найважливішою «родзинкою» його, як злодія, було те, що «красти для самого зиску він уважав нечесно для своєї професії. Шукав перешкод, трудностей, які мусили були б відстрашити звичайного злодія» (Франко-17, с. 228). Автор схарактеризував його як досить дисциплінованого в'язня, адже поводитися у камері добре, сумлінно виконував свої обов'язки, належно приймав усі дисциплінарні покарання. Проте періодично робив спроби втечі, заявляючи, що в нього така натура: «Ваша річ мене пильнувати, а моя річ утікати. Щоб я мав сидіти лише один день, а сьогодні мені б трапилась нагода втекти, то втечу» (Франко-17, с. 228). Тюрма для нього – клітка, що давить, притуплює усі почуття, і він не хоче миритися з такою долею та постійно втікає. Він утікав безліч разів, а кожна попередня втеча давала йому стимул, насагу та силу для наступної. Мав вольовий та рішучий характер, залізну волю і з погордою ставився до своїх перешкод. Був умілим майстром-винахідником, адже, маючи вдовосталь часу в тюремній камері, майстрував знаряддя, потрібні для втечі. «Волею автора Панталаха виконує функцію парAPERсонажа, тобто образу живої чи померлої людини, яка залишається поза безпосередньою дією, але пам'ять про яку накладає певний відбиток на те, що відбувається» (Легкий, 1999, с. 117).

Алла Швець, класифікуючи персонажів-злочинців у прозі Івана Франка, зараховує Панталаху до злодійського типу, оскільки це крадій «особливої, сказати б, авантурної вдачі, незвичайний тип “майстра злодія”» (Франко-17, с. 230), злодія-віртуоза» (Швець, 2003, с. 91). Дослідниця продовжує, що «поведінкою Панталахи керують не якісь раціональні потреби чи меркантильні бажання, а, властиво, та внутрішня нереалізована енергія, прагнення створювати для себе найскладніші авантурні, ігрові ситуації і самому ж їх долати» (Швець, 2003, с. 91–92). Свої вчинки, пов'язані зі спробами втечі, в'язень порівнював із намаганнями звичайної пташки вивільнитися з неволі: «Бачив ти коли, як хлопці на сильце зловлять жовтогруду, принесуть її до хати

й пустять? Що вона робить? Летить що має сили до вікна і – грим грудьми до шибки. Що вона тому винна, що шибка твердша від її грудей? Упаде майже без духу, полежить, відпочине, але скоро лише прийде троха до себе, зараз зривається наново, облетить довкола хату та й знов – грим до вікна. І так раз за разом, поки або сама не згине, або шибки не виб'є» (Франко-17, с. 251–252). Така вставна алегорична розповідь має символічне значення, адже демонструє передусім вольовий та наполегливий характер в'язня. Зовсім по-іншому звучить порівняння із невинним птахом в оповіданні «Мій злочин» (1905), адже в цьому випадку пташеня, потрапивши в неволю, втрачає надію на свободу, не має бажання боротися за своє звільнення, сумує за втраченим світом. А Панталаха не знає страху перед небезпекою, для нього на першому місці – свобода, й ніщо не може його зупинити на цій дорозі. Постійні втечі в'язня пояснюються його бажанням «бути вільною пташкою» та жити на волі. Основна причина таких учинків – «велика невичерпна енергія» і «вічно рухлива думка», які, неспрямовані в раціональне русло, «вибухають», реалізуються так; Панталаха – свого роду «пропаша сила». Навіть у безвихідному становищі, коли всі намагання вирватися з цієї клітки пропали, він не думає про покарання чи про те, щоби здатися, а шкодує про прикре недосягнення бажаної та найзаповітнішої мети: «Значить, усе пропало! ... Аж тепер затремтів Панталаха, не зо страху перед тим, що його жде за втеку, але з жалю за знівеченим зусиллям, що так гарно почалось, а так по-дурному кінчиться» (Франко-17, с. 251).

Іван Франко створив загалом досить симпатичний образ, наділивши його привабливими людськими рисами, намагався «побачити в душі “кримінальної натури” вдачу добру й щиру. Тому ексальтований волюнтаризм Панталахи письменник до певної міри героїзує, проєктуючи його вияв в інший життєвий, морально-психологічний контекст» (Швець, 2003, с. 92): «Адже ж із таких людей при інших обставинах виробляються славні воєводи, генерали та герої, винахідники нових стежок, що ведуть цілі народи до побід і слави!» (Франко-17, с. 268). Ім'я головного героя М. Легкий трактує згідно з даними енциклопедичного видання «Тернопільщина. Історія міст і сіл» та виводить із лексем «розбійник, гунцвот, обірванець» (Легкий, 2016, с. 5). Дослідник стверджує, що І. Франко, очевидно, знав легенду про скалатського коваля Панталаху, «наділеного великою силою, майстра своєї справи, незвичайного вигадника й дотепного оповідача, котрий жив у XVIII ст.» (Легкий, 2016, с. 5). Він жив бідно, сім'ї не мав, а свій товар продавав селянам за вигідну для них ціну. Панам і багачам не продавав зовсім або вимагав від них високої платні. Водночас завжди «викручувався» з різних ситуацій: «Пани на нього поліцію, соцьких, а він на них – хитрість. То замок зробить такий, що як зачне крамницю, то вже не відчине, то завіс зробить з свистунками» (Легкий, 2016, с. 5). Про його «походеньки» існує чимало історій, адже його декілька разів ув'язнювали у вежі Скалатського замку, били, але він «щоразу втівав, збирав хлопців-одномудців і промишляв грабуванням: “Повідають, що одного разу навіть банк в Копичицях обікрали так, що гроші всі забрали, а ні одного замка не зламали. На ранок все було зачинене, як має бути ... Ковалю знов посадили до тюрми, хоч свідків і не було. А за якийсь місяць – знов Панталаха гуляв по Скалаті і сміявся з панів”» (Легкий, 2016, с. 5). Франків герой також прив'язаний до Поділля, виробляє панам усілякі «штуки» й уміє дотепно з них викрутитися: «Про ті його штуки-дива говорено по всьому Поділлю, що було ареною його діяльності» (Франко-17, с. 228). Зокрема, з гумором згадував І. Франко Скалат (тепер – містечко в Підволочиському

р-ні Тернопільської обл.) і євреїв, які потерпали від «промислу» злочинця: «Досі розповідають у Скалаті забавну історію, як тамашні жиди по виході Панталахи з в'язниці за порадою рабина вислали до нього депутацію і взялися платити йому місячну пенсію по 30 ринських, аби лише жив собі спокійно й не робив їм шкоди. Панталаха прийняв сю пропозицію і жив спокійно щось зо три місяці» (Франко-17, с. 230).

Важливу й трагічну роль у житті в'язня відіграв ключник Спориш. Автор відзначав самотність наглядача: «Се був одинокий тюремний ключник», який «оминав людей, пересиджуючи цілими днями в своїй одинокій кімнатці на другім поверсі або, коли позволяла погода, відбуваючи далекі марші за місто, в поле, в ліси. Тут лише віддыхав вільніше, напоював зір і серце красотою природи. А вечором ішов до Нафтули, сів сам один у темнім закутку і мовчки випивав кухоль пива. Хазяйка, у якій жив і яка варила йому їсти, не докучала йому своїм товариством, от і мав Спориш досить часу віддаватися своїм думкам, а ті думки чим далі, тим більше робилися сумні і понурі» (Франко-17, с. 266). Його професія завдавала йому найбільшого клопоту, адже породжувала внутрішній конфлікт. Робота, яку сумлінно виконував, формувала негативну думку про нього в арештантів: «Спориш у службі собака, а поза службою чоловік» (Франко-17, с. 232). Проте праця не приносила йому морального задоволення, а завдавала лише душевних страждань: «Спориш чув себе глибоко нещасливим майже від першої хвили свого вступлення в сю службу, чув себе й сам в'язнем, засудженим без вини на досмертну в'язницю, і з тим самим важким та болочим почуттям отсе вже двадцять літ двигав своє ярмо» (Франко-17, с. 265). Наратор вказав і на його безвихідне становище, звертаючись до читачів: «Бо й що ж мав робити на тім Божім світі?» (Франко-17, с. 265). Іван Франко зобразив безкорисливий, добродушний та щирий вчинок Спориша щодо рідного брата: «– Бідний брате, знаю я, що в тебе на душі! Не потребуєш говорити мені більше. Бачу й сам, як тяжко ти бідуєш і на тих шістьох моргах, а що ж то ще було би на трьох! ... Чи ж мав би я сумління обдирати тебе й твоїх дітей? ...

І, мовлячи се, втиснув брату в жменю всі гроші, які в часі своєї військової служби наскладав на своє нове господарство ... А що був у службі пильний і точний, чесний і загальнолюблений, що мав особливий дар власне до виучування свіжо набраних рекрутів військової муштри без звичайного в тих часах мордування та катування, то прийнято його радо» (Франко-17, с. 265). Автор показав його людиною щирою, сумлінною у виконанні обов'язків, відкритою, закоханою у природу. Спориш любив відпочивати за містом, у лісі, де «напоював зір і серце красотою природи» (Франко-17, с. 266). Олеся Сколоздра трактує це ім'я як таке, що актуалізує доантропонімну семантику онімів й асоціативні конотації: ключник – персонаж, який, «мов спориш, стелиться перед владними людьми» (Сколоздра, 2009, с. 13). Іван Франко оприявнив такі риси його характеру, як гуманність, доброта, співчуття до ближнього: «Острий у сповнюванні своїх обов'язків, поза їх обсягом був людяний, м'який та лагідний, як дитина, вмів бачити в арештанті чоловіка, рівного з ним, не раз зіпсованого, але частіше нещасливого. ... Ключник Спориш поведився завсіди лагідно і людяно, а коли на якого арештанта найшла туга за свободою, він і потішив його, і лист додому написав, і відомість від вояків приніс, коли директор не допустив їх самих бачитися з в'язнем» (Франко-17, с. 232). Споришеві можна було довіритися, «що в разі чого він найгарячіше обстане за арештантом чи то перед директором, чи й перед прокуратором й найлагідніше судить усякі дрібні проступки против острого домашнього порядку

тюрми, хоч супроти арештантів сам його остро пильнує» (Франко-17, с. 232–233). Незважаючи на таку прихильність і доброзичливе ставлення до в'язнів, Спориш був дуже суворий і вимогливий, тому «його людяні прикмети мало кому були доступні та потрібні» (Франко-17, с. 232). Мабуть, це і спричинило зневагу: «Арештанти не любили його за те, бо для них не був поблажливий, бо його не можна було підкупити, аби глядів крізь пальці на їх нічні пиятики та гри в карти, уряджувані в казнях. Коли мав нічну інспекцію, мусіли всі спати в порядку; ані горівки в пухирі не приніс і крізь візитирку при допомозі тростинової рурки не вілляв, ані картяної гри при свічці з заслоною візитиркою не стерпів» (Франко-17, с. 232). Він був чесний як зі собою, так і з іншими, на відміну від товаришів по службі: «Та зате, коли інші ключники та стражники, може, для замаскування своєї потаємної поблажливості, за яку арештанти мусили їм добре оплачуватися, прилюдно при властях поводитися з арештантами, як із собаками, били їх у лице і не озивалися до них інакше, як “ти, псе, злodingo!”». Тимто й не диво, що більша часть їх не любила Спориша, бо мали аж надто багато нагоди входити з ним у колізії в часі службових годин» (Франко-17, с. 232). На противагу іншим дозорцям, Спориш намагався достукатися до серця Панталахи, хотів дати йому добру пораду, як не змарнувати віку і прожити чесне життя: «Чи ти не боїшся Бога отак марнувати свій вік та свої сили? Дав тобі Бог здоровле, дав тобі талант у руках, що, що очима побачиш, те руками зробиш, а ти пустився на крадіж, замість спокійно на хліб робити та Бога хвалити!» (Франко-17, с. 232). Така «каторжна праця» тривала 20 років, і хоч його не можна було назвати щасливим, проте він працював сумлінно й ніколи серйозно не задумувався над змістом і сенсом свого життя. Несподівана смерть Панталахи, а ще слова, які він сказав в останні хвилини життя, підняли назовні внутрішній конфлікт у Споришевій душі: «Скажи краще: коли раз нанявся за пса, то мушу бути псом від ніг до голови. Йди, йди, знаю я тебе! Я думав, що ти хоч у песій службі, а таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія, але що в тобі також песе серце» (Франко-17, с. 252). Відтоді Спориш утратив спокій – багато думав про «страчене життя». Якийсь голос у душі шептав йому, що він сповнив свій обов'язок, «алярмуючи сторожу та гонячи втікача» (Франко-17, с. 268). Проте цей голос не мав заспокоїливого ефекту, а навпаки, «відригнувся в душі як безконечна гіркість» (Франко-17, с. 268). Виконуючи службовий обов'язок і вислідивши Панталаху, Спориш після його трагічної загибелі відчув муки сумління, вину за смерть в'язня, що призвели до появи постійних страшних привидів: «Кроваве, розгорощене до непізнання лице Панталахи ненастанно стояло перед його очима, свердлюючи його нутро якимся страшенним докором, бунтувало кров у його жилах, відбирало йому спокій, апетит, пообідній сон» (Франко-17, с. 266). Він оцінює своє життя як «страчене», «песе». Окрім цього, письменник наголосив на його відчуттях «обридження до того життя й до самого себе». За своєю природою ця людина схильна до роздумів, бо він «був собі чоловік наскрізь чесний, у якій служба й військова карність не здужали заглушити чисто людського чуття, а надто склонний до задуми й меланхолії, вразливий більше, ніж се годилося чоловікові, що мусив заробляти на хліб насущний сповнюванням “песої служби”» (Франко-17, с. 264). Автор із клінічною точністю передав відчуття і внутрішні стани Спориша після загибелі Панталахи: «Кілька мінут сидів Спориш, мов закамений, не рушаючися з місця, ловлячи вухом, і устами, й усією своєю істотою ті фатальні згуки. Нічого не думав, нічого не відчував у тій хвилі, ані страху, ані тривоги; можна би навіть сказати, що був спокійний, хоча



був се спокій радше колоди, ніж свідомого чоловіка. Аж по кількох мінутах того мертвого спокою настала реакція» (Франко-17, с. 270).

Багато уваги у творі відведено акустичним відчуттям Спориша, що загострює інтригу: «Що се було? Чи то ві сні, чи наяві він [Спориш – Х. В.] чув якийсь незвичайний шелест, щось немов легкий, ритмічний хрипливий повсвист, ніби журчання тоненького зубатого колісця якоїсь машини або хропіння якоїсь сонної, але не людської істоти? Грр, грр, грр!» (Франко-17, с. 243); «кожний із тих звичайних шелестів та згуків тюрми, в якій мурах спить півтори тисячі людей і до яких він віддавна мав нагоду привикнути, тепер видавався йому якимсь громовим гуркотом, у кожному чулись йому то кроки страшних убійників, що закрадаються тікати з в'язниці, то притишена праця коло виломлювання крат або барикадування тюремних келій» (Франко-17, с. 246). Ці звуки передають конкретне смислове значення у тексті, адже за допомогою «повторної ампліфікації слухових образів наратор витворює в тексті ірраціональний для свідомості Спориша образ Панталахи, феномен його життя після смерті» (Легкий, 1999, с. 117). Вплинули на це передусім різні забобони й віра в існування привидів: «В пам'яті старого вояка, під впливом внутрішньої грижі та невиясненої події, віджили всі вірування та Бог зна коли чувані оповідання про духів та привидів, якими кормила його молодість, пережита під сільською стріхою. ... Спориш не смів уже сумніватися, що чув надземний голос, що се Панталашина рука виконувала те гарчання, що се дух Панталахи покутує на місці своєї передчасної смерті і мстить на своєму вбійці» (Франко-17, с. 272–273). Тиша викликає напруження та тривогу у Спориша під час нічного чергування і після втечі арештанта. Нічний спокій в'язниці порушує «незвичайний шелест», який чує лише ключник. Звук невідомого походження спершу викликає у службовця «неясну тривогу», малює картини про бунт і втечу в'язнів, а після смерті Панталахи стає містичним. Розбурхана психіка нічного дозорця пов'язує таємниче «гарчання» передусім із кончиною невільника. Постійні докори сумління і звинувачення себе в загибелі в'язня проєктують запалення мозку та передчасну смерть ключника.

Зігмунд Фройд (Sigmund Freud) зазначав, що «особи, котрі зазнали діткливого удару, пережили тяжкі психічні травми ..., в своїх сновиддях регулярно знов опиняються в тій травматичній ситуації» (Фройд, 1998, с. 495). Так після трагічної смерті Панталахи ключник Спориш відчуває провину, а його неспокій лише зростає, він боїться заснути, адже «йому здавалося, що в нічній п'їтмі знайде обік себе холодного, кровавого Панталаху з розторощеним лицем і величезними, обдертими з повік очима» (Франко-17, с. 269). Його сон стає тривожним. Письменник детально передає усі хаотичні рухи, притаманні людині під час такого неспокійного сновиддя: «Спориш спав твердо, але неспокійно, кидав у сні то руками, то ногами, рухав вусами, як заспаний пес, якому не дають спокою налазливі мухи, булькотав навіть крізь сон якісь незрозумілі слова, сопів, важко дихав, немов щось душило його, але не будився» (Франко-17, с. 244); «Сон його був неспокійний, гарячковий. Щохвиля Спориш прокидався, скреготав зубами, бив руками по дошках» (Франко-17, с. 277). Загибель злочинця не тільки вплинула на позасвідомий стан ключника, а й визначила його зовнішню поведінку з ознаками неспокою, страху. Він залишається наодинці зі своїми переживаннями та сновидіннями, не може екстраполовати їх назовні, а «ославлений злодій не вмер, він жив у душі Спориша ... та перепилував одну за одною ті живі нитки, що в'язали Спориша з життям» (Франко-17, с. 274). Психофізіологічними виявами сновидця після страшних

візії дуже часто є емоційно-психічна втома, виснаженість і самотність. Важко пояснити й містичний страх дозорця, його фантазмагоричні видіння, коли «найменший шелест, хрюпіння сонного арештанта, рух миші ..., випадковий стук деревляника ... видавався йому якимсь громовим гуркотом» (Франко-17, с. 245–246). Пережитими враженнями мотивовано психічну природу марень Спориша. Уві сні персонажеві не вдається побороти внутрішні страхи. Його тривожні сновиддя призводять до виснаження нервової системи, а «коли страх надміру сильний, він виявляється вкрай недоцільним, паралізує всяку дію і навіть утечу» (Фройд, 1998, с. 399). Спориш почав боятися «власного нутра, власної душі, розстроєної вчорашніми вражіннями та рефлексіями» (Франко-17, с. 270). Він не може спати, а в ті моменти, коли організм досягає піку виснаження, тоді з'являються марення-переслідування (див. також Ворок, 2018). Онейрична візія не відображає об'єктивної реальності, а радше є наслідком психологічних переживань персонажа. Психоаналітика це пояснює так: «Коли сонному має снитися сон, а нічний спад згнічення побільшує силу травматичної фіксації, робота сновиддя, що прагнула обернути на справдження бажань сліди спогадів про травматичну подію, не впорується зі своїм завданням. За таких обставин трапляється, що людина страждає на безсоння, зрікаючись сну через страх перед неуспіхом сновидної функції» (Фройд, 1998, с. 496). Письменник намагався сконцентрувати увагу читача не так на подіях, як на психічному стані свого героя. Обвинувачення самого себе у трагічній смерті Панталахи стають нав'язливими, що призводить до погіршення здоров'я через недосипання, а потім – до смерті.

Патологічний тип, у поведінці якого «вирішальним є не розсудливість чи логічна мотивація вчинків, а потяги, інстинкти, неконтрольовані емоції й пристрасті, так звана акцентуована емотивність» (Швець, 2003, с. 100), в оповіданні представляє Прокіп (як і Бовдур у повістці «На дні» та Баран у романі «Перехресні стежки»). Це надто збуджена та психічно хвора особистість, якій притаманна патологічна стійкість афекту. Цьому хлопцеві властиві специфічні психічні ознаки, що виявляються у надмірній жорстокості, невмотивованій поведінці, неконтрольованих емоціях, незбагненній мстивості. У творі актуалізовано жорстокий злочин братовбивства, коли Прокіп, «полишений сам дома зі своїм молодшим братом, розрубав йому сонному голову сокирою» (Франко-17, с. 236). Іван Франко схарактеризував його такими означеннями, як «ідіот», «напівідіот, нездібний ні до якої праці», «бідний ідіот», «дурний». Візуальна репрезентація Прокопа доповнює його розумову відсталість і відлюдькуватість: «Був се двадцятилітній парубчак, але, судячи по його поставі, можна було дати йому ледве п'ятнадцять літ – така миршава та мало розвита була уся його постать, таке дитяче лице і такий мало інтелігентний, вічно зачудований був увесь його вираз» (Франко-17, с. 236). Портрет доповнено й окремими деталями: «великі пожовклі зуби» (Франко-17, с. 237), «розчухрана голова» (Франко-17, с. 239), «немічні вилиці» (Франко-17, с. 243). Задля увиразнення характерологічних рис психотипу Прокопа письменник удався до анімалістичного портретування: «його вибалушені очі заіскрились, як у kota» (Франко-17, с. 256), «далі почав хрупотіти зубами і гарчати, як пес» (Франко-17, с. 257). З-поміж портретних деталей акцентуаційними є очі: «... пробулькотав Прокіп, вибалушивши на нього свої великі, здивовані очі, широко роззявивши рота, немовби хотів щось сказати» (Франко-17, с. 247). У створенні загальної інфантильної характеристики цього психотипу важлива така ознака, як потяг до гри: «Сів на тапчані і почав дзвонити тими блискучими цяцьками одною о другу, пускав їх, щоб катулялися по помості, і, як дитина, плескав у долоні, коли срібні плитки описували по дошці гарні слимакуваті закрути та колісця» (Франко-17, с. 256).

Саме іграшки Прокопа – велика срібна монета й гусяче пір'я – важливі художні деталі в оповіданні. Срібна монета стає засобом для втечі Панталаха, адже містить «ключове зілля» – пилку, за допомогою якої в'язень розпиляв ґрати. Гусяче пір'я, яким Прокіп імітував пиляння ґрат, – символічне знаряддя убивства Споріша, адже, ставши спочатку лише забавкою, згодом спричиняє хворобу, а потім – смерть дозорця.

Прокіп засуджений до 20 років ув'язнення. Хлопець із задоволенням садиста думає про те, як помститися Спорішеві: чи то вдарить сокирою по голові, чи то кине в котел із кашею, чи то повісить униз головою. І ті «думки були йому розривкою; за ними він забув дійсність, забув те, що перед хвилиною так боліло та драгувало його» (Франко-17, с. 262). Саме Прокіп стає винуватцем смерті Споріша, адже керується почуттям помсти. З дикою радістю сприймає звістку про смерть ключника. У в'язниці він зажив слави ідіота, з якого, з одного боку, кепкують, а з другого – ставляться поблажливо: «Ну, що з ним уделяш? Чи біть го, чи повісить го? Кеди он гльоупи, як бут!» (Франко-17, с. 280).

Прокіп, на протигагу Панталасі, не хоче виходити з в'язниці, ба навіть боїться повертатися додому. «*Чужий* локальний простір стає для нього внутрішньо *своїм* – простором безпеки і прийняття» (Калиняк, 2013, с. 122). Проте його уява та «розумові здібності» працювали в іншому напрямі: він постійно видумував нові тортури для свого найбільшого ворога – тюремного наглядача Споріша. «Франко не так цих людей судить та гудить, як вияснює, чому вони саме такими, а не іншими поробились; з нього не так суворий та немилосердний суддя, як люблячий учитель, що тільки показує на негативних прикладах, як люди відхиляються від нормальної людської природи» (Єфремов, 1913, с. 151). Недоумкуватість Прокопа продемонстровано й на матеріалі його мовлення. Ця миршава та недорозвинута особа із зачудованим і малоінтелігентним виразом обличчя висловлюється, як мала дитина. Інфантильність хлопця виявляється і в безглузких твердженнях, висновках та запитаннях. Його мовна свідомість нічим не відрізняється від дитячого світосприйняття і тяжко вмонтовується у сьогоденні реалії: «– Хлопче, з'їм тебе! – *Такі-сте* голодні? – з невинним видом запитав товариш. – Не голоден, але тишуся! – відповів Панталаха. – *Тишитесь?* А то чим? – Тим, що в тебе осялячі вуха» (Франко-17, с. 235); «*Що се маєте, нанашку?* – запитав ... – Гроші, – відповів Панталаха. – *А хто вам то дав?* – Святий Миколай. – *Святий Миколай? Гі, гі, гі! А за що?*» (Франко-17, с. 235).

Помітно відрізняється на тлі загального тюремного мовлення усіх дійових осіб мова директора в'язниці. Його реплікам притаманні чеські й польські лексеми, короткі діалектні форми: «А тамтого паніче, що ти му помугль утікнут, ми его еще зловіме, не бойсе!» (Франко-17, с. 227); «Як ти мі сміш так гадаг? Откуд ти то віш, же не буде? А я ті повідам, же буде. Чекай ано! Ще тебе з казенки кажу в железах випровадіт на гоф, аби-с се подіваль, як го буду сольдаті прат кіяма. Не босе! Ми се не престашиме, же он політицки вазен, же он вельки пан і вельки поляк!» (Франко-17, с. 227). У тексті трапляються тюремно-вуличні арготизми: лабораторня (Франко-17, с. 230) – тюремна майстерня, казенка (Франко-17, с. 235) – карцер у в'язниці, причі (Франко-17, с. 249). – нари, в'язничне ліжко, ключове зілля (Франко-17, с. 238) – англійська тонка пилочка-волосина, капітуляція (Франко-17, с. 228) – присуд, вирок суду, субернація (Франко-17, с. 230) – неспокій, сварка, бунт у в'язниці.

У 1967 р. на кіностудії ім. О. Довженка було екранізовано чорно-білий альманах «До світла!», до якого ввійшли три короткометражні стрічки за мотивами творів

Івана Франка: «До світла!», «Муляр» і «Панталаха» (автор сценарію – Василь Земляк, режисер – Микола Ільїнський, оператор – Валерій Квас, у ролях: Георгій Юматов, Іван Лапиков, Всеволод Сафонов). Критики відзначають, що саме третя екранізація найцікавіша (див. також Брюховецька).

Отже, в оповіданні порушено багато проблем, наявних і в попередніх творах І. Франка («Івась Новітній», «На дні», «Хлопська комісія»), адже тут актуалізовано проблематику добра і зла, життя і смерті, свободи і несвободи. Велику увагу, як і в повістці «На дні», зосереджено на онейричних візіях, ролі ірреальних видінь у життєдіяльності особистості, актуалізовано зацікавлення роботою людської психіки, оприявлено та простежено існування патологічного типу особистості в неволі. Іван Франко тут заглибився в людську психологію, намагався відповісти на запитання про суть і зміст людського буття, простежити трагедію існування «страченого» «песього» життя (у випадку Панталаха – проблема втраченої сили, Споріша – «сродної праці»; рідкісних виявів гуманізму в середовищі, що цьому не сприяє). Ця розвідка на сучасному етапі розвитку літературознавства (і франкознавства зокрема) є актуальною, оскільки містить комплексний аналіз й інтерпретацію малодослідженого Франкового оповідання та сприятиме написанню подальших студій творів маловивчених і знаних письменників.

#### ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

Артимишин, П. *Кнайпа «У Нафтули», або Куди ходили Сергій Єфремов з Іваном Франком*. <http://photo-lviv.in.ua/knajpa-u-naftuly-abo-kudy-hodyly-serhij-efremov-iz-ivanom-frankom/>

Брюховецька, Л. Адаптація чи штурм літературного Евересту? Твори Івана Франка в кіно. [http://www.ktm.ukma.edu.ua/show\\_content.php?id=598](http://www.ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=598)

Ворок, Х. Б. (2018). *Поетика сновидінь у прозі Івана Франка*. Київ: Наукова думка.

Голод, Р. Б. (2000). *Натуралізм у творчості Івана Франка: до питання про особливості творчого методу Каменяра*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Гундорова, Т. (2006). *Франко не Каменяр. Франко і Каменяр*. Київ: Критика.

Денисюк, І. (2005). Літературна готика і Франкова проза. В *Літературознавчі та фольклористичні праці* (Т. 2: Франкознавчі дослідження). Львів, 191–203.

Єфремов, С. (1913). *Співець боротьби і контрастів. Спроба літературної біографії й характеристики Івана Франка*. Київ: Вік.

Калиняк, М. (2013). Парадигма свій-чужий у моделюванні тюремного простору (на матеріалі оповідань Івана Франка «До світла!» і «Панталаха»). *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Філологічні науки*, 2(261), 1, 118–125.

Легкий, М. З. (1999). *Форми художнього викладу в малій прозі Івана Франка*. Львів.

Легкий, М. (2016). «Ім'я нове написане», або Про деякі нерозшифровані наймення у прозі Івана Франка. *Слово і час*, 8, 3–10.

Легкий, М. (2021). *Проза Івана Франка: поетика, рецепція в критиці: монографія*. Львів.

Листи Івана Липи до Сергія Єфремова. (2003). *Слово і час*, 9, 61–66.

Огоновський, О. (1893). Іван Франко. В *Історія літератури руської*, 3/2. Львів: Накладом Товариства імени Шевченка, 915–1072.

Сколотдра, О. Р. (2009). *Онімна та апелятивна номінація особи в малій прозі Івана Франка* [авторeref. дис. ... канд. філол. наук, Львівський національний університет ім. І. Франка].

Франко, І. (1888). *Pantalacha. Kurjer Lwowski*, 25–29, 25.I–29.I, 2–3; 31–33, 31.I–2.II, 2–3; 36, 5.II, 2–3; 38–42, 7.II–11.II, 2–3.

Франко, І. (1902). Панталаха. В *Франко І. Панталаха і інші оповідання*. Львів: З друкарні Наукового товариства імени Шевченка, 1–105.

**Франко-17:** Франко, І. (1979). *Зібрання творів у п'ятдесяти томах* (Т. 17: Повісті та оповідання (1887–1888)). Київ: Наукова думка.

**Франко-33:** Франко, І. (1982). *Зібрання творів у п'ятдесяти томах* (Т. 33: Літературно-критичні праці (1900–1902)). Київ: Наукова думка.

**Франко-49:** Франко, І. (1986). *Зібрання творів у п'ятдесяти томах* (Т. 49: Листи (1886–1894)). Київ: Наукова думка.

**Франко-50:** Франко, І. (1986). *Зібрання творів у п'ятдесяти томах* (Т. 50: Листи (1895–1916)). Київ: Наукова думка.

Фройд, З. (1998). *Вступ до психоаналізу*. Київ: Основи.

Швець, А. І. (2003). *Злочин і катарсис: Кримінальний сюжет і проблеми художнього психологізму в прозі Івана Франка*. Львів.

Franko, I. (1897). *Pantalacha*. В *Franko I. Obrazki galicyjskie*. Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej, 85–159.

## REFERENCES

Artymyshyn, P. *Кнаїра «U Naftuly», або Kudy khodyly Serhii Yefremov z Ivanom Frankom*. <http://photo-iviv.in.ua/knajpa-u-naftuly-abo-kudy-hodyly-serhij-efremov-iz-ivanom-frankom/> (in Ukrainian).

Briukhovetska, L. *Adaptatsiia chy shturm literaturnoho Everestu? Tvory Ivana Franka v kino*. [http://www.ktm.ukma.edu.ua/show\\_content.php?id=598](http://www.ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=598) (in Ukrainian).

Vorok, Kh. B. (2018). *Poetyka snovydin u prozi Ivana Franka*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Holod, R. B. (2000). *Naturalizm u tvorchoosti Ivana Franka: do pytannia pro osoblyvosti tvorchoho metodu Kameniar*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV (in Ukrainian).

Hundorova, T. (2006). *Franko ne Kameniar. Franko i Kameniar*. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).

Denysiuk, I. (2005). Literaturna gotyka i Frankova proza. In *Literaturoznavchi ta folklorystychni pratsi* (Т. 2: Frankoznavchi doslidzhennia). Lviv, 191–203 (in Ukrainian).

Yefremov, S. (1913). *Spivets borotby i kontrastiv. Sproba literaturnoi biohrafii y kharakterystyky Ivana Franka*. Kyiv: Vik (in Ukrainian).

Kalniak, M. (2013). Paradyhma svii–chuzhyi u modeliuванні tiuremnoho prostoru (na materialii opovidan Ivana Franka «Do svitla!» i «Pantalakha»). In *Vismyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka, Filolohichni nauky*, 2(261), 1, 118–125 (in Ukrainian).

Lehkyi, M. Z. (1999). *Formy khudozhnoho vykladu v malii prozi Ivana Franka*. Lviv (in Ukrainian).

Lehkyi, M. (2016). «Imia nove napysane», або pro deiaki nerozshyfovani naimennia u prozi Ivana Franka. *Slovo i chas*, 8, 3–10 (in Ukrainian).

Lehkyi, M. (2021). *Proza Ivana Franka: poetyka, retseptsiiia v krytytsi: monohrafiia*. Lviv (in Ukrainian).

- Lysty Ivana Lypy do Serhiiia Yefremova (2003). *Slovo i chas*, 9, 61–66 (in Ukrainian).
- Ohonovskyi, O. (1893). Ivan Franko. In *Istoriia literatury ruskoj*. Lviv: Nakladom Tovarystva imeny Shevchenka. 915–1072 (in Ukrainian).
- Skolozdra, O. (2009). *Onimna ta apeliativna nominatsiia osoby v malii prozi Ivana Franka* [Abstract of Candidate thesis, Ivan Franko National University of Lviv] (in Ukrainian).
- Franko, I. (1888). Pantalacha. In *Kurjer Lwowski*, 25–29, 25.I–29.I, 2–3; 31–33, 31.I–2.II, 2–3; 36, 5.II, 2–3; 38–42, 7.II–11.II, 2–3 (in Ukrainian).
- Franko, I. (1902). Pantalakha. In *Franko I. Pantalakha i ynshi opovidannia*. Lviv: Z drukarni Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka, 1–105 (in Ukrainian).
- Franko, I. (1979). *Zibrannia tvoriv u p'iatdesiaty tomakh* (T. 17: Povisti ta opovidannia (1887–1888)). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Franko, I. (1982). *Zibrannia tvoriv u p'iatdesiaty tomakh* (T. 33: Literaturno-krytychni pratsi (1900–1902)). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Franko, I. (1986). *Zibrannia tvoriv u p'iatdesiaty tomakh* (T. 49: Lysty (1886–1894)). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Franko, I. (1986). *Zibrannia tvoriv u p'iatdesiaty tomakh* (T. 50: Lysty (1895–1916)). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Froid, Z. (1998). *Vstup do psykhoanalizu*. Kyiv: Osnovy (in Ukrainian).
- Shvets, A. (2003). *Zlochyn i katarsys: Kryminalnyi siuzhet i problemy khudozhnoho psykholohizmu v prozi Ivana Franka*. Lviv (in Ukrainian).
- Franko, I. (1897). Pantalacha. In *Franko I. Obrazki galicyjskie*. Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej, 85–159 (in Polish).

**Khrystyna VOROK**

*PhD (Philology)*

*Government agency «Ivan Franko Institute of the NAS of Ukraine»*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8131-5124>*

*e-mail: [xrystynka@ukr.net](mailto:xrystynka@ukr.net)*

## **STORY BY IVAN FRANKO ABOUT THE «FREE BIRD» (POETICS AND PROBLEMS OF «PANTALACHA»)**

The paper deals with the creative history of the short story «Pantalacha» by Ivan Franko with prison problems. The purpose of this article is to study the artistic specificity of this work. The major attention is drawn to publication history, structure, genre specifics, problem-thematic spectrum. The Lviv locus is characterized, which can be recognized through such well-known local objects of the 19<sup>th</sup> century as Brigidky (the prison at Kazimirivska Street, the former monastery of nuns of the Order of St. Brigid, now – 20 Horodotska Street) and the pub «In Naphtula» (official name – «Under three crowns», now it is 12 Shevska St.). Special attention was paid to the location of the prison – corridor, cell, kitchen and roof. Franko focused in detail not only on the location of the cell itself in the prison, but also on its interior. He compared his cell to hell. It is indicated that the writer, when depicting the main characters of the story, actively uses portrait details: their actual appearance, in particular Pantalach's physical and communicative behavior, Sporysh's honesty and integrity. The artistic functioning of mentally ill personality of Prokop is also revealed.

Other works of the writer are partly involved for analysis and comparison. The story raises many problems that are also present in Franko's previous works («Ivas Novitnii», «On the Bottom», «Peasant's Commission»), because here the problems of good and evil, life and death, freedom and unfreedom have been actualized. The great psychological subtext of the work, which is expressed through the unconscious states of the individual, is separately considered. Franko, as a skilled observer of human souls, also paid considerable attention to the characters' dreams in this work. In the story, Sporysh's oneiric visions are caused by mental upheavals and are an echo of depressing daytime impressions. It is indicated that the writer with great skill focuses on both external and internal manifestations of the disease of the key holder.

**Keywords:** Ivan Franko, «Pantalacha» short story, prison theme, genre, style, issues, locus, interior, portrait.

**Катерина ШМЕГА**

*кандидат філологічних наук*

*молодший науковий співробітник відділу франкознавства*

*Державної установи «Інститут Івана Франка НАН України»*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6736-2263>*

*e-mail: [kshmeha@gmail.com](mailto:kshmeha@gmail.com)*

## **АНТИНОМІЯ ВІРНИСТЬ–ЗРАДА В ПОВІСТЦІ ІВАНА ФРАНКА «ГРИЦЬ І ПАНИЧ»**

Проаналізовано один із небагатьох творів Івана Франка з мілітарно-революційним сюжетом – історичну повістку «Гриць і панич». Висвітлено його історичне підґрунтя (польські революції 1846 р. і 1848 р.) та визначено стрижневу проблему, виражену через антиномічну пару вірність–зрада в умовах співіснування в Австрійській імперії українців і поляків. Зазначено, що неможливість мати власну державність і суверенітет та невизнання як окремого народу загрожували українцям асиміляцією і втратою власної ідентичності, що відображає колізія твору, яка розвивається довкола її усвідомлення та захисту через складний моральний вибір між вірністю і зрадою.

Простежено становлення характеру головного персонажа Гриця Тимкового від кмітливого і товариського, але дещо інфантильного юнака, який живе в панському дворі, до вояка австрійської армії, який захищає імперію від польських повстанців. Виснувано, що стрижнева риса Гриця – чесність, яка керувала його вчинками, допомагаючи балансувати між зрадою та вірністю у різних ситуаціях. Також встановлено, що самоусвідомлення Гриця як українця відбувалося поступово, під впливом різних національних дискурсів, але остаточно викристалізувалося у момент, коли його схилили перейти у ворожий табір, мотивуючи таке рішення тим, що він захищатиме свою батьківщину – Польщу.

Підсумовано, що постріл Гриця на барикадах у колишнього товариша Никодима був для нього не до кінця усвідомленим, а радше імпульсивним вчинком, до якого могло спонукати кілька чинників: загострення національної самосвідомості в межовій ситуації; підсвідоме підпорядкування наказу як військового, який має захищати Австрійську імперію від ворогів; особиста образа на Никодима за те, що хотів його використати і пожертвувати їхніми стосунками в ім'я своєї національної ідеї. Констатовано, що визначення головного мотиву вбивства, як і його моральності чи аморальності, автор залишив для читачів. Водночас виснувано, що вистріл у Никодима став для Гриця символічним самогубством як лояльного до панів прислужника і своєрідною платою за остаточне політичне прозріння.

**Ключові слова:** національна ідентичність, зрада, повстання, імперія, колізія двійництва, символічне самогубство.

Історична повістка Івана Франка «Гриць і панич» вийшла друком 1898 р., невдовзі після публікації знакової у житті письменника статті «Поет зради» про поль-



ського поета Адама Міцкевича (Adam Mickiewicz). Іван Франко написав її, як зазначено в самій статті, щоб «піднести один із головних мотивів його поезії» – «зраду, дезерцію [дизертирство – *К. Ш.*] й ренегатство [відступництво – *К. Ш.*]» (Франко, 2010, с. 22), однак спричинив цим хвилю обурення у своєму середовищі і навіть поплатився роботою в польській газеті «Kurjer Lwowski». Після появи цієї статті багато польських друзів відщуралися письменника, навіть дійшло до того, що «на мурах міста можна було побачити плакати з наругами й напастями на І. Франка» (Мельник, 2016, с. 344). А все тому, що поляки сприйняли як глибоку образу і Франкову зраду його гострі висловлювання про те, що культ поета Міцкевича, у якому виховують галицьку молодь, ґрунтується на восхвалянні зради та підступу як національних чеснот. Роком пізніше, 1899-го, І. Франко опублікував поему «Похорон» (написану ще 1890 р.), в епілозі якої порушив проблемне питання: «... чом відступників у нас так много? .../ Чом працювать на власній ниві – стид,/ Але не стид у наймах у чужого?» (Франко, 1976, с. 88). Стрижень, який об'єднує ці різні за жанром і формою твори, – Франкові міркування над різними сценаріями збереження поневоленими народами власної ідентичності та боротьби за автономію, а особливо гостро зацентровано на поняттях зради й відступництва.

Очевидно, ця тема давно його турбувала і спонукала до її художнього осмислення, а із плином років набула нових нашарувань та розвинулася до глибокого психобіографічного конфлікту дводушництва як міфологічного мотиву, психологічної проблеми, життєвої практики, теоретичної концепції і літературної колізії (за Богданом Тихолозом) (Тихолоз, 2017). Уже на схилі літ у передмові до збірки вибраних праць, написаних польською та німецькою мовами, під промовистою назвою «В наймах у сусідів», І. Франко, ніби виправдовуючись перед читачами за цей свій доробок, написав: «Знаю, що деякі земляки вважали, а може, й досі вважають мою працю в тих і інших чужомовних публікаціях коли вже не відступництвом від справи та письменства рідного народу, то щонайменше страченим часом, який я при інших обставинах міг був би обернути на праці, далеко вартіші для нашого письменства й для нашого народу» (Франко, 1983, с. 259). Мотив відступництва і синонімічне йому поняття зради так часто зринають у Франковому дискурсі, очевидно, через те, що він сам інкримінував собі ці «злочини» через вимушену роботу «на сусіда». Загалом дуалізм морального вибору між особистим та громадським, спокусою стати на бік сильнішого (поневоловача) чи залишитися зі слабшими (поневоленими) повторюється у багатьох текстах Івана Франка, однак мета цієї статті – з'ясувати, як цю дилему вирішено у творі «Гриць і панич», де, за спостереженням Івана Денисюка, «проблема вірності та зради постає якнайгостріше» (Денисюк, 2005b, с. 45), та як вона корелюється із формуванням національної ідентичності персонажів.

У працях уже згаданих літературознавців Івана Денисюка, Богдана Тихолоза, а також Миколи Ільницького, Віри Агеевої, Григорія Грабовича, Тамари Гундорової, істориків Романа Голика й Івана Монолатія повістка «Гриць і панич» або пов'язані з нею ідейно та тематично твори «Похорон», «Поєдинок», «Герой поневолі» вже були потрактовані як двійництво, дводушництво, валленродизм та в контексті інших наративів. Беручи до уваги міркування й висновки цих науковців, спробую детальніше заглибитися в актуальну для сучасного українського контексту проблему самоідентифікації персонажів, вірності власним переконанням і державі, розрізнення «свій»/«чужий», вибору між військовою присягою та особистими почуттями.

«Гриць і панич» за жанром – історична повістка, у якій детально прописано датування подій та введено реальних персонажів (польського філософа і революціонера Едварда Дембовського (Edward Dembowski), генерала Юзефа (Йосифа) Бема (Józef Bem)), тому основна колізія твору зумовлена його історичним підґрунтям – темою антиурядових повстань польської шляхти 1846 р. (із жорстокою реакцією на нього селян – т. зв. Галицькою різаниною) і 1848 р. (на хвилі «Весни народів») та участю в них українців, зокрема й по обидва боки барикад. Ці події стали основою ще двох творів І. Франка, об'єднаних у збірку «З бурливих літ: оповідання «Герой поневолі» (1890) та новели «Різуни» (1903). Про страшну «Галицьку різанину» в повістці йдеться опосередковано – автор більше уваги звертає не на результат повстання, а на його підготовку польською інтелігенцією й умови виконання («Кожний дідич має узброїти своїх свояків, здатних до оружжя, своїх льокаїв, мандаторів, лісничих і всяких офіціалів і тягти з ними на означене місце. ... Дня 18 лютого маємо зібратися з цілого циркулу, напасти на гарнізони, пов'язати вояків, забрати оружжя, а тоді опанувати місто, уряди каси» (Франко, 1979а, с. 234)). Водночас наголошує, що самі учасники до кінця не вірили в реалізацію свого задуму. Зрештою, їхній план таки провалився, а підбурені урядом селяни, замість підтримки своїх панів у повстанні, влаштували їм жорстокі погроми. Перебуваючи «між двох вогнів» – під подвійним гнітом польського й австрійського панувань – українці мали обрати одну зі сторін протистояння. Поляки розраховували на них, готуючи повстання і 1846 р., і 1848 р., вважаючи, що їм вигідно добиватися відродження Речі Посполитої та виходу з Австрійської імперії. Коли ж виявилось, що «хлоп» залишається вірним цісареві, впевненість в успіху кампанії остаточно похитнулася. Історик І. Монолатій, який досліджував особливості формування ідентичностей народів Австрійської імперії, акцентував, що українці виступили за збереження монархії і стали на бік влади, сподіваючись на її майбутню підтримку в питанні протидії польським впливам та на відносну автономію. Натомість поляки «вели революційну пропаганду серед українців, одночасно не визнаючи існування “русинів” як окремої нації. Польські діячі ... провадили конспіративну діяльність серед українців у пропольському дусі і в інтересах збереження українсько-польської єдності, не рахуючись цілковито з національними прагненнями українців або їх не помічаючи. Розрив цієї єдності під час революції 1848 р. поляки сприйняли як зраду польських національних інтересів» (Монолатій, 2009, с. 23).

Намагання польських повстанців використати селян-українців, обіцяючи їм скасування панщини, як живу силу для збільшення своєї чисельності та здобуття успіхів у повстанні задля відновлення незалежності Польщі викликало в І. Франка як історика доволі скептичне ставлення, яке він розкрив у статті «Панщина і її скасування 1848 р. в Галичині» (1898): «Треба було не знати краю, ані людей, аби хоч на одну хвилину подумати, що селянин, руський чи польський, битий і гноблений досі шляхтою, на саму голослівну обіцянку полегші повірить тій шляхті і піде з нею проливати свою кров за відбудування Польщі, піде бити того німця, в котрім досі привик бачити свого опікуна, свій захист проти шляхетської самоволі» (Франко, 1986, с. 7). Зрештою, австрійська влада не виправдала сподівань, які покладали на неї «тірольці Сходу» (попри скасування панщини, після придушення повстання не дарувала галицьким українцям автономії, а пішла на негласну домовленість із поляками в обмін на їхню подальшу лояльність), що вкотре демонструє контроверсійність тих історичних умов, у яких доводилося формуватися українцям як нації.

Іван Франко унаочнив цей історичний конфлікт, розкривши його крізь призму «драматичних стосунків між персонажами – представниками різних соціальних станів та національностей» (Легкий, 2021, с. 455) – поляком Никодимом Пшестшельським (Nikodem Przestrzelski) та його прислужником українцем (русином) Грицем Тимковим. Як наслідок, у письменника вийшла, як зауважив І. Денисюк, «напружена і скомплікована річ з глибокоемоційним зарядом» (Денисюк, 2005а, с. 145). Джерелом для написання «Гриця і панича», як вказав автор у передмові до збірки, стали «деякі постаті та епізоди» повстання, зокрема «одне дуже інтересне свідощтво» (Франко, 1979а, с. 189) – заява організатора революційного руху в Турецькій повіті (тепер – один із повітів Великопольського воєводства, Польща) Н. Пшестшельського, надрукована 29 квітня 1848 р. у польській газеті «Rada Narodowa» (Rada Narodowa, 1848). У ній ідеться про те, що Никодим Пшестшельський мав маєток у с. Ступосяні Сяноцького повіту, де йому допомагали переховуватися від австрійської влади після організації антиурядового повстання 1846 р. місцеві селяни, зокрема Гриць Дзюрик. Останній, як наголошує оповідач, «з надлюдським геройством» (Франко, 1979а, с. 189) пережив публічне побиття 52 киями, але не видав владі свого пана. Письменника, очевидно, зацікавив у цій заяві саме вияв героїчної стійкості селянина і мотиви його вчинку, однак, як зауважив І. Денисюк, оповідання І. Франка – «це антиномія до того матеріалу» (Денисюк, 2005b, с. 46).

Власне, «антиномія» – дуже вдале слово для характеристики цієї повістки не лише на ідейному рівні. Адже й образна система твору збудована за антитетичним принципом, що відображено вже у назві. У ній закладено інформацію про національність та станові й вікові характеристики персонажів-антагоністів. Ім'я Гриць дає зрозуміти, що йдеться про українця, імовірно, парубка, який є протагоністом у творі, адже саме його поставлено першим у парі. Натомість «панич» залишився безіменним, хоча зрозуміло, що це молодий поляк. Гриць Тимків списаний, якщо вірити Франковим ремаркам, із реального селянина Гриця Дзюрика, проте від нього персонажеві дісталось тільки ім'я та епізод із покаранням. У згадуваній раніше записці йдеться, що Дзюрик мав дружину, натомість Франків Гриць ще зовсім юний, фактично виростає в панському дворі й товаришує з паничем, усюди його супроводжуючи. На перший погляд, І. Франко змалював стосунки між паничем-поляком Никодимом і його прислужником-русином Грицем як взірць щирої товариськості. Панич шанував Гриця за кмітливість, вправність і вміння поводитися з кінями, полювати й бути доброю компанією, а хлопчина радів, що саме на нього впав вибір панича, і вірно йому служив, вважаючи того чесною та порядною людиною. Однак стосунки пана і слуги, хай якими добрими вони здаються та хай яким привілейованим, порівняно з іншими, є цей слуга, це – завжди ерархія «сильний–слабкий». Сильний має владу наказувати, слабкий же мусить підкорятися та бути вірним. Саме в такій парадигмі і взаємодіяли персонажі, хоча Гриць до певного моменту цього не усвідомлював. Згогадки, що панич не просто так товаришує з ним, а має з того якусь вигоду, у хлопця виникли, коли той промовчав про те, що Гриців батько лежить побитий за панським наказом через «вільнодумство». Гриць зрозумів: «Наш панич хоч певно знав, що сталося з вами, а мені не сказав нічого. Певно, хотів, аби я помагав йому намовляти парубків до повстання. О, та не дочекає сього! Аж тепер я бачу його щирість, його доброту. Поки потребує мене, поки я служу йому, поти він добрий і щирий!» (Франко, 1979а, с. 280). Проте Тимків-старший відмовив ображеного сина «зраджувати» панича, навіть попр

те, що допомагаючи йому просувати революційні ідеї серед сільських парубків, Гриць пішов наперекір діяльності батька – борця за справедливе повернення селянам їхніх земель. Пізніше, витерпівши за допомогу Никодимові наругу австрійського жандарма й потрапивши в рекрути, Гриць складає військову присягу Австрійській імперії і таки «зраджує» Никодима, який проти неї піднімає повстання. Ця «зрада» підтверджується, коли Гриць відмовляється привселюдно на зустрічі з військовим керівництвом повстанців визнавати себе поляком, Польщу – батьківщиною, а констатує: «...я русин і Польщі добиватися не хочу» (Франко, 1979а, с. 280).

Автор із великою симпатією розповідає про свого героя: Гриць – це «кров з молоком», «хлопець незвичайної вроди», «щирий, одвертий і добрий», «з золото-жовтим волоссям», окрім того, «вихований в достатку і свободі» (Франко, 1979а, с. 222), у нього «добра пам'ять і бистре око», чим виділяється серед однолітків «малорозвитих, притупих, заляканих» (Франко, 1979а, с. 223). У цих портретних деталях вгадуються автобіографічні елементи, скажімо, золоте волосся і добра пам'ять, що може бути свідомим наближенням персонажа до особи автора задля підсилення в його образі ефекту рупора власних думок та міркувань. Як зазначає І. Денисюк, Гриць – «особистість надзвичайно колоритна. Це людина великої сили волі, здатна на самопожертву заради приязні» (Денисюк, 2005b, с. 45). Однак на початку повістки перед читачем постає ще несвідомий власної ідентичності, дещо інфантильний, хоч і щирий у своїх прагненнях, хлопець. Із вдячності та беззастережної вірності Никодимові він був готовий пожертвувати життям на незрозумілій для нього революції і невідомо за які ідеали: «Підемо воювати! З ким і за що – про се Гриць не думав багато. І моторошно, і любо йому було подумати, як він обік панича йде в огонь, кидається на ворога, своїми грудьми заслонює панича від ворожих нападів» (Франко, 1979а, с. 238). У Гриця на той час не було сформованої власної думки на державні питання, тому що він увесь час перебував під впливом пропаганди Никодима і був засліплений його революційним запалом.

Характер Гриця розкривається поступово й гартується у життєвих випробуваннях, зокрема в ситуації вибору між зрадою та вірністю. Хлопець змушений балансувати між різними національними дискурсами, обираючи, хто ж каже правду: його батько («Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізачо, пам'ятай, що їх Польща – то хлопське пекло» (Франко, 1979а, с. 247)), панич Никодим (що цісарські урядники «кривдять нарід, що їх би треба повиганяти з краю» (Франко, 1979а, с. 266), а селянам дарувати волю не відробляти панщину), чи держава в особі комісара (що польські повстанці й ті, хто їх підтримує, – це бунтівники проти цісарського уряду і їх потрібно здавати війту як злочинців). І, варто визнати, Грицеві вдавалося дотримуватися балансу, адже хай які перипетії випадали на його долю, незмінною залишалася головна позитивна риса цього персонажа – чесність. Із тим, як парубок дорослішає, мужніє і стає вояком, ця риса його характеру лише загартовується, перетворюється із чесності перед людьми на чесність перед собою. Никодима він урятував від комісара зі щиролюдських гуманних міркувань і витерпів за це жорстоке побиття та службу у війську як покарання за допомогу державному зрадникові й бунтівникові. Після 2 років, зустрівши Пшестшельського у Львові, замість віддяки за допомогу та відданість, знову має прислужитися колишньому панові і, ризикуючи своїм становищем солдата австрійської армії, підтримати повстанців у боротьбі за нав'язану йому польську батьківщину, тобто зрадити не лише військову присягу, а й власну національну ідентич-

ність. Це вже виходило за межі Грицевих моральних координат. Він би сфальшував перед самим собою, якби погодився допомогти полякам не лише через давню приязнь до колишнього пана, а й тому, що як його переконував полковник із протилежного табору: «Поляк і русин – це одне й те саме» («Polak a Rusin to wszystko jedno») (Франко, 1979а, с. 283).

По-чесному, відповідно до власних моральних переконань, повівся Гриць і з Никодимом, вистреливши в нього під час повстання. Якщо юним він мріяв бути з паничем пліч-о-пліч на барикадах та затуляти його від куль, вірячи, що вони з Никодимом заодно – за скасування панщини і зняття ярма із простих селян, то тепер, коли дізнався від нього правду («Ми хотіли знести панщину самі і тим потягнути весь народ за собою, а уряд сам скасував її і бунтує народ проти нас» (Франко, 1979а, с. 276–277)) і коли доля зробила їх антагоністами, поставивши по різні боки барикад, він просто виконав свій громадський та професійний обов'язок – убив ворога-повстанця. Іван Денисюк вважає, що Гриць випустив кулю у панича Никодима «з почуття вірності Австрії, якій був змушений присягти як солдат – тій самій системі, що кагувала його за вияв щиролюдської приязні до людини» (Денисюк, 2005b, с. 45). Водночас цей крок означає і дещо більше. Як слушно спостеріг М. Ільницький (Ільницький, 2006, с. 24), окрім фізичного вбивства, відбулося і символічне самогубство: той постріл, що «бачилось, прошиб і його власне серце» (Франко, 1979а, с. 287), остаточно вбив у Грицеві лояльного до панського двору прислужника.

Глибокий драматизм твору розкривається в колізії морального вибору персонажа між особистими приятельськими стосунками й інтересами свого народу, для якого Польща – це «хлопське пекло». Розв'язка не дає читачеві остаточної відповіді на запитання, яким усе-таки був головний мотив Грицевого вчинку: особиста помста паничеві за те, що той хотів використати його та інших хлопців задля досягнення власних цілей, загострення національної самосвідомості в межевій ситуації, коли довкола лежали тіла вбитих українців, підсвідоме підпорядкування наказу як військового, який має захищати свою державу – Австрійську імперію – від ворогів, чи сукупність цих чинників? Автор констатує одне: постріл був не до кінця усвідомленим, радше імпульсивним вчинком, бо Гриць «майже несвідомо, машинально ... майже не мірячи» (Франко, 1979а, с. 286–287) натиснув на курок, коли побачив, що «коло нього лежать постріляні хлопські сини, а їм [полякам – *К. Ш.*] бач чого забагається» (Франко, 1979а, с. 286). Зрештою, читач має сам домислити, що остаточно спонукало Гриця до вбивства давнього друга, і прийняти або відкинути цей вибір, вважаючи його моральним чи аморальним.

За вірну службу та виконаний обов'язок Гриць здобув від держави нагороду – почесну медаль за героїзм і хоробрість, а крім того, «необмежений урльоп» та можливість повернутися додому. Парадоксально, що за ті-таки героїзм і хоробрість, які Гриць виявив, захищаючи Никодима, держава його покарала службою у війську. В колонізованих культурах, за словами В. Агеєвої, поняття зради й вірності втрачають однозначність і не завжди надаються до чіткого розрізнення (Агеєва, 2020). Той, хто здається зрадником, насправді таким не є. Зраджує у творі не Гриць, а таки панич, до того ж не лише з погляду імперії, а й в особистих взаєминах. Він уже вдруге хотів скористатися із Грицевої чесності та щирої приязні і зробити його жертвою власних геройських амбіцій, змусити, прикриваючись давньою дружбою, зрадити присягу і перейти на бік повстанців, не задумуючись узагалі, чи має право про таке просити.

Як пише М. Ільницький, зміна призми бачення дає можливість увиразнити критерії того, що треба вважати зрадою, а що – ні. У повісті висвітлено зумовленість того чи того вибору певною ситуацією та проблему узгодженості цього вибору з моральними засадами героя (Ільницький, 2006, с. 24).

Не можна оминати увагою ще одного персонажа й пов'язану з ним сюжетну лінію. Микола Ільницький слушно порівнює «Гриця і панича» з іншими ідейно спорідненими творами Франка, зокрема поемами «Похорон» та «Поєдинок», оскільки в них багато паралелей, наприклад, роздвоєність персонажа, мотив відступництва, фінали, позначені флером сну тощо. Можна продовжити такий компаративний підхід й іншими прикладами. Адже протиставлення двох головних персонажів як протилежностей або, за Карлом-Густавом Юнгом (Carl Gustav Jung), втілення архетипів Персони й Тіні, – доволі продуктивний і поширений прийом у Франковій творчості, за допомогою якого він «випробовує» на персонажах різні суперечливі ідеї та сценарії поведінки. Згадаймо пари Владко і Начко Калиновичі («Лель і Полель»), Андрій Темера і Бовдур («На дні»), зрештою, Хома із серцем і Хома без серця з однойменного оповідання. Останній твір хоч написаний хронологічно пізніше, ніж «Гриць і панич», на мою думку, на рівні персонажів має з ним багато паралелей. У парадигмі цього твору Гриць – «із серцем», як і Хома Бідолаха, «щирий, одвертий і добрий», романтик та мрійник. Проте його протилежністю є зовсім не винесений у заголовок панич, а Осип Коструб. Його характеристики – «мовчазливий, скритної вдачі», «непокірний і завзятий» – частково відповідають рисам Хоми Галабурди: «... скептичний, іноді цинічний, здержливий і мовчазливий» (Франко, 1979b, с. 10).

Осип – сильний, гострий на слово, навіть жорстокий. Однак таким його зробили умови, у яких він виріс. Маючи за батьків етнічну польку та найщирішого панського «дворака», Осип відмалечку ріс із ненавистю до панів і панщини, яка зруйнувала життя матері та зробила його самого об'єктом цькування інших дітей. На власному ж прикладі Осип переконався у жорстокості панського двору, коли за сутичку з паничем Никодимом його віддали у військо, залишивши батька-каліку і стару матір без єдиного помічника. Тому, коли Осип повернувся зі служби й дізнався, що Никодим бунтує сільських парубків проти влади, прикриваючись обіцянками про скасування панщини, зрозумів, що має цьому завадити. На відміну від Гриця, він не мав пітету і симпатії до панича, тому й самого Гриця в розмові не жалів. Водночас Осип не вдавався до жорстокості чи фізичного насилля, а лише хотів «остерегти» панича Никодима від участі в повстанні: щойно повернувшись зі служби, він, очевидно, мав зв'язки з австрійськими солдатами, а отже, знав про те, що влада підбурює селян до жорстокої відповіді панам-повстанцям, і що це може обернутися жакливим кровопролиттям. Тобто, попри особисту неприязнь, Осип усе-таки діяв раціонально та помірковано, відкинувши емоції, щоб запобігти наперед провальному плану й уникнути жертв.

Далі про цього персонажа автор згадує уже під час підготовки до повстання 1848 р. у складі австрійського війська, де він разом із Грицем Тимковим захищає владу від повстанців. Окрім того, саме Осипові дісталася роль «голосу» Гриця, коли той після пострілу в Никодима не міг як годиться говорити перед начальством, перебуваючи в напівпритомному стані. Розв'язка твору підводить до висновку: хай яким близьким Грицевим товаришем здавався панич Никодим, він був «чужим» – поляком, тому дбав передусім про інтереси свої та свого народу. Натомість Осип, який замолоду

ворогував із Грицем і знущався з нього, був «своїм» – русином, а жорстокість його була зумовлена не особистою неприязню до Гриця, а несприйняттям Грицевої вірності Никодимові та панському двору.

У фіналі Хома Бідолаха помирає від розриву серця, Гриць своє метафорично залишив на барикадах як данину за політичне прозріння – усвідомлення деструктивного впливу польського національного шовінізму, що перетворився для українців на пекло, та з обов'язку перед Австрійською імперією, присягу якій він склав як вояк. Зрештою, додому Гриць Тимків повернувся вже «свідомим українцем», який «не зрадив своєї народности» (Луців, 1967, с. 277–278).

«Гриць і панич» – один із небагатьох творів І. Франка, у якому тема націотворення осмислюється через самоідентифікацію персонажів у контексті революційно-мілітарного дискурсу, до того ж вираженого в подвійній перспективі на прикладі співіснування в одній імперії кількох народів. Один із них – українці – перебував у статусі подвійної колонізованості: де-юре як частина Австрійської імперії, а де-факто – під гнітом польської шляхти. Неможливість мати власну державність і суверенітет, а крім того, невизнання від поляків їх як окремого народу, загрожували українцям асиміляцією та втратою власної ідентичності, тому колізія твору розвивається довкола її усвідомлення та захисту через складний моральний вибір, виражений в антиномії вірність–зрада.

Окрім морального вибору між професійним обов'язком, громадянською позицією та загальнолюдськими почуттями, автор у невеликому за обсягом творі порушує й інші проблемні питання (становлення особистості чоловіка як воїна і громадянина, чоловічої дружби, батьківсько-синівських стосунків, відносин імперії та провінцій і статусу різних народів в одній багатонаціональній державі), які можуть привернути увагу літературознавців, культурологів та істориків і стати предметом подальших досліджень.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Агеєва, В. (2020). Ідентичність підпорядкованих: двійництво, маскування і «зрада». *Український тиждень*. <https://tyzhden.ua/identychnist-pidporiadkovanykh-dvijnytstvo-maskuvannia-i-zrada/>

Денисюк, І. (2005а). Австрійські мотиви у прозі Івана Франка. *Літературознавчі та фольклористичні праці*: у 3 т., 4 кн. (Т. 2: Франкознавчі дослідження). Львів.

Денисюк, І. (2005б). Історична белетристика Івана Франка. *Літературознавчі та фольклористичні праці*: у 3 т., 4 кн. (Т. 2: Франкознавчі дослідження). Львів.

Ільницький, М. (2006). Поєдинок із собою: проблема двійництва в «Поєдинку» І. Франка та «Двійнику» Ф. Достоєвського. *Слово і час*, 8, 18–27.

Легкий, М. (2021). *Проза Івана Франка: поетика, естетика, реценція в критиці*. Львів.

Луців, Л. (1967). Іван Франко – борець за національну і соціальну справедливість. Нью-Йорк; Джерсі-Сіті.

Мельник, Я. (2016). ... *І остання часть дороги. Іван Франко в 1908–1916 роках*. 2 вид., випр. і доп. Дрогобич.

Монолатій, І. (2009). «Свої»/«чужі» ідентичності. Галицько-львівські сюжети еволюції ідентитів. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 58, 8–35. <http://www.ji.lviv.ua/n58texts/monolatij.htm>

Тихолоз, Б. (2017). *Франко vs «Той другий»: дводушництво як міфологема, проблема і код*. <https://cutt.ly/o82AuAg>

Франко, І. (1976). *Зібрання творів: у п'ятдесяти томах* (Т. 5: Поезія). Київ.

Франко, І. (1979а). *Зібрання творів: у п'ятдесяти томах* (Т. 21: Оповідання. 1898–1904). Київ.

Франко, І. (1979б). *Зібрання творів: у п'ятдесяти томах* (Т. 22: Повісті та оповідання. 1904–1913). Київ.

Франко, І. (1983). *Зібрання творів: у п'ятдесяти томах* (Т. 39: Літературно-критичні статті. 1911–1914). Київ.

Франко, І. (1986). *Зібрання творів: у п'ятдесяти томах* (Т. 47: Історичні праці. 1898–1913). Київ.

Франко, І. (2010). *Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах* (Т. 54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. 1896–1916). Київ.

Rada Narodowa. (1848), 8.

## REFERENCES

Aheieva, V. (2020). Identychnist pidporiadkovanykh: dviinytstvo, maskuvannia i «zrada». *Ukrainskyi tyzhden*. <https://tyzhden.ua/identychnist-pidporiadkovanykh-dviinytstvo-maskuvannia-i-zrada/> (in Ukrainian).

Denysiuk, I. (2005a). Avstriiski motyvy u prozi Ivana Franka. *Literaturoznavchi ta folklorstychni pratsi: u 3 t., 4 kn.* (Т. 2: Frankoznavchi doslidzhennia). Lviv (in Ukrainian).

Denysiuk, I. (2005b). Istorychna beletrystyka Ivana Franka. *Literaturoznavchi ta folklorstychni pratsi: u 3 t., 4 kn.* (Т. 2: Frankoznavchi doslidzhennia). Lviv (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (2006). Poiedynok iz soboiu: problema dviinytstva v «Poiedynku» I. Franka ta «Dviinyku» F. Dostoievskoho. *Slovo i Chas*, 8, 18–27 (in Ukrainian).

Lehkyi, M. (2021). *Proza Ivana Franka: poetyka, estetyka, retseptsiia v krytytsi*. Lviv (in Ukrainian).

Lutsiv, L. (1967). *Ivan Franko – borets za natsionalnu i sotsialnu spravedlyvist*. Niu-York; Dzherisi-Siti (in Ukrainian).

Melnyk, Ya. (2016). ... *I ostatnia chast dorohy. Ivan Franko v 1908–1916 rokakh*. 2 vyd., vypr. i dop. Drohobych (in Ukrainian).

Monolatii, I. (2009). «Svoi»/«chuzhi» identychnosti. *Halytsko-lvivski siuzhety evoliutsii identydiv. Nezalezhnyi kulturolohichni chasopys «I»*, 58, 8–35. <http://www.ji.lviv.ua/n58texts/monolattij.htm> (in Ukrainian).

Tykholog, B. (2017). *Franko vs «Toi druhyi»: dvodushnytstvo yak mifolohema, problema i kod*. <https://cutt.ly/o82AuAg> (in Ukrainian).

Franko, I. (1976). *Zibrannia tvoriv: u piatdesiaty tomakh* (Т. 5: Poeziia). Kyiv (in Ukrainian).

Franko, I. (1979а). *Zibrannia tvoriv: u piatdesiaty tomakh* (Т. 21: Opovidannia. 1898–1904). Kyiv (in Ukrainian).

Franko, I. (1979б). *Zibrannia tvoriv: u piatdesiaty tomakh* (Т. 22: Povisti ta opovidannia. 1904–1913). Kyiv (in Ukrainian).

Franko, I. (1983). *Zibrannia tvoriv: u piatdesiaty tomakh* (Т. 39: Literaturno-krytychni statii. 1911–1914). Kyiv (in Ukrainian).

Franko, I. (1986). *Zibrannia tvoriv: u piatdesiaty tomakh* (Т. 47: Istorychni pratsi. 1898–1913). Kyiv. (in Ukrainian).



Franko, I. (2010). *Dodatkovi tomy do Zibrannia tvoriv u piatdesiaty tomakh* (Т. 54: Literaturoznavchi, folklorystychni, etnografichni ta publitsystychni pratsi. 1896–1916). Kyiv (in Ukrainian).

Rada Narodowa. (1848), 8 (in Polish).

**Kateryna SHMEHA**

*PhD (Philology)*

*Junior Research Fellow of the Ivan Franko Studies Department*

*Government agency «Ivan Franko Institute of the NAS of Ukraine»*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6736-2263>*

*e-mail: [kshmeha@gmail.com](mailto:kshmeha@gmail.com)*

## THE ANTINOMY OF LOYALTY–BETRAYAL IN IVAN FRANKO'S SHORT STORY «HRYTS AND THE YOUNG LORD»

The article analyzes one of the few works by Ivan Franko with a military-revolutionary plot – the historical story «Hryts and The Young Lord». The historical background of the work (the Polish revolutions of 1846 and 1848) is highlighted, and its core problem is identified, that expressed through the antinomic pair of loyalty–betrayal in the context of coexistence of Ukrainians and Poles in the Austrian Empire. The impossibility of having their own statehood and sovereignty and non-recognition as a separate people threatened Ukrainians with assimilation and loss of their own identity. This is reflected in the conflict of the work, which develops around its realization and defense through a difficult moral choice between loyalty and betrayal.

The author traces the development of the character of the protagonist Hryts Tymkiv from a clever and sociable, but somewhat infantile young man living in the estate of Polish lords, to a soldier in the Austrian army who defends the empire from Polish rebels. It is concluded that Hryts's core trait is honesty, which guided his actions, helping him to balance between betrayal and loyalty in different situations. It is also established that Hryts's self-awareness as a Ukrainian was gradually formed under the influence of various national discourses, but finally crystallized at the moment when he was persuaded to go to the enemy camp, motivating this decision by the fact that he would defend his homeland, Poland.

The author concludes that Hryts's shooting of his former friend Nikodym at the barricades was not a fully conscious but rather impulsive act, which could be motivated by several factors: the aggravation of national identity in a limit situation, subconscious obedience to orders as a soldier who must defend the Austrian Empire from enemies, and personal resentment of Nikodym for wanting to use him and sacrifice their relationship in the name of his national idea. The author left it to the readers to determine the main motive for the murder, as well as its morality or immorality. At the same time, it is concluded that the shooting of Nikodym was a symbolic suicide for Hryts as a servant loyal to his masters and a kind of payment for his final political epiphany.

**Keywords:** national identity, betrayal, uprising, empire, conflict of duality, symbolic suicide.

УДК [(038)=811.161.2'276.6:34:35]"15/16"

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-274-288

**Ірина ЧЕРЕВКО**

*кандидат філологічних наук*

*старший науковий співробітник відділу української мови*

*Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7895-5673>*

*e-mail: [Iryna\\_Cherevko@i.ua](mailto:Iryna_Cherevko@i.ua)*

## **НАЗВИ АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИДИЧНИХ АКТІВ І ДОКУМЕНТІВ У СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XIV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.**

Здійснено мовознавчий аналіз складу, семантики, походження термінів на позначення назв адміністративно-юридичних актів і документів у староукраїнській мові на матеріалі Словника української мови XVI – першої половини XVII ст., досліджено їхній історичний розвиток. Простежено польський вплив на тогочасну адміністративно-юридичну лексику, переважно репрезентовану в документації, іноді – у конфесійному, науковому, публіцистичному та розмовному стилях. Виявлено явище полісемії та синонімії в термінологічній системі, а також розглянуто структурні моделі термінологічних словосполучень.

Встановлено, що назвами адміністративно-юридичних актів та документів у староукраїнській мові є і терміни-слова, які можуть бути моно- (*интерцыза, контрактъ, инструкция* й ін.) та полісемними (*запись, мандатъ*), і термінологічні словосполучення, яким не притаманна полісемія, а крім запозичених термінів, є і лексеми слов'янського походження (*листъ, запись*). Зафіксовано чимало найменувань, утворених за допомогою субстантивно-ад'єктивних словосполучень, у яких найактивнішими головними словами є іменники *листъ* (83), *запись* (11), *актъ* (8). Встановлено, що порядок слів у термінологічних словосполученнях може бути й непрямою, що дало підстави виокремити інверсійні варіанти (*листъ веновный, вьновный листъ; листъ вызнанный, вызнанный лист; запись продажный, продажный запись* та ін.). Звернено також увагу на те, що і слова-терміни, і термінологічні словосполучення можуть вступати в синонімії відношення (*контрактъ–интерцыза; карта–листъ; квитъ–квитация–запись; запись выдержавый – коньтрактъ видержавый; квитовный запись – квитовный листъ* та ін.). Виокремлено і морфологічний варіант терміна *квитъ* – *квита*. Простеживши історичний розвиток термінів досліджуваного періоду, відзначено, що більшість із них не зникли з обігу, замінилися орфографічними чи словотвірними варіантами, проте зазнали переважно трансформацій семантики, як-от: розширення семантичної структури, набуття додаткових значень, звуження семантики; або ж зникли з обігу, стали застарілими і змінили сферу свого вживання, побутовуючи лише в діалектах чи в розмовному стилі.

**Ключові слова:** термін, термінологічне словосполучення, документ, семантика, етимологія, історичний розвиток, структура, системні зв'язки, стиль.

Лексика різностильових і різножанрових писемних пам'яток (ділові документи, твори художньої, полемічної, літописної, публіцистичної, наукової, науково-популярної, конфесійної літератур), що фіксує Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. (СУМ<sup>16-17</sup>), була об'єктом аналізу не одного дослідника, оскільки саме «писемні пам'ятки – одне з найдавніших джерел пізнання історії мови» (Бевзенко, 1991, с. 160). Так, назви кольорів в українській мові XIV–XVIII ст. вивчала Марія Чікало (Чікало, 1997). Назви осіб та композитивно-назви конкретних предметів у пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. стали об'єктом аналізу Ольги Кровицької та Ольги Лози (Кровицька, 2002; Лоза, 2003). Лев Полюга досліджував абстрактну лексику XIV – першої половини XVII ст. (Полюга, 1991), а Ганна Войтів – назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. (Войтів, 1997). Історичну антропонімію, зокрема фонетичні особливості та словотвірні типи власних імен в адміністративно-юридичних документах XVI ст., розглянула Розалія Керста (Керста, 1984). Аналіз міфологічної лексики XVI – першої половини XVII ст. віднайдемо в розвідках Наталі Хобзей (Хобзей, 2003а, 2003b). Медичні номени стали об'єктом зацікавлення Ганни Дидик-Меуш (Дидик-Меуш, 2008). Окрім того, дослідниця у науковій студії «Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник» уперше в українському історичному мовознавстві на матеріалі історичного словника української мови простежила сполучуваність мовних одиниць, зокрема в межах ад'єктивно-субстантивних словосполучень (Дидик-Меуш, 2018). Олена Слободзяник опрацювала історію географічної лексики в українській мові XVI–XVII ст. (Слободзяник, 2017). Становлення назв посуду, столового начиння та меблів як важливого складника лексики української мови проаналізовано в дисертації Ліана Науменко (Науменко, 2021). Ірина Черевко вперше в українському мовознавстві системно дослідила фразеологію різних за стилями українських пам'яток XVI–XVII ст. (Черевко, 2013). Історію окремих частин мови на матеріалах досліджуваного словника розглядали Ольга Заневич (Заневич, 2015), Ольга Гайда (Гайда, 2015), Оксана Шпит (Шпит, 2016). Юрій Осінчук виявив і простежив функціонування церковнослов'янських іменників у світських писемних пам'ятках, утворених префіксальним і префіксально-суфіксальним способами (Осінчук, 2022). Склад, формальну структуру й семантику латинських запозичень у мові українських пам'яток XVI–XVII ст. розглянула Світлана Гриценко (Гриценко, 2011). Дослідниця також на підставі українськомовних писемних пам'яток різних стилів і жанрів дослідила лексикон української мови XVI–XVII ст. як системний динамічний феномен, що вербалізує динаміку культури суспільства (Гриценко, 2017). На особливу увагу заслуговує монографія Михайла Худаша (Худаш, 1961), у якій ґрунтовно в діахронії досліджено лексику українських ділових документів Львівського ставропігійського братства кінця XVI – початку XVII ст.; виявлено її багатство, про що свідчать наявність розвинутої синоніміки та паралельне вживання українських народних розмовних слів поряд із традиційними книжними й іншомовними. Проте огляд наукової літератури демонструє, що адміністративно-правова лексика, зафіксована в різностильових і різножанрових пам'ятках – джерелах СУМ<sup>16-17</sup> – ще не була об'єктом дослідження мовознавців у діахронному зрізі, хоча саме вона становить найдавніший пласт лексики української мови, що своїми коренями сягає глибокої дописемної старовини (див.: Шестакова, 2019).

Мета статті – зробити мовознавчий аналіз складу, семантики, походження лексики на позначення назв адміністративно-юридичних актів і документів у староукраїнській мові на матеріалі Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.

Назви адміністративно-юридичних актів та документів у зазначеній лексикографічній праці (на цей час видано 17 випусків) представлені незначною кількістю слів, здебільшого латинського походження, які потрапляли до української мови переважно через посередництво польської, «оскільки на більшій території України того часу [XVI–XVII ст. – *І. Ч.*] юридична структура і судово-виконавча справа формувалася значною мірою за зразком польської юриспруденції, яка базувалася на римському праві» (Гриценко, 2017, с. 192). Вони зберігаються і в сучасній українській мові, хоч часто вже з переосмисленим значенням; вказують на ті або ті види актів та документів, що були прийняті в тодішніх польських й українських урядових установах і канцеляріях. Розгляньмо їх детальніше.

**Актъ, акть** (СУМ<sup>16-17-1</sup>, с. 86). Термін *актъ* запозичено з лат. *actum* ‘розпорядження, протокол’ через посередництво стп. *akt* (ЕСУМ-1, с. 57). У значенні ‘правовий урядовий документ’ він фігурує у пам’ятках полемічної та конфесійної літератур, а також у позові головного трибунального суду у справі розмежування маєтків: Причи\*на того та́а єсть, же вѣдаємо, ижъ в ты(х) а́ктахъ чере(з) похлѣбцы двору́ римского в коупѣ зложоньхъ мно\*го са таки\*хъ ре\*чій найдоуесть, которые фундаме\*нтѣ правды не мають (Острог, 1598–1599, Апокр.<sup>1</sup> 151 зв.); та(к) и су(д) того доводу и возного не бачачи ку бо(л)шо(и) тоє справы во(н)гливости в то(м) акте не означи(л) и за неведомо(ст) ѳчинити того не мо(г) (Вінниця, 1600, ЛНБ 5, II 4049, 142); ѿ то́мъ станѣ лю\*бо бы болшь такъ зъ старѣго я\*къ и зъ новѣго Теста́ме\*нтѣ мѡвити годи\*лоса, а́ле же намъ ѿ то́мъ ннѣшній актъ мѡвити не позвола\*е(т) (Київ, 1646, Мог.Тр. 925). До того ж із цією лексею у книзі Київського підкоморного суду зафіксовано субстантивне двокомпонентне термінологічне сполучення *актъ граничный* як ‘документ із визначенням границь або ж розмежувальний акт’ (Вільшанка, 1639, ККПС 228).

Зауважмо, що від XVI–XVII ст. збереглися численні книги записів актів громадянського стану (т. зв. актові книги), великий масив яких виник у результаті гродських та земських судів. Цей факт підтверджує СУМ<sup>16-17</sup>, який фіксує ще одне значення аналізованої лексеми (лише у формі множини (*акта*)) – ‘урядові книги’ (СУМ<sup>16-17-1</sup>, с. 87), і словник Євгена Тимченка (Тимченко, кн. 1, с. 29), і Етимологічний словник (ЕСУМ, т. 1, с. 57). Однак, як з’ясувала Інна Чепіга, «за існуючою традицією актами називали різні за змістом документи, які не завжди мали таке значення» (Чепіга, 1992, с. 4). Приклад цього – уживання переважно в пам’ятках офіційно-ділового стилю першої половини XVII ст. семи двокомпонентних субстантивних термінологічних сполучень із лексею *актъ* (див.: СУМ<sup>16-17-1</sup>, с. 87–88): *акта братские* ‘книги для запису документів церковного братства; братські акти’ (Львів, 1621, ЛСБ 1049, 2); *акта гродские* ‘книги для запису документів міського самоврядування; гродські книги’ (Житомир, 1650, ПВКРД II-3, 40); *акта електовые* (лат. *electus* ‘обраний’) ‘книги для запису виборців або осіб, обраних до певних органів влади’ (Львів, 1609, ЛСБ 421, 2); *акта земские* ‘книги для запису справ земських судів; земські акти’

<sup>1</sup> Тлумачення умовних скорочень джерел див.: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Львів, 1994.

(Кременець, 1601, ЛНБ 5, II 4050, 32); *акта подкоморские* ‘книги для запису судових справ, пов’язаних з розглядом та розмежуванням земель, маєтків; підкоморські акти’ (Люблін, 1643, ДМВН 229); *акта посполитые* ‘книги для запису публічних справ; публічні акти’ (Острог, 1598–1599, Апокр. 35); *акта радецькіє* ‘книги для запису справ міського уряду; акти міської ради’ (Львів, 1644, ЛСБ 1043, 61).

У сучасному українському діловодстві термін *акт*, попри те, що зберіг давню семантику – ‘офіційний документ, протокол, запис про який-небудь факт’ (СУМ-1, с. 28; Грінч.-1, с. 6), може ще означати ‘писаний указ, грамота, постанова державного суспільного значення’. До того ж із семантикою ‘записи спеціальними державними органами фактів народження, смерті, шлюбу, розлучення і т. ін.’ засвідчено трикомпонентне термінологічне сполучення *акти громадянського стану* (СУМ-1, с. 29).

**Инвентарь, инвентарь, инвенътарь, иньвентарь, иньвенътарь, інвентарь, ынвентарь** (СУМ<sup>16-17</sup>-13, с. 128). Цей юридичний термін походить від середньолатинського *inventarium* у значенні ‘реєстр рухомого й нерухомого майна чи прибутків, видатків, повинностей’. Етимологічний словник української мови засвідчує, що це запозичення з німецької мови – нім. *inventar* ‘инвентар, старі меблі, пожитки’ (ЕСУМ-2, с. 301). Зауважмо, *инвентарь* як юридичний термін мав обмежену сферу функціонування в українській мові XVI – першої половини XVII ст. – лише офіційно-діловий стиль (грамоти, судові справи, ділові листи, скарги, описи майна, які зберігалися при братствах та церквах), наприклад: приказуємъ... абы то все водлугъ инвенътару і пови(н)ности ты(х) по(д)даны(х) на це(р)ковъ божию выдавано было (Турів, 1578, ЛОИИ 52, 11, 4, 4); А пань СѢбельковски(и)... иньвенътарь списавъши... держачимъ того старо(с)ѣтва служебника того пана Петра... зосътавилъ (Житомир, 1605, ЦДАК 11, 1, 4, 27); по(д)даны(х)... до тоє Арє(н)ды належачи(х) на(д) пови(н)но(ст) ихъ мнє в ы(н)ве(н)тарѣ... описаную... в жадно(и) речи не вытяга(ти) (Кунів, 1615, ЛНБ 5, III 4054, 106); которую маетность его милость... по еспирации тоє трилетное аренды въ целости, зо всимъ съ тымъ, яко въ иньтерцизе и томъ иньвентаре моемъ, подати и уступити мнѣ,... будетъ повинень (Володимир, 1626, АрхЮЗР 6/1, 464); Инвентаръ сирѣчь порл\*дноє описана ве\*щеи обрѣтающи(х) сѧ въ скѣрбцы црковно(м) при храмѣ ѿспения... списаны(и)... мною... писаремъ бра(т)скимъ зъ старого и(н)ве(н)тара (Львів, 1637, Інв.Усп. 1); братия зезволили абы ся южь рахунки инвента(р) ѿ(т)правова(л) зараз во стѣи велики(и) постъ вступи(в)ши (Львів, 1646, ЛСБ 1043, 76).

У сучасній українській літературній мові найменування *инвентарь* полісемне, двозначне: 1) ‘сукупність господарських або інших предметів, що входять до складу майна якого-небудь господарства, підприємства або установи’; 2) ‘список майна, особливо рухомого’ (СУМ-4, с. 24). Друге значення, яке побутувало у староукраїнській мові, стало застарілим.

**Инструкция, инструкция, инструкція, инъструкция, иньструкция, иньструкція, інструкция, ынструкция** (СУМ<sup>16-17</sup>-13, с. 146). Цю назву документа запозичено через польську (стп. *instrukcja*) та західноєвропейські мови з латинської (лат. *instruction*) у значенні ‘настанова’ (ЕСУМ-2, с. 308). У Словнику староукраїнської мови простежено фіксацію цієї лексеми винятково в ділових документах кінця XVI – першої половини XVII ст., що є різними інструкціями для єпископів, послів воеводств, депутатів Берестейського собору, населення міст для захисту своїх прав і привілеїв:

Инструкция, отъ насъ епис коповъ даная... который за жаданьем нашимъ маеть ѣхати до его королевской милости (Новгородок, 1594, МСЛ 1/2, 554); Иньстру(к)ция ихъ мл(ст)ти пано(м) посло(м) воево(д)ства волынського: На се(и)мъ близко пришлы(и)... дана (Луцьк, 1595, ЛНБ 5, II 4048, 77); Иньструкция ихъ милости, паномъ Магъфею Еловичу Малинському,... а пану Лаврентому Древинскому,... на сенодъ до Берестя Литовського... дана (Берестя, 1596, АрхЮЗР 1/1, 510); И(н)стру(к)ция меща(н) и предъмеща(н) Лвовски(х) посло(м)ъ и(х) (Львів, 1609, ЛСБ 421, 4 зв.); за которыми килканадцать миль посылаючи не ведаючи што за инструкцію отъ войска мають, если што змѣнъковано або нѣ о церкви, штомъ на прудце розумѣль онымъ написавшы (Корсунь, 1625, КМПН I, дод. 274); толко килькомъ зъ ихъ милостей, решту двойга подымного, при его милости пану скарбнику волынскомъ застающую дарованую, яко тежъ и другого в иньструкцияхъ ихъ милостямъ // паномъ посломъ, якобы о знесенє иньфамии на панахъ поборцахъ о ретенъта отрыманое старатися злецоно (Луцьк, 1649, АрхЮЗР 3/IV, 92–93).

Досліджувану лексему збережено до нашого часу в сучасній українській мові, яка не тільки зберегла давнє значення ‘настанов’, а й розширила семантичну структуру – простежено наявність підзначення – ‘зібрання вказівок, настанов, як виконувати що-небудь’ (СУМ-4, с. 34).

**Интерцыза, интерцеца, интерціза, интерцыза, иньтерциза** (СУМ<sup>16-17</sup>-13, с. 150). Термін *интерцыза* – запозичення з латинської мови (лат. *intercisa*) через посередництво польської (стп. *intercyza*). У СУМ<sup>16-17</sup> його зафіксовано зі значенням ‘угода, договір, контракт’ у пам’ятках кінця XVI – першої половини XVII ст. таких жанрів офіційно-ділового стилю, як-от скарга, мирова угода, контракт, судова справа, роздільний лист, до прикладу: на которую 8годѣ... па(н) воевода микола(и) малє(ц) ки(и) и(н)те(р)цызѣ по(д) печат(т)ю своєю... да(л) во(д)ле которє и(н)те(р)цызы хотечи я ѿ(т) того ѿкру(т)ника бо(р)зде(и) свобо(д)на бы(т) (Володимир, 1578, ЖКК I, 129); А для болшое пє(в)ности тую нашу нынешнюю и(н)те(р)цезу записо(м) кгро(д)ски(м) Лво(в)ски(м) ѿбѣ сторонѣ... 8ве(с)ти маємо (Острог, 1596, ЛСБ 307, 1); Ани тежъ того оказати не могутъ, жебы тотъ запи(с) и и(н)те(р)цыза скасова(н) бы(л) (Київ, 1599, ККПС 117); и на помя(р)кованє ро(з)ницѣ ѿ што по(з)вы шлы, на ро(к) и день певны(и) в (и)н)те(р)цызе ѿпысаны(и), на которо(м) // ...рокѣ припало(м) мы приятели... впро(д) выехали есмо ро(з)граничаючи кгрѣнты и(х) мл(ст) (Ковалин, 1599, ЦНБ ДА/П-216, 99–99 зв.); которую маєтность его милость, ... по еспирации тоє трилетное аренды въ цалости, зо всимъ съ тымъ, яко въ иньтерцизе и томъ иньвентаре моемъ, подати и уступити мнѣ, ...маеть и будетъ повиненъ (Володимир, 1626, АрхЮЗР 6/1, 454). Зауважмо, що з аналізованою лексемою СУМ<sup>16-17</sup> (вип. 13, с. 151) також у ділових документах подає двокомпонентне вербальне термінологічне словосполучення *интерцизу учинити* з інверсійним варіантом *учинити иньтерцызу* (межи ким, на що і без додатка) у значенні ‘укласти договір, угоду’: панове братия,... ключъ склепни(и) до себе взяли, тамъ же зара(з) и и(н)те(р)цизѣ... 8чинили (Львів, 1633, ЛСБ 1054, 34); 8чинивши на все иньте(р)цызѣ ѿписали(с) приятели(и) выве(с) ти и высадити и подать се по(д) мо(ц) и ро(з)сѣдо(к) и(х) мл(с)ти (Ковалин, 1599, ЦНБ ДА/П-216, 99). До нашого часу лексема *интерциза* в українській мові вийшла з ужитку.

**Контрактъ, контракътъ, коньтракътъ, коньтракътъ** (СУМ<sup>16-17</sup>-14, с. 242–243). Цей юридичний термін, який потрапив до мови українських пам’яток із

латинської (лат. *contractus*) через посередництво польської або німецької (стп. *kontrakt*, нім. *Kontrakt*) (ЕСУМ-2, с. 557), – синонім до зазначеної лексеми. І в староукраїнській, і в сучасній українській мовах фігурує з ідентичною семантикою – ‘письмова угода, договір, за яким сторони, що його уклали, мають взаємні зобов’язання’ (Грінч.-2, с. 279; СУМ-4, с. 269). Уживання цього терміна зафіксовано лише в документації – заявах про вирок у спорі між купцями щодо недотримання умов контракту або ж про невиконання умов шлюбного договору, скаргах про неправомірні дії, до прикладу: учини(л) есми ко(н)трактъ зъ Зраило(мъ) на то(т) попе(л) на (и)ма своє (Володимир, 1570, ТУ 143); кгда его м(л) па(н) теодо(р) тиша быко(в)ски(и) маючи пе(в)ное постанове(н)є и ко(н)трактъ з и(х) м(л)сти пны... пясочи(н)ски(и) сестру и(х) м(л)... станови(л)... // ...панове пясочи(н)ские... сестры своеє за... пана... не ω(т) дали (Вінниця, ЛНБ 5, III 4056, 13 зв.–14); за которымъ конътрактъомъ их милости панове... тые вышь помененые добра... заживали (Луцьк, 1650, АрхЮЗР 3/IV, 453). Зауважмо, що в духовному заповіті єпископа, датованому 1631 р., зафіксовано двокомпонентне субстантивне термінологічне сполучення *конътрактъ видеркафовый* (зі стп. *wyderkafowy* ‘викупний’, див.: СУМ<sup>16-17</sup>-5, с. 150) – ‘викупний контракт’, який надає право на нерухоме майно. Приклад у контексті: Свещеньником Берестейским золотых полских шесть сотъ назъначаю, але мають их конътрактом видеркафовым дати и собѣ оттуль провизию мѣти (Володимир, 1631, АрхЮЗР 1/VI, 627).

**Карта, каръта** (СУМ<sup>16-17</sup>-14, с. 55). Етимологічно термін *карта* є запозиченням із латинської мови (лат. *carta*) через посередництво польської (стп. *karta*) або німецької (нвн. *Karte*) (ЕСУМ-2, с. 395). У СУМ<sup>16-17</sup> зазначено, що лексема *карта* має три значення, одне з яких – ‘(офіційний документ) лист’.

До цього значення зафіксовано приклади вживання лексеми в пам’ятках ділової мови (статут, судова справа) та полемічної літератури; наприклад: и ка(р)ты написа(в) ши ω его вывола(н)ю має(т) поприбивати и ω не(м) озна(и)мит(и) (1566, ВЛС 88 зв.); панове послове...// ...доведалисе иж съ ка(р)ты читали таковыє слова, которыми митрополита ганили (Вільна, 1597, РИБ XIX, 4 зв.); нехай тобѣ не боудеть тл(ж)ко самому поглѣдѣти в тые мес(т)ца, дла чогомъ и карты на которыхъ што написано назначи(л) (Острог, 1598–1599, Апокр. 118); А една(к) Иле(с)мы змогли до(и)ти, На голо(и) ка(р)тѣ намъ Подано (Львів, 1609, ЛСБ 421, 2); Позыває(т) до постанове(н) я ниякого дми(т)ра радевича... котори(и) сме(л) и важи(л)се...// ка(р)тѣ змышленую сфабрикованѣю до кни(г) пода(л) (Вінниця, 1624, ЛНБ 5, II 4058, 52–52 зв.).

У сучасній українській мові лексема *карта* як лист (офіційний документ), тобто ‘писане звертання до особи або осіб, розраховане на широке розповсюдження’, фігурує лише в діалектах (СУМ-4, с. 109), а в «Словарі української мови» за ред. Бориса Грінченка зафіксовано вживання цього терміна у значенні ‘указ, припис’ (Грінч.-2, с. 223).

**Листь, лист, лисьть** (СУМ<sup>16-17</sup>-16, с. 48). Належить до термінів слов’янського походження (ЕСУМ-3, с. 243) і в значенні ‘письмовий документ офіційного або юридичного характеру’ є синонімом до запозиченої лексеми *карта*. До прикладу, фіксує аналізований термін у записі про заставу селищ: Йї масина ивано(в) снѣ шѣ(л)жи(ч)... вызнаваю си(м) мои(м) листо(м) ко(ж)домѣ добромѣ комѣ бѣде(т) потре(б) то(г) вѣда(ти) або чтѣчи его слышати (Вінниця, бл. 1520, ПИ № 12); у документі про поділ мастку: заплативши тьи вси заклады, предса тѣю ѣмову и земли, по тьи ωписаныи границы и сес нашъ лист твердо, а неотменно на вечныи

часи держати маєм (Ковель, 1538, AS IV, 168); у розписці, автор якої підтверджує відсутність претензій до іншої особи: Іванъ Водяникъ, козакъ войска... Запорозкого, реєстровый, для вписания до книгъ... гродскихъ... подалъ и очевисто призналъ листъ, добровольный запись свой квитовой (Житомир, 1650, ЧИОНЛ VIII-3, 20). Укладачі СУМ<sup>16-17</sup>, зауважмо, виділили аж 83 двокомпонентні субстантивні термінологічні словосполучення зі стрижневим компонентом *листъ*. А це вказує на те, що офіційно-діловий стиль у XVI – першій половині XVII ст. представлено насамперед жанром офіційного листування, поширенням різного типу листів. Наприклад: *арендовный листъ* ‘(письмовий дозвіл на орендування майна) орендний лист’; *высждчий листъ* ‘документ про право вільного виїзду кудись’; *екзекуториальный листъ* ‘документ на право виконання судового вироку’; *листъ даровный* ‘(документ про надання кому-небудь у власність маєтку) дарча грамота’; *листъ свидецкий* ‘(показання свідка) письмове свідчення’; *листъ господарский (господарський)* ‘(розпорядження монарха) господарський лист’; *листъ напоминальный* ‘документ, який нагадує про виконання договірних обов’язків чи зобов’язань’; *листъ платовой* ‘документ про сплату боргів’; *листъ продажный* ‘(документ про продаж майна) запродажна грамота’; *листъ свѣдѣлствованный* ‘посвідчення’; *листъ сеймовый* ‘документ, що містить ухвалу сейму’; *листъ универсальный* ‘розпорядчий акт, універсал’ та ін. Також у вказаній реєстровій статті зафіксовано: 1) термінологічні словосполучення, які вступають у синонімічні відношення, наприклад: *квитацийный листъ* – *листъ квитованный* – *листъ квитовный* – *листъ квитующий* ‘документ про сплату боржником боргу’; *листъ вѣрующий* – *листъ поручный* – *листъ припоручный* ‘письмове доручення комусь чого-небудь’; *листъ заклиальный* – *листъ клятовный* ‘анафема’; *листъ еднальный* – *листъ едначкий* – *листъ компромисарский* ‘документ про полюбовну угоду’; *листъ граничный (граничный)* – *листъ розездный* ‘(документ про розмежування майнових границь) розмежувальна грамота’ й ін.; 2) інверсійні варіанти словосполучень, наприклад: *листъ веновный, вѣновный листъ* ‘документ про придане; *листъ вызнанный, вызнанный листъ* ‘офіційний документ із підтвердженням конкретної юридичної дії, вчиненої його експонентом або попередником останнього’; *листъ клятовный, клатовный листъ* ‘анафема’; *листъ умоцованный (моцованный), умоцованный листъ* ‘доручення про право представляти в суді інтереси його автора’; *листъ фундушинный, фундушовый листъ* ‘(дарча грамота на будівництво чи утримання церкви або монастиря) фундаційний лист’.

Термінологічні словосполучення з компонентом *листъ*, проте не в такій великій кількості, віднайдемо й у словнику Є. Тимченка (їх лише сім): *листъ записный, листъ отвористый, листъ позовный, листъ розводу, листъ розрѣшалный, листъ судовый, листъ упоминальный* (Тимч.-1, с. 404). Цікаво, що словосполучення *листъ записный* у цьому словнику, на відміну від СУМ<sup>16-17</sup>, подано як двозначну, ще й із зовсім іншими значеннями. Порівняйте: *листъ записный*: а) ‘духовний заповіт’; б) ‘зобов’язання’ (Тимч.-1, с. 404) – ‘документ, унесений в офіційну записну книгу’ (СУМ<sup>16-17</sup>-16, с. 52).

У сучасній українській мові *лист* як юридичний термін фігурує у значенні ‘офіційний, грошовий або інший документ’ із підзначенням ‘документ для записування яких-небудь відомостей’ (СУМ-4, с. 491). Також зафіксовано лише одне термінологічне словосполучення *виконавчий лист* ‘юридичний документ, що містить наказ суду про виконання його рішення’ (СУМ-1, с. 411), що видозмінено від староукраїнського *екзекуториальный листъ* (лат. *executiva* ‘виконавчий’).



**Квитъ, квит, квѣтъ** (СУМ<sup>16-17</sup>-14, с. 86). Лексему *квитъ*, можливо, через польське посередництво (стп. *kwit*) запозичено зі середньовісньонімецької мови (свн. *quit*), яке зводиться до латинського *quit(t)us* (ЕСУМ-2, с. 417). До реєстру українського історичного словника СУМ<sup>16-17</sup> вона ввійшла зі значенням ‘(письмове зобов’язання, розписка, квитанція) квит’ і побутує в офіційно-діловому стилі (квитанції, свідчення очевидця, розписки): Я Федор... ѡзнаймую тым квитом моим (Заслав, 1544, АS IV, 376); Фило(нт) стрыбы(л)... ѡ(з)на(и)мую ты(м) мои(м) квито(м) и(ж) ми досы(т) ѡчини(л) за побо(р)... ѡфалены(и) на доплаче(н)є пано(м) жо(л)неро(м)... па(н) ва(в)рине(ц)... з має(т)носте(и) сво(и)х (Київ, 1614, ЛНБ 5, III 4054, 63); за всю [цеглѣ] дали(х)мо ве(д)ле квитовъ зло(т) 510 (Львів, 1628, ЛСБ 1051, 5). До то ж словник в аналізованій реєстровій статті містить п’ять двокомпонентних субстантивних термінологічних словосполучень: *квитъ добровольный* ‘(згідний з правом) правний квит’; *квитъ отмытый* ‘квит про сплату мита’; *квитъ поборовый* ‘квит про сплату податку’; *квитъ скарбный* ‘квит, виданий скарбницею’; *увяжчий квитъ* ‘квит на офіційне введення когось у володіння’. Зауважмо, що в пам’ятці 1531 р. (судова справа) виявлено іменник жіночого роду *квита*: а ѡт княза Или на то квитѣ взати, которѣуж патсот коп грошей бѣдет мѣти приписанѣ к первшой сѣмѣ на томже имѣни (Неполоничі, 1531, АS III, 386).

Словник української мови за ред. Б. Грінченка подає термін *квитъ* як багатозначний: 1) ‘розрахунок, отримання робітниками грошей’; 2) ‘квитанція, розписка в отриманні’; 3) ‘розрахунок, що дає право на отримання чого-небудь’; 4) ‘запис, реєстр’ (Грінч.-2, с. 232). Окрім того, у сучасній українській мові лексема *квитъ* уживається лише в розмовному стилі, а у значенні ‘запис’ перейшло в розряд архаїзмів (СУМ-4, с. 133).

**Квитация, квитация, квитация, квитация** (СУМ<sup>16-17</sup>-14, с. 48). Етимологи вказують на походження терміна із середньолатинської мови (слат. *quitantia*), запозичене через польське посередництво (стп. *kwitacyja*) (ЕСУМ-2, с. 417), яке є синонімом до лексеми *квитъ*. У СУМ<sup>16-17</sup> він перекладений як квитанція, що означає ‘офіційна розписка встановленої форми про прийняття грошей, документів, цінностей і т. ін.’. Укладачі словника фіксують приклади його вживання здебільшого в пам’ятках ділової мови (рахунки і квитанції, скарга про пограбування будинку, документ про припинення судового процесу), а також у розмовному стилі: а бояромъ Кіевскимъ на квитация и на иные потребы господарские осмь сотъ копъ и 30 копъ грошей (Краків, 1508, АЮЗР II, 120); цырографъ а(л)бо квитация (к. XVI ст. Розм. 71 зв.); побрали... листов записов на розные долги... квитация (Бориспіль, 1615 АБМУ 9); я... ѡве(с) проце(с)... касую... ѡ которы(и) вже ѡ(т) даты сее моеє доброво(л)ное квитация на мене самую дети и потомъки мое стегати, ани жадное ваги и моцы мети не маєтъ (Льблін, 1618, ЛНБ 5, II 4056, 61).

Староукраїнське значення лексеми *квитация*, що видозмінена у *квитанція*, збереглося і до сьогодні (СУМ-4, с. 133).

**Запись, записъ, записъ** (СУМ<sup>16-17</sup>-10, с. 144) – український синонімом до лексем *квитъ* і *квитация*. Підтверджують це цитати: Запи(с) альбо кви(т) Ла(в)рови Мигалєви ѡ(д) лѣкача За(н)чя(т) (Одрехова, 1606, ЦДІАЛ 37, 2, 3); На вrade гродскомъ... Иванъ Водяникъ... подаль... добровольный записъ свой квитовый на подписе нижей менованыхъ, ѡт себе урожоному пану Янови Белецкому и иншимъ въ томъ квите нижей менованымъ (Житомир, 1650, ЧИОНЛ VIII-3, 20); сплатилихмо дѣтемъ яремъковимъ то єсть зо(л) к̄ г(рш) к̄, що коштѣю(т) записы альбо квитации (Львів,

1607, ЛСБ 1044, 5). У значенні ‘(юридичний документ) запис’ аналізований термін уживається лише в офіційно-діловому стилі (документ про передання у власність маєтку, договір про порядок спадкування, компромісний лист про припинення всіх судових справ, введення у володіння селом): на сваде(ц)ство и џмоцненье того запису моего просило(м) џ приложенье печати и(х) мл(с)ти пѣговъ Єго мл(с)ти пѣа еронима хо(д)кєвича... яна шу(и)ского сурокгатора бересте(и)ского (Берестя, ЛНБ 103, 14/Іс, 1833, 27); И на то смы себе дали то(т) нашъ доброво(л)ны(и) запись... с по(д) писми рукъ наши(х) (Луцьк, 1619, ЦДІАЛ 201, 4, 189, 1 зв.); тые всѣ мемъраны записы ко(н)тра(к)ты... и вшелякие протє(с)тациє касџємо џморяємо и внивечъ џборочаємо (Вінниця, 1623, ЛНБ 5, II 4058, 27); село Рагозо(в)ку // зо всіми кгрунътами, полями, сеножатями... Ако се здавна в своихъ границахъ и џбиходехъ тоє село має(т) и заверає(т): џ чомъ всімъ записъ менованы(и) ширє(и) в себе рєчъ џписуєтъ (Житомир, 1649, ДМВН 186–187). Укладачі Словника<sup>16–17</sup> в межах цього значення виділяють 11 двокомпонентних субстантивних термінологічних словосполучень зі стрижневим компонентом *запись*: *вликовковъый запис* ‘акт передачі прав на щонебудь’; *запись выдержкафовый* ‘юридичний документ про викупне право на нерухоме майно’ (синонім до словосполучення *контрактъ видеркафовый*); *квитовный записъ* та *запись квитовый* ‘підтвердний запис’ (синонім до словосполучення *квитовный листъ*); *запись приписовый* ‘підтвердний документ’; *запись продажный, продажный записъ* ‘акт про продаж’; *запись судебный* ‘судовий запис’; *подметный записъ* ‘підроблений документ’; *запись фунъдушовый* ‘акт про пожертву’; *запись долговый* ‘боргове зобов’язання’; *запись заставный* ‘заставна квитанція, застава’. Також зафіксовано і підзначення: ‘(дарчий акт) запис’; ‘заповіт’; ‘(боргове зобов’язання) запис’, два останні з них віднайдемо і в словнику Є. Тимченка (Тимч.-1, с. 281).

У СУМ лексема *запись* тризначна. Давнє значення ‘назва деяких офіційних документів’ застаріле і вживається лише в розмовному стилі.

**Мандать** (СУМ<sup>16–17</sup>-17, с. 42). Французьким запозиченням у староукраїнській мові є лексема *мандатъ* (фр. *mandate*), що походить від латинського *mandatum* ‘доручення, наказ’ (ЕСУМ-3, с. 379).

Укладачі СУМ<sup>16–17</sup> у текстах ділового стилю (зафіксовано лише один випадок уживання у конфесійній та науковій літературі) середини XVI – першої половини XVII ст. виявили три значення терміна *мандатъ*, як-от: 1) ‘(розпорядження світської або духовної влади) наказ, постанова’, наприклад: (вирок у справі) то пак земенин господарський землі Волянское, Михайло Єло, подаль џт него листъ џтворонный, до господара Єго Милости писанный, на которомъ пишєт, иж єму мандать Єго Королевское Милости кѹ ведомости пришол (Книшин, 1554, AS VI, 165); (запис про передачу церкви під опіку духовенства) я... покорне и слезне прошу, дабы тоє козакамъ творимое бѣдствіє и озлобленіє превысокимъ и грознымъ вашего найяснѣйшого величества мандатомъ было запрещено и ускромлено (Київ, 1622, АЮЗР II, 73); (лексикографічна праця) Заповѣдь: Росказа(н)є, мандать, приказанье, полицє(н)є, устава (1627 ЛБ 42); (церковний устав) зла\*кшиса ке\*сарь приписаль ємѹ Дхѹ сѣго. и радѹ єго џ вымєтаню џ\*бразовъ прина\*ль, и не џ(т)волочаючи, џ\*вный мандаѹ вы\*далѹ (Київ, 1627, Тр. 291); 2) ‘позов до суду, скарга’, наприклад: (донесення про вручення позову на суд) я Мартинъ Машинский... подаломъ позовъ задворный, то єсть мандать єго королевской милости... при суду права Майдеборского, у светлицы, на столи... перед войтомъ положиль (Житомир, 1611, АрхЮЗР I/VI, 398); (вирок сеймового суду у

справі розмежування земель та опису їх границь) уроженого Яна Заваду за обороньцу тое справы придалисми, о чом тот мандатъ, арешть и аддиция ширей в собе мають (Варшава, 1646, ЧИОНЛ XIV-3, 178); 3) ‘(документ, що свідчить про певні права або повноваження) мандат’, наприклад: (документ Львівського Ставропігійського братства) До Ва(р)шавы поспалы(с)мо на ма(н)да(т) жебы выправи(л) 8 к(р) є(г) м(л)... фер(н)єсь чи(р)воны(х) злоты(х) три (Львів, 1616, ЛСБ 1047, 9); на то(т) ча(с) поспех во(д)лу(г) писа(н)а вашого учини(ти) и посла(ти) не мо(г)ши ма(н)даты на по(з)вы на собо(р) берестє(й)ски(й) которы(й) єсмо зложи(ли) певне на де(н) сто(г) июана к(ст) (Супрасльський монастир, 1593, ЛСБ 234).

У словнику Є. Тимченка термін *мандатъ* фігурує вже як однозначний – ‘наказ’ (Тимч.-1, с. 420), а в сучасній українській мові збереглося лише третє староукраїнське значення (СУМ-4, с. 617).

Отже, можна виснувати, що за походженням переважає латинська термінологія, яка перейшла в актову українську мову здебільшого через польське посередництво із західноєвропейських канцелярій і збагатила адміністративно-юридичну лексику новими термінами. Таке підпадання правового життя в Україні під значний вплив Польщі, особливо із другої половини XVI ст., зумовлене передовсім Люблінською унією 1569 р., коли практично всі українські землі опинилися у складі польської частини Речі Посполитої. Що ж до подальших досліджень, то доцільно й актуально їх сконцентрувати на аналізі інших тематичних груп адміністративно-юридичної лексики, до прикладу, назвах органів та урядових осіб; лексиці, що стосується оформлення адміністративно-юридичної документації.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бевзенко, С. П. (1991). *Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови*. Київ.

Войтів, Г. (1997). Українські назви одягу XIV–XVIII століть. *Записки товариства імені Шевченка*, 234. Львів, 210–260.

Гайда, О. М. (2015). *Граматика та семантика прийменника в українській мові XVI–XVII ст. (на матеріалі документів Львівського ставропігійського братства)* [автореф. дис. ... канд. філол. наук, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника]. Івано-Франківськ.

Гриценко, С. П. (2011). *Лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI–XVII століття*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».

Гриценко, С. П. (2017). *Динаміка лексики української мови XVI–XVII ст.* Київ.

**Грінч.-1:** Грінченко, Б. Д. (ред.) (1958). *Словарь української мови*: у 4 т. (Т. 1: А–Ж) / [Репр. відтворення вид. 1907–1909 рр.]. Київ.

**Грінч.-2:** Грінченко, Б. Д. (ред.) (1958). *Словарь української мови*: у 4 т. (Т. 2: З–Н) / [Репр. відтворення вид. 1907–1909 рр.]. Київ.

Дидик-Меуш, Г. (2008). *Українська медицина. Історія назв*. Львів.

Дидик-Меуш, Г. (2018). *Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник*. Львів.

**ЕСУМ-1:** Мельничук, О. С. (гол. ред.) (1982). *Етимологічний словник української мови* (Т. 1: А–Г). Київ.

**ЕСУМ-2:** Мельничук, О. С. (гол. ред.) (1985). *Етимологічний словник української мови* (Т. 2: Д–Копці). Київ.

**ЕСУМ-3:** Мельничук О. С. (гол. ред.). (1989). *Етимологічний словник української мови* (Т. 3: Кора–М). Київ.

Заневич, О. (2015). *Українська мова XVI–XVII ст.: дієслово. Семантика, перехідність, об'єкт*. Львів.

Керста, Р. Й. (1984). *Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування*. Київ.

Кровицька, О. (2002). *Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст.: Семантика і словотвір*. Львів.

Лоза, О. (2003). Композити-назви конкретних предметів у пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. *Українська історична та діалектна лексика*, 4, 232–241.

Науменко, Л. М. (2021). *Історія назв посуду, столового начиння та меблів в українській мові* [дис. ... канд. філол. наук, Інститут української мови НАН України]. Київ.

Осінчук, Ю. (2022). Словотвірні особливості церковнослов'янських у українських пам'ятках XVI – першої половини XVII століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 35, 225–238.

Полюга, Л. М. (1991). *Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст.* Київ.

Слободзяник, О. З. (2017). *Формування географічної лексики в українській мові XVI–XVIII ст.* [автореф. дис. ... канд. філол. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка]. Львів.

**СУМ-1:** Білодід, І. К. (гол. ред.). (1970). *Словник української мови*: в 11 т. (Т. 1: А–В). Київ.

**СУМ-2:** Білодід, І. К. (гол. ред.). (1971). *Словник української мови*: в 11 т. (Т. 2: Г–Ж). Київ.

**СУМ<sup>16-17</sup>-1:** Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1994). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (Т. 1: А). Львів.

**СУМ<sup>16-17</sup>-5:** Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1998). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (Т. 5: В). Львів.

**СУМ<sup>16-17</sup>-10:** Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2003). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (Т. 10: З). Львів.

**СУМ<sup>16-17</sup>-13:** Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2006). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (Т. 13: Й–І). Львів.

**СУМ<sup>16-17</sup>-14:** Гринчишин, Д. (відп. ред.). (2008). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (Т. 14: К). Львів.

**СУМ<sup>16-17</sup>-16:** Чікало, М. (відп. ред.). (2013). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (Т. 6: Л). Львів.

**СУМ<sup>16-17</sup>-17:** Чікало, М. (відп. ред.). (2017). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (Т. 17: М–Моавитанка). Львів.

**Тимч.-1:** Тимченко, Є. (2002). *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.:* у 2 кн. (Кн. 1: А–Н). Київ; Нью-Йорк.

Хобзей, Н. (2003а). Міфологічні назви у Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст. *Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі. Збірник на пошану Дмитра Гринчишина*, 1, 149–154.

Хобзей, Н. (2003б). Міфологічні назви у Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст. 2. *Українська історична та діалектна лексика*, 4, 137–140.

Худаш, М. Л. (1961). *Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства)*. Київ.

Чепіга, І. П. (1992). Народнорозмовні елементи у мові українських ділових текстів XVI – першої половини XVII ст. *Мовознавство*, 6, 3–11.

Черевко, І. (2013). *Фразеологія пам'яток української мови XVI–XVII ст.: семантика, структура, стиль*. Львів.

Чікало, М. (1997). З історії назв кольорів в українській мові (XIV–XVIII століття). *Записки товариства імені Шевченка*, 234. Львів, 186–209.

Шестакова, С. О. (2019). *До питання становлення української юридичної термінології*. URL: <http://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/7711/1/%D0%A8%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%A1.%20%D0%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf%9E.%20%D0%94%D0%BE%20>

Шпиль, О. Б. (2016). *Граматика і семантика займенника в українській мові XVI–XVII століть* [автореф. дис. ... канд. філол. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка]. Львів.

## REFERENCES

Bevzenko, S. P. (1991). *Istoriia ukrainskoho movoznavstva. Istoriia vyvchennia ukrainskoi movy*. Kyiv (in Ukrainian).

Voitiv, H. (1997). Ukrainski nazvy odiahu XIV–XVIII stolit. *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka*, 234, Lviv, 210–260. (in Ukrainian).

Haïda, O. M. (2015). *Hramatyka ta semantyka pryimennyka v ukrainskii movi XVI–XVII st. (na materiali dokumentiv Lvivskoho stavropihiiskoho bratstva)* [Abstract of PhD thesis. Prykarpatskyi natsionalnyi universtytet im. Vasyliia Stefanyka]. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Hrytsenko, S. P. (2011). *Leksychni latynizmy v ukrainskomovnykh tekstakh kintsia XVI–XVII stolittia*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiyi universytet» (in Ukrainian).

Hrytsenko, S. P. (2017). *Dynamika leksykonu ukrainskoi movy XVI–XVII st.* Kyiv: KMM (in Ukrainian).

Hrinchenko, B. D. (Ed.). (1958). *Slovar ukrainskoi movy: u 4 t. (T. 1: A–Zh.)* / [Repr. vidtvorennia vyd. 1907–1909 rr.]. Kyiv (in Ukrainian).

Hrinchenko, B. D. (Ed.). (1958). *Slovar ukrainskoi movy: u 4 t. (T. 2: Z–N)* / [Repr. vidtvorennia vyd. 1907–1909 rr.]. Kyiv (in Ukrainian).

Dydyk-Meush, H. (2008). *Ukrainska medytsyna. Istoriia nazv*. Lviv (in Ukrainian).

Dydyk-Meush, H. (2018). *Kombinatoryka v ukrainskii movi XVI–XVIII stolit. teoriia, praktyka, slovnyk*. Lviv (in Ukrainian).

Melnychuk, O. S. (Ed.). (1982). *Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy* (T. 1: A–H). Kyiv (in Ukrainian).

Melnychuk, O. S. (Ed.). (1985). *Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy* (T. 2: D–Koptsi). Kyiv (in Ukrainian).

Melnychuk, O. S. (Ed.). (1989). *Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy* (T. 3: Kora–M). Kyiv (in Ukrainian).

- Zanevych, O. (2015). *Ukrainska mova XVI–XVII st.: diieslovo. Semantyka, perekhidnist, obiekt*. Lviv (in Ukrainian).
- Kersta, R. Y. (1984). *Ukrainska antroponimiia XVI st. Cholovichy imenuvannia*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Krovytska, O. (2002). *Nazvy osib v ukrainskii movnii tradytsii XVI–XVIII st.: Semantyka i slovotvir*. Lviv (in Ukrainian).
- Loza, O. (2003). Kompozyty-nazvy konkretnykh predmetiv u pamiatkakh ukrainskoi movy XVI–XVIII st. *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka*, 4, 232–241 (in Ukrainian).
- Naumenko, L. M. (2021). *Istoriia nazv posudu, stolovoho nachynnna ta mebliv v ukrainskii movi* [PhD thesis. Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy]. Kyiv (in Ukrainian).
- Osinchuk, Yu. (2022). Slovotvirni osoblyvosti tserkovnoslovianizmiv v ukrainskykh pamiatkakh XVI – pershoi polovyny XVII stolittia. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 35, 225–238 (in Ukrainian).
- Poliuha, L. M. (1991). *Ukrainska abstraktna leksyka XIV–pershoi polovyny XVII st.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Slobodzianyk, O. Z. (2017). *Formuvannia heohrafichnoi leksyky v ukrainskii movi XVI–XVIII st.* [Abstract of PhD thesis, Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka]. Lviv (in Ukrainian).
- Bilodid, I. K. (Ed.). (1970). *Slovyk ukrainskoi movy: v 11 t. (T. 1: A–V)*. Kyiv (in Ukrainian).
- Bilodid, I. K. (Ed.). (1971). *Slovyk ukrainskoi movy: v 11 t. (T. 2: H–Zh)*. Kyiv (in Ukrainian).
- Hrynchyshyn, D. (Ed.). (1994). *Slovyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. (T. 1: A)*. Lviv (in Ukrainian).
- Hrynchyshyn, D. (Ed.). (1998). *Slovyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. (T. 5: V)*. Lviv (in Ukrainian).
- Hrynchyshyn, D. (Ed.). (2003). *Slovyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. (T. 10: Z)*. Lviv (in Ukrainian).
- Hrynchyshyn, D. (Ed.). (2006). *Slovyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. (T. 13: Y–I)*. Lviv (in Ukrainian).
- Hrynchyshyn, D. (Ed.). (2008). *Slovyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. (T. 14: K)*. Lviv (in Ukrainian).
- Chikalo, M. (Ed.). (2013). *Slovyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. (T. 16: L)*. Lviv (in Ukrainian).
- Chikalo, M. (Ed.). (2017). *Slovyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. (T. 17: M–Moavytanka)*. Lviv (in Ukrainian).
- Tymchenko, Ye. (2002). *Materialy do slovnyka pysemnoi ta knyzhnoi ukrainskoi movy XV–XVIII st.: u 2 kn. (Kn. 1: A–N)*. Kyiv; Niu York (in Ukrainian).
- Khobzei, N. (2003a). Mifolohichni nazvy u Slovnyku ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. *Dialektolohichni studii. 1: Mova v chasi i prostori*, 1, 149–154 (in Ukrainian).
- Khobzei, N. (2003b). Mifolohichni nazvy u Slovnyku ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. 2. *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka*, 4, 137–140 (in Ukrainian).
- Khudash, M. L. (1961). *Leksyka ukrainskykh dilovykh dokumentiv kintsia XVI – pochatku XVII st. (na materialakh Lvivskoho Stavropihiiskoho bratstva)*. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR (in Ukrainian).

Chepiha, I. P. (1992). Narodnorozmovni elementy u movi ukrainskykh dilovykh tekstiv XVI – pershoi polovyny XVII st. *Movoznavstvo*, 6, 3–11 (in Ukrainian).

Cherevko, I. (2013). *Frazeolohiia pamiatok ukrainskoi movy XVI–XVII st.: semantyka, struktura, styl*. Lviv (in Ukrainian).

Chikalo, M. (1997). Z istorii nazv koloriv v ukrainskii movi (XIV–XVIII stolittia). *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka*, 234, 186–209 (in Ukrainian).

Shestakova, S. O. (2019). *Do pytannia stanovlennia ukrainskoi yurydychnoi terminolohii*. <http://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/7711/1/%D0%A8%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%A1.%20%D0%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1-%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf> %9E.%20%D0%94%D0%BE%20 (in Ukrainian).

Shpyt, O. B. (2016). *Hramatyka i semantyka zaimennyka v ukrainskii movi XVI–XVII stolit* [Abstract of PhD thesis, Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka]. Lviv (in Ukrainian).

**Iryna CHEREVKO**

*PhD (Philology)*

*Senior Research Fellow of the Ukrainian language department*

*I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7895-5673>*

*e-mail: [Iryna\\_Cherevko@i.ua](mailto:Iryna_Cherevko@i.ua)*

## **NAMES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL ACTS AND DOCUMENTS IN *THE DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE 16<sup>TH</sup> – FIRST HALF OF THE 17<sup>TH</sup> CENTURIES***

The article provides a linguistic analysis of the composition, semantics, origin, and the historical development of the terms used to denote the names of administrative and legal acts and documents in the Old Ukrainian language. The study was carried out on the basis of the «Dictionary of the Ukrainian Language of the 16<sup>th</sup> – First Half of the 17<sup>th</sup> Centuries». The Polish influence on the contemporary administrative and legal vocabulary, mainly represented in documentation, as well as in confessional, scientific, journalistic, and conversational styles, is traced. The phenomenon of polysemy and synonymy in the terminological system is revealed, and structural models of terminological compounds are also considered.

It has been established that the names of administrative and legal acts and documents in the Old Ukrainian language are also terms-words that can be monosemous (*интерцѣза, контрактъ, инструкция* etc.) and polysemous (*записъ, мандатъ*), and terminological phrases that are not characterized by polysemy. In addition to borrowed terms, lexemes of Slavic origin have also been recorded (*листъ, записъ*). A lot of nouns formed with the help of substantive-adjective phrases, in which nouns are the most active main words, have been recorded *листъ* (83), *записъ* (11), *актъ* (8). The order of words in terminological phrases can also be indirect, which gave us reason to single out inversion options (*листъ веновный, вѣновный листъ; листъ вызнанный, вызнанный лист; записъ продажный*,

*продажный запись* etc.). Attention is also drawn to the fact that both words-terms and terminological phrases can enter into synonymous relations (*контракт–интерцыза; карта–лист; квит–квитация–запись; запись выдеркафовый – контракт выдеркафовый; квитовный запись – квитовный лист* etc.). A morphological variant is also singled out *квитъ – квита*. Having traced the historical development of the terms of the studied period, it was noted that most of them did not disappear from circulation, were replaced by orthographic or word-forming variants, but underwent mainly transformations of semantics, such as the expansion of the semantic structure, acquisition of additional meanings, narrowing of semantics, or disappeared from circulation, became obsolete and changed the scope of their use, living only in dialects or in colloquial style.

**Keywords:** term, terminological combination, document, semantics, etymology, historical development, structure, system connections, style.



# ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.33402/ukr.2023-37-289-303

**Микола ЛЬНИЦЬКИЙ**

*член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор професор кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства Львівського національного університету ім. І. Франка провідний науковий співробітник відділу української літератури Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0593-7997>  
e-mail: [mykolailnyts@gmail.com](mailto:mykolailnyts@gmail.com)

## **ВІД «МОВИ МОВЧАННЯ» ДО «ВЕЛИКОГО ПОВЕРНЕННЯ» [Dusza szybuje w poświacie epok... Душа летить у посвіті епох...**

**Tom poświęcony Linie Kostenko...**

**Збірник на пошану Ліни Костенко...**

**Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. Wrocław, 2021. 297 s.]**

Цими словами хочеться розпочати розмову про збірник на пошану видатної української поетеси, виданий із нагоди її 90-річчя у Вроцлавському університеті за редакцією польської вченої, славістки, професорки цього університету Агнешки Матусяк (Agnieszka Matusiak) і докторки філологічних наук, головної спеціалістки Інституту літератури ім. Т. Шевченка Національної академії України, професорки Людмили Тарнашинської. Видання це варте уваги тим більше, що книжка виходить за суто національні межі й охоплює широкий інтернаціональний простір як за складом авторів, так і за проблематикою. Зокрема, щодо авторського складу, то знайдемо тут, окрім українських і польських учених, літературознавців зі США, Італії, Австралії. До того ж привертає увагу те, що стаття італійського автора Симона Аттіліо Белецци (Simone Attilio Bellezza) написана українською мовою, українських авторок Оксани Пахльовської та Лариси Брюховецької подані польською, є і англійські тексти. Це засвідчує зростання інтересу до української літератури поза межами України, суголосність її ідей та художніх пошуків сусідніх і далеких країн.

Ці роздуми про збірник «Душа летить у посвіті епох...» – не рецензія у межах термінологічно прийнятого жанру, а радше враження зацікавленого читача, представника часу, про який мовиться, – покоління шістдесятників. Адже фільм «Звірте свої годинники», знятий за сценарієм Ліни Костенко, що не дійшов до глядача, набув права гласності для кожного, хто мав відношення до літератури і мистецтва.



Попри різні аспекти досліджень і різні підходи до них, упорядникам удалося досягти логічно продуманої та чітко виконаної структури книжки. Вона відкривається добіркою вибраних поезій Л. Костенко під гаслом, що стало назвою всієї книжки.

Теоретичну частину збірника відкриває стаття Агнешки Матусяк «Poetycka alchemia Liny Kostenko» («Поетична алхімія Ліни Костенко»). Ім'я цієї польської славістки як дослідниці української літератури стало відомим у колах українських літературознавців, коли 2006 р. у Вроцлаві вийшла у світ її монографія «W kręgu secesji ukraińskiej Wybrane problemy poetyki twórczości pisarzu Młodej Muzy» («У колі української сецесії. Вибрані проблеми поетики творчості Молодої Музи»), опублікована 2014 р. в українському перекладі Лесі Демської-Будзуляк. Це було прочитання творчості молодих львівських письменників початку ХХ ст., учасників угруповання «Молода муза» під кутом зору естетики сецесії.

Такий підхід був актуальним і багато в чому новаторським для тогочасного українського літературознавства. Бо ж після здобуття Україною в 1991 р. державної незалежності почали наново з'являтися друком як поетичні, так і прозові твори, які тривалий час перебували у спецфондах, а читачі не мали до них доступу. І тут стало виявлятися, що українська література початку ХХ ст., зокрема твори представників тодішнього молодого покоління, не були провінційним варіантом російської літератури, не з'являлися під її безпосереднім впливом, як про це писалося в монографіях і підручниках для вищої школи, а являли мистецький феномен, що розвивався у загальноєвропейському руслі. Агнешка Матусяк писала: «Той знаменний для культури України процес реєвропеїзації пошуку нових зразків національної літератури й мистецтва, спрямований не тільки на “внутрішній вжиток русинів”, а й на широкий міжнародний культурний взаємообмін, стає на початку ХХ століття найважливішою рисою українських мистецьких починань у широкому значенні цього слова» (Matusiak, 2006, s. 7). Саме сецесію обрала авторка як основне стильове утворення, крізь призму якого розкривалися основні риси поетики молодомодувців. Термін «сецесія» тоді не належав до активної літературознавчої практики, хоча у львівському журналі «Світ» був зафіксований ще 1906 р. Саме у стилі сецесії як варіанті символізму виразно виявилися риси, спільні для українського, польського та єврейського літературно-мистецького процесу тогочасної Галичини. При тому, що кожне з цих трьох розгалужень розвивалося власним шляхом. Ці ідеї дослідниця продемонструвала також у розвідці «Химерний Яцків. Модерністський дискурс у прозі Михайла Яцкова» (Львів, 2010). У колі дослідницьких зацікавлень А. Матусяк – українська література ХХ ст. і ХХІ ст., що розглядається у широкому діапазоні її зв'язків. Тому цілком логічно, що письменники-шістдесятники теж належать до цієї категорії.

Стаття Агнешки Матусяк «Поетична алхімія Ліни Костенко», яка є вступом до збірника «Душа летить у посвіті епох...», сприймається як інтродукція, введення до студій наступних авторів. Польська дослідниця, ознайомлюючи читача з текстами поетеси, прагне виявити й те, що криється поза текстами чи приховане в них. Для визначення суті поезії Л. Костенко вона обирає термін не з літературознавчого арсеналу, а з природничих наук: перетворення звичайного каменя у коштовний, «філософський камінь», простого металу – в золото чи срібло, черепашки – у перлину, слова – у поетичний образ (згадаймо Франкові «слова – полова» й «огонь в одежі слова»).

Авторка зазначає, що Ліна Костенко – авторка численних поетичних збірок, а також поетичних романів, епічної повісті «Записки українського самашедшого»,

перекладів європейської поезії, зокрема польської поетеси Марії Павліковської-Ясножевської (Maria Pawlikowska-Jasnorzewska). Пише дослідниця і про довголітнє мовчання поетеси після цензурної заборони друкувати її збірок «Зоряний інтеграл» та «Княжа гора» за участь в опозиційному русі й ін. Наслідком цього стало, наголошує авторка, те, що деякі дослідники творчості Л. Костенко сприйняли видану в 1977 р. її збірку «Над берегами вічної ріки» повторним дебютом, який утвердив її місце на українському Парнасі й забезпечив почесне місце серед середньо- і східноєвропейських письменників. Агнешка Матусяк відзначає також багату жанрову та стильову палітру її творів, виділяє філософську, пейзажну та любовну лірики. Вона відносить українську поетесу до найяскравіших постатей сучасної української літератури, доробок якої творить різномірну, але згармонійовану цілісність. Водночас дослідниця простежує пізні етапи творчого шляху письменниці, різні види мистецтва, до яких вона причетна, її багаторічне мовчання, яке стало потужним голосом, мобілізацією, що давала відчуття внутрішньої свободи.

Мовчання як чинник творчої концентрації відзначають й інші автори. Зокрема, Людмила Тарнашинська у статті «Час у творчості Ліни Костенко як темпоральний код структури людського досвіду» в монографії «Презумпція доцільності...» (2008) віднесла мовчання до категорії часу, який виявляє, «наскільки виправданими і наскільки продуктивними були як тривале мовчання поетеси, так і подальше її усамітнення й незалеження у творчій роботі («Буває часом дивне відчуття, –/ що час іде, а я собі окремо»)). Час, що в долі пересічної людини є здебільшого категорією лінійною – лише як послідовність подій, які змінюють одна одну, та їхня тривалість, – у справжнього митця перетворюється на «час внутрішній», на категорію нагромадження якості, концентрації, вивищення і виверження духу» (Тарнашинська, 2008, с. 236). До цієї формули дослідниця повертається тепер у статті «Риторика мовчання як стратегія виклику», поєднуючи філософський аспект із поведінковою стратегією, яка належить до типу інтелектуальної праці, здатності кинути виклик офіційній владі за її незаконні дії. Хоча з того часу минуло понад пів століття, у пам'яті живих свідків тогочасних подій це відбувалося наче вчора. 26 серпня 1965 р. стало чорним днем для Львова. Масові арешти були згодом названі «першим покосом». А 4 вересня в Києві після прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» у щойно відкритому кінотеатрі «Україна» Іван Дзюба звернувся до глядачів із повідомленням, що в Україні почалися арешти творчої інтелігенції. Як відомо, вони викликали широкий громадський резонанс. До Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ) і Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) звернулася група видатних учених і діячів культури: Михайло Стельмах, Андрій Малишко, Ліна Костенко, авіаконструктор Олег Антонов, композитори Віталій Кирейко та Платон Майборода, кінорежисер Сергій Параджанов. Реакції на цей лист не було. А був суд над братами Горинями, Мирославою Сваричевською та Михайлом Осадчим, який тривав п'ять днів: від 13 до 18 квітня 1966 р. Але детально спланований задалегідь сценарій порушило прибуття до Львова групи київських письменників і журналістів: Ліни Костенко, Івана Драча, В'ячеслава Чорновола... Перший секретар Львівського обкому комуністичної партії В. Куцевол (ім'я не встановлено) так інформував київське начальство: «В той же день, 15 квітня, при виводі заарештованих з будинку суду біля входу зібралось до 30 чол. знайомих та родичів підсудних, у центрі яких знаходилися Костенко, Драч, Чорновіл, Холодний,

які допускали образи працівників міліції та конвою, обурювалися діями властей в зв'язку з арештом Горинів, кидали підсудним квіти та скандували слова “Слава!”, “Слава патріотам!”, а в адресу радянських органів кричали “Ганьба!”» (Галайчак та ін., 1996, с. 691–692).

У повісті Михайла Осадчого «Більмо» трактування цієї події цілком протилежне: «“Слава!.. Слава!.. Слава!..” – кричав натовп, що заповнив цілу Пекарську (таке було всі п’ять днів). Нам кидали квіти ...

– Михайле, тримайся! – крикнув з гурту Іван Дзюба до Гориня, – тримайся! – крикнув він.

Я лише встиг побачити його обличчя, побачив на якусь мить, як Ліна Костенко пробилася крізь стрій охоронців і спритно вклала в руки Мирослави Зваричевській плитку шоколаду. Начальник ізолятора, мов навіжений, метнувся до Мирослави і вихопив плитку шоколаду.

– Чорт єво знаєт, может она отравлена» (Осадчий, 1972, с. 42–43).

Я дозволив собі зробити цей відступ від книги «Душа летить у світлі епох...», бо ці епізоди унаочнюють мотиви переходу поетеси від публічності до «зони мовчання», яка тривала понад десятиліття. Стаття Людмили Тарнашинської «Риторика мовчання як стратегія виклику» в ювілейному збірнику є поглибленням цієї теми, порушеної у статті «Час у творчості Ліни Костенко як темпоральний код структури людського досвіту» у вказаній монографії дослідниці «Презумпція доцільності...», де авторка писала: «Трагічне для інших “поетичне підпілля душі” (Ю. Лавріненко) для душі поетеси стало результативною трансеміграцією, яка водночас дала їй змогу не замкнутися в локальному часопросторі: своїми думкою і словом розсуваючи щільники часу, вона долала кордони й порушувала хронологічні межі, намагаючись розірвати подвійне замкнуте коло, протягом тривалого часу витворюване як довкола України, так і довкола митця, у ній суцього» (Тарнашинська, 2008, с. 236).

У статті «Риторика мовчання як стратегія виклику» дослідниця висуває концепцію «Великого мовчання» поетеси, пов’язаного з цензурою радянської тоталітарної системи, коли не були допущені до друку збірки Л. Костенко «Зоряний інтеграл», «Княжа гора», книжка вибраних поезій, а також знятий із плану фільм «Дорогою вітрів» за її сценарієм. Для характеристики мовчання поетеси дослідниця висуває афористичну формулу «присутньої відсутності», тобто заборони запропонованих до видання творів, і «відсутньої присутності», коли авторка працювала над новими творами, але свідомо не пропонувала їх до публікації. Така поведінкова стратегія стала перемогою мистця над режимом, позаяк ім’я Л. Костенко було закарбоване у свідомості читачів, але опинилося в «чорних списках», що тільки посилювало до нього інтерес. Як спробу «повернення» Людмила Тарнашинська наводить раду Ліні Костенко письменника Ігоря Муратова, який був членом редколегії харківського журналу «Прапор», подати до друку в цьому часописі розділ із її історичного роману «Берестечко», над яким письменниця тоді працювала, однак публікацію було знято вже з журнальної верстки (Тарнашинська, 2021, с. 110). Мені пощастило слухати цей розділ улітку 1968 р. у Будинку творчості письменників у Коктебелі в Криму. Його привіз харківський поет Василь Боровий, який тоді працював у журналі «Прапор» завідувачем відділу поезії. Слухати зійшлася у номер до Василя уся група українських відпочивальників. Відбулася цікава розмова, але чекати на вихід роману довелося аж до 1989 р.

«Друге мовчання» Л. Костенко Л. Тарнашинська пов'язує з демократичними процесами 1900-х років, називаючи «риторику мовчання» цього часу способом комунікації у ситуації різночитання «істини», трактуючи це поняття як повернення неоцинізму, надмірну комерціалізацію і відмежовуючи письменницю від цих процесів: «І знов сидять при владі одесную./ Гряде неоцинізм, я в ньому не існую» (Костенко, 1998, с. 1). Таку риторику мовчання дослідниця ототожнює з риторикою вчинку, яка передбачає вольовий характер і тверді переконання.

У соціальному плані в мовчанні поетеси Л. Тарнашинська вбачає «маркер стосунків мистецтва і влади», у філософському чи психоаналітичному – «непроявлене слово», і ці характеристики, на її думку, не протистоять одна одній, а радше взаємодоповнюються відповідно до ситуації. «Велике повернення» дослідниця відносить до 2010–2011 рр., оцінюючи його як «потужний десант у соціокультурний простір України», «потенціал поразки у контексті трагічної української історії», що «було особливо актуальним після Помаранчевої революції 2004 р. і набуло нових сенсів у переддень Революції Гідності 2013–2014 рр.» (Тарнашинська, 2021, с. 114). Хоча це було продовженням діалогу «зі світом/часом/українським суспільством/самою собою» (Тарнашинська, 2021, с. 115).

Якщо прийняти ці визначення, то історіософський аспект цієї проблеми проаналізований у статті І. Дзюби «“Душа моя розгойдана як дзвін!”: романи у віршах Л. Костенко як драматична історія народу», другий – онтологічний – у розвідці О. Пахльовської «Indywidualność, wolność, czas: “język europejski” versus “język sowiecki” (i “postsowiecki”) w poezji Liny Kostenko» («Індивідуальність, час: мова європейська (і пострадянська) в поезії Ліни Костенко»).

Власне, проблеми, розглянуті в цих розвідках, уже були так чи так порушені в попередніх статтях, але тепер збагатилися новими гранями, нюансами. Так, І. Дзюба торкався питання історичних романів Л. Костенко «Маруся Чурай» і «Берестечко» у статтях «Неопалима книга» (Дзюба, 1987) та «Ліна Костенко», яка довго не була публікована і вперше з'явилася друком у першому томі тритомного видання критика «З криниці літ» (Дзюба, 2007).

Роман «Маруся Чурай» критик трактує як новий етап у творчості поетеси, який засвідчує розширення її творчого діапазону в тематичному, філософському та естетичному аспектах. Тут і широка панорама життя України середини XVII ст., і проблема мистця й суспільства, яка переростає межі зображеного історичного періоду; тут і мотив кохання як вистражданої істини життя, і мова про невіддільність, твердість перед випробуваннями долі або підступами прозаїчних сил, і філософські питання буття, і психологічні нюанси щоденності, притаманна для Л. Костенко (така рідкісна в час переходу зовнішніх суперечностей у внутрішню розшматованість) апологія цільності й волі бути собою. «Всі ці й інші “вічні” мотиви обростають тонкими варіаціями в безлічі кипучих контактів із течією сучасного життя» (Дзюба, 2021, с. 176). Про Марусю Чурай як історичну особу не залишилося жодних документальних свідчень. На чому реальному могла ґрунтуватися поетеса? Була повість Олександра Шаховського (Александр Шаховской) «Маруся, Малороссийская Сафо» («Маруся, малороссийская Сафо») (1839). Однак вона творилася на основі легенд і переказів. У 1877 р. вийшов нарис Олександра Шкляревського (Александр Шкляревский) «Маруся Чурай, малороссийская певунья» («Маруся Чурай, Малороссийская певунья»). Але і його основою стали не історичні факти, а фольклорні перекази та твір О. Шаховського.

Свідчення істориків Вадима Модзалевського, Петра Владимирова, Миколи Голиціна (Николай Голицын) теж ґрунтуються на припущеннях, а літературна традиція – від Левка Боровиковського до Михайла Старицького – у трактуванні сюжету Марусі все далі відходила від лінії дівчини-піснетворки. Чи не найвагоміший аргумент – пісні Марусі. Вони виходять під іменем Марусі, але до слів «Маруся Чурай» неодмінно додається – «Дівчина з легенди». Отже, Л. Костенко починає із припущення, яке набуває виміру неспростовного художнього документа.

Цікавий такий факт. Відомий львівський фольклорист та літературознавець Григорій Нудьга в рецензії «Балада про отруєння Гриця і легенда про Марусю Чурай» критикував нарис Леоніда Кауфмана «Дівчина з легенди Маруся Чурай» (Київ, 1967) за те, що автор потрактував Марусю Чурай як історичну особу. Як учений, Григорій Нудьга мав на це свої підстави: родом із Полтавщини, він вивчав полтавські архіви й імені Марусі Чурай там не знайшов. У видавництві «Радянський письменник» робили все, щоб роман не вийшов друком. Сподіваючись, що Г. Нудьга негативно поставиться і до роману Л. Костенко «Маруся Чурай», передали йому рукопис на т. зв. закриту рецензію. Але вчений дав йому високу оцінку як літературному твору. А найбільше для його виходу спричинилася підтримка Миколи Бажана, який відчув його велику художню силу. Історія України давала основу для появи таких жінок, які втілюють мужність і талант українського народу. «З художнього боку, – стверджує І. Дзюба у статті “Неопалима книга”, – роман “Маруся Чурай” нагадує класичний архітектурний ансамбль, що втілює великий план, велику ідею. Поетичний матеріал розгортається “сам із себе” за законом внутрішньої необхідності й зовнішньої доцільності. Кожна частина необхідна для цілості, а цілість надає кожній частині вищого значення. Все живе наскрізною симфонічною взаємопов’язаністю, взаємопідсиленням» (Дзюба, 2007, с. 537).

Усі достоїнства роману «Маруся Чурай» притаманні й роману «Берестечко». З додатком ще однієї дуже важливої риси, яку відзначає І. Дзюба: роман цей не про перемогу, а про поразку. Битва козаків під Берестечком була програна. В українській літературі, крім «Берестечка», є ще тільки один твір із таким результатом – геніальне «Слово о полку Ігоревім». Але якщо у «Слові...» зображено весь перебіг подій, що закінчилися так трагічно, то в «Берестечку» – їхній наслідок, хоча асоціації, пов’язані з передумовами такого завершення, раз по раз спалахують і в романі.

Богдан Хмельницький по поразці після блискучих перемог, яка настала внаслідок зради хана Іслам-Гірея (İslâm Geraу), і визволення з полону опиняється сам на сам й аналізує причину свого становища. Все, що відбувалося, прокручується у пам’яті, мов кадри в кінострічці. Три дні важких роздумів («Усе було за нас, Чому ж програми ми?»)) перетворюють ці три дні на «психологічну вічність» (дослідник додає: як три дні перед стратою в «Марусі Чурай»). І доходить висновку, що не зрада дружини Гелени, у яку був закоханий до нестями, а пошарпана хижими сусідами Україна стала справжньою причиною його болю та має тепер стати спонукою духовного відродження й подолання стану приреченості. «У Берестечку, – резюмує Іван Дзюба, – Богдан Хмельницький переживає долю України так, як це відповідає людині його вдачі і діячеві його формату, – але водночас і так, що його переживання й думки суголосні нам, за чийми плечима і Сімнадцятий, і Вісімнадцятий, і Дев’ятнадцятий, і Двадцятий віки. (А в картинах поруйнованої України вчувається і чорнобильський досвід самої Ліни Костенко). Тут і геополітична пастка, з якої непросто знайти вихід; і розп’ятість між Заходом і Сходом; і історична запізненість національного

самоствердження, але водночас його неминучість; і ганьба національного зрадництва та перекинства; і драматичний діапазон самоусвідомлення – від картання національних вад до утвердження національних гідностей» (Дзюба, 2007, с. 540). Сьогодні до «чорнобильського досвіду» можна додати і Бахмут, і Бучу, і Ірпінь, і Маріуполь, і ще багато міст та сіл всієї України...

У збірнику про Л. Костенко мовчання постає не тільки як неможливість слова прорватися до читача чи перепочинок від перенапруженої праці, а й як кантівська антиномія між мовчанням та висловленням, коли перше і друге однаково незбагненні, однаково містифіковані, як час та простір: мають вони початок і кінець чи позачасові й безкінечні. Водночас і вимовлене, і невимовлене слово може бути поставлене на терези для виявлення суспільної чи психологічної рівноваги залежно від часу й обставин.

Коли «перше мовчання» постало від неможливості «ословлення», то друге – від стратегії, внутрішнього вибору. Можна виділити ще й аспект їхньої взаємодії чи взаємної заміни. І все ж, якщо в першому домінує соціальний аспект, то у другому – онтологічне, буттєвісне начало. Не випадково О. Пахльовська, дочка Л. Костенко, професорка літератури й філософії Римського університету, упорядковуючи збірку поетеси «Річка Геракліта», в передмові до неї написала: «Живемо у важкий час – відчуваємо брак естетики як повітря. Двадцять століття не закінчилось – за ним клубочиться отруйний дим невирішених проблем минулих десятиліть. ... Тому хочеться іншого виміру – там, де у коловороті циклічного міфологічного часу ми змогли б повернутись до самих себе, – супроти есхатологічного колеса історії, з-під якого – кров радіація, попіл. ... Я свідомо не ставила в цю книжку віршів трагічного і пророчого звучання. Немає тут також і віршів з політичними сюжетами. ... Хотілося книжки-музики, книжки-живопису, поезії як свободи людських почуттів, орфічного переживання світу. Скільки б у нас не відбирали свободи, майбутнього і взагалі просто нормального регістру існування, – ми сильні також тією мірою, якою здатні захищати самоцінність нашого особистого життя, неповторність нашого індивідуального зв'язку зі світом і з космосом» (Пахльовська, 2011, с. 6–7).

Розгорнуту картину розуміння і співпереживання усіх цих проблем у творчості поетеси вона об'єднує тріадою понять: індивідуальність, свобода, час. Стаття містить три підрозділи, кожний з яких з'ясовує названі категорії цієї тріади. Реалізацію людської індивідуальності, розкриття закладених у ній потенційних творчих можливостей дослідниця пов'язує з етосом свободи, що бере початок від часу Стародавньої Греції до сучасності, зазнавши у процесі суспільної еволюції як етапи піднесення, так і спаду. Дослідниця стверджує, що поняття свободи особистості значною мірою здевальвувалося у процесі рапових геополітичних змін, які відбулися у Європі протягом останніх десятиліть. Особливо важливим у цьому контексті був розпад СРСР і посттоталітарна динаміка – водночас позитивна (інтеграція багатьох країн Східної Європи) і негативна (війни й «незавершені» революції, серед яких два українські Майдани в 2004 р. і 2013–2014 рр.). Авторка переконана, що хоч ця проблематика ґрунтовно досліджувалася в історичному та культурологічному аспектах, щодо аналізу літературознавчого процесу тут існує багато дражливих місць. Передусім це повернення у літературознавчих працях завуальованої атаки на мову, перехід засобів фінансування в руки противників української культури й державності. Оксана Пахльовська нагадує, що від пастки такого повернення застерігав Іван Дзюба (Дзюба, 2021, с. 184). Проблеми індивідуальності та свободи у творчості Л. Костенко вона розглядає як категорії, тісно пов'язані між

собою. У радянський період вони були чітко відрегульовані ідеологічною системою як практики публічного життя. Воля людини була зведена до мінімуму, що не могло не викликати спротиву, опозиційного руху.

Опозиційний дискурс Л. Костенко авторка статті починає від збірки «Мандрівки серця», поставивши в центр уваги не обов'язок слухняності, а свободу серця. Така позиція випливає з української національної традиції – як фольклорної, так і літературної. Фольклорну виразно бачимо у зазначеній поемі, побудованій за принципом казкового сюжету.

У поемі йдеться про те, що в бідній родині народився хлопчик із неймовірно великим серцем. Ставши юнаком, він залишає домівку й вирушає у світ за його покликом усупереч волі батьків. І казка перетворюється у філософему. І думаєш, що не випадково український світогляд називають кордоцентричним, який став основою для формування «філософії серця» (Григорій Сковорода, Памфіл Юркевич, поезія Тараса Шевченка). На думку українського філософа Дмитра Чижевського, це «та глибина людського духа, про яку говорив Сковорода, говорив і Гоголь, на яку натяки зустрінемо вже в К. Т. Ставровецького – “Серце людини”» (Чижевський, 2005, с. 141).

Бунт серця О. Пахльовська вважає одним із виявів творчої свободи, її перманентним станом: «свободи предтеча/ розхристана втеча з мудрованих дум у мандруючий дим» (Pachlovska, 2021, s. 86). У цих своїх мандрах поетеса знаходить спільників у різних епохах і на різних континентах: від стародавньої цивілізації Шумеру, відкритої археологами в середині XIX ст. («Місто Ур»), і перуанської, знищеної в епоху великих географічних відкриттів («Іма Сумака»), до наших часів. Вона почуває себе з героями цих епох, далеких і близьких, чужинцями й етнічно спорідненими як із ровесниками, позаяк час для неї має психологічний вимір. Вона поділяє августинський спосіб розуміння часу, сутність якого полягає у трьох вимірах його пізнання: пам'яті, передчуття, іманентного переживання минулого в раптових зблисах, переплетіннях космічного й індивідуального сприйняття. Поетеса мовби керується ідеєю метемпсихози («переселення душ»): лірична героїня зберігає в пам'яті час, коли над світом «пролітає Івасик-Телесик», «ніхто не вбитий, не вбитий ніхто на землі» (Pachlovska, 2021, s. 93). Звідси виникає трансцендентний вимір «зустрічі», недоступний раціональному сприйняттю:

Може, це вже через тисячу літ –  
я і не я вже, розбуджена в генах,  
тут на землі я шукаю хоч слід  
роду мого у плачах і легендах! (Pachlovska, 2021, s. 94).

Оксана Пахльовська закінчує свої роздуми запитанням: чи існує вимір, у якому поєднуються категорії індивідуальності, свободи та часу? І робить висновок, що тут відбувається процес сублимації, тобто переходу ознак кожної з цих категорій у вищу якість – «головне дзеркало», зосереджене у слові. У цьому «головному дзеркалі» акумульовано все: індивідуальність автора, свобода, час у системі перевтілень.

У творчості Л. Костенко воно визначає і долю поета. Досі ніхто ще не створив такої конкордації слів Ліни Костенко, яку склали Олег Ільницький та Юрій Гавриш (Ільницький, Гавриш, 2001), де слово «доля» зафіксоване 192 рази. Такої праці на основі творів Л. Костенко складати недоцільно, бо поетеса перебуває в активному творчому процесі. Але мотив долі фігурує в багатьох статтях про її поезію. У рецензованому



збірнику йому присвячено три статті. До прикладу, у статті Анни Горнятко-Шумилович «“Митцю не треба нагород, його судьба нагородила”. Мотив долі в ліриці Ліни Костенко» поняття долі постає в системі таких координат: доля як фортуна, доля як фатум, доля як вибір, доля як покликання, доля як нагорода. Дослідниця окремо виділяє їх серед основних домінант драматизму суспільного поступу, історичних катаклізмів, філософських категорій, релігійних течій та особистого покликання. Тому її стаття насичена історичними фактами різних епох і цивілізацій. З одного боку, ці факти й події суб'єктивуються, а з другого – містять універсальне начало. Не раз ці факти та імена фігурують в інших авторів збірника, і вони виводять із них свої сентенції, які викликають в її серці опосередковані або й прямі асоціації з української історії чи звучать як пересторога. Ось хоча би вірш «Іма Сумак» про перуанську співачку з унікальним голосом у п'ять октав: «У творі вона зображена як містична нащадниця інків – правлячого роду народу кечуа, що його брутально розгромили в першій пол. XVI ст. іспанські конкістадори на чолі з Франсиско Пісарро»:

Співає гімни смертна жінка,  
А в ній – чи знає і сама? –  
безсмертно тужить плем'я – інки.  
Те плем'я, котрого нема (Горнятко-Шумилович, 2021, с. 176).

Лірична героїня викликає з минулого рідного краю міста, ріки, озера, як-от у вірші «Я хочу на озеро Світязь...»:

Я хочу на озеро Світязь,  
в туман таємничих лісів.  
Воно мені виникло звідкись,  
у нього сто сот голосів.  
Воно мені світить і світить,  
таке воно в світі одне.  
Я Світязь, я Світязь, я Світязь!  
Невже ти не чуєш мене?!

І голосом дивним, похмурих,  
як давній надтріснутий дзвін:  
– Батурин, Батурин, Батурин! –  
лунає мені навздогін.

Я річку побачила раптом.  
Питаю: – А хто ж ти така?  
– Я Альта, я Альта, я Альта! –  
тонесенько плаче ріка (Костенко, 2011, с. 176).

Хіба не озвуться за цього в душі читача рядки з Шевченкової «Тарасової ночі»?!

Червоною гадюкою  
Несе Альта Вісті...?! (Шевченко, 2003, с. 87).

Ще одна особливість статті А. Горнятко-Шумилович – використання прийомів, притаманних українській поезії XVII–XVIII ст. До прикладу, у вірші «Сувид», назва якого йде від слов'янського язичницького божества, яке «вдивляється в нас з глибини віків» (В'ячеслав Брюховецький), на скептичне твердження бракон'єра, що ніякого Сувида немає, що це «міф і мох», звучить авторське:

Не може бути, щоб його – ніде.  
 Без нього людям суєтно і сумно.  
 І я гукаю: – Су-ви-де!.. – ...ви-де?  
 – Ви де?.. Ви де?.. – відгукується Сувид (Костенко, 2011, с. 228).

Як доцільно вжито тут прийом ехо (відлуння), коли кінцева рима повторює попередню. Такий зустрічаємо в Івана Величковського, а ближче до нас – в Лесі Українки й інших поетів. Анна Горнятко-Шумилович наводить також приклади апострофи («Коли ти навіть звалась Малоросією, твоя поетеса була Українкою!»), градацію епітетів («предковічний», «космічний», «вічний»), апелювання до призабутих жанрів (наприклад «пасторалі»), прийом антитез, дисонансів тощо. Про ці риси поезії Ліни Костенко писав, зокрема, В'ячеслав Брюховецький у нарисі її творчості та й інші автори.

Приємно, що у збірнику представлені дослідники різних поколінь, що засвідчує: поезія Л. Костенко не те, що не втрачає актуальності, а навпаки – зростає. Прикро, що кілька імен дослідників (Івана Дзюби, Володимира Панченка) обведені чорною рамкою. Що ж, як казали древні, *ars longa, vita brevis* (людина смертна, мистецтво вічне).

Та все ж не можу оминати увагу авторів до такої грані творчості Л. Костенко, як кіносценарії, що, на жаль, не з її вини не стали кінофільмами. Цій проблемі присвячені статті Лариси Брюховецької «Lina Kostenko jako scenarzystka Sprawdźcie swoje zegarki – kto powróci, pokocha do końca. Scenariusz i film» («Ліна Костенко як сценаристка. Звірте свої годинники – Хто покохає, покохає до кінця, перекл. Матеуша Світлицького») та Юрія Шевчука «Кінематографічне вилюдження як різновид культурного імперіялізму».

Власне, розмову про ці статті під рубрикою «Dyskurs filmowy» («Фільмовий дискурс») доцільніше почати зі статті Юрія Шевчука, у якій окреслено розвиток української кінематографії від її піднесення у 1920-х роках до гальмування у 1950–1980-х, зокрема з появою українського поетичного кіно, заборони випускати фільми українською мовою, бо, мовляв, глядачі їх не сприймають, хоча фільм «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова за однойменною повістю Михайла Коцюбинського здобув міжнародний резонанс, спростувавши абсурдність такого твердження. Його популярності не завадила, а навпаки, сприяла українська мова, використані в ньому риси українського народного мелосу тощо. Юрій Шевчук наголошує, що внаслідок офіційної політики щодо кінематографії «у глядача советських і навіть постсоветських фільмів про Україну складається стале враження, що Україну населяють не українці, а росіяни, включно з тими екранними росіянами, що вдають із себе українців, час від часу вбираючи вишиванки, очіпки чи кептарі і пересипаючи свою російську українізмами, створюючи в суспільній свідомості кіносимулякр України, якої немає ні на екрані, ні в уяві масового глядача в тому сенсі, у якому про симулякри пише Жан Бодріяр (Jean Baudrillard): «“Симулювати – це вдавати, що в тебе є те, чого ти не маєш”» (Шевчук, 2021, с. 243–244).

Щодо Л. Костенко, то її зацікавлення кіно було не випадковим. Закінчивши 1957 р. Літературний інститут ім. М. Горького в Москві, вона приїхала до Києва і

почала працювати на кіностудії ім. О. Довженка над сценарієм фільму «Дорога вітрів» про прокладання дороги в Карпатах. Сценарій був запланований, але до зйомок не дійшло, бо режисерів-дебютантів Миколу Ільїнського й Антона Тимошкіна перекинули на зйомки короткометражної стрічки «Київська соната».

На початку 1960-х років в Україні з'явилася група молодих письменників (Микола Вінграновський, Іван Драч та ін.), які поставили за мету вивести українське кіно зі стану застою. У 1962 р. на пленумі Спілки письменників України був оголошений конкурс на кращий кіносценарій. У результаті його проведення журі присудило друге місце сценарію Ліни Костенко й Аркадія Добровольського «Звірте свої годинники». Лариса Брюховецька детально описує всі перипетії створення фільму за цим сценарієм, які могли би стати сюжетом пригодницького роману.

Основою кінострічки стали постаті трьох молодих поетів – Володимира Булаєнка, Леоніда Левицького і Федора Швиндіна, які загинули під час Другої світової війни від німецьких окупантів. Автори сценарію зуміли сповнити ці факти ідеєю національного патріотизму. Сценарій був опублікований у журналі «Дніпро» і відразу став мішенню для критичних атак: сценаристів звинувачували у пропаганді ідей абстрактного безкласового гуманізму, спотворення образу часу тощо. Щоправда, київська кіностудія на своєму пленумі рекомендувала фільм до випуску, згодом він навіть вийшов на екран під назвою «Хто повернеться – долюбить...», але без імені сценаристки Л. Костенко, яка «відмовилася від авторства, оскільки в процесі переробки змінилася навіть загальна концепція твору» (Брюховецький, 1990, с. 87).

Лариса Брюховецька цитує місце в «Історії українського кіномистецтва» Василя Ілляшенка (Київ, 2004), де автор зі сумом пише: «Нема такого фільму. Але був. Докладніше кажучи, матеріал був сфільмований і змонтований... Потім не було вже нічого. Матеріал фільму (25 000 м) був спалений на території студії у спеціальних бочках на очах режисера, і ніхто вже не бачив змонтованого на 2 000 м фільму» (Briukhovetska, 2021, s. 229). Автор «Історії...», зазначаючи, що після цього письменниця назавжди покинула кіно, що було для української кінематографії, яка в 1960-х роках стала щойно підніматися, великою втратою. Василь Ілляшенко з цілковитою підставою пов'язує історію із забороною і знищенням фільму зі цькуванням Ліни Костенко як поетеси – саме в ці роки не були допущені до друку написані в цей час її поетичні книжки.

Якщо стаття Агнешки Матусяк відкриває рецензований збірник польського літературознавця Богуслава Бакули (Bogusław Bakula) «Literatura, tożsamość i historia» («Література, самототожність та історія») закінчує його. Ім'я Б. Бакули відоме в українських літературних колах як критика і теоретика літератури, зокрема в галузі компаративістики (у Польщі термін «komparatystyka»). Для нього було недостатньо досліджувати літературний процес в Україні тільки за книжковими виданнями та публікаціями в періодичній пресі, і він приїздив в Україну познайомитися з письменниками «наживо». Результатом цих контактів стали книжки «Skrzydło Dedala. Szkice, rozmowy o literaturze ukraińskiej lat 50–90 wieku» (Poznan, 1999), «Ukraina: partnerstwo kultur» (Poznan, 2003), антологія «Теорія літератури у Польщі» (Київ, 2007) та ін. Пригадую розмови з ним у Львівському національному університеті ім. І. Франка, де мене приємно вразили не тільки добра обізнаність із літературним процесом в Україні (одна зі статей присвячена творчості Л. Костенко), а й гарна українська мова.

Розвідка «Literatura, tożsamość i historia. Szkic o twórczości Liny Kostenko», вміщена у збірнику на пошану української поетеси, є, за визнанням автора,

переробленою і розширеною версією розділу із книжки «Skrzydło Dedala». Критик вважає поезію Л. Костенко винятковим явищем української поезії, засвідченим її принциповістю у житті: «Костенко від кінця п'ятдесятих років ХХ століття є видатною постаттю українського культурного життя завдяки сильній особистості, принциповій позиції щодо пристосуванства, характерного для багатьох так званих українських письменників, і здатності до мовчання, коли воно дорівнює відмові від спокус доброго життя ціною ідейних поступок» (Bakula, 2021, s. 260). Богуслав Бакула наголошує, що вже в дебютній книжці «Проміння землі» окреслилися основні ліричні мотиви, яким поетеса залишилася вірною досі: історія, кохання, традиція, особистий досвід. Вона є традиціоналісткою у тому сенсі, що виражає в поезії моральні цінності, обстоює право на творче самовираження у сфері як моральної поведінки, так і артистичних форм. Важливою є теза, що Л. Костенко змагається з історією, порушуючи питання, які стояли перед людством у ХХ і стоять у ХХІ ст.

Завершимо роздуми критика твердженням, що у своїй творчості та житті поетеса поєднує досвід історії з важкими виборами, патріотизм із критицизмом, відчуття сучасності з умінням передбачати майбутнє. Глибока лірика, сильна публіцистика, актуальна проза визначають її позицію як найвидатнішої української письменниці другої половини ХХ ст. і початку ХХІ ст.

Висловлені міркування із приводу збірника не охоплюють, звичайно, ні всіх порушених у ньому проблем, ні всіх уміщених у ньому статей, хоча вони, без сумніву, заслуговують уваги, враховуючи багатоаспектність проблематики й особливостей творчих підходів авторів статей. Варто відзначити, зокрема, статті: «Ліна Костенко: вітер з Італії» Володимира Панченка; «Про зелень птиць, про виникнення контрканону та про один вірш Ліни Костенко» Марка Павлишина, у якій поєднані методологічний та аналітичний підходи; «Філософія поетичної мови Ліни Костенко» Світлани Єрмоленко й Галини Сюті; «Про сповідь, написану серцем» Валентини Соболю, яка дотична до творчості Ліни Костенко, та ін.

Те, що книжка на пошану Л. Костенко вийшла в Польщі, – свідчення не тільки визнання високого рівня творчості видатної сучасної української поетеси, а й усієї української літератури, зв'язки якої з польською мають давню традицію, сягаючи епох Ренесансу, Бароко та Романтизму, який у польській літературі породив таке явище, як «українська школа». Сьогодні, у час тотальних небезпек, давні взаємозв'язки набувають нового значення і змісту й засвідчують нові перспективи подальшого розвитку, що виходить за межі й охоплює різні сфери суспільного та культурного життя, набуваючи також символічного значення. Коли над небом літають «чорні лебеді» часу, «душа тисячоліть себе шукає в слові», а також ставить слово «на тремку вагу» не тільки своєї долі, а й долі всієї планети.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Брюховецький, В. (1990). *Ліна Костенко. Нарис творчості*. Київ: Дніпро, 260.  
Галайчак, Т., Луцький, О., Сливка, Ю. та ін. (упоряд.). (1996). *Культурне життя в Україні. Західні землі*. (Т. 2: 1953–1966). Київ, 128.

Горнятко-Шумилович, А. (2021). «Митцю не треба нагород, його судьба нагородила». Мотив долі в ліриці Ліни Костенко. W A. Matusiak, L. Tarnashynskiej (red.), *Dusza szybuje w poświacie epok... / Душа летить у посвіті епох... Tom ofiarowany*

Linie Kostenko / Збірник на пошану Ліни Костенко. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*, 9, 137–152. <https://doi.org/10.19195/2353-8546.9.9>

Дзюба, І. (1987). Неопалима книга. *Україна*, 3, 14–15.

Дзюба, І. (2007). Ліна Костенко. В *Дзюба І. З криниці літ.*: у 3 т., 3. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 534–546.

Дзюба, І. (2021). «Душа в мені розгойдана як дзвін!»: романи у віршах Ліни Костенко як драматична історія народу. А. Matusiak, L. Tarnashynskiej (red.), *Dusza szybuje w poświacie epok... / Душа летить у посвіті епох...* Tom ofiarowany Linie Kostenko / Збірник на пошану Ліни Костенко. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*, 9, 175–186. <https://doi.org/10.19195/2353-8546.9.12>

Ілляшенко, В. (2004). *Історії українського кіномистецтва*. Київ.

Ільницький, О., Гавриш, Ю. (ред.). (2001). *Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка*, Нью-Йорк; Торонто, 808.

Кауфман, Л. (1967). *Дівчина з легенди. Маруся Чурай*. Київ.

Костенко, Л. (1998). Коротко – як діагноз. *Літературна Україна*, 11, 1.

Костенко, Л. (2011). *Річка Геракліта*. Київ: Либідь, 331.

Матусяк, А. (2010). *Химерний Яцків. Модерністський дискурс у прозі Михайла Яцюка*. Львів: ЛА «Піраміда».

Моренець, В. (ред.), Бакула, Б. (упоряд.). (2008). *Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів з другої половини ХХ й початку ХХІ ст.: збірник С. Яковенко* (пер. з пол.). Київ.

Осадчий, М. (1972). *Більмо*. Лондон: Українська Видавнича Спілка.

Пахльовська, О. (2011). Невидимі причали. В *Костенко Л. Річка Геракліта*. Київ: Либідь, 5–14.

Тарнашинська, Л. (2008). *Презумпція доцільності: Абрис сучасної літературознавчої концептології*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія».

Тарнашинська, Л. (2021). Риторика як стратегія виклику. W A. Matusiak, L. Tarnashynskiej (red.), *Dusza szybuje w poświacie epok... / Душа летить у посвіті епох...* Tom ofiarowany Linie Kostenko / Збірник на пошану Ліни Костенко. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*, 9, 103–121. <https://doi.org/10.19195/2353-8546.9.7>

Чижевський, Д. (2005). Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія Сковороди. В *Чижевський Д. Філософські твори*: у 4 т., 1. Київ: Наукова думка, 2–400.

Шаховський, О. (1839). Маруся, Малороссійская Сафо. *Сто русских литераторов*. Санкт-Петербург, 771–830.

Шевченко, Т. (2003). Тарасова ніч. В *Шевченко Т. Зібрання творів*: у 6 т., 1. Київ: Наукова думка, 85–88.

Шевчук, Ю. (2021). Кінематографічне вилюднення як різновид літературного імперіалізму. W A. Matusiak, L. Tarnashynskiej (red.), *Dusza szybuje w poświacie epok... / Душа летить у посвіті епох...* Tom ofiarowany Linie Kostenko / Збірник на пошану Ліни Костенко. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*, 9, 235–245. <https://doi.org/10.19195/2353-8546.9.17>

Шкляревський, А. (1877). Маруся Чурай, малороссійская певунья. *Пчела*, 45, 711.

Вакула, В. (1999). *Skrzydło Dedala: szkice, rozmowy o poezji i kulturze ukraińskiej lat 50–90 XX wieku*. Poznań.

Bakula, B. (red.). (2003). *Polska – Ukraina: partnerstwo kultur*. Poznań, 45–58.

Bakula, B. (2021). Literatura, tożsamość i historia. Szkic o twórczości Liny Kostenko. W A. Matusiak, L. Tarnashynskiej (red.), *Dusza szybuje w poświacie epok... / Душа летить у посвіті епох....* Tom ofiarowany Linie Kostenko / Збірник на пошану Ліни Костенко. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*, 9, 259–272. <https://doi.org/10.19195/2353-8546.9.19>

Briukhovetska, L. (2021). Lina Kostenko jako scenarzystka Sprawdzcie swoje zegarki – kto powróci, pokocha do końca. Scenariusz i film. W A. Matusiak, L. Tarnashynskiej (red.), *Dusza szybuje w poświacie epok... / Душа летить у посвіті епох....* Tom ofiarowany Linie Kostenko / Збірник на пошану Ліни Костенко. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*, 9, 219–234. <https://doi.org/10.19195/2353-8546.9.16>

Matusiak, A. (2006). *W kręgu secesji ukraińskiej Wybrane problemy poetyki twórczości pisarzy Młodej Muzy*. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 393.

Pachlovska, O. (2021). Indywidualność, wolność, czas: «język europejski» versus «język sowiecki» (i «postsowiecki») w poezji Liny Kostenko. A. Matusiak, L. Tarnashynskiej (red.), *Dusza szybuje w poświacie epok... / Душа летить у посвіті епох....* Tom ofiarowany Linie Kostenko / Збірник на пошану Ліни Костенко. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*, 9, 81–101. <https://doi.org/10.19195/2353-8546.9.6>

## REFERENCES

Bryukhovetskyi, V. (1990). *Lina Kostenko. Narys tvorchosti*. Kyiv: Dnipro, 260 (in Ukrainian).

Halaychak, O. & Lutsyy, Y. Slyvka ta in. (Comps.). (1996). *Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli* (T. 2: 1953–1966) Kyiv, 128 (in Ukrainian).

Hornyatko-Shumylovych, A. (2021). «Mytsiu ne treba nahorod, yoho sudba nahorodyla». Motyv doli v lirytsi Liny Kostenko. W *Dusza szybuje w poświacie epok. Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*, 9, 137–152. <https://doi.org/10.19195/2353-8546.9.9> (in Ukrainian).

Dzyuba, I. (1987). Neopalyma kupyna. *Ukrayina*, 3, 14–15 (in Ukrainian).

Dzyuba, I. (2007). Lina Kostenko. In *Z krynytsi lit: u 3 t*. Kyiv: Vyd. dim «Kyivo-Mohylyanska Akademiya», 1, 534–546 (in Ukrainian).

Dzyuba, I. (2021). «Dusha v meni rozhojdana yak dzvin!»: romany u virshakh Liny Kostenko yak dramatychna istoriya narodu. A. Matusiak, L. Tarnashynskiej (red.), *Dusza szybuje w poświacie epok... / Dusha letyt u posviti epokh...* Tom ofiarowany Linie Kostenko / Zbirnyk na poshanu Liny Kostenko. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*, 9, 175–186. <https://doi.org/10.19195/2353-8546.9.12> (in Ukrainian).

Illiashenko, V. (2004). *Istoriyi ukraïnskoho kinomystetstva*. Kyiv (in Ukrainian).

Plnyskyi, O., Havrysh, Y. (2001). *Konkordatsiya poetychnykh tvoriv Tarasa Shevchenka*, Niu-York; Toronto (in Ukrainian).

Kaufman, L. (1967). *Divchyna z lehendy Marusia Churai*. Kyiv (in Ukrainian).

Kostenko, L. (1998). Korotko – yak diahnoz. *Literaturna Ukrayina*, 11, 1 (in Ukrainian).

Kostenko, L. (2011). *Richka Heraklita*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Matusiak, A. (2010). *Khymernyi Yatskiv. Modernistskyi dyskurs u prozi Mykhaila Yatskova*. Lviv: LA «Piramida» (in Ukrainian).

Morenets, V. (Ed.), Bakula, B. (Comp.). (2008). *Teoriia literatury v Polshchi. Antolohiia tekstiv z druhoi polovyny XX y pochatku XXI st.: zbirnyk* (S. Yakovenko, Trans.). Kyiv (in Ukrainian).

Osadchyy, M. (1972). *Bilmo*. London: Ukrayinska Vydavnycha Spilka (in Ukrainian).

Pakhlovska, O. (2011). Nevidomi prychaly. In Kostenko L. *Richka Heraklita*. Kyiv: Lybid, 5–14 (in Ukrainian).

Tarnashynska, L. (2008). *Prezumptsiya dotsilnosti: Abrys suchasnoyi literaturoznavchoyi kontseptolohiyi*. Kyiv: Vyd. dim «Kyivo-Mohylyanska Akademiya» (in Ukrainian).

Tarnashynska, L. (2021). Rytoryka yak stratehiya vyklyku. W *Dusza szybuje w poświacie epok. Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*, 9, 103–121. <https://doi.org/10.19195/2353-8546.9.7> (in Ukrainian).

Chyzhevskyy, D. (2005). Narysy z istoriyi filosofiyi na Ukrayini. Filozofia Hryhoriia Skovorody. In *Chyzhevskyy D. Filozofski tvory: v 4 t., I*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Shakhovskyy, O. (1839). Marusia, Malorossiiskaya Sapho. *Sto russkikh literatorov*. Sankt-Peterburg (in Russian).

Shevchenko, T. (2003). Tarasova nich. In *Zibrannia tvoriv: u 6 t., I*. Kyiv: Naukova dumka, 85–88 (in Ukrainian).

Shevchuk, Y. (2021). Kinematograficzne vylyudnennya yak riznovyd literaturnoho imperializmu. V A. Matusiak, L. Tarnashynskiej (red.), *Dusza szybuje w poświacie epok... / Dusza letyt u posviti epokh...* Tom ofiarowany Linie Kostenko / Zbirnyk na poshanu Liny Kostenko. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*, 9, 235–245. <https://doi.org/10.19195/2353-8546.9.17> (in Ukrainian).

Shkliarevskyy, A. (1877). Marusia Churai, malorossiiskaya pevunya. *Pchela*, 45, 711 (in Russian).

Bakula, B. (1999). *Skrzydło Dedala: szkice, rozmowy o poezji i kulturze ukraińskiej lat 50–90 XX wieku*. Poznań (in Polish).

Bakula, B. (red.). (2003). *Polska – Ukraina: partnerstwo kultur*. Poznań, 45–58 (in Polish).

Bakula, B. (2021). Literatura, tożsamość i historia. Szkic o twórczości Liny Kostenko. A. Matusiak, L. Tarnashynskiej (red.), *Dusza szybuje w poświacie epok... / Dusza letyt u posviti epokh...* Tom ofiarowany Linie Kostenko / Zbirnyk na poshanu Liny Kostenko. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*, 9, 259–272. <https://doi.org/10.19195/2353-8546.9.19> (in Polish).

Briukhovetska, L. (2021). Lina Kostenko jako scenarzystka Sprawdzicie swoje zegarki – kto powróci, pokocha do końca. Scenariusz i film. A. Matusiak, L. Tarnashynskiej (red.), *Dusza szybuje w poświacie epok... / Dusza letyt u posviti epokh...* Tom ofiarowany Linie Kostenko / Zbirnyk na poshanu Liny Kostenko. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*, 9, 219–234. <https://doi.org/10.19195/2353-8546.9.16> (in Polish).

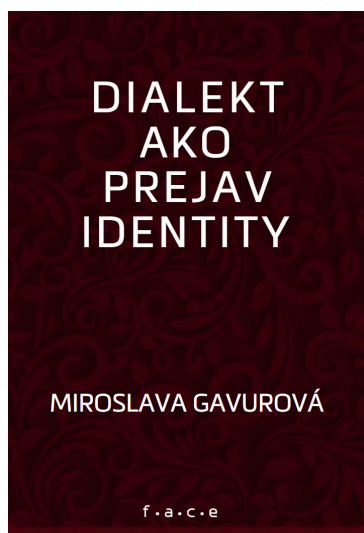
Matusiak, A. (2006). *W kręgu secesji ukraińskiej Wybrane problemy poetyki twórczości pisarzy Młodej Muzy*. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 393 (in Polish).

Pachlovska, O. (2021). Indywidualność, wolność, czas: «język europejski» versus «język sowiecki» (i «postsowiecki») w poezji Liny Kostenko. V A. Matusiak, L. Tarnashynskiej (red.), *Dusza szybuje w poświacie epok... / Dusza letyt u posviti epokh...* Tom ofiarowany Linie Kostenko / Zbirnyk na poshanu Liny Kostenko. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*, 9, 81–101. <https://doi.org/10.19195/2353-8546.9.6> (in Polish).

**Тарас ШМІГЕР**

*доктор філологічних наук, професор  
професор кафедри перекладознавства  
і контрастивної лінгвістики ім. Г. Кочура  
Львівського національного університету ім. І. Франка  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4713-2882>  
email: [taras.shmiher@lnu.edu.ua](mailto:taras.shmiher@lnu.edu.ua)*

**[Рец.] ДІАЛЕКТ ЯК МАРКЕР ІДЕНТИЧНОСТІ**  
**[на кн.]: Gavurová M. Dialekt ajo prejav identity. Fintice: FACE,**  
**2021. 232 s.**



Російське вторгнення 2022 р. нарешті показало суть цієї російсько-української війни, яка тривала з 2014 р., а готувалася ще довше. Це – війна за ідентичність у всіх можливих виявах: за імперську, проти української (зі сторони ворога) або за неї (зі сторони українців), за творення псевдоідентичності або за знищення наявної ідентичності. У всіх описах головних критеріїв для визначення ідентичності мова посідає домінантне становище (інколи не перше, але завжди центрове).

Книжка пражської дослідниці словацьких діалектів Мирослави Гавури (Miroslava Gavurová) розкриває цікаві аспекти мовної ідентичності, яка ґрунтується на діалектному узусі, й розуміння його цінності. Використовуючи матеріал зі Східної Словаччини, дослідниця показує, наскільки складне питання мовознавчого та суспільного розмежування діалекту й мови.

Передмова складається із двох частин, які містять теоретичні й історичні відомості. Авторка аналізує поняття «діалект» і «стандарт мови» в англійській і словацькій лінгвістиці, вивчає поняття «диглосії», «інтердіалекту», «мовних зсувів» тощо, а також подає історичні дані про функціонування діалекту у Східній Словаччині. Цікаво, що ці території мають особливу діалектну історію з погляду розвитку словацької мови, і саме таку мовну «карту» пробували розіграти проугорські сепаратисти 1918–1919 рр., які утворювали умовно незалежні республіки та пропагували ідентичність «слов'яків». Така історія надає чимало матеріалу для роздумів про взаємозв'язки між мовою й ідентичністю, власною ідентичністю та ідентичністю громади, значимістю культурної ідентичності.

П'ять основних розділів книжки присвячено мовленню с. Фінтиці (Fintice), розташованому в етнографічному регіоні Шариш і сучасному Пряшівському краю. У першому розділі дослідниця розглядає народні казки цього села (детально чотири). Представивши головні позиції аналізу, вона здебільша препарує їхні лексичні та



тематичні особливості. Тісно спаяні лексичні та тематичні риси розкривають різні галузі суспільного життя – універсальні, суспільні, моральні, любовні та релігійні мотиви дають змогу зануритися в архетипну ментальність народного мовлення.

Другий розділ – перекладознавчий. У центрі уваги – переклад п'яти фінтицьких казок сучасною словацькою нормативною мовою. Внутрішньомовний переклад досліджено загалом слабо, тому такі студії сприяють тому, що науковці звертають увагу і на ці перекладацькі заходи. Мирослава Гавур робить аналіз на трьох рівнях: морфосинтаксичному, лексичному й стилістичному. Зібрані приклади дуже гарно ілюструють відмінності, коли доводиться перекладати – або, на думку декого, «редагувати» – діалектні тексти для загальнонаціональної рецепції. Слабкою стороною аналізу стала недостатня увага до оцінки якості таких перекладів: переклад – це ж не проста заміна мовних кодів, а заміщення частин глибинного світогляду та суспільного досвіду.

Великопісні пісні – об'єкт розгляду третього розділу. Дослідниця описує віршознавчі, діалектні та змістово-естетичні риси п'яти релігійних пісень, співаних у час Великого посту. Мабуть, найцікавішою для українців буде остання – «Podzekujme Kristu Pánu», оскільки вона майже ідентична знаному серед українців релігійному канту «Подякуйте Христу-Пану». Справді, цікаво дізнатися про її походження (варто розглядати-таки якимсь спільне джерело) та побутування на значно ширших теренах.

Наступний – четвертий – розділ розкриває особливості любовних пісень Фінтиць. Мирослава Гавура намагається дослідити автохтонні пісні, вишукує зв'язки з місцевими традиціями. Свій аналіз дослідниця вибудовує крізь призму трьох аспектів: образи учасників любовних дій, еротичні мотиви та лінгвостилістичні риси текстів.

У п'ятому розділі авторка звертається до неофіційних антропонімів, що насправді може представити особливу місцеву культуру назовництва. Відмінності між офіційними іменами та прізвиськами людей не часто привертають увагу дослідників, тому такий розділ дуже вагомий для взування і, можливо, покращення подальших студій у цій царині. Категорії, за якими авторка розглядає виникнення нових оцінних прізвиськ, випливають із їхнього походження – справжніх імен, прізвищ, зовнішніх фізичних, психічних чи алюзивних описів, ситуативних назв. Усі ці риси дають змогу з'ясувати мотиваційне підґрунтя виникнення нових імен.

Книга містить три додатки. Перший складається з нотних записів мелодій до великопісних пісень, про які мовиться у третьому розділі, а у другому додатку подано текстовий запис усіх п'яти. Третій – це корпус неофіційних імен і прізвиськ Фінтиць. Доповнюють допоміжний апарат іменний покажчик, список літератури та резюме словацькою й англійською мовами.

Отож М. Гавура описала мовлення одного села крізь призму різножанрових текстів. Це представило досить об'ємну картину репрезентації. Водночас дослідження могло би бути ще глибшим, якби дослідниця звернула увагу на той факт, що Шариш заселяють дві етнографічні групи – словаки на півдні й українці на півночі. Саме тому українських контактів було не уникнути. Непідготовлений читач легко впізнає українізм в цитатах, але не зрозуміє, як вони там опинилися. Таке зіставлення словацько-українського пограниччя дало би можливість зробити внесок і до міжмовних контактів двох народів.

Загалом книжка цікава. Її видано ошатно, з неабияким естетичним смаком. Бажаю авторці нових і ще цікавіших досліджень.

## ЗМІСТ

### ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<b>ЯКОВИШИНА Яна (Львів).</b> Трипільське поселення Макарівка на Буковині.....	3
<b>ВОЙТОВИЧ Леонтій (Львів).</b> Призабута польсько-турецька війна на українських землях (1672–1676).....	14
<b>МОРОЗ Володимир (Львів).</b> Допомога генерального прокуратора Київської митрополії в Римі 1760–1772 років отця Ігнатія Володка у справі канонічного заснування Мукачівської єпархії.....	32
<b>MOLNAR Fedir (Berehove, Budapest).</b> The History of the Greek Catholic Eparchy of Mukachevo in 1848–1849.....	45
<b>КУШПЕТА Роман (Львів).</b> Образ русинів (українців) і західноукраїнських земель на сторінках американської газети «The New York Times» (1870–1900).....	57
<b>ПЕТРАШ Андрій (Галич), ЖЕРНОКЛЕСВ Олег (Івано-Франківськ).</b> Ідея, структура і суспільне значення марійських содалцій у Галичині в кінці XIX – на початку XX століття.....	67
<b>ЛИТВИН Микола (Львів).</b> Україна як об'єкт світової геополітики: історичні передумови й уроки ухвали Ради послів 14 березня 1923 року.....	80
<b>СТАРЖЕЦЬ Володимир (Рівне).</b> Видавнича та пропагандивна діяльність ОУН в освітньому просторі Західної України (1944–1953).....	95
<b>МОЛНАР Єлизавета Д. (Берегове), МОЛНАР Стефан Д. (Берегове).</b> Зміни в адміністративно-територіальному устрої Закарпаття в радянський період (1946–1991).....	106
<b>ВАРОДІ Наталія (Берегове).</b> Середня, професійна та вища освіта угорської меншини Закарпаття в радянські часи.....	118
<b>ГОДОВАНСЬКА Оксана (Львів).</b> Радянські антирелігійні практики крізь призму вчительських спогадів.....	135
<b>ПОПЕЛЮК Роксолана (Львів).</b> Внесок дисиденток у легалізацію УГКЦ в УРСР.....	144
<b>ARTYMYSHYN Pavlo (Lviv).</b> From the Center to the «Sleeping Districts»: Attempts to Construct the External Image of Lviv as a Soviet City.....	158

### Постаті

<b>СОВА Андрій (Львів).</b> Степан Гайдучок та Іван Крип'якевич: до історії стосунків.....	175
<b>ФЕДАКА Павло (Берегове), ЧОТАРІ Юрій (Берегове).</b> Василь Гаджера – визначний дослідник історії Закарпаття.....	184
<b>ОЛЕНИЧ Сергій (Дрогобич).</b> Історія освіти в наукових дослідженнях Івана Филипчака (1871–1945).....	199

<b>ПАТЕР Іван (Львів).</b> Головна засада його діяльності – українство (до політичних переконань Степана Смаль-Стоцького).....	210
--	-----

### ФІЛОЛОГІЯ

<b>КРУПАЧ Микола (Львів).</b> Євген Маланюк і Юрій Дараган – фактологічне подолання міфу про «першого» і «другого» поетів еміграції.....	231
<b>ВОРОК Христина (Львів).</b> Оповідання Івана Франка про «вільну пташку» (поетика та проблематика «Пангалахи»).....	249
<b>ШМЕГА Катерина (Львів).</b> Антиномія вірність–зрада в повістці Івана Франка «Гриць і панич».....	264
<b>ЧЕРЕВКО Ірина (Львів).</b> Назви адміністративно-юридичних актів і документів у «Словнику української мови XIV – першої половини XVII ст.».....	274

### ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

<b>ІЛЬНИЦЬКИЙ Микола (Львів).</b> Від «мови мовчання» до «великого повернення» [Dusza szybuje w poświacie epok... Душа летить у посвіті епох... Tom poświęcony Linie Kostenko... Збірник на пошану Ліни Костенко... Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. Wrocław, 2021. 297 s.].....	289
<b>ШМІГЕР Тарас (Львів).</b> [Рец.] Діалект як маркер ідентичності [на кн.]: Gavurová M. Dialekt a jo prejav identity. Fintice: FACE, 2021. 232 s.....	304

**Наукове видання**

**Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність** / гол. ред.  
Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023.  
Вип. 37. 308 с.

Літературний редактор  
*Наталія Галевич*

Коректор  
*Ірина Стецик*

Редактор анотацій англійською мовою  
*Роман Кушпета*

Упорядник науково-довідкового апарату  
*Оксана Рак*

Художньо-технічний редактор  
*Ігор Тарай*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації  
Серія КВ № 16445-4917Р

Підписано до друку 30.06.2023. Ум. друк. арк. 25,02  
Друк офсетний. Формат 70\*100/16.  
Наклад 50 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України  
79026, Львів, вул. Козельницька, 4  
e-mail: [ukraina.iuk@gmail.com](mailto:ukraina.iuk@gmail.com)